

Ба 49660

ЦІШКА
ГАРТНЫ

творы

4

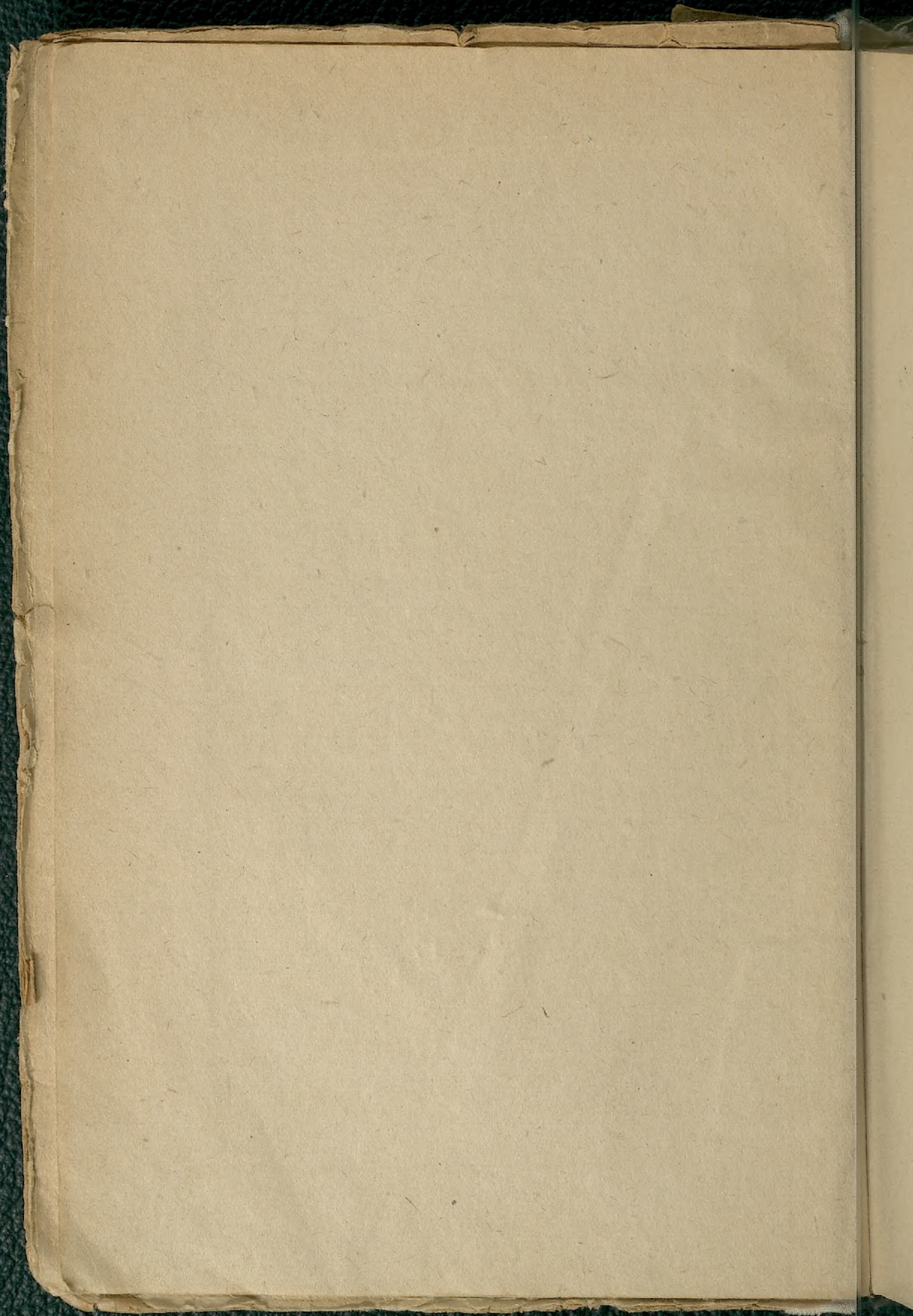

N

ЦІШКА ГАРТНЫ

ЦІШКА ГАРТНЫ

ЗБОР ТВОРАЎ

Т О М
ЧАЦЬВЕРТЫ

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
ЛІМ
МЕНСК 1932

Б 49660

Бел. адзел
1994 г.

8
БД 49660
813

ЦІШКА ГАРТНЫ

СОКІ ЦАЛІНЫ

РОМАН У ЧАТЫРОХ КВАДРАХ

- 3. КРЫЖАВЫЯ ДАРОГІ
- 4. ЧЫРВОНЫЯ ЗАРНІЦЫ

Handwritten signature

Бел. гадзет
1994 г.

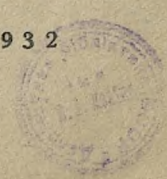
БД 49660

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ

ЛіМ

МЕНСК

1932

Редактар А. Некрашэвіч
Тэхрэдактар К. Пуроўскі
Корэктар В. Сакалоўская

Здана ў друкарню 9-1-32 г.
Падпісана да друку 15/III-32 г.

L. V. B.
№ _____ Ін. 211.253

✓
Sk. J. min.
2. no 4133
№ 157505.

25. II. 4. 2009

Галоўлітбел № 2122
Заказ № 106. Тыраж 5.000
Друкарня імя Сталіна

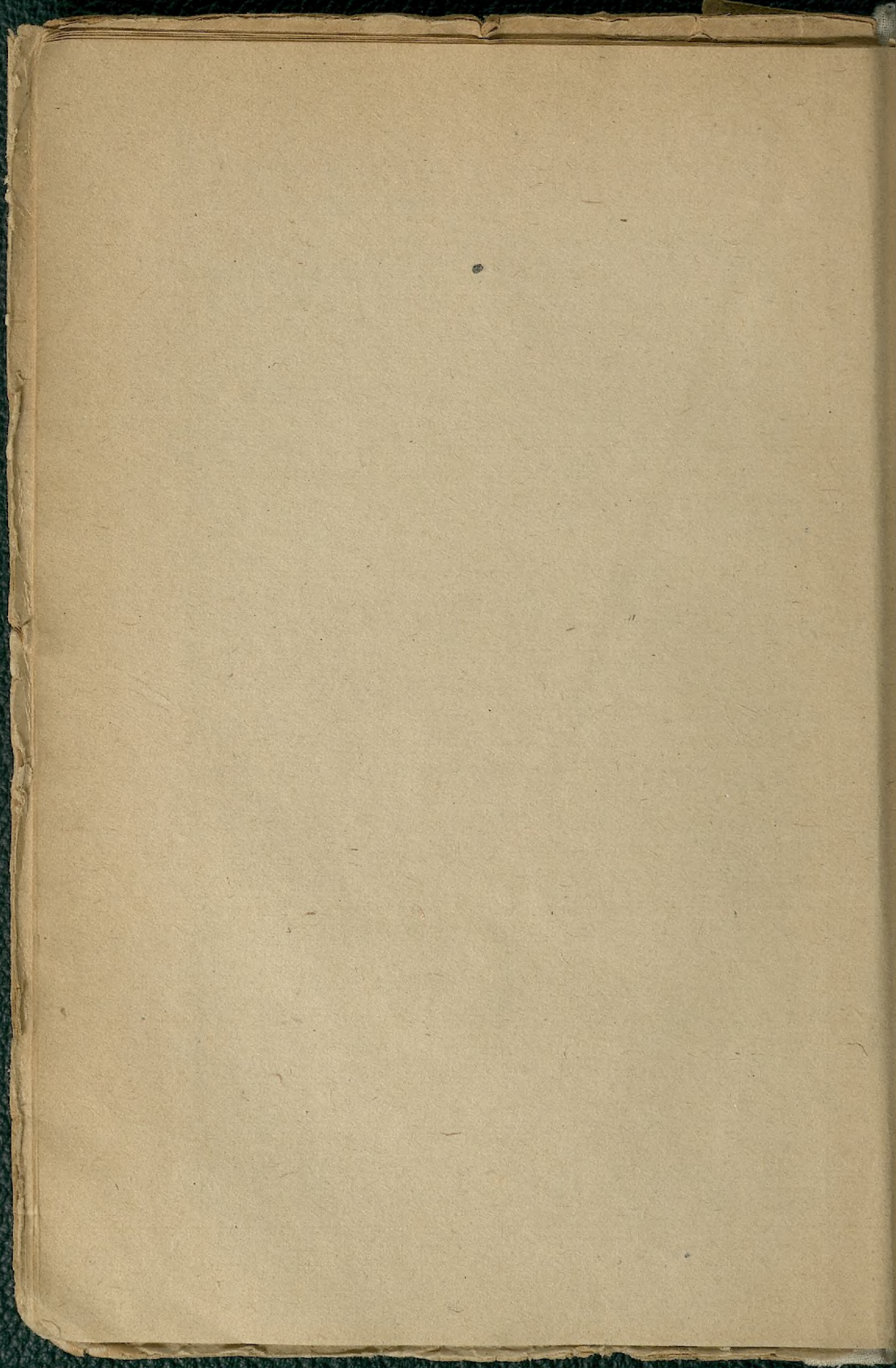
К

КВАДРА 3

КРЫЖАВЫЯ ДАРОГІ

л
сь
ла
гн
ба

ла
во
ды

спы

кра

глад
асо
Кир
пн
С
кал,
чат
—
—
—
Э

Ч А С Т К А П Е Р Ш А Я

I

РЫГОР АБУДЗІЎСЯ. Расплюшчыў вочы і паглядзеў: маленькая каморка, брудная і няпрыветная ўчора вечарам, зараз сьмяялася ветлівай гасьціннасьцю. Сьцены, аблезлас люстра, паломаны стол і крывы тапчан—мыліся бліскучым сонцам, плаўкім і празрыстым, Маленькае вакенца ў шэсьць няроўных, шыбак—зіхацела, адбываючыся рамамі на сьцяне...

А ў дварэ, за сьцяною, моцна і рэзва гаманілі. Некалькі галасоў, грубейшых і танчэйшых, гулчэйшых і цішэйшых. Усе нэрвовыя, трывожныя, але трывогаю ня злою, балючаю, а лёгкаю ды звонкаю.

Гамонка перарывалася, пераскажвала тонамі, на нейкі час спынялася, каб зноў пачацца...

Вось некалькі галасоў зьліліся ў адзін, разбавіліся, сталі крапчэйшымі, мэрам-бы хто набіваў абручы на жалезную бочку...

Раптам заіржэў конь і людзкі гоман.

Што-б там гэткае?

Рыгор прыпадняўся:—не хацелася ўставаць—нядзеля—і паглядзеў. Наўскасяк акно, таму ў яго ваччу мігнулася колькі асоб, трасянуўшы поламі сівых сьвітак. Зразумела—былі сяляне. Кірмаш, местачковы, звычайны. Заехалі сяляне ў карчму, абступілі перакушчыжкі.

Смагін—тыя-ж Сілцы... Учора ехаў і зьлічаў—акурат. Вузкая, крывая вуліца. Пры хатах—садкі. У хатах—вячоркі: дзяўчаты, хлопцы. Прайшлі вуліцаю мужчыны ды з песьняю:

— Ой, у лузе, лузе...

А за акном гучней:

— Х-га-а-га-га-а! Гм-гы-ы!

Няўжо гэткі ўпарты торг?..

Зноў гоман, падобны гулу...

«Пагляджу!»

Рыгор раптам саскочыў з ложка, у бялізны, тут-жа аблітыя
променем сонца—ачуўся каля акна. Але мігам адскочыў, заса-
ромеўшыся. Захаваў постаць, а высунуў голаў і ўгледзеў:

Натоўп сялян.

Яны стаялі каля воза і сумяціліся, тупалі, гукалі. Усе—ад-
вярнуўшыся к возу, на якім выдзялялася белая лугавіна. Рыгор
прыгледзеўся, і калі адзін з сялян адышоў, зрабіўшы прагалак,
угледзеў: на возе ляжала кабета; пад галавою—пульхная белая
падушка на зялёным сене. Сягнуўшыся, кабета пільна глядзела
перад сабою і балюча ойкала. Прытрымоўвала рукою прудзі,
нібы зашпільваючы адзежыну.

— Вось, пане доктар. Не давязлі, бачыце. Паражаница на
возе!

То казаў белабрысы, худаваты, з рэдкаю бародкаю і тонкімі
простымі вусікамі, востраносы селянін. Ён быў заклапочаны і не
адыходзіў ад доктара.

— Паруля, табе нядобра?—пытаў ён кабету.

«Радзіны».

Раніцою, пекным сонечным днём—па дарозе ў больніцу.

Рыгор пусьціў тварам вяселую ўхмылку. Адышоў ад акна і
стаў адзявацца. «Як хораша нарадзіўся чалавек! Хораша тым,
што ўжо занадта проста і сьмела... На-халу, так сказаць, у руху...
Цікава!.. Помню, як Лявонаў Юзік... маці жала авёс, а ён пад
сьвіст сярпа... Тут-жа—на дарозе... Цікавае нараджэньне!
А якаво-ж будзе яго жыцьцё? Якімі выхліясамі пойдзе далей
яго дарога, што пачалася ў гразкім карчомным дварэ?..»

Абарваліся Рыгоравы думкі—сяляне вяжджалі з двара.
Аднэй абутай нагою, а другой босай—вярнуўся ён да акна,
і праз сонца, гарачае ды зыркае, паглядзеў на сівыя сьпіны:
сяляне з доктарам ішлі за возам, гаманілі мяккім, як сьвежая
травя, гоманам.

Рыгор шчыра схіліў голаў—гэтак даюць пашану вялікай за-
служанай асобе—і даадзеўся.

Мьночыся, вярнуўся да перарваных думак: «Ня хочацца
раўняць да сябе, не... Толькі само напрашаецца, прэ... Амаль
ня год астрогу—падумаць!.. Ці разьлічвала маці, нарадзіўшы
мяне, што прайду гэткую дарогу! Сілцы—Менск—сотні разоў;
Рыга—Сілцы, Сілцы—Рыга і астрог. А радзіўся, ці не сьвідла,
як і тут вось, сонца? Цуда? Чалавек—дробнае стварэньне,
здаецца, а падумаць, ды разабрацца—цэлы сьвет, вялікі»

і таемны. І вось, злучыцца сотня, тысяча гэткіх адзінак, і якая знойдзецца сіла! Горы парушыць, зьнясе на сваім шляху най-большыя перашкоды».

На ўмывальніку зіхацелі разьлітыя кроплі вады, і тонкія ніткі святла падалі на Рыгораў твар, сур'ёзны ды задумлены. Сонца выпякала на ім ранейшую сьвежасьць, пакрывала цьмянаю загараю. У бровах, пасмутнеўшых ад пылу і духаты ў заводзе, мянялі нядаўнія рысы маладое міны. Усе адзнакі працоўнага жыцьця—былі наповерху. Астрог, мукі няволі, высылка і доўгія пякучыя думкі пра мацэру, пра яе адзіноцтва—сьвяціліся ў вострым узроку, у лёгкім нахіле простае, роўнае постаці.

Рыгор натхненна глядзеў у наступнае, лавіў вачамі яскравы промень і цешыўся нараджэньню чалавека, якое яго абудзіла.

Новае месца, куды Рыгор папаў, яго ня смуціла. Ня думаў Рыгор пра тое, як і навошта жыцьме, калі ня ўспроіцца на рабоце. Але як яму наладзіць будзе сваю працу? Ці пойдзецца для яго належны размах? Ці ўложыцца ён у вузкія рамкі мястэчка? Ці лёгка ўдасца перайначыць сябе водлуг новых умоў?

Было шкада Рыгі, як месца, з якога яго выпхнулі, адарвалі ад рабочае гушчы, выслалі, заставілі пакінуць. Шкадаваў Рыгор і крывьдзіўся на самога, чаму ня сумеў адстаяць сябе, заперакорыць і ня здацца варожай сіле. Крывьда была глыбокаю і ўпічнаю.

Гэта-ж ён, Рыгор, ня так даўно ў тысячным патоўпе рабочых выходзіў з пераможнымі песнямі на вуліцу...

Цяпер-жа, вось... А мо' таго ня было? Можна то выпадковы сьцік на палатне жыцьця... не пераказны ўдвойчы?

Так далёка ад яго, а так сьвежа і яскрава! Ні астрог, ні правал забастоўкі, ні лёкауты—у агульным жыцьці, а ў прыватным—ні расстаньне з Наталіяю, з мацэраю, з самаю працаю ў Рызе—не зацьмілі яскравасьці ды сьвежасьці тых перажыткаў.

Паўтарыцца—ён быў увераны, як у стук колаў сялянскага возу, на якім ехаў у высылку. Калёсы тарахцелі па нарастаўшых ледзяках і аголеных камянях; возік тросься, штурхаючы яго аб білы, а сэрца цюкала: ня мі-не-цца! Ня мі-не-цца! Адна бяда—гэта ў тым, што яго чаго добрага абыйдуць новыя рыскія здарэньні.

Рыга—кацёл на агні. Сёньня астыгшы, а на заўтра—зноў у поўным кіпеньні. Вось, здарыцца, закіпіць, а яму—ня бачыць.

Будзе балюча і крыўдна... Ці-ж пажадаць, каб развіцьцё здарэньняў супынілася, пачакала яго звароту?

Дваццаць пяць вярстоў ад станцыі, ды ціхая язда. Перагута-рыў бочкі з вазьніцаю і часу для думак застался. Але на гэтае пытаньне Рыгор меў верны адказ: няхай здарэньні разві-наюцца сваёю чаргою. Болей таго, няхай хутчэй выбухаюць зда-рэньні. Магутныя, вагromністыя, неабсяжныя. Разьліюцца іх хвалі, заліюць Смагін і паднімуць на сабе яго—Рыгора.

І па дарозе ў Смагін, і ўехаўшы ў мястэчка, Рыгор ня кідаў гэтых думак. Яны моцна запалі ў яго істоту і, як камін агонь, падтрымлівалі надзеі.

З гэтай надзеяй ён ачуўся ў каюце, з ёю прагнуўся і, ёю абданы, глядзеў усьцяж прыйшоўшаму дню, наступнаму часу.

II

СОНЦА ЎСТУПІЛА МЕСЦА для цені: на правай сьценцы пакою паказаўся цёмны востракутнік. Пукі променю скасілі ўлева. І белыя каплі, цуркі вады, што ліліся з капяжоў, з гэтага боку—пасерабрыліся. Іх нават было менш, ды, відаць, ня з гэткаю рэзвасьцю, з куды меншай напружанасьцю падалі яны на зямлю. На сонцы, калі прабягала тоўстая рага вады, яе пырскі разьлятліся зыркiм галёнам ва ўсе бакі; драбнюткамі зоркамі адсвечвалі вабранае сьвятло і сьмяліся подыху вясны.

Заглядаючы ў акно, Рыгор ахапляў сваёю ўвагаю ўсе праявы жыцьця. У яго істоце знаходзілася досыць пачуцьця, каб адарыць ім кожную рэч, малюпаткую крупінку агульнага руху, што адбываўся ў яго перад вачыма. Гэты рух прыцягаў Рыгора да сябе, варажыў, прыкоўваючы к месцу і ў той-жа час—цягнучы ў свой вiр.

Ён ня лічыў часу, колькі прастаяў каля ўмывальніка. Забыўся пра яду і не заўважыў, як чысьці крокі падблізіліся да дзьверэй пакою. Стук у дзьверы і запыт, якім гэты стук падмаца-ваўся, былі для Рыгора раптоўнымі.

— Слухайце-э! Га-а?

— Вайдзеце, калі ласка.

Рыгор адчыніў дзьверы.

Гаспадыня карчмы, поўная, высокая кабета, нехайна адзетая, з закасанымі па локаць рукамі, стала ў дзьвярах. Яе ветлівы

твар, агорнуты мяккаю ўхмылкаю, ласкава глядзеў на Рыгора. Карчмарка мэрам-бы выгучвала пасуседа, каб запамятаваць яго.

Некалькі часу абое маўчалі.

— Вас разбудзілі?—запытала гаспадыня.

— Папрашу гарбаты.

Сьмех абоіх зьліўся ў адзін. Карчмарка загаварыла:

— Напэўна вас разбудзілі.. Не ў пару... Сяляне, эх, бяз усякай далікатнасьці!.. Што і казаць... Досьвіткам—шусь у двор; паламалі вешніцы.. Вунь! Чуць вокан не павыбівалі... Колькі крыку, ляманту!.. Разбудзілі ўсіх, напалохалі суседзкіх дзяцей... Кірмаш, цэлы кірмаш—ды годзе! Падума-аць! Вязьці ноччу цяжарную... Блізкі сьвет! Ці-ж нельга загадзя паклапаціцца?.. Нядбайства... Ці-ж то можа быць, каб з гэтага дзіцяці былі людзі! Куды там! Недарэчнасьць адна выйдзе. Зломак...

Карчмарка гаварыла, як грамафон: адкуль браліся словы; няўпрыкмет варушыліся губы, а голас гучэў...

Сама стаяла роўна, непарушна, нібы гутарка падпірала яе з усіх бакоў, не даючы варушыцца.

Рыгор знарочыста паглядзеў на гадзіннік, каб гэтым даць кабеце зразумець, што яму некалі слушаць. Але карчмарка на нічога на зважала ці не хацела зважаць...

Яна на гэта мела свае мотывы.

Не пазваць-жа чужога чалавека, як сваё дзіцё ці мужа: ідзі, гэі, або як... Трэба, каб цябе людзі паважалі.

І з захапленьнем казалі далей:

— Думаеце гэта дарма—не, то з рашчотам. Нашы людзі-ы з рашчотам... Ды ня то, каб з рашчотам, а больш з недахопаў. Ад веку... Мы-ж тут, па суседзтве—дык ведаем, дасканалы ўсё ведаем... Так і прыходзіцца жыць... Ня верыце-э!.. Мы каля пятнаціці гадоў з сялянамі маем справу... Што казаць!

Яна перадыхнула:

— Думаеце выгадная рэч карчмарства? Вечна не дасьпіш, заўсёды на нагах; не спакоішся: то тое возьмуць, то тое паб'юць, то паломяць... Чыстаты ў хаце ня бачыш ніколі! А заробтак? Ё-ых! На ворагаў казана—заробтак... Кожны ідзе, заяжджае—нібы за ласку, па суседзтве... Толькі што лічыцца заробтак. Гады-ў-рады заедзе адкуль чалавек, вось, як вы, і толькі. Хаця-б на тыдзень рублёў пяць наскрабаць... і то-б добра... А то... Няхай яно спрахне тэткае рамясло!.. і гэткае жыцьцё!.. На ўсю сям'ю, на яду ды адзежу, калі маеш якіх дваццаць рублёў у ме-

сяд—скачы. А прадасі якую рыбіну ці пляшку квасу—дык заробіш шастак, або чатыры грошы—напрадавайся, калі хочаш... Што казаць, што казаць!.. А яшчэ няпрыемнасць заўсёды... Чалавек хацеў-бы адпачыць, а другі бессаромна варвецца ў хату або ў двор, наробиць галасу, ляманту, і на табе... Цьфу!..

Карчмарка заварушыла сваю ўстойную постаць, замахала рукамі і змаўчала.

Рыгор раптам зняў з вешалкі паліто і павярнуў да дзвярэй.

Карчмарка пераняла яго:

— А гарбаты? Ах, я і забыла, што вы ня сьнедалі. Ой, даруйце маю благу прывычку—люблю з чалавекам пагутарыць. Мой Шлёма ласца на мяне за гэта—та што мне зрабіць, калі ўжо ўрадзілася балбатухай? Мо' ня праўду кажу? Кожны чалавек—па-свойму. Чаму і мне ня трывацца свайго?.. Бывае што... Дык выш'еце гарбаты?

— Дайце, калі ласка... І папрашу хутчэй, бо эраз-жа маю ісьці.

Карчмарка павярнулася і выйшла з дзвярэй, але не пайшла; тут-жа зноў адварнулася да Рыгора і запытала:

— А вы былі ўжо ў нашым мястэчку? Вам яно знаёма? Тут нічога асаблівага, прынамсі, няма. Балота—што можа ў мястэчку быць? Чыгунка далёка, фабрык—ніякіх; вось, жывом, як мурашкі ў муравейніку... Усё тут... Але кожнаму свае справы...

Яна з апошнім сказам вярнулася на ранейшае месца, абaperлася на вушак і, забыўшыся пра гарбату, загутарыла далей.

— Ліба-а! Га, Лі-ба-а! Ідзі-ы сюды-і!

Карчмарка рухава цяпанула цяжкімі плячыма, скрывіла міну і прамовіла:

— Вось-вось, ужо нешта ёсьць... Го-о ёсьць! Ужо зноў набедакурылі... А-яй-а-яй!.. Бачыце-э, чуеце крык?.. Дачку заве...

Размахваючы рукамі, яна рушыла з месца і схавалася.

Рыгор зачыніў за гаспадыняю дзверы і не паспеў адварнуцца, як пачуў з другога канца калідору:

— Я вось зараз прынясу вам гарбату...

Неўзабаве пастукалі ў дзверы.

— Уваходзьце!

— Адчынеце, папрашу.

Ён хутка адчыніў.

У каморку вайшла, з тацаю ў руках, маладая, чарнявая, гадоў восемнаццаць дзяўчына:

— Добры дзень!—прывіталася яна, паглядзеўшы на Рыгора:—выбачайце, што мама так доўга замарудзіла з гарбатаю... Яна ў нас ахвотніца гаварыць,—папрасіла дзяўчына, гасьцінна ўсьміхнуўшыся Рыгору.

— Нічога, пасьпею выпіць,—адказаў ён, аглядзеўшы дзяўчыну:—я таксама люблю гутарку,—дадаў.

Але гэта было да слова. Дзяўчына-ж, пэўна, зразумела Рыгораў сказ іначай, бо, падаўшы гарбату, назнарок замарудзіла з выйсьцем: яна перш атрапала настольнік, пасьля паправіла крэслы, пераставіўшы іх з месца на месца, далей стала ўсьцілаць ложкак.

— Вось, асталося толькі падмясьці і ўсё ў парадку.

— Дзякую!

Дзяўчына ўсьміхнулася.

— Ах, я і забыла, можа вам падаць малака?—схапілася яна.

— Не, досыць і гарбаты... Хіба ў абедзе...

— А вы калі прыдзеце абедзець?

— Гадзіц праз дзеве, думаю... Ды яно для мяне ўсёроўна...

— У нас абед калі хоць... Будзьце ласкавы...

Рыгор ізноў падзякаваў маладой гаспадыні.

Тая завярцелася, як белка, плаўка ды лёгка, і з ціхім напевам вышмыгнула з каморкі.

Рыгор правёў яе ўзракам і падняўся з крэсла.

У шклянцы на сталe асталося недапітая гарбата, а на талерцы—лустачка намазанае маслам булкі.

Ужо сонца пакінула пакой. Толькі адна сьцяна мылася яго адсьветам.

У карчме пабольшаўся гоман. Разварушаныя думкі астудзілі жаданьне хутчэй выйсьці ў мястэчка, і Рыгор яшчэ на нейкі час астаўся ў пакоі.

III

БЫЛО А ДВАНАЦЦАТАЙ ГАДЗІНЕ ДНЯ, калі Рыгор пакінуў свой пакой. Перарваўшы думкі, ён выйшаў з карчмы і найшоў усядж вуліцы, напрамкам да рынку.

Сьвяціла сонца, не атуманенае, зыркае і прамяністае. Дыхала блізкаю вясною. Па баках вуліцы, рундучкамі, шпарка бурлілі джаролы. Гнядая каламутная вада радасна балбатала аб вясне. Бурны, наздратыя кучкі зацалелага сьнегу падмываліся вадою і

ў вачавідкі асядалі, меншалі. Сярэдзінай вуліцы, забруджанай густым пластом гавяжага гною, вытыркалі лобікі каменяў, ужо падсушаных сонцам. З поля падыкала прыемным, мяккім ветрыкам; мэрам-бы ён, гэты ветрык, быў разбаўлены тым подыхам зямлі, асалоджалым, вызвай, які выпускалі яе рэдкія чэрныя плямы. І цёмны лес, азалочаны сонцам, прыветна паглядаў на мястэчка.

Год назад тое самае: мінулае казка вясны калыхалася ў новым нараджэньні няўміраючай чароўнасьці. Гэта яе калыханьне выразна адчувала ўсё жывое. Слухалі буркаценьне вады крыклівыя, з пачырванелымі прабянямі куры, растрасаючы пружыністымі лапамі смуродлівы бруд. Прыслухоўваліся да подыху ветру выпушчаныя з хлявоў каровы і авечкі; рыкалі і мэкалі ўбок поля, убок лесу, настрэчу пачарнелых прастораў.

Доўгая чарада фурманак выцінала калёсамі па бруку ды па рэштыцы лёду аднатонныя гукі. Рагатамі рэзвыя канякі, забруджаныя ў дарозе, з палахмачанаю шэрыцю. У жоўтых, пахучых дубнякох, кажухох, у драп'ястых хустках, пілявья, гаваркія, вапушыліся ў саломе на вазох сяляне, сялянкі. Кожную фурманку лавілі пяць-шэсьць пакупшчыкаў мяшчан; яны перапывалі каня, накідаліся на воз і мацалі рукамі прыхаваныя мяшкі, кошыкі, кублікі. Раз-ад-разу зграмаджалася ў кучу некалькі фурманак, і сярод вуліцы адчыняўся кірмаш, з крыкамі, лаянкаю і, урэшце— з гандлёвымі акцыямі...

На голых падгалістых дрэвах, што старажылі амаль ня кожную хату, сакатала вараньне. Ужо яно будавала гнёзды, вяло вясновую варкатню...

На хібох стрэх, на вешалах пад стрэхамі хат—варкатамі галубы. З двара ў двор, у марцовым пудзе, ганяліся каты, пшчучы, як ашалелыя.

Каля хат, пры вярэях, стаялі мяшчане, ажыдаючы дбайнымі ўзрокамі гародчыкі.

Уся гэта шумлівая, рухавая, трапяткая суматоха выглядала нейкай прыемнай, забыўнай, п'янай бяседаю. Кожнае жывое стварэньне, чалавек і жывёла, смагна пілі з аднаго каўша малады сок жыцьцёвай прагі. Гэта прага п'яніла, гайдала, варушыла драбнейшыя сустаўчыкі кожнай постаці, прыдаючы ёй задзёр, варухлівасьць, імпат. У зьлітнай радасьці, якую нясла з сабою вясна, выглядала векавечнае хараство, бурлівы вір нястухаючага бытаваньня, незапляменае вялічча няўміраючага сусьвету.

Рыгор ня мог не захапіцца настроем прадвесны. Ён мо' выразней усіх, каго бачыў перад вачыма, адчуваў яе калыханьне. Ён востра адчуваў сваю вольнасць, яшчэ нядаўна скуюту тоўстымі сьценамі астрогу, і сваю сувязь з акаляючым жыцьцём, нядаўна адрэзаны ад яго. Ідучы, ён аглядаў нізкія, старыя, часта пахіленыя хаткі, расчыненыя двары. У дробных вокнах адбівалася сонца і здавалася Рыгору, што і ў гэтых хатках так-жа вольна, весела і незалежна, як і на дварэ.

Незаўважна, разам з цугам фурманак, Рыгор уліўся ў рыначны вадакрут і пайшоў да крам. Чаго і што—ён сябе ня пытаўся і не задумоўваўся. Ішоў, разглядаў у бакі, цікаваў.

Сяляне таўхаліся, церлі яго кажухамі і халатамі, перапыхалі і путалі, але ён не зважаўся.

Каля крамнага раду яго зацікавіла грамадка людзей. Усе з местачковай цікавасьцю абгаварвалі прылепленую на сьцяне абвестку.

Рыгор прашыўся наперад і прачытаў таксама.

Абвестка паведамляла пра беларускі спэтакль, які меў давацца наезнай трушай аматараў пад загадам Лучынскага.—«Будзе пастаўлена «Сватаньне» і «Па рэвізію».

«Сватаньне», «Па рэвізію», «беларускі спэтакль» было навіною для тых, хто таўхаўся перад абвесткаю, углядаўся ў чорныя высокія яе літары, па некалькі разоў сьмібізуючы дзеканьне.

Нейкі мешчанчук, у жукетцы з блішчастымі гузікамі і ў шапцы з машастовым акалыхам, круглатвары і рэзвы, незадаволена матаў галавою ды пацьвіліваўся з вымовы. Казаў, азіраючыся вакола, як-бы шукаючы спагады.

— Бе-а-ла-арускі-ы, па-дду-ама-аёш! Ххі-ахха-а! Хха-ах!

Будзе-э-э! Сватаньне-э!

Адным вокам ён хітра падмігіваў сваім суседзям і нецярпліва крывіў губы, мяняючы выраз твару ад неспагады іншых.

— А паглядзець, усё-ж такі, цікава,—не згаджаўся сярэдніх гадоў мужчына, у кажусе, рыжавусы.

Яго спакойлівы тон асадзіў кпітлівага мешчанчука, які раптам азірнуўся на свайго апонента і зрабіў зьдзіўленую міну.

— А пэўна, паглядзець цікава,—дадаў трэці з тых, што стаялі перад абвесткаю.

Памалу, слова за словам паднялася спрэчная гутарка. Яна зьбіралася ўсё большую ды большую грамаду. Вачавідкі гутарка дзямліла людзей на два станы, нязгодныя між сабою. Але можна

было заўважыць, што спектакль меў за сабою пераважную большасьць.

Рыгор нейкі час слухаў моўчкі; прыглядаўся да кожнага, хто прымаў удзел у гутарцы, пасля ўмяшаўся ў яе сам.

— А чаму, браце, ты думаеш, што гэта некія штукі? абярнуўся ён да мешчанчука:— мне думаецца, што тут зусім ня так. Тут абвяшчаецца звычайны спектакль на беларускай мове, і ўсяго.

Усе абярнуліся на Рыгора. Яго хоць бедны, усё-ж гарадзкі выгляд, яго цвёрдасьць і рашучасьць у вымове ўнясьлі нечаканую струмень у спрэчкі. Стала ясьмейшай сама тэма, вакол якое ішла гутарка, і Рыгоравы словы гульліва разышліся па грамадзе. Многія падозрана паглядзелі адзін на другога, як быццам-бы правяраючы нагаворанае імі пры афішы. І тут-жа рыжавусы мужчына, шырока ўхмыльнуўшыся, спачувальна паківаў галавою. Другі-ж селянін, у шэрай суконнай жукетцы, з манчжурскаю шапкаю на галаве, многазначліва праказаў:

— Ні з чаго ня трэба сьмяяцца, каб на сябе не аглядацца.

Хутка за спектаклем была амаль ня поўная спагада.

І як быццам-бы таму, што гэта спагада падышла ў пору, пасля спрэчак, ды захапіла добрых паўтара дзiesiąткі чалавек, далей было лішнім стаяць перад абвесткаю. Усе разам зарухалі і хто куды—сталі разыходзіцца.

Рыгор не агледзеўся, калі астаўся адным, ня думаючы куды і што пайсьці. Ён падышоў да абвесткі, яшчэ раз прачытаў яе ад слова да слова і вярнуўся ў сялянскую гушчу, адкуль і прышоў.

Абвестка навеела яму розных думак і ўспамінаў. Пасля бліскучых гарадзкіх тэатраў Рыгі, з іх шаломнаю іграю, ад гэтае абвесткі веела нечым мізэрным, бедным і шэрым. Але побач з гэтым, як у абвестцы, так і ў яе зьмесьце хавалася шмат цікавага. Кожныя аматарскія спектаклі, якія раней адбываліся ў Сіддох, часта пры яго ўдзеле, аднаўлялі яму мінулыя вобразы юнацкага задору і чыстых імкненьняў. Мясцічка і тэатр! Ласьне малое дзіва? Што і казаць—бударажыла людзей, паднімала на ногі маладога і старога, праганяла сон, застаўляла на момант забываць пра вечны цягучы ды ліпкі клопат... Вось-вось, паміж літар абвесткі выразна паўстаюць героі п'ес «На дне», «Яўрэй», спрытна загрыміраваныя кудзеляй, крэйдай ды сажай замест крамных муль. Сёмка, Волька, студэнт Эрдэль, Ляйнэрт ды ін-

шыя... «А ўсё-ж даўно»—прамігнула ў Рыгоравай галаве, і ён крута павярнуў направа.

— Стой!—раптам пераняў Рыгора чыйсьці зычны огул.

Рыгор прышыніўся і паглядзеў на чалавека, які з шырокай ухмылкаю падыходзіў да яго.

— Не пазнаеш?—запытаў ён Рыгора.

— Не!

— Сроль, давай пазнаемся!

Рыгора здзівіла.

— Адкуль, і што, і як?

Нейкі час ён ня ведаў, што сказаць, пра што запытаць таварыша. Прыглядаўся ў Сроляў твар. Брала сумненне ў праўдзівасці вочавідкага факту. Разам з тым забірала задавальненне ад нечаканай, зусім выпадковай, але прыемнай стрэчы.

Прымха нейкая, ды годзі!

І чорная бруднаватая бародка клінком на вузкім твары Сроля, і абвісшыя рэдзенькія вусікі, што дужкаю апускаліся да бародкі, вяжучы яе ў адзін грушападобны малюнак, і капялюш на галаве, і дасканалы гарадзкі чорны гарнітур, белы каўнерык замест заўсёдашніх рубанкі бордо, і палачка ў руках,—усё гэта ня ладзіла ў памяці Рыгора з тым партрэтам, які маляваў Сроля пры разьвітанні.

— Цябе цяжка пазнаць!

— Няўжо?

— Сапраўды. Вось гляджу на цябе і ня веру...

— Сьмяешся... Рыгор... Пройдам...

Яны завярнулі між левага боку крамнага чатырохкутніка ў бок майдані.

— Дык якім-жа ты чынам папаў сюды, Сроль?—цікавіўся Рыгор.

— А ты?

— Я зусім выпадкова, брат!

— Тое-ж самае і са мною.

— Цікава!

— А то-ж не?

— Кажы спачатку, Сроль!

Той азірнуўся назад, паглядзеў у бакі і пачаў у агульных рысах аповесць, як і што разьвіналіся здарэнні ў яго жыцці, чаму, як і калі ён папаў у Смагін.

Цэлы зьнізак выпадкаў—цікавых ды каразьлівых, расшучых ды сьмелых—перапляліся між сабою і зьвілі поўную гісторыю сroleвага вандраваньня за апошні год.

Рыгор з аповесці таварыша дазнаўся, што Сроль у два месяцы пасьля яго ад'езду ў Рыгу мусіў пакінуць Сілцы, каб ня стаць ахвяраю поліцыі. Два разы прыходзіў станывы са стражнікамі на кватэру, трасьлі, адымалі кніжкі, састаўлялі протоколы пра наведваньне. Яўных доказаў, важкіх ды сур'ёзных, каб на іх падставе заарыштаваць Сроля, у поліцыі ня было. Але поліцыя не магла супакоіцца на тым, каб пакінуць Сроля ў спакой. Ведаў станывы, ведаў ураднік і шмат хто больш ведалі, што падваліна сілцоўскага соцыял-дэмакратства—гэта гарбар з Віцебску, Сроль Рэзьнік. І поліцыя пільна чакала здатнага выпадку, каб ціха, бяспумна расправіцца з ім. Сролю аставалася адно—уцячы з Сілцоў. І вось Сроль адной цёмнаю ноччу, а другой гадзіне па поўначы, пакінуў Сілцы. Ён накіраваў на Ліцк. А канчатковай станцыяй меў Слонім. Прабыў у ім тыдзень, пасьля падаўся далей і, вандруючы з мястэчка ў мястэчка, апынуўся ў Смагіне...

У Смагіне ёсьць некалькі гарбарскіх майстэрняў, налічваецца ў іх да трыццаці чалавек рабочых. Паміма гарбарскай прамысловасьці, ёсьць у Смагіне і дзьве сьлясарскіх майстэрні, невялікая ткацкая, каля дзесятку шчаціначных.

У Смагіне Сроль ужо болей двух месяцаў. Увайшоў у мясцовую арганізацыю, папаў у сябры комітэту, і вядзе спорную, як і ў Сілцох, працу.

Глеба для гэтае працы вельмі лагодная—шмат людзькога матэрыялу. Цікавасьць працы падкрэсьліваецца яшчэ тым, што ідзе вялікі перабой паміж бундаўцамі і іх соцыял-дэмакратычнай арганізацыяй. Аднак, перавага за імі—соцыял-дэмакратамі. Галоўнае таму, што маецца крэпкая база на вёсцы.

Між іх арганізацыяй і арганізацыямі іншых раёнаў наладжана цесная сувязь; часта мяняюцца прамоўцамі, а некалькі разоў удавалася рабіць сумесныя сходы ў ляску за рэчкаю, у пяці вярстох ад мястэчка.

Увогуле, па словах Сроля, абставіны ў Смагіне былі-б вельмі добрымі, каб ня шпегства, якое ў апошні час стала пагражаючым для мясцовых, а мо' і суседніх арганізацыяў. Дзякуючы прадаўніцтву аднаго сябра бундаўскай арганізацыі, грозіць правам многім адказным таварышом. Праўда, яны прынялі належныя меры, але ўжо справа зайшла далёка і, можна баяцца, што з часу-

Б 49110

на-час поліцья навядзе пагром... Гэтая прычына вельмі азадачыла таварышоў з організацыйнага актыву, і некалькі з іх ужо на мінулым тыдні пакінулі мястэчка.

Ён, Сроль, таксама знаходзіцца пад уплывам гэтых настрояў і мо' праз дзень-другі, у сваю чарту, будзе вымушаны адлучыцца на нейкі час са Смагіна.

— Вось чаму я вельмі здаволіўся, калі напаткаў цябе. Гэта значыць, што ёсьць каму рабіць справу...

Рыгор усміхнуўся.

— Чаму-б ня так. Але...

— Што але?

— Я зараз скажу, пачакай.

Абое спыніліся.

IV

549660
ЯНЫ РУШЫЛІ ДАЛЕЙ. Шырокі пляц, які запаўняўся падводамі ды людзьмі толькі раз у тыдзень, у аўторак, калі адбываліся ў Смагіне таргі, зараз пуставаў. Некалькі фурманак стаяла ля паркану зачыненага вучылішча; да іх цягнулася пяцера здаравенных адкормленых кароў. Кожны дзень яны тое і робяць, што шнайдарасьць па рынку, ад падводы да падводы і жывяцца зусім нячэснымі спосабам—кражаю чужога сена з вазоў.

Між шэрагу хат, якія складалі сабою бок вуліцы, адмяжоўваючы майдань ад лагавога вуліцы, праходзілі рэдкія пешаходы.

Час-ад-часу Сроль паглядаў у іх бок, як быццам-бы вызнаючы кагосьці. Рыгор-жа спакойліва цікавіўся кожнай мясыцінаю, кожным будынкам, дрэўцам, адлеглымі за мястэчкам пейзажамі. Гэта адцягала яго ўвагу ад чаканага Сролем адказу на апавяданьне, і ён упічна праказаў да Рыгора:

— Чаго-ж маўчыш?

— А што?

— Кажы аб сабе.

— Ведасш, забраўшы мяне настрой не дазваляе варушыцца язьыку. І хочацца казаць, і ёсьць многа-многа пра вошта паведаць, а чамусьці так прыемна памаўчаць.

— Кінь, кажы..

Яны завярнулі ўлева. Рыгор на павароце праказаў:

— А ты думаеш, Сроль, што я дабрахвоць ачуўся тут?

— Нічога ня думаю, а таму і пытаю. Якім чынам, кажы?

Ён зьнізіў тон і азёрнуўся.

— Няма каго баяцца.

— Ды я не баюся.

І сам азёрнуўся вакола.

— Мяне, брат, выслалі сюды ў адміністрацыйным парадку пасля васьмімесячнае адседкі ў астрозе. І, пэўна, поліцыя будзе мець за мною шільны нагляд. Так што справа з маёю заменаю другіх—ня гэтка простая, як табе здаецца. Трэба абдумаць гэта пытаньне ўсебакова... Зразумела, што я не адкажуся ад працы, не магу адказацца... Ты, брат, пэўна чуў, як і што рабілася мінулым летам у Рызе? Ох, якая вялікасьць здарэньняў! Што за ўздам! І вось я, прызнацца, адыгрываў у ім не апошняю ролю... Разумееш, дапамагаў організаваць дэманстрацыю рабочых, выступаў з прамовай, прымаў удзел у сутычках з поліцыяй... Высунуўся ведасц, у першыя шэрагі партыйнае арганізацыі... Але разбурыла поліцыя і забастовачны комітэт і арганізацыйны комітэт... колькі было арыштаў ды высыдак! Яшчэ, можна сказаць, я лёгка адплаціўся, а другія разасланы, хто ў Сібір, хто ў Архангельск, Туркестан... Справы, бачыш...

Рыгор углядаўся ў Сролеў зацікаўлены твар.

— І, ведасц, братка Сроль—казаў ён далей,—усё маё жыццё перавярнулася ўверх дном. А складалася яно, бачыш, так. Пазнаўся з цэлым шэрагам таварышоў... Меў пару знаёмых дзяўчат... Ха-ха-ха! Апошняя сьмешна? Нечакана, само сабою зьвівалася ў калаўрот здарэньне за здарэньнем, іскравыя, блішчатыя, буйныя па размаху і глыбокія па сутнасьці... І вось, прыехаў сюды бяз грошай. Чужы кут, а выпадае так, што доўгі час мя будзе працы, тады як?.. Каб я адзі, а то-ж дзесьці гаруе па мне маці. Шмат часу ня пісаў ёй—старая заплачацца. А мо—хто ведае,—што здарылася там з ёю, адкуль пачуеш?.. Ты, часамі, Сроль, не перапісваўся з Сёмкам ці з іншым кім?...

Сроль адмоўна паматаў галавой.

— Выехаў і кончана? Сілцоў як і ня было?

— Вядома... А як-жа інш... Напішаш—будзе сьлед для поліцыі.

— І то праўда...

Рыгор памаўчаў.

Яны падбліжаліся да пажарнае, што стаяла на адгоне некалькіх сажняў ад паўднёвага ярусу крам.

— А я, ведаеш,—зноў пачаў Рыгор:—думаю як-кольвечы на-
бываць у Сілдэх. Цягне адведаць...

— Гэта, па-мойму, небяспечна. Там напэўна на цябе зубы
точаць,—перасьцярог Сроль:—ці варта?

— Плёвая справа—няхай точаць; і наточаныя можна будзе
выбіць... Ведаю...

— Расхрабрыўся, бачу!—засьмяяўся Сроль.

— Якое там храбрасьці трэба! Падумаеш!

Ён махнуў рукою, зрабіў два-тры крокі моўчкі і дадаў:

— Гэта яшчэ ў проекце, вядома... Мала што можа стацца за
гэты час!.. Пэўна, што цікавей бліжэйшае, тое, з чым вось заўтра
мушу спаткацца...

— Пра вошта гэта ты?

— Ды хоць-бы аб працы... Скажы, браток Сроль, ці можна
як-кольвечы ўстраміцца ў гэтым Смагіне на работу? Хоць-бы
з малага, якіх рублёў дваццаць у месяц зарабіць, га? А там—
як кажучь—бог бацька...

— Я думаю, што можна будзе. Казаў-жа,—няўжо забыў?—
што тут ёсьць некалькі майстэрняў па тваёй профэсіі. Заўтра
зранку запытаю таго-сяго, а венчарам—углядзімся... Ты дзе
спыніўся?

— У Крамніка... або я ведаю, дзе лепш!

— Не, нічога і там. Усюды аднакава. Не спадабаецца—мож-
на будзе перамяніць... Так... А вось, нахонт прошаў як? Кажы.

— Краплюся пакуль,—неахвотна адказаў Рыгор.

— Ды чаго саромецца?

— Пэўна, тым болей перад табою... Вось пасьнедаў на сара-
коўку, а то яшчэ і абед загазаў...

Ён паглядзеў на гадзіннік:

— Ужо да вячэры блізіцца... Ды пэўна-ж, скажу, як пры-
прэ...

— Ня хопіць—Крамнік паверыць... людзі добрыя.

Сроль зьнізіў голас і дадаў:

— І свае. Дачка ў арганізацыі... Бачыў, мо'?

— Так, яна падавала мне гарбату і прыбірала пакой... Пры-
знацца—цікавая дзяўчына... і таварыш...

Сроль адказаў на гэта ўкрадліваю ўжмылкаю.

— Кажаш, кінулася ў вочы, га?

— Вяслагуоўвае таго...

— Дык ведай, што мяне яна даўно ў ваччу стаіць... Ха-ха-ха!
Наскочыў, брат... Выпадкова, як бачыш. Мо' ня праўда?..

Апошнімі сказамі клопцы абмяняліся пры самым будынку па-
жарнае.

Гурт дзяцей, што таўпіліся перад варотамі будынку, падняў
зычны галас. Якісьці мужчына адганяў іх ад століка, за якім
прадаваліся білеты на абвешчаны спектакль.

— Во, бачыш, што тут іх чаўлецца,—паказаў на дзяцей
Сроль:— гэта-ж тут сёння будзе беларускі спектакль...

— Я ўжо абвестку чытаў. Цікава наведальце...

— А вядома—навіна...

— Дык я ўжо адчуваю: мяшчан зацікавіла. Чуў, як дыскусі-
равалі перад абвесткамі.

— Няўжо?

— Сапраўды. Напэўна, людзям цікава, што за спектакль
беларускі?..

— Ды тут усё цікавіць: муха-заваруха,—мястэчка, груш...

Сроль тузануў Рыгора за рукаў і перабіў яго гутарку.

Рыгор агледзеўся:

Да пажарнае падбліжаўся поліцэйскі стражнік.

— Пойдзем дахаты?

— Давай!

Сроль адварнуўся, каб ісьці.

Рыгор перапыніў яго запытаньнем:

— Дык мо' зойдзеш па дарозе на спектакль?

— Чаму-ж не...

Яны разышліся.

V

РЫГОР НЕ ДАЧАКАЎСЯ СРОЛЯ і рашыў ісьці на
спектакль адным.

Выйшаўшы на ганак, ён быў спынены воклічам:

— Можа на спектакль?

Яго пытала маладая карчмарка.

— Так. Можа маеце ахвоту?

— Калі не перашкоджу вам...

— Што вы, што вы...

— А ўжо так ці іначай, а правяду вас...

Бацька правёў дачку незразумельмі Рыгору мораламі.

— Я ведаю, не клапацецеся,—адказала яна.

Рыгор памаўчаў, пакуль сыйшлі з ганку, пасля праказаў:

— Бацька непакоіцца?

— Ці-ж патураць яму?—адмахнулася дзяўчына.

Каб адцягнуць яе ўвагу ад гутаркі з бацькам, Рыгор перамяніў тэму:

— Я чакаў тут аднаго таварыша. Выпадкам стрэўся—але нешта ён не зайшоў.

— З таварышам спаткаліся? Я бо гляджу, што вы і абед замарозілі... Гэта ўдачліва. Вы, пэўна, тутка бывалі ўжо калі кольвечы?

— Прызнацца, не. І не спадзяваўся быць, а вось таварыш найшоўся.

— Цікава, хто такі? Я-ж тутка ўсіх ведаю.

— Ёсьць гэткі...

— Вы робіце з гэтага сакрэт?

— Ніякага, паверце. Тым болей, што мой знаёмы цікавы і для вас.

— Што-о вы, сапраўды?.. Хто-ж бы ён быў?

Дзяўчына настаражылася і з узмоцненай цікавасьцю чакала Рыгоравага паведамленьня.

— Вы знарок?—не дачакалася яна.

— Я жартаў ня люблю, калі яшчэ ды пры першым знаёмстве.

— Кажэце каму ды ня мне.

— А вам вельмі цікава?

— Прашу.

— Вы Сроля Рэзьніка чулі?

— Ласьне ён вам знаёмы?—з зацягам праказала дзяўчына.

— Ня верыце?

— Ня маю падставы... Але...

Яна крыху паўмачала і няўверана папрасіла Рыгора:

— Даруйце, як-жа вас зваць?

— Рыгор Нязвычны...

— Гэта-а вы-і, Рыгор Нязвычны?

Дзяўчына акінула Рыгора ўзрокам з галавы да ног, мэрамбы запэўняючыся ў яго словах:

— Пры вас, ён самы... Чаму так дзівіцеся гэтаму, цікава?

— Так-так, ваша імя я ведаю. Мне Сроль многа разоў дапамінаў пра вас... Ды ён вас шануе! У яго вачох—вы ідэальны чалавек... Ён хваліць вас заўсёды... І я так рада, што з вамі спаткалася!.. Ды яшчэ гэтак цікава спаткалася...

— Дазвольце мне зваць па фаміліі... Здаецца Крамнік, калі ня мыляюся?

— Так, Ліба Крамнік... Але скажэце мне...

— Гэта пасья, а цяпер...

З-за рагавое хаты прагучэў рэзкі воклік: ні то хтосьці каго зваў, ні то проста, займа здароў, нехта пракрычаў. Ёх гутарка спынілася.

Ліба знаходзілася пад уражаньнем спатканьня з Рыгорам, пра якога раней многа наслухалася, і які, дзякуючы гэтаму, мэрам-бы астудзіў яе нядаўнюю рэзкасьць. Але яна адчувала тое пачуцьцё ўміленьня, якое яе местачковая непасрэднасьць абудзіла ў Рыгору.

Рыгору не хацелася думаць пра заўтрашнія захады наконт працы—спакой вясеньняе ночы апоўваў яго асалодаю новага знаёмства. Гэта казытала яго істоту, засьцілаючы мяккаю ўтульнаю ўслонаю жорсткія хвіліны нядаўніх перажыткаў.

— Прыйшлі,—паведаміла Ліба.

— Можна яшчэ рана?—запытаў Рыгор.

Запытаў назнарок, бо было відаць, што спектакль яшчэ не пачаўся. Пра гэта сьведчылі гурткі людзей, што стаялі перад варотамі будынку, шолам, крыкі дзяцей; сьведчылі няпрычыненыя вароты, з якіх выплывала шырокая паласа сьвятла. Але разам з гэтым чуўся ў пажарнай перапеў музычных зькаў: музыкі наладжвалі інструманты. Пачатак спектаклю набліжаўся.

— А ці нас месцы не разлучаць?—пажартаваў Рыгор.

— У мяне дзесьтага раду—хто будзе глядзець!

— Вы дазволіце сесьці побач?

— Які вы, Рыгор... Калі каска! Абы не мяшала вам!

Яна хацела яшчэ нешта сказаць, але яе паклікалі:

— Ліба!

— А, гэта ты, Сроль? Прабірайся сюды...

Праз хвіліну Сроль стаяў каля іх.

— Што так запазьніліся—пытаў ён.

— Чаму, яшчэ-ж не пачыналася,—адказала Ліба.

— Зараз пачнецца... А ты хочаш прыйсці ў палавіне спектаклю?

— А чаго гэта па гразі таптацца...

— Падумаеш!.. Ідзем у сярэдзіну, Рыгор?

Яны прашліся праз грамадку мяшчан і зайшлі ў памяшканьне пажарнае.

У пажарнай было святла і прыбрана. Па сцэнах вілася дзе-раза. У куткох, між сцэн, і перад сцэнаю стаялі стройныя ялінкі. Ралкі елак былі паўтыканы ў траму і бэлькі. Злева перад сцэнаю, якая была збіта з новых смалістых дошчак і завешана заслонаю з дамашніх тканін, сядзелі музыкі; іх было шэсьцера. З другога боку, пры дзвярох на сцэну, шумліва таўпілася грамадка моладзі. На расстаўленых доўгіх, няўстойных лаўках, разапятых ад сцяны да сцяны, сядзела ўжо чалавек з паўтараста мяшчан. Чалавек дваццаць стаяла на «галёрды», бач у месцы, агароджаны ад лавак тоўстаю жэрдынаю, а ад папярочнае сцяны—пажарнымі драбінамі. З дзсятка хлапчукоў тарчала на бочках ды насосах, што стаялі ў кутку за драбінамі...

Пакуль Рыгор з Лібаю ды Сролем знайшлі свае месцы, музыкі загалі якісьці гучны, какафонны марш, і гэтым перацягнулі з вуліцы ў пажарную рэштку публікі. Моладзь, што грамадзілася пры дзвярох на сцэну, хутка расьселася: частка яе апынулася на мясцох, частка зьнікла за кулісамі.

Кароткі марш закончыўся бразгатнёю трупцянага званка, за некалькімі ўдарамі якога злосна няўдалым скруткам пакацілася ўгору.

Прыбраная зеленню сцэна, прадстаўляючы сабою во-ласць, цягнула да сябе сотні шільных, настарожлівых вачэй. Яшчэ вастрэй праразамі глядачы густы змрок «сали», калі сцэна ажыла ад рэзвых гутарак і порсткіх павертаў артыстаў, прыбраных у вясковыя вопраткі. Белыя сьвіткі і магеркі, пала-сатыя спадніцы пад чырвонымі чалмамі хустак, знаёмая хатняя, надворная ды палявая мова—востра імпонавалі прыгоенай, злі-тай у адным непарушаным маўчаньні, «сали». На тварах гля-дачоў гуляла дзівова ўхмылка і рэзвая цікавасьць. Многія пера-глядалі адзін з другім, ківаючы галовамі... Калі дзея па-глыблялася, разгартваючы сюжэт і сэнс п'есы, на «галёрды» паднімаўся сьмех і выгукі, якія стрымліваліся з месцаў.

Рыгор шільна сачыў за сцэнай, але публіка раз ад разу адцягвала яго ўвагу на сябе. Ігра, здавалася, яму, была добра наладжанай, дапасаванай.

Ён з увагай сачыў за разьвіцьцём п'есы. Яе просты, незамыславаты сюжэт кампэнсаваўся для Рыгора асалодаю напеўных дыялёгаў.

Ужо набліжаўся антракт, калі яго настарожанасьць прарвала знаёмая гутарка новага персоналу на сцэне. Гэта гутарка належала артыстцы, што грала ролю нявехны.

Ён натужыў сваю памяць і атрымаў пацьверджаньне знаёмасьці ў характары яе знадворных рысаў. Ён здзівіўся: як тое можа быць, каб на сцэне чакала яго неспадзяванка?

Заслона важна пала на падлогу, і яе стук зьліўся з словамі Рыгора, і накіраванымі да Лібы і Сроля:

— Я прайду за кулісы, а вы пачакайце мяне тут...

На яго пыталына паглядзелі з абодвух бакоў.

— За кулісы-і?—прагучэла ў Рыгора над вухам. І чэцьвера вачэй перакрываўвалі яго пыталымі ўзрокамі.

Бляск гэтых узрокаў, аднак, ня стрымаў Рыгора, і толькі супакойваючы мах рукі правёў паветраную рысу перад вачмі яго суседзяў.

Праз хвіліну, ня болей, Рыгорава постаць зьнікла ў натоўпе шумлівых глядачоў, што густою сьцяною адрэзалі сцэну ад салі.

Паўторны ўздых заслоны прадстаўляў перад імі здзіўленых нечаканым посьпехам артыстаў.

Тая, чый голас і чыя постаць прыцягнула Рыгора да сцэны, ажно трэці раз з часу сканчэньня дзеі прадэманстравала перад неўгамоннай саяй.

Яна, напэўна, не пасьпела пакінуць сцэны, з пукам кветак у руках, калі першы сыгнал абвясціў пра набліжэньне другое дзеі.

Густы трупцявы гук званка справадзіў Рыгора назад на яго месца.

— Чаго ты там ня бачыў?—пацікавіўся Сроль.

Расчырванелы Рыгораў твар таіў у сябе лёгкае недавальнасьце. Адчуваючы гэта, Ліба чакала яго адказу.

— Ёсьць справа.

— За кулісамі?

— Уявецце сабе, што так, за кулісамі...

— Вось гэта нумар...

— Нявехну, здаецца прае знаёмая асоба...

— ??

— Ніяйначай... І гутарка, і постаць, і нават манера паваротаў мне дапамянаюць... Гэлю...

— З Рыгі?

— З Сілцоў... Няўжо я абманьваюся?

Рыгор не адцягваў свае ўвагі ад гэтага пытання на працягу ўсяго спектаклю.

Рупясыць хутчэй праверыць сябе падганяла хаду іграньня.

І толькі зарухала ў няроўным сувоі драпястая заслона, каб затуліць сабою зацягнуты спектакль, як няўкосная прагаліна да выйсся за сцэну аддзяліла Рыгора ад Сроля і Лібы.

Разьвітальныя воплескі глядачоў, як падзяка артыстам, шчодра расьсеяліся па ўсёй «салі» і папалылі ў густую цемень веснавое ночы.

Апосенныя імі, паважна, лёгкім цугам ішлі за імі артысты, хаваючыся ў імпазантным акружэньні глядачоў.

— Які я, аднак, цудны...

Недавыказанае сумненьне згасла перад пыталым узрокам, накіраваным да Рыгоравага твару маладою жанчынай.

— Рыгор?!

Знаёмы, а цяпер найўны Гэлін вокліч рушыў Рыгора з месца.

— Гэля?!

— А ты адкуль гэта, і чаго?

Як назнарок, глядачы адрэзалі іх ад сьветлае палосы чырвоиага праменю, што незатухшыя лампы кідалі яго ў расхляпешчаныя вароты пажарнае.

Чорны цалун ночы атуліў іх густым змрокам неразгаданай выпадковасьці.

— Хоць-бы на цябе паглядзець, Рыгор! Давай на сьвятло... Чаго хаваешся ад мяне... Хі-ха-а-хх!

Гэліна пруткая рука, яшчэ ня зусім адвыклая ад крутых паваротаў з сярпом ды плугам, сашчапілася з Рыгоравай у локцевым загібе.

Яны павярнуліся ўправа, туды, дзе толькі што ляжала сьвятло, і, знячэўку, наткнулася на дваіх чалавек, чуць ня стукнуўшыся лбамі.

— Выбачайце!

— Рыгор? Ты блудзіш?

Сроляў вокліч сыпыніў іх на адгоне двух шагоў адных ад другіх.

— Якая цемьні!..

— Далучайцеся да нас і мы павядом да хаты Лібу.

— Вось падзівіся на Гэлю, калі хочаш...

— Гэлю Сідараўну? Што-а-і ты кажашы!

— Будзь апосталам Фомкам, і...

Здаровы малады сьмех, у якім патанула каразьлівая нечаканасьць стрэчы, зьліўся ў адну гармонію са звонкімі адбоямі крокаў, веерам рассыпаных у акіяне ночы, і мяккім хрустам падмерзлае празі.

За сьмехам разьліўся квартэтны пераплёт ажыўленае гутаркі, якая паходзіла на бурлівае цячэньне вады ў церапоўненых джаролах.

У іх гутарцы зьніклі пісклівыя скрыпы зачыненых варот пажарнае, і недаўменны трэск вартавое брашчоткі.

— Пара спаць!—пачуўся з боку чыйсьці ўпічны голас.

— Рады слухаць,—адказаў Сроль.

Яго жартаўлівы тон тут-жа зьліўся з сур'ёзнаю прапановаю Лібы:

— Сапраўды, пара ісьці дахаты...

Яны падзяліліся, праз некалькі хвілін згубілі адны другіх з ваччу.

На мястэчку зрабілася ціша, якая ўдзячна яго жыцьцю позьнімі начамі раньніх вёснаў.

Дзесьці ў ваколіцах, у бок патухаючых жоўтых агенчыкаў, чулася старэнная конкурэнцыя ў брэху двух сабак.

— Далей за згонам іх брэху, вынікалі перабойныя гукі невядомага стварэньня.

— Гэта твая гаспадыня?

— Слаўны яна чалавек!

— Ужо пасьпеў разьведаць?

— Ці доўга пазнаць харошага чалавека!

— Ды яшчэ табе.

— Кожнаму... Гэля, ну скажы-ж ты мне, калі ласка, гісторыю гэтых нечаканых перамен у тваім жыцьці... Я ўсё яшчэ пад іх уражаньнем...

Да дзесьці крокаў яны ступілі моўчкі...

— Паверыш, Рыгор, вось ужо столькі часу, як я думала над гэтым... Думаю, і не магу сабе ўявіць, што са мною сталася...

Мне ня верыцца, што трапіла на сцэну, што я пераехала мо' з дзесяць розных мястэчак ды гарадкоў... Ня верыцца, што я іду вась з табю не па Сіддох, а па нейкім Смагіне...

— Ну, хто-ж усё-ткі табе парадзіў гэта, або прымусіў цябе пайсьці?

— Маўчы лепш,—перабіла Рыгорава запытаньне Гэля:— тут не знайсьці канцоў... Вінаваты бацькі—ты-ж іх добра ведаш! Вінаваты мой муж, вінавата і сама... Болей сама... Дзявочая слабасьць нарабіла ўсё... Пятрусь паехаў і змоўк... Я на чамі ня спала—думала і дратавалася... Чаму такі ён астаўся гэтакім няўдзячным да мяне!.. І мэрам-бы на злосьць яму—бо іначай не зразумець маёй выпадковай парыўчатасьці—я зьвязалася з Вусікам... Прыехала ў Сідзы трупа і на спэтаклі, вась як з табю сёння, стрэлася з ім... далей-болей—і бачыш. Артыстка-а! Ххі-хі-хі! Артыстка!.. Хоць-бы бацькі словам папярэчылі—абы збыць...

— Дык ты замужам, Гэля? Дазволь павіншаваць!..

Рыгор знайшоў у цемнаце Гэліну руку і намерыўся поціскам яе перадаць сваё таварыскае павіншаваньне.

Але яна раптам вырвала руку і зрабіла ёю адмоўны мах...

— Ня трэба! Ня варта віншаваць!

— У чым справа—недаўменна запытаў Рыгор.

— Я ня ведаю, да чаго прывядзе маё замужства... Так... Мой чалавек... Хтосьці ідзе за намі?..

Яны сьцішылі хаду і замаўчалі.

Наганяўшы чалавек сыгнальна кашлянуў...

— Гэта ён,—прашаптала Гэля і конвульсыўна ўздрыганула.

Рыгор настаражыўся.

— Гэля! Ты-ж куды?—пачулася з боку іх.

Гэля стала і прытрымала Рыгора.

— Будзь знаёмым, Лазар, з маім земляком: Рыгор Ня-звыгчыны.

Мужчыны моўчкі, але вельмі паціснуліся рукамі.

— А я быў на кватэры і, не знайшоўшы цябе, думаў, што ты..

— Якая клапатлівасьць! Ххі-хі-хі! Бачыш, Рыгор...

— На дварэ, апоўнач—і ўсё на месцы, а ты...

У тоне Лазаравых слоў прагучэў калючы ўпкі, так дасканала вывучаны Гэляю.

— Сутрымайся хаця перад чужым чалавекам!—пераняла яна мужа.

— Прашу бяз упчункаў... Самой трэба ведаць, што нянькі...

Гутарка брала прыкры напрамак. У ёй гучэла ўкосная дэманстрацыя супроць Рыгора. Каб ахаладзіць вочавідкую растроннасьць Лазара і выбавіць Гэлю ад далейшых няпрямнасьцяй, Рыгор перарваў іх супярэчкі заявай:

— Дазвольце пажадаць вам добрае ночы!

— Што так раптоўна?—з фальшывым далікатствам запытаў Лазар.

— Я першы дзень у чужым месцы.

— Хаця-ж не заблудзі, Рыгор...

Адышоўшыся мо' на двое сажняў, Рыгор быў пераняты воклічам Гэлі.

— Дык мы чакаем цябе заўтра ў нас... Перадай, калі ласка, Сролю, каб і ён зайшоў... Кланяйся яму і перапрасі ад мяне, што я забыла яго пазваць... Мы спыніліся ў Брэхмана—каля касьцёлу...

— Дзякую—добра...

Яго нягромка сказаныя словы заглушыла потайкам набліжальная амаль не да самага вуха брашчотка вартаўніка.

VI

У «ГОТЭЛІ» БРЭХМАНА было як на рынку. Стаяў шлам, галас. Шасталі дзьверы, як на вакзале, з пакою ў пакой нясьціханна бегалі мужчыны, жанчыны. Адны з іх напявалі розныя ары з опэр, іншыя вывучалі ролі; хтосьці граў на дудзе, выцінаючы жаласьліва-мінорныя тоны; адзін з артыстаў, стоячы на калідоры, барабаніў вершы. Какафонія зыкаў густым струменем выбівалася з вокан «готэлю», разьлятаючыся па майдані.

Кучкі дзяцей грудзіліся пад вокнамі, найшоўшы сабе забаву і ўдеху перад дагэтуль цікім «готэлем» Брэхмана.

Гаспадар готэлю, Міхель Брэхман, тупаючы па двары, задаволена пачэсваў бараду: госьці былі нязвычайныя, гарадзкія; яны давалі зарабіць. Па некалькі разоў на дзень заказвалі самавар. Патрабавалі піва, віна і закускі... Жонцы, і дачцэ, і служанцы Міхеля—работы па горла. І Міхель Брэхман, даўшы свой дом амаль ня ў поўную ўладу артыстам—ня дбаў больш ні пра што, як толькі пра тое, каб яны чым найдаўжэй у яго прастаялі.

Ён расхвальваў гасьцей суседзям, і хто зазіраў у вокны «готэлю», пераймаў гутаркаю:

— Што-о за людзі-ы!.. Такіх я на вяку сваім ня бачыў... Ды ня толькі я, а наш Смагін, наогул...

Яшчэ гасьцінней сустрэкаў Міхель таго, хто заходзіў на ведаць артыстаў.

Рыгора са Сролем Брэжман сустрэў гасьцінным прывітаньнем і дагадліва запытаў:

— Вы пэўна да нас?

Пачуўшы, што да «іх»—вярнуўся і правёў у самы «готэль».

— Вас ужо з ранку чакаюць...—папярэдзіў ён:—вы стукайце і яны вас пусьцяць.

Гэля з мужам з самае раніцы прыбраліся да стрэчы гасьцей і гутарка іх з Міхелем вывела абоіх з пакою.

— А мы ўжо думалі, што вы ня прызвецце... У нас гэткі зэрлах! Выбачайце—цыганскае жыцьцё...

— Грэх, было-б выбачаць перад намі... Кіньце...

— Ну, вы-ж такія госьці, што хто-б мог думаць вас прымаць у гэткіх умовах...

— Трапляецца...

— Ой, не кажы, Рыгор...

Гэля абэруч хапілася за голаў.

— Кінь! Ты ўсё яшчэ, я бачу, ня можаш прывыкнуць да абставін нашага жыцьця!..—папракнуў яе Лазар, увіхаючыся каля накрывага стала.—Бацькаў запечак ня досьць намулаў бакі...

Усе засьмяляліся на Лазараў сказ...

— Давайце, сябры, разам... Гэля, запрашай гасьцей...

— Калі ласка, Рыгор, Сроль, займеце месцы... Выбачайце ўжо... Няхай наша спатканьне скрасіць недахопы нашага па-частунку...

— Кінь, Гэля... Гэта ня ў Сілдох...

— І хто-б то мог спадзявацца... Я ўжоказала Рыгору... Ці ня праўда, Сроль?

— Чалавек з чалавекам—не гара з гарою,—адказаў Сроль.

Лазар падняў налітую чарку і агаласіў:

— За нечаканую стрэчу?!

Але ніхто не пасьпеў адказаць, як раптам адчыніліся дзьверы і ў пакой прасунуўся загіб бляда-ружовага, труба нагрымірава-нага носу:

— Можна?

- У чым справа?
- Выбачайце! Я думаў мы зрэптуем гэту сцэну яшчэ раз...
- Пасьпеем,—падаў Лазар і адвярнуўся да кампаніі.
- У вас яшчэ мае быць спектакль?—запытаў Рыгор.
- Сягоньня пакідаем Смагін... Разьбярэш з імі...
- Так хутка?
- Знача за стрэчу і за растаньне?

Сроль кіўнуў Рыгору, і ўсе ўчацьвярых выпілі налітыя чаркі...

— Закусеце! Прашу вас... Бо калі зноў сустрэнемся—няведама...

— Сустрэнемся, Гэля,—перабіў Рыгор:—нібось, ты ня думала пра Смагін, а між тым...

- Паверыш, ніколі ня думала...
- Дарогі крыжуюцца...
- І заплятаюцца вузламі.
- Паверыце, сьмяялася, калі Сёмка перадаваў табе, Рыгор,

уклон:

«Угледзіш, Гэля, і прасі яго, каб ён забраў мяне»...

- Гэта Сёмка так?
- А то-ж бо то... Зямля вымусіць... Мо-ж памятаеце, як ён біўся з бацькам над сваім мізэрным гаспадарствам. Мука адна...
- Соцыялізацыя запазьнілася,—пажартаваў Сроль.

Яго сказ астаўся незразумелым ні для Гэлі, ні для Лазара, і ён тут-жа паабяцаў:

- За лепшую будучыню!
- Дачакаешся!
- Што за неймавер'е, Гэля!—папкінуў Рыгор.
- Калі мяне ня радуе нічога.
- І твае посьпехі на сцэне?—запытаў Сроль.
- Вот ужо жывое насьміханьне.
- Дайце рады—ніколькі...

Гэля з адбіткам самаздавальненьня на твары ўстала з месца, паправіла на сабе скамечанае адзеньне і падліла ў шклянкі піва.

- Не саромейцеся...
- Нашла каго сарамаціць...
- Я думаю... А Сёмку, хлопцы, трэба выручыць... Яго Сілы зассуць дарэшты...
- Але, па-мойму, ён ня здатны іх пакінуць... Каб на іншага, ужо даўно можна было-б на іх махнуць рукою.
- Ня кожны гэта можа зрабіць...

— А ты?

— За яе—мяне дзякуйце,—пахваліўся Лазар.

— А то-ж ня праўда?—ветліва паглядзела на яго Гэля.

— Не чакаць-жа Сёмку, пакуль знойдзецца добры ангел і вынесе яго на сваіх крыльях з Сілцоў...

— Так, яго пільна сьцерагуць гэтыя ангелы...

— Якія такія ангелы?

— А ты-ж хіба, Сроль, ня ведаеш, што з Сёмкам было? Усе настаражыліся.

— Ты не жартуеш?

— Чаму вы мне ня хочаце верыць?

— Адкуль ты ўзяла?..

Гэля расказала гісторыю з Сёмкам, якога, незадоўга перад яе выездам з Сілцоў поліцыя арыштавала і пад канвэем пры-
вяла з поля ў мястэчка.

Гэта навіна востра зацікавіла Рыгора і Сроля. Яны рэшту часу, праведзенага ў гэтых у Гэлі, не астаўлялі Сёмкі без свае ўвагі.

Кожны стараўся лепей вымеркаваць плян, калі-б і як перацягнуць Сёмку з Сілцоў у горад.

Але ўрэшце ім не ўдалося спыніцца ні на акрэсьленым часе, ні на пэўным горадзе.

І Рыгор, і Сроль пакуль мала арыентаваліся ў сваім наступным. Перад адным і перад другім, аднака, губіліся няясныя перспектывы іх будучыні.

У адносінах да Сёмкі пры іх аставалася ўсяго добрае сэрца і цёплае пачуцьцё таварышоў—ды ці-ж з гэтым адным можна было ўступаць у вайну з жорсткім жыцьцём з-за таварыша?

Для Гэлінага гонару, аднак, хапала таварышовага завярэньня, і яна з здавальненьнем сустрэла ўспыхнае ў сабе жаданьне паведаміць пра гэта Сёмку.

Але ўжо праз некалькі хвілін пасля гэтага, калі нечакана для ўсіх пад вокнамі загрузацелі падводы, а па «готэлі» ўдвой-
лася ад'езная сумятлівасьць. Гэля забылася мімалётнага парыву,—праўдзівей—ён затушыўся ў яе нутры няпрямнай выявай сапраўднасьці.

Гэта-ж сапраўднасьць вочавідкі пляміла чорнаю хварбаю халоднага растаньня цэплату і бляск зьнянацкай мілай стрэчы...

Хлопцы выразна адчувалі прыкры настрой пераддарожжа, што раптам заваладаў Гэляй. Яны з няцерпам чакалі знікшага з пакою Лазара, каб разьвітацца.

— У цябе па-нашаму, Гэля,—мяркуючы разьвешць яе сум, спачувальна праказаў Рыгор:—тут сядзіш, а тут паднялася і яці.

— Ой, я ўжо так стамілася ад гэтых пералётаў, што яны мне, як нож у сэрца.

— Толькі бяз распачных думак... Я бачу, што ты ёмка прыстасавалася да падарожнага жыцця.

— Ты хіба сьмяешся?

Гэля адварнула ад адчыненага куфэрка, у якім на здзіў шуэстра гаспадарылі яе ўвішныя рукі, і ўпічна паглядзела на Сроля.

— Усяго і ўдехі, што ў прыказы: «голы зьбірайся—голы гатоў».

— Гатова?—не зразумеў яе ўляцеўшы ў пакоў Лазар.

— Наробяць пажару, як на цягнік сьпяшучы,—вылаяўся ён, бегучы па пакоі:—думалі к вечару, а яны—на табе, а полудні...

Пасьля спыніўся, каб прыняць ад гасьцей падзяку, і разьвітаўся з імі.

— Даруйце, што ў гэткую пару мы запрасілі вас,—выбачыў ён.

— Шкадуем, што мы вам не маглі адплаціць тым-жа!—адказаў за дваіх Рыгор.

— Хіба ўжо пры чарговым спатканьні,—пажартаваў Сроль.

— А гэта не безнадзейна!

— Калі ня суджана будзе вам вярнуцца ў Сілцы! Га-а, Рыгор?—дадала Гэля.

І, адарваўшыся ад упакоўкі, яна пачакала Рыгоравага адказу на запытаньне.

— У гэтым не магу цябе запэўніць,—адказаў Рыгор.

— Усё-ж я буду прасіць цябе, калі здарыцца наведаль Сілцы—не забудзь перадаць маім бацьком пра наша спатканьне...

— Ці-ж варта дапамінаць?..

Магчыма іх гутарка зацягнулася-б яшчэ хвілін на дзесяць-дваццаць—вострасьць яе, як звычайна бывае перад растаньнем, хутка адымалася, але Міхель абарваў іх сваім уваходам у пакой.

Заклапочаны ад'ездам артыстаў, ён не абмінуў паскардзіцца Рыгору з Сролем на сваё пагоршанае, у зьвязку з гэтым, становішча.

— Вось так і жывеш—выпадкамi, толькі выпадкамi,—раз-вёў стары рукамі:—лёс прынясе добрых людзей—і з гэю-ж рап-тоўнасьцю іх забірае... Каб у яго было болей літасьці да мяне старога—магчыма-б і я мог крыху акрыяць... А то... І мне доб-рыя людзі трэба, трэба яны і Крамнікам, ды яшчэ і іншаму каму... Ці-ж гэта не вядомая рэч?..

— Ня стрэўшы адказу, ён абярнуўся да Лазара:

— Вось вам, калі ласка, рахунак...

Узяўшы з рук Міхеля кавалачак сьпісанай паперкі, Лазар па-чаў лічыць грошы. Лічачы, ён не заўважыў, калі Рыгор з Сро-лем выйшлі з пакою. Праяцелі ў яго між вухну і апошня па-жаданьні посьпеху, пасланыя імі Гэлі...

Толькі праз акно ён прыкмеціў беглае прамігненьне шары чорных кропак—якія прадстаўлялі голавы Рыгора і Сроля. Яны схаваліся за сьцяною ўправа, у бляску расчырвоненага променю, што, паказваючы на мароз, сонца ліло яго ў развару-шаную каморку.

VII

КАЛІ РАЗЫХОДЗІЛІСЯ па хатах, Сроль паабяцаў Ры-гору яшчэ з тым-сім пагутарыць пра работу.

— А ты мне паведаміш пра вынікі твае гутаркі?

— Можна нават і сёньня.

— А, сапраўды, заскоч вечарам.

— Пастараюся.

Думкі аб працы чамусьці нямоцна мулялі Рыгора. Паве-дзены ў Гэліным пакоі час разатнаў буднія клопаты. Іх во-спрасць паслабляла згладжваць і тое, што Рыгор меў выпадак напаткаць у Смагіне Сроля. У выпадку зацяжнага без-работьня—ён ведаў—Сроль нойдзе магчымасьць выручыць яго. Праўда, Сролевы намёкі на небясьпеку з боку поліцыі сулілі іншы паварот у справах. Але яго сёнешні настрой не паказваў на сур'эзнае становішча. Ды застань яно Сроля зьнянадку—Ры-гор патрапіць абмацаць цвёрдую глебу пад нагамі.

Прынамсі, ідучы да сябе, Рыгор не адчуваў жаднае трывогі за блізкае наступнае. Наадварот, навесныя праведзеным днём

думкі сьмела пераносіліся праз поліцэйскія перашкоды ў шумлівыя „сяродкі рэволюцыйнага руху. На фоне пазалочанага неба выраслі памятныя вобразы рыскіх падзей, праломленыя ў Пецярбургскія інтэрпрэтацыі.

Пецярбург!..

Перад Рыгоравымі вачмі, як з-пад зямлі, вырасла здаравенная постаць поліцэйскага стражніка. Блішчастыя маслянковыя гузікі адбівалі праменьне павіспага над лесам сонца. Зьмяіным узрокам пракалолі Рыгораў твар шэрыя стражніцкія вочы. Але мясістыя яго губы гультайна ляжалі адна на другой, і дубовае аблічча выглядала лётаргічна спакойна.

— Выбачайце!

Стражнік не паварушыўся, і Рыгораў дзюрпаты башмак трапіў ў заскарузлую ільдом калдабоіну.

І толькі тады, калі Рыгор стукнуў нагою па падсохлай дошцы, каб выліць з башмака воду, стражнік паважна абярнуўся, прамерыў вачмі адгон ад сябе да Рыгора і спакойліва рушыў у бок, куды ішоў.

— Чучала!—паслаў яму Рыгор удагон, і ў момант выпусціў з памяці поліцэйскага.

Але пры ўыходзе на ганак карчмы яму дапомніла пра яго Ліба.

— Вы мелі прыемную стрэчу?..

— А менавіта?

— Хіба-ж не напаткалі стражніка?

— Так, меў шчасьце.

— Ён ад нас.

— Ласьне?

— Меўся вас наведаць.

— Хто яго прасіў!..

— Напэўна ёсьць інтэрас.

— Да ўжо-ж...

— Бацькі перапужаліся; вы сцешце іх, калі пытацьмуць...

Вы будзеце абедаць?

— Калі ласка.

Рыгор прайшоў да сябе і ўспомніў, што яму трэба было наведаць стан.

Было ясна, што стражніку ўсяго і было да яго справы, як пытаньне прапіскі. «Гэта, зразумела, дробязь, усё-ж павявае

агідай,»—праказаў сам сабе Рыгор, і тут-жа раптыў азнаёміць Лібу са сваім становішчам.

Калі Ліба прынесла яму абед, Рыгор выпаўніў сваё рашэнне.

Ліба стрэла яго паведамленьне зусім спакойна і толькі папярэдзіла:

— Бацьком, аднак, прашу вас нічога не казаць.

Гэта папярэджаньне было лішнім—лібіных бацькоў цяжка ўдавалася абмануць у гэтых рэчах.

Старая не дала Рыгору скончыць абеду, як прынесла яму сваю дараду:

— Вам ня варта адкладваць прапіскі. Навошта злаваць гэту сволач. Вы заўтра-ж раніцою і наведайце стан... А пры сабе так-сама ня варта нічога пакідаць... Ня ровен час... Людзі з гэтага жывуць...

Тое, што Рыгор спакойліва выслухаў старую, яе сцешыла і здаволіла.

Не разводзячы далейшае гутаркі, яна пакінула яго аднаго, завесіўшы на выхадзе фіранку...

— Навошта, каб зайздроснае вока ўглядалася...

Філёзофія карчмаркі, досыць трапная, аднак не пакінула сьлядоў на Рыгоравым настроі. Ён хутка адцягнуўся думкамі ад дробнага інцыдэнту з поліцэйскім і вярнуўся да Гэлі. На самоце новы гэлін партрэт стаяў перад ім ва ўсю сваю паўнату. У смуглых рысах адроднай загары, гадамі ліцованага палявымі вятрамі, пяском ды сьпякотаю, штучна скрадаліся лёгкаю ружай парфумы. Празрыстыя цёмна-шарыя вочы яшчэ глыбей западалі ў орбіты, абведзеныя чорнымі кругамі фарбы. Усё-ж ні парфума, ні застарэлыя пласты мазкай фарбы, ні балючая чуласьць раздражненага грывам твару не хавалі сабою гэлінага нездавальненьня сваім лёсам. Нацяпнутасьць адносін паміж ёю і мужам, няўтойная значыстай ласкавасьцю, выпірала на паверх і цесна лыгалася з абрыдаю сумятлівасьцю вандроўнага жыцьця. Смуглым водсьветам пахвільных судох, што ўздымалі іх невымагальныя местачковыя гледачы сваёю ўвагаю да яе, як да артысткі, Гэля ўсяго і рознастайніла свае настроі. Чаму і што гэта жыцьцёрада мяшчанка-земляробка апынулася ў сучасным стане—цяжка было разгадаць. Тут, напэўна, адыгралі ролю прычыны, пра якія бывае ня варта казаць... У кожным выпадку Рыгор стаяў да гэлінай долі на стыку цьмянае загадкі.

У іншым аспэктце паўстаў перад ім Сёмка. З гэтым чалавекам Рыгора лучыла глыбокае пачуццё таварыскай блізкасці, цеплата кампаніі ў юнацкія гады. Ён ведаў яго наскрозь, разумеў, як сябе. Сёмкаў вобраз заўсёды запаўняў сваёю прысутнасцю сьвет рыгоравых успамінаў і лісьціў шчыраю адданасцю яму.

Рыгор упарта змагаўся з наплывамі забыўчывасці, якую расьцілі вакол яго разухабістыя хвалі жыцця. Яскрава адзнаная тавіннасць выцягнуць Сёмку з месачковай зацьвілі не пакадала Рыгора. Абы толькі ён адчуваў сябе моральна задаволеным—варочаўся да Сёмкі і шнышарыў у вакольных абставінах, шукаючы магчымасцяй выбавіць таварыша.

Сёмкава развага, яго хоць і непаваротлівыя, але сьветлыя і простыя думкі, выразнае ўспрыяццё соцыялістычных ідэй, зычылі рабочай справе адданага абаронцу.

Расказаны Гэляй выпадак з арыштам Сёмкі засьведчыў Рыгору таварышаву паслядоўнасць. Рыгор ня выказаў, але адчуў прыемнасць ад сёмкавай гісторыі. Гэта вымусіла яго правярць свае магчымасці сустрэцца з Сёмкам. Сілцы былі астатнім месцам для гэтага, ну ўсё-ж пры спрыяючых акалічнасцях нельга было адкідаць і іх... Тым болей, што там—

Маці...

«Што думае старая пра свайго сына? Вышлаквае балючыя вочы і тупіць безнадзейную веру ўбачыцца? Цяжкім крыжам ляжыць на яе плячо мая разлука з ёю і дратуе сэрца доўгая невядомасць пра мяне. Нельга адмаўляцца ад завабнага настрою наведаць Сілцы. Няхай яны з невялікай гасціннасцю чакаюць мяне; ды ці-ж я паеду для Сілцоў, а не для маці і хоць для малой, але прыязнай жменькі людзей? Выпадзе зручны момант і я...»

Вобраз спражніка, мігнуўшы ў раскальханым выбражэнні, дапоўніў Рыгору пра ўмоўнасць яго хаценьняў. Над ім вісела дазорнае вока дбайнага начальства. І двухдзённае ўхіленне ад стрэчы з ім не выбаўляла яго ад пільнага дагляду... Сёнешні візыт поліцэйскага дапомніў пра той агідны хвост, які цёгся з Рыгі да Смагіна.

Можа тым, што ехаў Рыгор, а можа і папярэднім цяжкім, ішлі ў Смагінскі стан датычныя Рыгора адносьнікі. У сухіх ад запячаных мук і цярпеньняў радкох вучастковых дакумантаў ляжалі сляды жоўтага будынку рыскага астрогу. Яўка для прапіскі—вязацьме Рыгора прыгатаванымі ланцугамі няволі.

Тут мусіць ставіцца на карту мужнасць і адвага. Бо ён прыехаў у Смагін не для адпачынку, а для працягу барацьбы. Нядай яе памеры, яе пэнт і характар шмат сцішлейшыя ад рыскіх, але ідэёвая сутнасць адна-ж і тая...

Сроль учора пасыпеў намякнуць Рыгору аб прыгатаванай яму ролі ў гэтым змаганні... Яго ня спыніць поліцэйскае вока...

— Ваходзьце!

— Вы адпачывалі? Даруйце, што я так нахабна...

Міхелева кудлатая галава чужь выдзялялася разьбеглай у змроку сівізнаю.

— Чакайце, я засьвячу лямпу.

— Мне ня доўга... Калі ласка...

Міхель прастаяў з працягнутаю паперкаю ў руцэ, пакуль Рыгор ня справіўся з лямпаю.

— Вось вам ад тае артысткі, дзе вы тасцявалі.

— Яны ўжо выехалі?

— Гадзіну таму...

Міхель падозрана аглядзеўся на дзьверы:

— Шкада мне іх... Гэта былі людзі, якіх мне доўга прыдзецца чакаць. Такіх людзей пасылае лёс... А вы?..

Хтосьці прайшоў калідорам. Міхель выпусціў з рук паперку і выйшаў ад Рыгора.

Ужо з вулічных дзвярэй данёсься яго павышаны голас разьвітаньня.

Рыгор ухмыльнуўся запозыненай ветлівасьці старога і падняў прынесенае.

У ненадпісаным конвэрце ляжала трохраджковая записка Гэлі і зьмяты, пажаўцелы ліст.

Записка зьмяшчала ў сабе наступныя словы...

«Перасылаю атрыманы мною ад Зосі ліст. Забыла перадаць днём. Думаю, што табе ён не бяспікавы. Бывай здароў. Гэля».

Рыгор, не саступаючы з месца, прачытаў прынесенае.

У сваім лісьце Зося паведамляла таварышку пра апошнія здарэньні з овайго прыватнага жыцьця. Ліст напісаны сьлязьмі пакутнага чалавека. Няроўныя літары адбівалі ўтомленае сэрца жанчыны. Бераці давалі Зосю да таго, што яна ня выцрпела і зьбегла ўпэраці. Бацькі беспасагадлівы: іх адносіны—нявытрымныя зьдэкі. «Цёмныя думкі не пакідаюць мяне ні на хвіліну. Я гублюся ў іх, як запалоханая белка. Памажы мне, дарагая, знайсці незваротнае выйсьце».

Зосіна трагедыя хвілін пяць непарушна трымала Рыгора на адным месцы. Ён чуў, што нябачныя ніткі яе шавеляцца пад грудзьянаю клеткаю, але не хацеў паддавацца сантымэнтальнаму настрою.

Патушыўшы лямпу, ён выйшаў з пакою.

— Вы скоро вернецеся?—пераняла яго на калідоры гаспадыня.

— Не забаўлюся... А я вам трэба?

— За вамі ў даўгу гарбата.

— Памятаю... не дарую...

Гаспадыня ветліва паківала галавою, праводзячы пасуседаў імільнымі ўзрокамі.

«Разумная галава», паатэставала яна Рыгора і мэрам-бы спалохалася, пачуўшы зьянацку стук дзвярэй.

Знадворку вайшло трое чалавек, з якіх адзін быў Рыгор, другі Сроль і трэці—Павал Памыйка, рабочы з мясцовай сьлясарнай майстэрні Шульца.

Яны ў адзін голас прывіталіся з гаспадыняй і прайшлі ў Рыгораў пакой, Цішыня, што ахувала яго бяз Рыгора і пры Рыгору—патанула ў рэзвым маладым гомане.

З гэтага гоману вышльгў Рыгораў жарт, пасланы да гаспадыні:

— Папрашу валп дэўг з процантам.

VIII

РЫГОР СТАЎ НА ПРАЦУ ў дзесяты дзень па сваім прыездзе ў Смагін. Яго прынялі ў сьлясарскую майстэрню немца Карла-Людвіга Шульца.

Майстэрня Шульца лічылася першаю ў Смагіне і па вартасьці вырабу і па якасьці ўнутраных распарадкаў. Яна была і эаномічна мацней ад іншых. Гэта асаблівасьць зьяўлялася скуткам растаропу і пракіднасьці яе гаспадара. Спачатку Шульд цярэў ад недахопу кліентаў, але хутка яго справы пайшлі ўгору. У кароткі тэрмін найшлося шмат заказчыкаў, праца разгарнулася, палпаўшы майстэрню на рост.

Ужо на сходзе першага году Шульд ня мог справіцца з заказамі і пераняў ад сваіх колегаў-гаспадароў дваіх чаляднікаў.

На другі год яго майстэрня вырасла яшчэ на дваіх чалавек.

За кароткі час Шульц меў магчымасьць гатаваць некаторую колькасць продукцыі ў запас. Гэтак, ён заўсёды меў гатовымі каля пяці балясаў, шмат замкоў, нажоў і іншага дробнага гаспадарчага начыньня.

Дзякуючы сьмжалцы і зваротлівасьці, Шульц апрацаваў асобна правілы ўзаемаадносін з сваімі падмайстрамі. Умеючы з імі ладзіць, ён выкарыстоўваў уожкім чынам іх працаздольнасьць, не шкадуючы плаціць болей сваіх конкурэнтаў.

Адыгрывала, вядома, пэўную ролю і тое, што ён быў майстар болей адукаваны, практычны, бачыўшы сьвет і знаўшы слабы бок провінцыяльнага падмайстра.

Шульц ніколі і сам не раставаўся з напільнікам ды молатам. Цэлымі днямі стаяў ён побач з чаляднікамі, адукуючы іх у не-заўважных дробязях трыманьня молату, нахілу напільніка, згін у плячука пры варстаце; галоўнаю якасьцю ў адукацыі чаляднікаў Шульц лічыў навьж і руплівасьць да чыстаты ды акуратнасьці. На гэты конт ён чытаў падмайстрам цэлыя лекцыі і нотацыі, апавядаў шэрагі анекдотаў і казак, не забываючы падганяць у працы. І сам ён стараўся захоўваць чыстасьць, ні на хвіліну не растаючыся з белым каўнерыкам. Гэта асаблівасьць Шульца вайшла ў пагаворку смагінцаў, якія заўсёды ў гутарках паклада-ліся на «немца».

Чаляднікі ганарыліся вучэньнем і працаю ў Шульца. Тыя-ж, што працавалі ў іншых майстэрнях, квалілі на «немца», лічачы сваіх гаспадароў «партачамі».

К таму часу, калі Рыгору трапілася спаткацца з Шульцам— немца меў пяць чалавек чаляднікаў і некалькі пахвальных лістоў за сваю вытворчасць. Пра яго ведалі ня толькі ў сваім павеце, а чужь не ва ўсёй губэрні.

У сэзонны час, летам, работу да яго прывозілі з далёкіх ваколіц.

Шульц служыў асобнаю адзнакаю мястэчка. Многія судзілі пра Смагін па «сьлясарнай майстэрні немца Карла-Людвіга Шульца».

У сваім местачковым жыцьці смагінцы лічылі гонарам вы-браць майстра Шульца ў паверанага, ці ў кадайніка па тых ці іншых справах. Сустрэкаючыся з ім, яны прыветна зьнімалі шапкі; часта хадзілі да яго за парадамі. Той ад смагінцаў, якому выпадаў лёс наняцца на працу да майстра Шульца—фанабэ-рыўся гэтым і хваліўся сваім суседзям. Шульц плаціў даражэй

ад іншых і падабаўся сялянам за тое, што ўгаварваў іх рабіць акуратней, а з канём абыходзіцца ласкава. Кожны дзень ён вылучаў гадзінку часу ў абед, і прыходзіў у горад наведаць работніка, пагутарыць з ім, а то і пазнаёміць з зямельна-гаспадарчаю працаю ў Нямеччыне.

На майстра Шульца падказвалі, як на дасціпнага гаспадара і талковага чалавека. Мала хто не разбіраўся, чаму і што яму шанцавала ў жыцці, удалося нажыць кавалак зямлі дзесяцін у дзесяць ды абсталявацца харошымі будынкамі. Нітка да гэтага цягнулася з мураванага будынку, у якім працавала пяцера чалавечкаў. На гэты будынак і тыкалі смагінцы пальцамі.

Домік і майстэрня Карла-Людвіга Шульца стаялі на Лясной вуліцы, якая паўдугою цягнулася ганоў на двое на поўдзень, як-бы ўцякаючы ад асноўнай масы местачковых будынкаў.

З гэтае вуліцы ішла дарога на другое мястэчка, Галубку, якое славілася двума ткацкімі майстэрнямі і добра абсталяванай лесапількаю.

Ужо хат за дзесяць ад цэнтру, па Лясной вуліцы, пачыналіся гароды і сады. Яны цягнуліся шырокаю лентою да найбольшага і багацейшага саду Карла-Людвіга Шульца. Шульцаў гарод з лугам упіраўся ў бераг малапое рэчкі Жаўранкі.

Дзякуючы гэтай рэчцы, бач яе вясновым разьлівам, руніста буюлі мурожняныя поплавы і прыносілі багатыя ўраджаі гароды.

Сьясарная Карла-Людвіга Шульца хавалася за купчастым дубам на адгоне сажняў ста ад дому, і была павернута вокнамі да Жаўранкі. Дым з нявысокага коміну заўсёды калыхаўся над рэчнымі хвалямі, а іскры танулі ў іх рабаценьні.

Вечарамі, калі вясна ці восень слаі над зямлёю свае чорныя цалуны, іскры, што шугалі з коміну сыясарні, прарэсцілі мяккі мошаст адвяхорку пукамі гарачага конфэці.

Стукі малатоў і бразг жалеза, рытмічныя скрышны напільнікаў перакідаліся ад майстэрні за рэчку і нясыліся ў бярозавую дуброву, што адмяжоўвала сабою палоскі смагінцаў ад шырокіх галоў узорнага маёнтку пана Каструбіцкага.

Налева, куды нясла сваю ваду Жаўранка, цягнуліся даўжэравныя панскія мурагі; вярстоў за пяць яны ўпіраліся ў нявысокае ўзгор'е.

Зусім недалёка ад дому Карла-Людвіга Шульца быў перакінуты праз рэчку Жаўранку мост. Мост служыў любімым месцам для гулянікі смагінскае моладзі. Кожны дзень па ім тупаў шум-

лівы натоўп, у якім знаходзілася і дачка Шульца, Маргарыта, знаёмая Сролю і Лібе па ўдзеле ў местачковай соцыял-дэмакратычнай арганізацыі. Маргарыта была політычна падгатаваным чалавекам і карысталася павагаю з боку соцыялістычнай моладзі. З ёю зьявілі Рыгора Сроль і рабочы Шульца—Памыйка. Цераз гэта знаёмства Рыгор і астаўся на працу.

З першых дзён працы Рыгор зрабіў на Шульца выгаднае ўражаньне. І пэўна таму, што ў Рыгору ён бачыў сьвядомага чалавека і практычнага майстра; далейшая праца пайшла гладка.

Падабаўся Рыгор і рабочым Шульца. Дзень за днём адносіны яго з імі шчырэлі, рабіліся таварыскі ўсталенымі.

На працягу першых двух тыдняў працы Рыгор вывучаў характар, нораў і духовы склад кожнага з іх. Разам з гэтым стала яму вядомым і іх політычнае крэдо.

За гэты тэрмін поўнасьцю высветлілася перад ім і асоба гаспадара—Карла-Людвіга Шульца.

Чаляднікі, як і заўсёды, складалі з сябе досыць рознастайных тыпаў. Былі сярод іх двое зусім адсталых у духовым разьвіцьці, якія любілі вышціць, мала аддавалі ўвагі свайму клясавому стану. Другіх двое—процілежалі першым: ім нячужа была газэта і рэдкая, бяз выбару, кніжка; але побач з гэтым другая двойка з завясьцю марыла пра жыцьцё Карла-Людвіга Шульца, як гаспадара, «самому над самім пану». Гэта двойка капітывала гаспадара ў паводзінах, беражлівасьці і акуратнасьці і часта наведвала яго дом. Пяты чаляднік—Павал Адамаў Памыйка, выдзяляўся ад усіх агульнаю пісьменнасьцю і політычнаю сьведомасьцю. Як майстар, ён таксама быў лепшы за ўсіх, але меў жвабраблівасьць на падкрэсьленае апрашчэнства. У ім, як у люстэрку, адбіваліся найменшыя калываньні політычнага жыцьця і як ад слоўніку, можна было даведацца ад яго пра ўсе навіны кніжнага рынку. Да вьісьця ў сьвет «Праўды», ён доўгі час выпісваў «Даень».

Стрэўшыся з Памыйкам, Рыгор ні разу ня бачыў яго без далікатна згорнутага ў трубку чарговага нумару «Правды». Пасьля Памыйка адкрыўся Рыгору, што ён зьяўляецца корэспондэнтам некалькіх сталічных і провінцыяльных газэт.

У бок гэтага таварыша Рыгор і накіраваў пачуцьцё свайго сяброўства. Ён уверана і смела выяўляў яму самога сябе, і гэтымі сваімі адносінамі да Памыйкі выклікаў ад яго стрэчныя прыязныя пачуцьці.

Павал Адамаў Памыйка хутка ўвёў Рыгора ў гісторыю Шульцавай майстэрні і ў сутнасць узаемаадносін між Шульцам і рабочымі. З Паўлавых паведамленняў выявілася перад Рыгорам сваясаблівасць Шульцаўскай сям'і. Сам Шульц называў сябе «соцыял-дэмакратам па-за партыяй»; сын Рудольф, студэнт Пецярбургскага ўніверсітэту, фактычна быў актыўны член студэнцкай соцыял-дэмакратычнай групы: дачка Маргарыта... пра яе Рыгору паведамілі раней. У доме Шульца часта адбываліся патайныя сходкі, якія часткаю аберагала яго гаспадарскае становішча.

Гэта акалічнасць згладжвала ў Рыгору першачасовую неабыхласць смагінскіх умоў. Але паступова іх упарты націск шчыльнаў Рыгора да месцачковага жыцця, заблытваючы ў пераплёты яго інтарэсаў. З гэтых інтарэсаў выплывалі пытанні і задачы, з якімі ён быў звязаны як соцыяліст і змагар.

IX

РЫГОР НЕ АГЛЯДЗЕЎСЯ, як ён стаў шрубкаю новае машыны. Дзень-у-дзень гэтая шрубка мусіла закручвацца, каб не парушалася праца ўсяго механізму. А сёмай гадзіне раніцы Рыгор ішоў у майстэрню, тупаючы па выбітых дошках тротуараў, абмінаючы знаёмыя хаты і сустракаючы адных і тых-жа людзей. А дзесятай ён варочаўся дамоў, у карчму Крамнікаў, адкуль не хацеў выбірацца і якою быў задаволены поўнасьцю. Ліба акуратна да яго прыходу ўбіраўся і прахвіліну па ўваходзе стукала ў дзверы, прыносячы сьнеданьне. Некалькі далікатных сказаў адно другому папярэджвалі Рыгору яду...

А пасля гадзіны, адданай на сьнеданьне, зноў Рыгор бег на работу, працаваў да трэцяй гадзіны дня, ішоў на абед, варочаўся з абеду і канчаў свой дзевяцігадзінны працоўны дзень а сёмай гадзіне ўвечары.

Пасля працы Рыгор каля гадзіны чытаў газеты і кніжкі, затым пісаў лісты ці хадзіў да Сроля, да Памыйкі, або адзін прагульваўся ў поле, за мястэчкам. Ляжала яшчэ на ім агідная павішнасць зьяўляцца праз два дні ў стан на мальдунак. Яго першачасовая асьцярожнасць у паводзінах, рэдкае папанданьне на вочы поліцыі пасобіла злёгка заняцца наглядом за ім.

Карыстаючыся гэтым, магчыма знарочыстым папускацельствам з боку поліцыі, Рыгор на трэцім тыдні свайго жыцця ў Смагіне ўжо сьвядома наведваўся ў стан толькі праз тыдзень. Аднак, дазваляць сабе поўную свабоду ён пакуль ня збіраўся. Рыга яго навучыла быць асьцярожным і тактоўным. Папасьціся яму другі раз у рукі поліцыі азначала не зрабіць і таго, што ён мог рабіць пры асьцярозе. Аднак, паступова, незалежна ад сваіх меркаваньняў, Рыгор цалкам увайшоў у партыйныя справы, заняўшы сваім няпэўным становішчам. Гэтаму значна пасабляла тое, што ён жыў у карчме. Пад выглядам папойкі, за пляжкаю шва хлопцы больш-менш спакойліва вырашалі пытаньні бягучае працы. Тым болей спрыялі гэтыя абставіны яшчэ і таму, што гаспадар карчмы і ўся яго сям'я, ведаючы ў чым рэч, самі аберагалі гэтыя пасяджэньні моладзі. Набліжэньне вурадніка ці стражніка, або проста чужога чалавека, сыгналізавалася старымі гаспадарамі карчмы загадзя. Організацыя так званых карчомных паседжаньняў належала цалкам Рыгору і вельмі прыйшлася да спадобы яго смагінскім таварышам.

Праўда, што аднымі паседжаньнямі іх політычная праца вычарпацца не магла. Яе трэба было шырыць сярод местачковых падмайстраў і пераносіць на вёску. Знаходжаньне больш адказных мэтодаў магло адбывацца на посьпеху працы. І тут пасобіў Рыгор: па яго думцы рэшана было арганізаваць у Смагіне публічную бібліотэку з правам разданьня кніжак вясковым чытачом. Першым кніжным фундам згодна рашэньню комітэту меўся быць фонд з сабраных самімі сябрамі арганізацыі кніжак. Выбар ад начальства дазволу на права адчыненьня бібліотэкі складала справу найцяжэйшую. Сярод сяброў арганізацыі не знаходзілася чалавека, якому-б хоць крыху давярала поліцыя. Рыгор падаў думку зьвярнуцца да Шульца, каб той выбраў на сябе права на адчыненьне і номінальнае загадваньне бібліотэкай. Шульц безадгаворна згадзіўся.

Тагім чынам справа з бібліотэкаю стала на рэйкі і хутка рухала наперад, прыкрываючы сабою, політычную чыннасьць. Дзякуючы Рыгору, была праведзена паўлегальная кампанія збору падпіскі на газэту «Правда» і ахвяр у яе жалезны фонд. Па ініцыятыве-ж Рыгора наладжвалася некалькі спектакляў з пераносам іх у бліжэйшыя да Смагіна вёскі, каб праз гэта навізаць сувязь з сялянскаю моладзьдзю. Усё гэта ўнясло ў смагінскае жыццё новы струмень асьвяжэньня. Тыя, што былі адкі-

нуты цяжкаю рэакцыяй ад грамадзкае працы, абудзілі прыбітае пачуццё і з ахвотаю выпаўнялі ўскладзеныя на іх паўтрамадзкія, паўполітычныя абавязкі.

Вочавідкі расла актывізацыя сярод местачковага рамесніцтва. Па гарбарнях ды сьлясарнях, сярод краўцоў, шпачнікаў ды шчотачнікаў пайшлі гутаркі наконт ўрачыстага сьвяткаваньня 1 Мая. Сталі чуцца галасы за тое, каб у гэты год май адзначыць маніфэстацыяй. Для абгавору майскага пытаньня адбылося некалькі досьць шумлівых сходак па майстэрнях.

Рыгор яскрава адчуваў набліжэньне цікавых і прыемных падзей. Як-ні-як, а ў іх вызначалася і яго доля стараньняў. Праўда, ён добра разумеў, што не ад яго залежыла разварушыць местачковае жыцьцё і надаць большага тэмпу ў працы смагінскае соцыял-дэмакратычнае арганізацыі. К яго прыезду ў Смагін расійская сапраўднасьць выяўляла агульны ўздым рэволюцыйнага руху. З усіх кашцоў вапромістае краіны даносіліся радасныя весткі пра эаномічныя канфлікты і політычныя выступленьні. Пад націскам агульнага ажыўленьня ўскалыхнуўся і Смагін. Але няма гэткае ідэі, якая-б не прайшла ў жыцьцё праз людзкую існасьць. Чалавек зьяўляецца правадніком думак і імкненьняў акрэсьленае клясавае групы. З гэтага пункту гледжанья Рыгор меў падставы гардзіцца сваёю чыннасьцю ў Смагіне. Ён таксама з неаслабнай цікавасьцю сачыў за далейшым яе разьвіцьцём. Набліжэньне першага мая рэгулявала гэта разьвіцьцё, адбываючы яго калываньне, як градусьнік тэмпературу.

Мястэчкам прабятала ўзрастаючая затрывожанасьць. І па хатах і на вуліцы гутарылі пра падзеі, што іх гатовяць соцыялісты. Зданыя нядаўняга мінулага луналі над агойтанымі ў клопотах мяшчанамаі. Паўставалі незабытыя в часу 1905 году пажары ў маэнтку пана Каструбіцкага, казацкія экзэкуцыі над смагінцамаі і тая мьртвасьць мястэчка, якую нагналі новазьляленыя поліцэйскія стражнікі.

Больш падуплыўная бацьком заможная моладзь асьцярожлівей паглядала на западазроных у соцыялістычнасьці таварышоў.

Дбайней ды рухавей зрабілася поліцыя. Закінутыя вуліцы ўсё часцей сталі наведвацца стражнікамаі. Гэтых-жа стражнікаў позьнімаі вечарамі можна было бачыць пераадзетымаі па-пад вокнамаі хат.

Поліцыя не забывала і Рыгора—яго праіска зноў вярнулася да двухдзённага тэрміну.

Агульны настрой захапіў сабою і местачковую інтэлігенцыю. Яна «дбайліва» вуснамі Шульца перадавала «хлопцам» свае папярэджанні наступнага зместу:

— Вы гатовіцеся да першамайскай маніфэстацыі,—казаў «па-за партыйны соц.-дэм.» Карл-Людвіг Шульц Рыгору і Паўлу, запрасіўшы іх адным вечарам да сябе:—гэта рэч карысная: трэба паказаць поліцыі, што яе сьвята пакуль не надзейна... Дзевяцьсот сёмы і восьмы гады даўно асталіся пазадзе... Але разам з тым вы павінны ўсебакова абдумаць, які выгляд сьвяткаваньня будзе карысьнейшым і для спраў рэволюцыі і для вас саміх... Нельга забываць, што поліцыя ня супыніцца перад самымі жорсткімі рэпрэсіямі. Яна з асалодай чакае поваду зрабіць крываваю расправу... Мне вядомы некаторыя яе захады да гэтага... Вось чаму не павінна пакідаць вас ні тактычнасьць, ні асьцярожлівасьць. Меней задэру і больш арганізаванасьці... Дзевяцьсот пяты год менавіта праваліў справу з-за адсутнасьці сьвядомага кіраўніцтва рэволюцыяй. Я-б радзіў вам падумаць пра так званую мірную маніфэстацыю... Зьбярэцеся на майдані і спакойліва, бяз песьняў і выгукў, пройдзеце мястэчкам... Ня думайце, што ў маўчлівым паходзе мала эфэктоўнасьці... Я памятую, як яшчэ перад дзевяцьсот пятым годам...

Рыгор ня даў гаспадару дасказаць, рапуча не згадзіўшыся з яго прымірэнчымі лібэральнымі дарадамі.

— Мне здаецца,—адкрыў ён сваю настойнасьць:—вамi гутарыць інтэлігенцкая сантымэнтальнасьць... Карл Людвігавіч, даруйце-э мне, толькі зусім не ў інтарэсах рэволюцыі стрымліваць размах баявога настрою. Я ня думаю, каб гэта пайшло і на нашу карысьць... Ад гэтага можа выйграць выключна перапалоханае цёмнае абыватальства... Мы мусім распаляць малейшую іскарку недавальнасьці і чым найвышэй паднімаць уздым рэволюцыйнага энтузіязму...

— Вамi грае экзальтацыя маладосьці,—па-бацькаўску моралізаваў Шульц:—выгук «далоў самадзяржаўе!» з адказам на яго пяцьцю арыштамі ды высылкай, наўрад ці апраўдае сябе. Яшчэ меней апраўданьня дасьць выпадковы стрэл у поліцэйскіх: яны адплацяць на гэта залпам і ваш задэр каштавацьме жыцьця некалькіх чалавек...

— Мы ня лічым ахвяр, якімі плацім за шчасьліваю будучыню... У белых рукавіцах, Карл Людвігавіч, рэволюцыі ня

зробіш... Найпакнейшым словам не прабеш гнілое вастрожнае сыцяны...

— Ня думайце, што вастрожныя сыцены падаюць ад неарганізавана накіраваных да іх удараў... Так, па-мойму... А ўвогуле, я, прыватна, за найплёнейшыя skutкі перамог, якім-бы шляхам тыя не развіналіся...

У гэткай адлегласьці зацягнуліся спрэчкі паміж Шульцам ды Рыгорам на адгоне двухгадзіннага кавалку часу.

Але ўтаворная дарада Шульца ўдала разьбівалася аб Рыгоравы ўпартыя доказы за перавагу рашучых метадаў у рэволюцыйных выступленьнях. І надыходзячому першага мая не празіла апаска прымірэнчага зацяжнення абяцанай урачыстасьці.

— Няўломныя вы людзі,— заключыў Шульд, задумаўшыся над Рыгоравай рашучасьцю.

І яго двухсэнсоўны ўзрок мякка прайшоўся па маўклівым твары Памыйкі.

Было дармо: Рыгоравымі вуснамі гаварыў ня толькі Памыйка, а і ўвесь местачковы комітэт. Можна было ручаць, што і рамесніцкія колы Смагіна не пайшлі-б зараз па сьлядох Шульца і тых «разумных людзей», чые погляды ён узяўся адстаяць.

Памыйка ўверана запэўняў Рыгора ў праваце яго пазыцый і ад шчырага сэрца выказаў яму сваю павагу.

Пасья гэтай гутаркі Рыгор выглядаў у ваччу Памыйкі загартаваным ваякам і дасканала падгатаваным абаронцам рэволюцыйных прынцыпаў змаганьня. Ён абегла раўняў Рыгора з Шульцавым сынам Рудольфам і выводзіў, што апошняму далёка да першага. У Рудольфа, не зважаючы на яго тэорэтычную падгатоўку, выразна гучэлі бацькаўскія ноты. Дробнаўласніцкае паходжаньне згладжывала вострыя рубы клясавае проста-лінейнасьці.

Аднак, і Рыгора і Рудольфа шліфавалі абставіны буйных рабочых асяродкаў. Свой вопыт, веды і рэволюцыйны стаж набылі яны там.

І ў Памыйкавым нутры, помеж з пашанай да Рыгора, мулялася і пачуцьцё завіды ды хаценьня самому прайсьці падобную школу.

Праводзячы таварыша ад Шульца да кватэры, ён многа разоў парываўся выказаць гэтыя пачуцьці, але іх адпыхала на задні плян жаданьне выліць Рыгору сваё прызнаньне і павагу.

— Ты гэтак трашна папаў да нас, што ўдвойчы цяжка чакаць надобнага зьбегу абставін...

— Не пераацэньвай толькі мае працы...

— Я не ад сябе аднаго, Рыгор. Мы не аднойчы гаварылі пра гэта з шэрагам таварышоў і ўсе аднае думкі,— прызнаваўся Памыйка:—калі-ж ты хочаш ведаць мае да цябе адносіны:— дадаў ён,—то паверыш, я ні з кім дагэтуль так блізка ня сходзіўся, як з табою... У жыцьці людзей бываюць рэдкія выпадкі знаходзіць шчырых прыяцеляў. Ёх вельмі мала, Рыгор. Я да цябе быў адзін... і без цябе астануся ў тым-жа стане... Хіба стукне так момант, калі я бязбольна парву з сваім сягоньяшнім жыцьцём... Але для гэтага патрэбны адпаведныя здарэньні... Я не перавялічу, сказаўшы, што ты стрэнеш гэтыя словы ад многіх хлопцаў... Сроль першы...

— Я Сроля ведаю некалькі гадоў.

Ласьне?... Я-б хацеў таксама... Ты ня думаеш нас хутка пакідаць?

— Усё залежыць ад абставін... Я прывык да Смагіну, хоць і цягне мяне Пецярбург. Трывожыць думкі і маці, пакінутая адной на радзіме... Абяцаў старой на выездзе цэлыя горы, а вось каля году ня мог і сухога лісту напісаць... Толькі надоечы сабраўся паведаміць яе і таварышша ў Пецярбурзе...

— Так, дарогі крыжуюцца... І хто ведае, на якім месцы яны зводзяць людзей... Ну, я-б хацеў не расходзіцца з табою.

— Дзякую за таварыскае прызнаньне...

Шчырасць Рыгоравага пачуцьця перадалася Памыйку ў цэлым паціску рукі.

Х

ГЭТА СЯБРОЎСКАЯ ГУТАРКА з Памыйкам узьняла ў Рыгору многа чуласьці і сямейнае прывязьні да новага месца і яго людзей.

Рыгора лісьціла іх увага і пашана да яго. Ён разумеў, адкідваючы ўсякую лісьлівасьць, што кожнаму глухому месцу патрэбны такія людзі, як ён.

Багатыя вопыт і практыка ў рэволюцыйным руху, якія ім набыліся за час жыцьця ў горадзе, дадатна ўзьнімалі яго над узроўнем смагінскіх таварышоў.

Нават Сроль, каторы год таму назад стаю́ значна вышэй за
іншых, зараз далёка адставаў ад Рыгора.

Розуму і ведам Памыйкі выразна не хапала гарадзкое фаб-
рычнае шліфоўкі. І таму, што паказанья асаблівасьці местачко-
вага жыцьця былі Рыгору відавочны, ён шкадаваў разлучацца з
Смагінам, не пасобіўшы таварышом як найбольш у іх справах,
што былі і яго справамі. Ён ваходзіў у іх стан, і яскрава адчуваў
у кожным слове Памыйкавай гутаркі шчырае жаданьне бачыць
яго ў Смагіне, як найдаўжэй. Памяталася Рыгору, калі ён жыў у
Сілдох: як радасна, бывала, спатыкалі сілдохцы прыездных та-
варышоў! Як шчыра і ўважліва прыслухоўваліся яны да кож-
нага слова, што ішло з-за межаў іх мястэчка! І як ім шкода было
праводзіць гасьцеў! Ім тады валодала непаборнае пчуцьцё—
кінуць Сілды і ехаць туды, адкуль прыяжджалі таварышы, каб
цалкам шырнуць у тыя ўмовы, якія гэтых таварышоў гадуюць.

Смагін мяняў ролі: чатыры апошнія гады Рыгорава жыцьця
ажыцьцяўлялі яго жаданьні. Зараз ён выяўляў у Памыйкі, у
Лібы, у іншых смагінцаў падобнае пачуцьцё завіды яму, як
гарадзкому таварышу. Чаму-ж ня ўдешыць іх сваім даўжэйшым
прабываньнем з імі?

З гэтых мотываў Рыгору рабілася прыемным адцягнуць мо-
мант свайго ад'езду з Смагіна. Ён-бы аддаў у ахвяру гэтаму і
прыніжэньне перад поліцыяй, і жаданьне пабываць у Сілдох,
і хаценьне ўглядзецца з Пятрусём. Але шкадаваў Рыгор аднаго—
разгону і вялікасьці рэволюцыйнае працы ва ўмовах гораду.
З гэтага выключна пункту гледжанья плянаваў ён свой час, і
гэта адно вымушала яго скарочваць сваю пабыўку ў Смагіне.

З дня на дзень газеты прыносілі ўсё цікавейшыя весткі пра
настрой рабочых і прамадзянства. Політычнае жыцьцё, наколькі
ён разьбіраўся ў яго комбінацыях, ня супынна заблутвалася.
Падзеі на бліжнім усходзе займалі надзвычайную ўвагу полі-
тыкаў. У паветры насіліся іскры надыходзячага выбуху. Кож-
наму больш-менш пасьведчанаму ў міжнародную політыку было
вочавідкі, што так званае балканскае пытаньне да добра не да-
вядзе. Многія бачылі немагчымасьць мірнага вырашэньня бал-
канскага пытанья, зьлепсенага вузла капіталістычных супярэ-
чак, з лапкаў інтрыг, падбосёў і хітрыкаў з боку так званых вя-
лікіх дзяржаў.

Калі і што надыйдзе рашучы момант—Рыгор ня мог прадугадаць, як не зрабіў-бы таго і профэсійнальны політык. Але набліжэньне казгтала і дражніла яго рэвалюцыйнае пачуцьцё.

Рыгору паступова рабілася нецярплівей аставацца ў Смагіне. Ён што дзень, чым бліжэй да мая, усё настойней пачаў абдумоўваць плян свайго ад'езду. Нават да яго закрадалася сумненьне ў тым, ці варта чакаць Першага Мая. Для падгатоўкі к яму Рыгор зрабіў многае што, і з гэтага боку сумленьне магло быць чыстым... А ў горадзе, магчыма, яшчэ прыгадзяцца яго энэргія і організацыйная здольнасьць.

Але, успамянаючы пра Першае Мая, Рыгор усё-ж не хацеў яго засмуціць для смагінскіх таварышоў сваім раптоўным ад'ездам. Ён верыў ў таварыскасць і шчырае да сябе пачуцьцё з іх боку, аднак, ня ручаўся, што яго перадмайскі ад'езд не навес на іх непажаданых думак. І плянуючы пра астаўленьне Смагіна, ён паступова схінуўся да думкі адкласьці, гэта на паслямайскі час. За гэты тэрмін, разьлічваў ён, выразней акрэсьляцца абставіны, як у адносінах да Пецярбургу, гэтак і датычна Сілцоў.

Калі для Рыгора гэта рашэньне стала бяспрэчным, ён падзяліўся ім з бліжэйшымі таварышамі—Сролем ды Памыйкам. Першы спакойліва паглядзеў на гэта, другі прыняў Рыгорава паведамленьне з пачуцьцём незадавальненьня. Памыйка не хаваў гэтага ад Рыгора і час-ад-часу дапамінаў яму пра тую страту, якую мецьме ў Рыгоравым ад'ездзе Смагін.

Памыйку рабілася цяжка і горка таіць гэту навіну ў сваім нутры. Але сапраўднасьць не гадзілася з яго пачуцьцямі. Рыгор не па сваёй волі, а выпадкова апынуўся ў Смагіне. Адзін паварот у іншы бок губарнатарскае думкі—дураў мястэчка ад гэтага карыснага яму чалавека. Аставалася пакорліва мірыцца з нямінучай разлукаю з ім. Болей таго, на іх, Рыгоравых таварышоў з Смагіна, лажыўся таварыскі абавязак ухаваць яго ад магчымых няпрыемнасьцяў нелегальнага выезду.

Памыйка поўнасьцю адзнаваў усю супярэчнасьць паміж неабходнасьцю і сваімі жаданьнямі, тым ня меней шкадаваў Рыгора. Ён ведаў пра рупячлівасьць падгатоўкі поліцыі да Першага Мая і сачыў за рамесьніцкімі коламі, якія зацягла дэбатавалі найвастрэйшыя формы пратэсту.

Складалася палажэньне, у якім чакалася шмат неспадзяванак.

А між тым, Рыгор з адплюшчанымі вачыма ішоў ім на спатканьне. І ўсе пляны яго, усе яго намеры віселі на валаску.

Валасок павінен быць падмененым тоўстымі аборкамі. Ня можа пляма сорама адзначыць нядбайнасьць смагінцаў у абароне Рыгора.

Памыйка дзяліўся пра гэта сваімі меркаваньнямі з Сролем, з другімі сябрамі комітэту, з комітэтам уцалку. Забываючы тое, што абставіны хавалі ў сабе аднолькавую няпеўнасьць у адносінах да ўсіх удзельнікаў святкаваньня, ён канцэнтравваў таварыскую ўвагу на адным Рыгору. Чамусьці таксама сур'ёзнае станавішча Сроля амаль не непакоіла Памыйку—ён нават знаходзіў смеласьць упікаць яго ў роўнадушшы да таварыша.

Але ў гэтым Памыйка перастарваўся. Яго самазабыўная адданасьць Рыгору тапіла ў сабе пачуцьцё ўмеркаванасьці. Сроль далёка стаяў ад таго настрою, у якім западозрываў яго Памыйка. Тым болей бязупыннымі з гэтага боку былі іншыя сябры комітэту. Рыгор на ўсіх іх зрабіў аднака выгаднае ўражаньне і цанілі яго ўсе аднака высока.

Рыгор па-ранейшаму прымаў актыўны ўдзел у бягучай працы. З усвойнымі яму рашучасьцю ды натхеньнем выступіў ён з абаронаю сваіх поглядаў на перадамайскім пасяджэньні комітэту.

Ахаліўнае некаторых комітэтчыкаў сумненьне ў правовасьці папярэдніх пастаноў пра майскія выступленьні сустрэла ад Рыгора рашучы адпор.

Яго прамова вярнула хісткім таварышом рэволюцыйную загартаванасьць.

Ні ў кога не знайшлося довадаў яе абвергнуць, ні нават аступдзіць навеянае ёю ўражаньне.

— Мы не павінны калывацца пад удзіскам абыватальскіх настрояў!—даводзіў Рыгор у сваёй прамове:—ні аптэкар, ні дантыст, ні нават Карл-Людвіг Шульц з яго дзьмутай соцыялістычнасьцю—з намі не па дарозе. Мышы патрабуюць цішыні—няхай яны астаюцца ў норах. Усякія спробы зьнізіць святочны ўздым рабочых—праступак, прадажа нашае справы. На гэта, я думаю, з нас ніхто ня пойдзе. І хай не ад Смагіна залежыць вырашэньне канчатковай перамогі—агульныя вышкі складоўца з дробных эпізодаў.

Комітэт ахвяраваў небясьпекай і заключыў пасяджэньне галоснымі воплескамі па адрасе Рыгора.

Ч А С Т К А   Д Р У Г А Я

І

ХТОСЬЦІ НАПЭЎНА блудлівы паўночны ветрык, украдкаю адчыніў няпрышчэпленое акно ў Рыгоровым пакоі, і сьветлая раніца заліла яго майскім сонцам. Дыхнула параным пахучым паветрам. Сіняе неба ветліва атульвала старыя стрэкі смагінскіх будынкаў. Непарушныя дрэўцы маўчалі ў асалодзе квітучага бытаваньня. Руцянючы мох на страсе суседняе хаты хаваў шэрань беднаты, так няпрыметнае ў гэты ясны, празрысты дзень.

Рыгор ня быў гаспадаром сваіх думак: яны пакінулі яго істоту і расплыліся ў шырокім гале вясновага дня, разьліўшыся па дрэўцах, па моху, у трапяткіх хвалях паветра. Павольна цюкала сэрца, як-бы адбіваючы подых сусьвету, прыгожага да чараваньня, вялікага да дзіву і магутнага да недасяжнасьці...

Вось яно—жыцьцё, цяганіна сусьветнага працэсу бяскондых зьмен, нясупыннага віраваньня і векавых пераформаваньняў. Навакола, у крупінках эфіру, носяцца частачкі матэрыі, складаюцца, дробяцца і родзяць новае ды новае ў бязьмернасьці вякоў... Чалавек-жа...

— Страляюць?!—рушыў з месца Рыгор і хапіўся за рамы акна:—няўжы дэманстрацыя? Ах, таварышы!.. Навошта яны мяне ізолявалі. Да чаго іх спачуваньне ў час барацьбы?..

Яму стала балюча няёмка. Унутры згрудзілася цяжкае туманнае пачуцьцё ні то ўпічышча, ні то агіды і злосьці...

Ён пастаяў колькі хвілін, пакуль ураўнаважыўся, і тут-жа выявіў перад сабою апошняе пасяджаньне комітэту. Здарэньні накіравалі ў чаканы бок.

«Сапраўды, мы не памыліліся ў сур'ёзнасьці першамайскага выступленьня. Комітэт усебакова выявіў перад сабою магчымыя нечаканасьці ў павароце падзей... Толькі пры чым тут мая бяспечнасьць?..»

Рыгораву думку абарвалі новых два стрэлы. Ён прасунуў галаву ў акно і паглядзеў на двор. Направа не заўважыў нікога; але толькі павярнуў узрок налева, як перад ім мігнулася двое асоб.

— Стралаўніка! Як-жа так, што я яшчэ ў хаце!—панікнуў сябе Рыгор і хутка быў гатовы да выйсьця. І толькі ён хапіўся за клямку ў дзвярах, як пачуў іх націск з калідору.

— Можна, Рыгор Міхасевіч?—адчыніўшы дзверы, запытала растрывожаная Ліба.

— Прашу вас, Ліба! Хто страляе?..

— Перастрэлка!.. Я знарок прыбегла да вас, каб вы нікуды з хаты...

— Я? Чаму гэта?

— Нядаўна прыбягаў Памыйка і прасіў мяне... Я сьцерагла, каб у хаце ніхто ня стукнуў. Заперла браму...

— Ах, да чаго ўсё гэта? На вуліцы дэманстрацыя, а я...

Рыгор зноў рвануўся да дзвярэй, але Ліба перагарадзіла яму дарогу.

— Прашу вас астацца ў хаце... Няўжо вы думаеце, што бяз вас рэвалюцыя згіне?.. Я толькі што з майдані. Дэманстрацыя скончылася і зараз адбываюцца лютыя маніфэстацыі. Дэманстранты разьбіліся на гурткі, рассыпаліся па вуліцах і маніфэстуюць неарганізавана...

— Але-ж поліцыя страляе?

— Не адна поліцыя, а і нашы...

І нашы? Таварышы... Усё-ж я не дарую вам, што вы мяне захавалі ад дэманстрацыі.

— Я выпаўніла просьбу ці дырэктыву ўсяго комітэту.

— Так, так!—незадолена праказаў Рыгор.

— Можна гэта да лепшага.

Рыгор нічога не адказаў і прыслухаўся... Да іх даняслося яшчэ некалькі адаленых, прыглушаных стрэлаў. Стрэлы рушылі Рыгора з месца і ён рупліва пару разоў прайшоўся па пакоі. Ліба ўважліва правяла яго пільнымі ўзрокамі і намерылася выйсьці.

— Адно хвілінку. Вы не на вуліцу?

— Выйду. Можна вам?..

— Пачакайце каля хаты мяне. Я цераз хвіліну...

Ліба пакінула Рыгора аднаго. Ён хутка перагарнуў зложаныя на сталае паперы і выйшаў з пакоя.

— Чакайце, Рыгор, прашу вас...—замахала пасустрач яму рукою Лібіна маці.—Каля хаты спыніўся стражніцкі патруль... Прайдзеце на кухню... В-во-а, бачыце...

Дваром між вокан прабегла некалькі чалавек. Лопат іх шагоў адбіўся глухім рэхам па пакоях карчмы...

— Дзе-ж Ліба?.. На яе ліха, як вецер, носіцца сюды-туды...

Старая рухава затупала па калідоры.

Угледзеўшы Лібу, якая ў гэту хвіліну порстка варвалася з надворку ў хату, яна накінула на дачку з востраю лаянкай:

— Скруціш, дачушка, голаву дачасна... Пракуратая!.. Чаму табе больш трэба як усім? Дабегаешся! Сядзі вась у хаце, а то...

— Што з вамі, мама?—не сьцярпела Ліба:—Сябе пільнуйце. Найшлі...

— Кіньце гармідар! Хрума, Ліба!—падаў з бакавога пакою стары Крамнік:—майце розум...

Ліба дабегла да дзвярэй і гукнула да Рыгора.

— Патруль паехаў да рынку. Давайце пройдзем...

— Куды-а т-табе-э ісьці... Ліба!

Старая Хрума нэрвова замахала паднятымі ўгору рукамі.

— Хоць-бы раз паслухалася мацеры...

— Ды кінь-жа ты, нарэшце, няпрытомніца,—вылаляўся Крамнік,—вось ускруціцца, ускруціцца і цэлую раніцу...

Карчмар неасьцярожліва правёў рукою між носу і скінуў з яго пагнутыя, нядобра зачэпленыя за вушы акуляры. Гэта старога раззлавала, і ён моцна затупаў па дзюрпатай падлозе.

— Вы мяне дачасна ў магілу загоніце-э. Гусі кручаныя... Хай-бы ўжо хутчэй вы пакідалі адна другую... Ай, ай-яй! І што-а гэта ро-о-біцца-а!

Рыгору было няёмка. Фактычна сварка паднялася з-за яго.

Ліба зразумела яго каразьлівае становішча і кінулася разьнімаць бацькоў.

Якраз ёй пасобіў у гэтым уваход Памыйкі. Старыя раптам змоўклі і разыйшліся па пакоях.

— Рыгор дома?—запытаў Памыйка, не заўважыўшы адразу Рыгора.

— Я тут!

— Пастой! Ня выходзь на вуліцу. Ужо пачаліся арышты: дваіх гарбароў стражнікі адвялі ў стан... Трэба нешта думаць... Кожную хвіліну могуць наведць да цябе...

— Ці ліха? А Сроль? Ты яго ня бачыў?

— Ня бачыў!.. Хоць-бы з ім ня здарылася чаго дрэннага...
Можа нам склікаць лютую нараду?.. Га?

— Зойдам да мяне і абгаворым...

Ліба асталася адна.

— Я павартую вас!

Яны пайшлі да Рыгора.

— Маніфэстацыя прайшла на-славу... — пахваліўся Памыйка:—Забастоўка захапіла ўсе майстэрні; крамы да аднае зачынены. Сьвята—разумешч... як мае быць! Повен рынак людзей... Настрой... Але некаторым дасталася ад стражнікаў. Аднаму нават порткі прастрэлілі... Добра, што ня ў ногу... Толькі, вядома, гэтым ня скончыцца, не... Трэба чакаць во-быскаў і, магчыма, арыштаў... Табе я раджу, Рыгор, перанача-ваць ночэй колькі дзе-ні-дзе... Як думаш? Сролю тое самае... Поліцыя раззлавана, як зьвяр'е...

Памыйкава данясеньне было прасякнута выразнай трывож-насьцю. Ён нэрвова бегаў па пакоі і аглядаўся на Рыгора.

Рыгор некі час маўчаў, задумаўшыся над словамі таварыша.

— Трэба адшукаць Сроля і парадзіць яму пра асьцярогу...
Са мною, магчыма...

— Пашкадуюць? Самаўцеха! Кінь, Рыгор... Мне-та на-пляваць.

— Чаму так?

— А што я маю згубіць?..

— Волю! Ты, пэўна, яшчэ не перажыў пачудыця гэтае страты... Ня так лёгка...

— Бадай што...

— Я табе кажу...

Памыйка раптам спыніўся і паглядзеў у акно.

— Добра! Пасьля пра гэта будзем думаць, а зараз я цябе пакіну і пайду шукаць Сроля.

— Яму абавязкова на некі час трэба зьнікнуць ад поліцэй-скага вока.

— Рацыя.

Гэта слова было сказана Памыйкам ужо за дзвярыма Ры-горавата пакою.

Сьнешныя крокі яго пацягнулі за сабою скардлівыя тукі тушату.

Праз незачыненыя дзверы Рыгор пачуў некалькі сказаў, якімі паляту Памыйка абмяняўся з Лібаю.

— Цікавы чалавек! Эпікурэец сапраўдны. Бесклапотны што да сябе, як птушка. Гэткіх жыццё песьціць... Ну, а са мною?

Кінутая ў прагальле наступнага, думка хутка пакінула Рыгора адзнаньне. Ём завалодала глухая нядбайнасьць да ўсяго, што магло граціць яму небясьпекай ці простай няпрыемнасьцю. Сталёвым калпаком навісла ўпартая нячуласьць, за якой мужнела яго істота.

Каб ня Ліба, якая ізноў прыйшла пазваць Рыгора прайсьціся ў мястэчка, ён-бы праседзеў адзіны ў пакоі бязмоўна і безварухна чалавекам, каторы скончыў сягоньняшні вурок і дае адпачынак напружаным нервам.

— Над чым задумаліся?

Рыгор устаў і засьмяяўся.

— Якраз-та нічога ня думаў.

— Знача, як ёсьць вольны?

— Бачыце. Тады...

Ліба прыслухалася да прагучэўшага за дзьвярыма воклічу.

— Зноў маці расхадзілася. Яна ў нас сягоньня асабліва сварлівая.

— Так, трэба яе ўлагодзіць.

— Ня вельмі лёгка... Старая можа маеце хэнць выйсьці на вуліцу?

— З ахвотаю... Але маці?

— Нічога... Ня думайце-э што... Хадзем..

Мацеры ня было ў хаце, калі яны прайшлі да выхаду.

— Пашчасціла!—пажартаваў Рыгор.

— Вось табе то і тое...

На суседняй вуліцы, дэсьці за прычыненаю брамаю ў дварэ, разьліваўся малады звонкі рогат. На яго адгукваўся выразны бразг падкоў, ці то змораных за дзень мяшчанскіх коняў ці распуджаных стражніцкіх стаеньнікаў.

Не загаварваючыся, Рыгор з Лібаю накіравалі ўбок вуліцы, якая бегла ў поле да засмучанага пылам ветрака.

Насустрэч ім, з дэманстрацыйным рыкам, сьпяшыла ў мястэчка лента выстраеных шэрагам кароў.

На вуліцы блізіўся вечар. У ціхім густым паветры насіліся кудлы пылу. Каля двароў хат, амаль ня спрэс, стаялі гурткі моладзі, горача абгаварваючы падзеі мінаючага дня. Чырванючы заход залаціў зялёныя галы паплаваў, што разгарталіся перад прагнымі ўзрокамі Рыгоравага ваччу.

«НЯЎЖО СЕМ ГАДЗІН?»—здэвіўся Рыгор, працягваючы руку за гадзіннікам?

У пакоі было сьветла і ціха. Спаць не хацелася ні званьня. «А калі і раней сямі? Учора весь дзень адпачываў—за ноч выспаўся».

Рыгор забыў паглядзець на гадзіннік і палажыў яго пад падушку, а сам стаў адзявацца.

«Напэўна госьці на мінулую ноч раздумалі аддаць візыт».

Ён абмыў твар і выйшаў на вуліцу. Пастушкі толькі-што займалі гавяду. Дзесьці на рынку чуўся зык берасьцянікі. На яго адзываліся глухія стукі вешніц і траскучыя скрыпы варот.

Над шчытамі хат працягаліся чырвоныя касьнікі променю—імі таксама залаціліся верхавіны блізкага гайку і трапяткія лісьця разгадзістага вязу ў дварэ суседняе хаты. Па стрэхах хат і на тым-жа вязе вароны спраўлялі вясельле.

Учарашняе трывогі, хваляваньня—ні сьледу. Нівошта не дапамінала пра маніфэстацыю, патрулі, страляніну. На адгоне вярсты, за востраю страхю школы, высілася вежная надбудова поліцэйскае цытадэлі.

«Няўжо ў ёй сядзяць заарыштаваныя ўчора гарбары? А мо' да іх далучаны, чаго добрага Памыйка або Сроль? І ўзброены стражнік адмярае вартавыя крокі? Ці той-жа спакой, які справодзіў мой сон, быў уласным для ўсіх жыхароў мястэчка, пачынаючы ад Сроля з Памыйкам і канчаючы станавым з стражнікамі?»

Адказаць было некаму.

І Рыгор моўчкі накіраваў у абход мястэчка, пастаўнікамі да майстэрні.

Загінаючы за рог канцавое хаты, ён паглядзеў на гадзіннік было без дваццаці сем. Рыгор зьмерыў вачыма адгон да Шульцавага гароду, адлажыў прыблізных дваццаць хвілін для ціхае хады і прысеў на плоце.

Ад маладое травы на пастаўніках чэсло мядовым водырам. Было лёгка дыхаць. У нутро надыходзіла рэзкае натхненьне, ткучы шаўкавістую тканіну ўзьнёсных, палкіх думак і намераў. Ці думаў хто пра яго ў мінулую ноч, ці не памыкаўся на яго паліцэйскі намер?

Уверсе, над галавою, неабмежны прастор блакітнага неба, аздобленага бруштывавым сонцам, а ногі на мяккім дыване поплаву... Побач—дэсэні рознастайнай загарадзі: шастаколу, пералазу, плятніку, драцільных штак; за загарадзздзю—зялёныя дрэвы, у маладым сьветазялёным лісьце, а то і ў белым прашыве пераспушчанага цьвету. Не адарвацца вачом!

Але яму трэба ісьці.

Асалодна пацягнуўшыся, Рыгор пайшоў да рэчкі.

Заваленая лёгкаю павуцінкаю луні, Жаўранка вышпірала яму вострае калена свайго залому і далей наўскос кіравала да Шульцавага поплаву. Адкуль яна вынырала—цяжка было выявіць, бо густыя кусты, лазы ды аleshніку хавалі яе ўлоньне. Толькі мо' на паўвярсты ўлева вынікаў з травы яе невялічкі кавалак, сьнім вокам пазіраючы на Рыгора.

Рыгор павярнуў направа і накіраваў берагам успадарожжа вадзе.

— Там, дзе Жаўранка бліжэй усяго падыходзіла да плоту, ён спыніўся.

На гадзінніку паказвала палова восьмае.

Рыгор пералез на пастаўнік і вузенькаю сьцежкаю пайшоў траўдом да задымленага з невялічкаю трубою цагельнага будынку.

Яго настрой крута зьмяніўся; думкі панесьліся ў майстэрню, уздымаючы выгляд яе ўнутранага зьместу.

Мігнулі шэрыя вобразы будзёнчыны. Учарашні дзень бліснуў празрыстаю маланкаю і згас. Зараз, вось, радком у шэсьцірых, пад нагодам Шульца, прыгнуцца яны над варштатамі і заскрыпяць па жалезе вострымі напільнікамі... Шульц завядзе свае моралі... Пачне пытаць пра ўчарашняе. Магчыма пап'яне ці папіронізуе над чым.

— Рыгор, на хвілінку,—пачуў ён ззаду сябе.

То якраз быў Шульц.

Ён нагнаў Рыгора, прывітаўся з ім і ня спыняючыся пайшоў побач.

— Значыць, рашылі такі выспрабаваць няпрыкрытую дэманстрацыю? Не хапіла цярплівасьці...—пачаў першым Шульц, заглядаючы Рыгору ў вочы.

— Як ведаецца... А чым было дрэнна?

— А па-маёму, дрэнна... Трэба было ўтрымаць... Нябось, чуў мо', што ноччу адбыліся трукі чужы не па ўсім мястэчку...

Я проста здзівіўся, калі зьянацку цябе стрэў. Глядзі адно, каб не наведала поліцыя сёньня і да цябе... Ня шкодзіла-б пера-
начаваць у мяне. Вось і з Памыйкам невядома.

— Можа стацца...

— Сроль Рэзьнік—дык той хітрэйшы... Ён гэту ноч начаваў
у нашай майстэрні.

— Ласьне?

— Так... Нават у нашага Рундука трасьлі каля гадзіны...

З-за хаты паказаўся Памыйка.

— Цэлы, глядзі!—пасьмяяўся Шульц:—вам пашанцавала.

— У агні не гарымо, як кажуць і...

— Не запэўняйся... Трэба лепш прысьцерагчыся, браце...

Яны падышлі да майстэрні. Шульц прапусьціў Рыгора ў
дзьверы, а сам вярнуўся назад.

У дзьвярох Рыгора пераняў Сроль.

— Мне Карл Людвігавіч наведаміў, што ты ў гасьцях...

— Чакаю больш паўгадзіны...

— Толькі?..

— Сплючы, ня думаў пра нікога.

Да іх падышоў Памыйка.

— Цэлыя?

— Мы не гаршкі, каб...

— І гаршчок да пары воду носіць...

Карыстаючыся адсутнасьцю Шульца, яны выйшлі з май-
стэрні і адышліся да кустоў агрэсту.

— Ведаеце што, таварышы,—паведаміў Сроль,—я надумаў
сёньня ноччу пакінуць Смагін. Рундук, напэўна, тое самае зро-
біць... Яго-ж трасьлі... Забралі ўсе кніжкі, пісьмы... Чаму не
заарыштавалі—дзіва!.. Вось ня ведаю, як і што было ў мяне
на кватэры—не наведваў... Хіба папрасіць Лібу Крамнік... да-
ведацца?

— Куды-ж надумаў ехаць?—запытаў Памыйка.

— Радзьмасы ў траіх—гэта-ж агульная справа... Ды... Тут
усё агульнае; а можа па-вашаму пакуль і ня сьлед ехаць? Ліха
яго ведае... Кажэце...

Хлопцы хвілін з пяць думалі.

— Едзь, браце,—парадзіў Рыгор.—Нашаму брату ня можна
доўга заседжвацца на адным месцы... Годзе—папрацаваў. Пера-
кідайся, пакуль цэлы... І ў другім месцы людзі патрэбны...

— Ды ўжо-ж, не прывыкаць да пераездаў...

Памыйка спагадліва паглядзеў на сур'езны, задуменны твар Сроля і прамаўчаў.

— Ну, а па-твойму, Павал?

— Па-мойму?.. Па-мойму... Я не паеду—гэта першае; а табе... магчыма Рыгор праў... каціся ў Вільню... Усё далей ад Сібіру ці Архангельску...

Ён уголас зарагатаў, пасля раптам стрымаўся

— Я люблю цябе, Павал, за тваю бяспеку... Але—давай блз жартаў...

У гэтым Сролевым сказе і Рыгор і Памыйка адчулі лёгкае нутранае ваганьне—няпэўнасьць у тым, адобрываюць хлопцы яго намер ці толькі выпрабавуюць яго цвёрдасьць.

— Я магу гэтак і так,—дадаў Сроль.

— Ня можа быць іншага выйсця—едзь,—у адзін голас пастанавілі Рыгор з Памыйкам.

І рашучасьць іх слоў мігам адбілася на Сролевым твары: хлопец ураўнаважыўся, заспакоіўся і перайшоў да іншых пытаньняў.

— Архіў і пячатку я пакіну ў Сімена Галаса... Надзейнейшы чалавек... Кравец з майстэрні Шамеса... Яго Павал ведае. Я скажу, каб ён да Рыгора прыйшоў. А вы, браткі, глядзецце за організацыяй... Ты, Павал, асабліва... Рыгору пакуль нельга адкрыта, а ты...

— А мне пляваць... Чым даражыць?..

— Як-бы сабе ні было, а жыўцом аддавацца ў рукі—ня след... Ды ты ня так поліцый патрэбен, як ёй патрэбна спаралюшаваньне твае працы.

— Мы ўжо паспыталі гэтага, кажаш, не навіна,—пасмяўся Рыгор...

— Як-бы сказаць...

— А калі едзеш і з кім?

— Я на змроку забягу да Крамнікаў... Трэба зрабіць так, каб як найменш людзей ведала пра гэта...

Хлопцы заўважылі Шульца і вярнуліся ў майстэрню.

— Пара, хлопцы, да варштату,—паслаў Шульц ім удагон і, азірнуўшыся навакол, дадаў...—Нечага загаловы ладзіць...

— Ёдом!—праказаў Памыйка...

— Пільная праца: сячкарыню з маэнтку прывязьлі рапараваць... На сёння павінна быць гатова...—папярэдзіў Шульц і зацікавіўся кустамі.

Сроль правёў таварышоў да майстэрні і павярнуў на сьцежку, па якой прыйшоў Рыгор.

Стук малатоў і бразг жалеза ў сьлесарнай справодзіў яго няўвераную хаду ўбок да Жаўранкі.

III

— РЫГОР МІХАСЕВІЧІ Прымха, ды годзі! Вы бачыце-э? Лістоў, як да якога комерсанта... Во... Адзін, другі, трэці... Сёньня ад вас належыць...

Ліба працягнула насустрач Рыгору зложаныя веерам лісты. Яе маці, старая Крамніха, седзячы на ўступак ганку, сучасна паглядзела на вяртлявую дачку і нешта прамармытала сабе пад нос.

— Абед гатовы?—справілася ў яе Ліба.

Рыгор пераняў ад Лібы лісты і пасьпяшыў да сябе. Клубок раптоўных, загадкавых думак занасіўся ў яго галаве. Выябражэньне стала пасьпешна плясьці рознастайныя камбінацыі зданых вобразаў. Яны затулілі настроі, з якімі Рыгор пакінуў майстэрню. Асты ў узьюшаны доўгай працай і сьвежым паветрам апэтыт.

— Сапраўды—прымха,—паціснуў Рыгор плячэма, ачуўшыся адзін на адзін.

— А абедаць?—пачуў ён з-за дзвярэй, але не адказаў.

Ліба з хвіліну недаўменна паглядзела ў няпрычыненыя дзверы і, не дачакаўшыся адказу, цішком адышла.

Рыгор заняўся лістамі. Ён дастаў іх з конвертаў і паглядзеў на характар пісаніны. Гэта яму нічога не сказала. Тады ён прыняўся чытаць.

Першы ліст быў ад Гэлі...

Яна пісала пра справы свае трупы, пра спэтаклі, якія ёй прыйшлося разам з трупаю адыгрываць у цэлым шэрагу мястэчак і гарадоў.

Сур'ёзна і з замілаваньнем паведамляла яна пра той шумлівы посьпех, які справодзіў у розных мясцох іх спэтаклі і... яе выступленьні. З натхненьнем апісвала Гэля спэтакль у адным прамысловым мястэчку, дзе рабочыя гарбары падаравалі ёй пару выцяжак і букет красак за яе здольнае выкананьне ролі.

Але чамусьці, сьледам за бадзёрымі сказамі пра гэтыя здарэньні Гэля з сумам пераходзіць да сваіх суадносін з мужам.

Яна рэкомэндавала яго Рыгору чорстым, халодным, бязудзельным да справы тэатру і да яе, як жонкі, чалавекам.

Яе ліст канчаўся ўспамінамі пра Сіды, пра гутаркі з Рыго-рам. У апошніх радках яго Гэля выказвала спагаду таму, што «жыццё раскідала іх па розных куткох, паставіўшы кожнага ў розныя ўмовы».

«Напішы адказ на Беласток—даа выпатрабавання»...

Другі ліст пісаў Рыгору Сёмка...

Па размашыстым характары, што распаўзаўся ломанымі лі-тарамі на бруднай, плямістай паперы, выяўна адбівалася змар-даваная рука таварыша-хлебараба. Ад лістоў нясло кіслым паў-бульбяным хлебам ды пясчанаю, няўроднаю зямлёю. Між рад-коў мігаліся беглыя ўзрокі гаспадарнага ваччу Сёмкі.

Ліст адцягнуў да сябе ўсю Рыгорува ўвагу. Перад ім вы-раслі вобразы мінулага. Вось ён бачыць Сёмку на полі пры ворыве. Пільнае вока заўзятата дбайніка-гаспадара аглядае кож-ную мясьцінку вузкае палоскі. Раз-ад-разу Сёмкаў узрок сягае ў бакі, дзе сьцелюцца шырокія галы ніў, якія сьціскаюць яго шнурок да памераў вузкае межкі... Ліст прысьвечаны амаль ня цалкам грамадзкому жыццю Сідоў. У ім падносіцца Ры-гору суцэльная схэма сучаснага стану мястэчка ў водзьвеце по-літычных настроў. Сідкаўды ня дрэмлюць... Варушадца... Зна-йшлося шмат новае моладзі, якая згуртавалася ў некалькі колак з мэтамі самаадукацыі. Удалося адчыніць бібліотэку-чытальню і правясьці зборы на політычных сьсылных... Сам ён, Сёмка, менш як раней аддае часу грамадзкай справе—зацягнуты ў бросьню будзённага жыцця, заўсёды пад шчыльным наглядом паліцыі—аднак, «не адарваны ад змаганьня»...

Ён жаніўся з Волькаю, і гэта крыху звужала яго грамадзкую працу.

Пятрусь піша Сёмку лісты і ў кожным пытае пра Рыгора. Хацеў-бы бачыць яго хутчэй у Пецярбурзе, у асяродку рабочае гушчы... Сёмка дзівіцца, як трывае Рыгораў настрой, пасья бурліва перажытых дзён...

«Ці асвойтаўся ты ва ўмовах ціхага местачковага жыцця, ад якога гэтак уцякаў».

Рыгора ўспамінае і Зося... «Выпадкова праз жонку дазнаўся, што атрымала ад цябе ўклон. Была здзіўлена і разам-жа за-радавана. Але... Ёй не да гэтага... Жыццё тузае і яе, бедную, як знарок аброчаную на пакуту. Жыве на дзьве хаты: У Берага

і ў бацькоў. Больш у бацькоў. Амаль што ця кожны месяц прочкі, сваркі... Прасіла кланяцца... Горкім дакорам мінула абмылка».

«Твая маці доўгі час хварэла... Многа плакала ў распачы, у разувер'і ў тое, ці хаця жыў ты, ці хутка адгукнешся... «З якою радасьцю пазвала мяне чыгачь твой ліст! Якім шчасьцем было для яе атрымаць ад цябе прошы!»

«Я заўжды сущышаю старую, абнадзейваю».

«Не патрабуў большага—ад сілы пасабляю».

І, нарэшце Сёмка крануў хваляваўшага яго пытаньня—пра выезд у горад. «Думаю пра горад... Ведаеш—чым гусьцей сплятаюцца жыцьцёвыя сеткі, тым большая прага вырвацца з Сілцоў. Але ці будзе на гэта магчымасьць, ці прыдзе час?..»

«Пра хатнія навiны пiша мацi... Пiшы надалей! Твой Сёмка...»

Рыгор дачытаў і паглядзеў у акно. Зьмяркалася—у ваччу бегалі мурашкі.

Вакольнае жыцьцё было адгарожана ад яго неабсяжным прагам... Рыгор жыў ня ў Смагіне, а ў Сілцох, за соткі вёрст ад яго. Асалода адчуваньня гэтага прагнала ўсякую ахвоту да яды.

Як прыемна, што ніхто ня трывожыць яго ў гэтыя хвіліны!..

«Ага... У мацерышым лісьце хатнія навiны».

Ён падышоў бліжэй да акна, абалёрся локцямі на падаконьнік, а лобам—да гладкае халоднае шыбы..

Шэрае сьвятло адвячорку разганяла літары. «Хто пісаў мацерын ліст? Сёмка? Не пазнаць—мэрам другі зусім характар. Ды ці ў гэтым справа?»

«Мой даражэнькі, сыночак мой залаценькі, любы Рыгорка! Ластаўка мая лёгкакрылая»,—пачынала маці.

«Як я рада, што цябе лёс захаваў і ты адазваўся на мае прычыты. А столькі ўжо я папагарывала! За гэты час я многа чаго працярпела, сыночак мой! Здароўя без таго няцікавае, а тут яшчэ гэты мігрэні... Дык сэрца гэтак ные, гэтак пятрае, што, здаецца, вось, сарвалася-б з месца і паляцела-б немаведама куды... За край сьвету выбралася-б... Людзям замінаю, вузкі дарожкі, цесна... Дзякуй ім—адны Сёмкавы не аддураліся мяне... Сёмка—ну і да залаты-ж чалавек!.. Які ён, сынку, добры твой таварыш!.. Суджана было Вольцы сустрэць гэткага чалавека... Пашукаць падобнага ў сьведзе і не знайсці... Я, бывала, плачу, гарую—ён прыдзе і, здаецца, здыме камень з грудзей:—мэрам ты сам пакажашся... Можна праз гэта і вытрымала...»

«Твой-та ліст, Рыгор, уваскрасіў мяне, дальбог-жа, сынку мой млы. Паверыш—ляжала як забітая, а адкуль узяліся сілы—шаднялася і насустрач паштальёну. Зусім не спадзявалася, што ад цябе... Жарты—і столькі часу—няведама і нязнана, жарты-і!

«Пазвала Сёмку і, моцна плачучы з радасьці, праслухала некалькі разоў. Паляцела-бы да цябе, Рыгорка... Паняслася-бы ветрам, сыжку. Даруй, што доўга ня пісала... Сёмка ездзіў у дарогу. Волька занятая, да Зосі ісьці—ня зручна. Забылася—а час прамінуў... І толькі цяпер, вось, калі Сёмка вярнуўся, сабралася напісаць... Два вечары засаб пісалі...

«Што-ж табе сказаць прамаё жыццё? Цяжка жыву, дарагі сыноч. Прыехаў-бы—паглядзеў. Але, ці можна табе наведарць мяне? Так-тыдзень дастала твае грошы. Дзякую, сыноч. Аднаго не хачае—ня разам... Каб гэта, ды як у іншых людзей... Сёмка заўжды пры бацькох, Саўка... Другім іначай, а табе іначай... Зразумела, ня наша воля ды сіла ня наша, каб перайначыць... Мабыць, ужо нам суджана ня ўгледзецца больш. Усё-ж, калі будзе як,—не забывай... Ты ведаеш, што я адна... У мяне ты—любы Рыгорка, і больш нікога, суздром нікога... Не магу пісаць—сьлёзы заліваюць паперу... А цяпер яшчэ дапішу навіны... Слухай, сынку, мо' не пазней, як тыдзень таму, я гэтак прыўстала сяк-так з полу, зазірнула ў акно, а ў двор завярнула нейкая дзяўчына... Хто-б яна—думаю і чакаю. Бачу—ідзе ў хату. «Дзеньдобры»—«дзеньдобры». «Ці тут хата Рыгора Нязвычайнага?»—пытае. Тут,—кажу...—Далей разгаварыліся. Сама з Рыгі, заведца—Ганна. Была ў сваіх раднякоў каля Літку і знарок заехала да мяне. Расказвала пра цябе... Цікавілася, дзе ты вараз... Пытала адрасу, але, прызнацца, я пабаялася даць... Яна думала, што ты ў Пецярбурзе, і хацела, пэўна, бачыцца з табою, бо прызналася, што хутка мае ехаць туды сама. Яе хтосьці—ня прыпомню, сыноч, усяго,—запрасіў да сябе. А можа і не... Забыла ўжо... Яна пахавала надоечы сваю маці, згубіла службу і едзе ў сьвет... І ведаеш, сынку,—на адыходзе дае мне пяць рублёў... Не хацела я, аднеквалася—з якое-такое ласкі—а сілаю ўсучыла... Мусіла ўзяць... Ці паверыш? Якое было шчасце! Без капейкі ляжала... І зьяінацку... Папрашу цябе, Рыгорка, калі часамі напаткаеш яе, перапрасі і падзякуй ад мяне старой. Дай ёй, доля, чаго яна сама хоча... Узяла ад бацькоў Пятрусёў адрас...

«Ну, а вось, слухай далей—толькі ўчора Пятрусёў надаслаў чарговы ліст да бацькоў і піша ў ім, каб ты неадкладна ехаў

да яго... Як быццам-бы ён найшоў добрае для цябе месца... І я плачу, што ты зноў выберашся ў вялікі, далёкі горад, не пачыўшыся са мною... А ў гэтых гарадох—колькі розных неспадзяванак, сыноч мой дарагі... Яшчэ раз дзякую табе, што не забыў старое мацеры... Дзякую за тое, што выратаваў мяне ад цяжкае роспачы і надаў мне ахвоты да жыцця... Дык цалую цябе шчырым матчыным пацалункам!.. Цалую ў шчокі, цалую ў вусны, рукі твае цалую!.. Не забывай, дарагі сынку, памятай пра мяне!..

Дакладаю вось, Пятрусёў адрас...

Твая маці—Стэпа».

Апошнія радкі лісту расплыліся ў шэрані, і Рыгор прачытаў іх пачуцьцём.

Плойма разгойданах, пудлівых, нечаканых думак закруціла яго голаў. Зрабілася цесна ў пакой, і хацелася выбегчы на вуліцу, на свежае паветра, пацягнула да знаёмых, каб перадаць іх змест атрыманых лістоў, роджаных імі думак і ўзьнятых плянаў. Ён схавіў шапку і рушыў з пакою.

— Вы ўжо прачнуліся?—перапыніла яго за дзвярыма Ліба.—Вас закалыхалі навіны. Я шкадавала вас будзіць— а вячэра засталася. Даруйце, Рыгор Міхасевіч. Я вось зараз падагрэю...

Ліба мігам схавалася на кухні, і не паспеў Рыгор вырашыць, ці ісьці, ці вярнуцца ў пакой, каб павячэраць, як яна зноў ачулася перад ім, ужо з ежаю ў руках.

Ён вярнуўся да сябе і прысеў за вячэру.

IV

РЫГОР НЯ СКОНЧЫЎ ВЯЧЭРЫ і далёка не перабраў усіх настойна лезшых у голаў думак, як Ліба зноў убегла ў пакой. На гэты раз без папярэджання, як заўсёды, і без перапрашэння—яна падбегла да стала і праказала:

— Рыгор Міхасевіч, вас Сроль просіць.

— Сроль? Чаму-ж ён не заходзіць да мяне?

— Ён чакае вас у маім пакой.

Рыгор мігам падняўся з-за стала і пайшоў за Лібаю.

У падёмку на калідоры стаяў Сроль, і толькі Рыгор выйшаў з дзвярэй, як ён хапіў яго за крысо і прытрымаў.

— Еду... разам з Якавам Рундуком... Ён пайшоў за могілкі, усцьлед балаголу, а я вось забег па цябе. Правядзеш?

— А Павал дзе?

— Павінен зараз тут быць... Пачакай квадранец, а я забягу лясце на хвіліну да Сімена Галаса...

— І я пайду з імі... Ёх трэба вывесці абочнымі сьцежкамі.

— Абавязкова... Але ці ня будзе за многа ў чацьвярых?

— Мы разаб'емся па дваіх...

Сроль памкнуўся выйсці, ды Рыгор яго прытрымаў:

— На хвілінку... Ведзеш, браток, у мяне за сёньнешні дзень усе карты пераблыталіся...

— Чаму?—здзівіўся Сроль.

— Прыдзецца ісьці тваёю-ж дарогай... Пятрусь заве ў Пецярбург... Знайшоў нават мне месца... І наогул,—сёнешні дзень для мяне, браце мой, нешта надзвычайнае... Тры лісты і трыста навін... Кланяецца табе Сёмка і яго жонка—Волька... Чуў?.. Уклон і ад Гэлі... Ну, але не затрымоўваю... Бяжы да Галаса... Да нас не вяртайся, мы зараз ідом...

Сроль порстка выбег з карчмы.

Праз пару хвілін выйшлі на вуліцу Рыгор з Лібаю.

Цёмнае зорнае неба нізка-нізка апускалася над смагінскімі будынкамі. Местачковае жыцьцё замірала.

— Сролю спрыяюць абставіны,—цішком перадаў ён Лібе.

— Цемра абманчыва!—адказала тая.

— Вы правы. Можна па Сролевых сьлядох крадзецца не адзін поліцэйскі сабака.

Ліба міжвольна абярнула назад і па бакох, правяраючы таемнасць свае чыннасці.

— Пойдзем па задвор'ю—запрапанавала.

Хутка яны схаваліся за дворнаю брамаю і прайшлі на гарод. У стадоле забрахаў сабака.

— Вы асьцярожна, а то можна наткнуцца на калы...

— Пройдам гарод і выйдзем на сьцежку, а там на школішча і праз Адрэзкі да могілак,—расказала Ліба і першаю апынулася за пералазам.

Хвілін праз пяць яны ўжо ішлі няроўнаю грудастаю сьцяжынкаю толькі-што засеенага гароду.

Рэдкія тумны цямнелі чорнымі камякамі між нізкіх платоў. За гародамі, управа і наперадзе, адкуль глядзела пяць вялікіх залітых сьвятлом вокан школы, даносіліся сьмех, выгукі і тупат.

На рынку, што знаходзіўся наўскассяк, між школьніца шоргалі жалезныя акянціцы крам. У ваколіцах, напрамак да могілак, рагаталі коні, адтуль-жа дапятаў заліхвацкі губны сьвіст.

Сьвіст не канчаўся, пакуль яны ня выйшлі на школьніца.

У школе паступова гасла сьвятло... Апошні яго прамень пасьпеў перад іх вачыма асьвяціць кавалак вуліцы каля рагавога дому, за якім яна загінала да могілак. Яны зацішылі хаду, каб абысьці роў, і моўчкі мінулі першых дзьве хаты. За імі ўкрадліва нясьліся зацішаныя водгукі чужое гутаркі. Але, апроч таго, вакол ўсё маўчала.

Рыгор вярнуўся ў думках да лістоў, і яму захачелася паведаміць Лібе некаторыя вычитаныя ў іх навiны.

— Так, у мяне сёньня багата навiн,—выказаў ён і на гэтым абарваў гутарку.

Ліба тузнула яго за рукаў і шапнула на вуха перасьцярогу. Рыгор пачуў стук крокаў, якія раптам ачуліся ззаду і хутка набліжаліся да іх.

— Дзе-ж та, Павал, дзеўся?—запытала Ліба, забыўшы, лёўна, што сама супыніла Рыгора.

— Можна ён пойдзе адзін?..—адказаў Рыгор зусім не зазваўшы за гэта на Лібу.

Їх нагнала двое мужчын. У цемні ночы нельга было разгледзець, хто яны; ды ні Рыгор, ні Ліба не стараліся на іх углядацца.

Мужчыны абыйшлі іх і мо' праз хату далей пачалі прарваную гутарку.

— А вось глядзі, мо' то і ёсьць Павал з кім-кольвечы другім?—дагадліва запытаў Рыгор.

— Мне паказалася, нібы Сролева хада,—з свайго боку ўсумнілася Ліба.

Їх сумненьне паглыбілася, калі яны ўскорылі хаду і ўгледзелі, што мужчыны непадалёк ад могілак з правага боку вуліцы перайшлі на левы.

Яны падышлі да курганца на рагу агароджы і прыгледзеліся наперадзе сябе.

— Няма нікога?!—няўверана праказала Ліба.

Рыгор не пасьпеў адказаць, як збоку іх, пры паркане, пачуўся ціхі сыгнальны кашаль.

— Во дзе!—адазваўся Рыгор.

— Зрабіўшы некалькі крокаў наперад, яны прымецілі балагольскую будку і некалькі людзкіх фігур. Хтосьці па іх адрасе выказаў:

— Нарэшце—прышлі.

Сьшоўшыся, усе разам адышліся за прыпарканьня кусты гладзіньніку і пасталі для разьвітаньня.

— Чаму так доўга?—папкінуў Памыйка.

— Выбачайце,—перапрасіла Ліба:—мы не сьпяшаліся, бо думалі, што ні Сроля, ні вас яшчэ ня будзе.

— Вось бачыце... як вы бясьпечна...

— Ну, кінь, кінь,—пераняў Рыгор.

— Наперадзе нас ішло пара чалавек і мы не маглі выдаваць сябе...

— Падумаеш,—не здавальняўся Памыйка:—ішлі і прайшлі...

— Гдзе вам... Пара ехаць...

— Так... Давайце разьвітвацца...

Сроль першым падышоў да Рыгора і расцалаваўся з ім.

Тое зрабіў і Рундук.

— Будзеш ехаць—ня мінай,—праказаў Сроль да Рыгора.

— Напэўна хутка... Пішы, брат... І толькі ня думай, што я без цябе не хачу заставацца ў Смагіне... Умовы так складаноцца...

— Кінь... Галас заменіць...

Сролеў голас зьліўся з асьцярожлівым воклічам балагола.

Хутка праважатыя пачулі глухі стук калёс, пацягнуўшыся ў тлыб цёмнае ночы.

V

МАЙСКІЯ ЗДАРЭНЬНІ выклікалі зацяжныя трухі па ўсім Смагіне. Каля дзсятку рабочых-падмайстраў і сялян адведала халоднае. Допыты кожнага арыштаванага справодзіліся пагрозамі высылкі і астрогу. Станавы пакладаў многа стараньняў, каб вымусіць у кожнага арыштаванага прызнаньня ў яго належнасьці да соцыял-дэмакратычнай арганізацыі. У існаваньні яе станавы не сумняваўся, але яўных доказаў не знаходзіў. На допыце ён выпытваў іх адносіны да Сроля і да Памыйкі. У Сроля на кватэры быў зроблены старэнны трых і апытана сям'я гаспадара кватэры. Але ні да Рыгора, ні да Памыйкі поліцыя ня трапіла. Гэта здзіўляла іх абодвух. Рыгор

рабіў усялякія дагадкі: ён разьлічваў, што гэтаму пасобіла яго адсутнасць на вуліцах у дзень дэманстрацыі, альбо тут адыграў некаторую ролю Шульц. Аднак, гэта акалічнасць Карл Людвігавіч тлумачыў выключна «лібэральнасцю» прыстава, «які трукі і прыводы ў халодную зрабіў для блізіру, абы не скомпроматаваць сябе перад павятовым начальствам». Праўда, тлумачэньняў Шульца зусім нельга было апраўдаць шэрагам іншых рэпрэсій з боку «лібэрала» станавага. Распараджэньнем апошняга была зачынена грамадская бібліятэка з канфіскацыяй кніг. Былі забаронены чарговыя спектаклі і ўведзена нешта накшталт ваеннага становішча, з разьязненымі пачынамі патрулямі, якое цягнулася болей двух тыдняў. Не казаў у карысьць станавага і праведзены перапіс рабочых.

Аднак, факт незачэпнасці Рыгора аставаўся фактам. Гэты факт як найлепей спрыяў далейшаму рэвалюцыйнаму руху ў Смагіне. Памыйка, які ўвесь час выказваў поўнае нядабайства да небясьпекі, зараз яшчэ больш пасьмялеў і стаў да дзэржасьці адкрытым.

Ужо на другі тыдзень пасля 1 Мая ён зьявіўся да Рыгора з думкаю склікаць местачковыя актыўны і абгаварыць плян наступнай працы.

— Поліцыя не зачэпіць!—увяраў ён, судзяшаючы Рыгора і сябе разам.

— Організацыя мусіць мець сталае кіраўніцтва. Няровен час! Кожную хвіліну трэба чакаць чарговага выбуху...

Рыгор іначай глядзеў на паднятае Паўлам пытаньне.

— Трэба некі час пачакаць...

— Каб поліцыя адумалася? «Сем бед—адзін адвет»... Ды табе што... Праз дзень-другі мы будзем праводзіць цябе, як праводзілі Сроля... А нам тут сядзець, макуль ня вышляюць... Табе, я ведаю, не сядзіцца ўжо... Куды-ж там! і месца, і таварышы, і сталічны размах працы і... Ганна... А мы павінны варушыцца... Па маштабе... Мне дзіва, Рыгор, што ты на гэты раз забыў пра сваю ранейшую настойнасць...

Апошнія словы Памыйки і тон, якім яны былі выказаны, прыняліся Рыгорам за лёгка ўжор. Гэта было чужь упыршыню з боку Памыйки. Ранейшыя яго прызнанні ў адданасці Рыгору, хоць і несмлі некаторай вычварнасцю, усё-ж не абяцалі таго, што Рыгор пачуў зараз.

— Ты на некага злы, а на мне спаганяеш злосьць,—суха адказаў Рыгор.

Памыйка ўлавіў Рыгорува нездаволенасьць і зьбянтэжана пачаў выбачацца.

— Няўжо такі і ў праўду ты шакрыўдзіўся? Калі так—прашу дараваць. Я ніколі ня думаў гэтага... Я добра разумею, што ты падаў мне раду з добрымі намерамі... Ну, ты-ж ведаеш, што я не з-за сябе ўзьняў гарачку...

Індыдэнт паміж імі паступова згладзіўся і праз нейкі час. Памыйка зноў прызнаваўся Рыгору ў сваіх цёплых пачуцьдях да яго. Рыгорувы пропозыцыі вярнулі ў Памыйкавым разуменьні прызнаную ім таварышную непаграшымасьць.

Дзякуючы гэтаму абое бяспрэчна сьшліся на тэрміне скліканьня сходу на канец мая.

Але, наперакор абодвым, здарэньні самі пераставілі тэрмін, адначасова перамяніўшы і разьвіцьцё падзей. Зусім неспадзявана, каля дваццатага мая, прыехаў з Пецярбургу Шульцаў сын Рудольф. Сам Шульц зьвёў сына з Рыгорам ды Памыйкаю на другі дзень пасля яго прыезду. Расказаныя Рудольфам навіны захапілі вострасьцю і Рыгора і Паўла. Яны запрасілі Рудольфа зрабіць даклад на сходзе мясцовай арганізацыі. Рудольф ахвотліва згадзіўся.

— Організуйце і—заведзе мяне,—казаў ён.

З прычыны важнасьці дакладу, рэдкага для Смагіна, справа са сходам ішла згаворана, пагоджана і латва.

Бліжэйшаю суботаю, адвячоркам, пацягнулася смагінская моладзь рознымі дарожкамі і сьцяжынкамі ў памешчыкаў лес, вьстох у трох ад мястэчка. На сход сыйшлося да сотні чалавек.

Сходу быў прыдадзены характар маёўкі.

Рудольфа прывялі з сабою Рыгор з Памыйкам. Яго зьдзівіў настрой сходу; суцяжала таксама і колькасьць яго ўдзельнікаў.

Разложаная між кустоў на зялёнай мураве ежа сьведчыла аб прадугледжанасьці арганізатараў.

Рудольфу, якому даводзілася вярцецца больш усяго сярод студэнцкіх колаў, імпававала даверлівая ды натхненная местачковая рамесьніцкая і сялянская моладзь.

Да дзесяці чалавек сталых, сур'ёзных мужчын, укрэпленых у яе, прыдавалі сходу паважную сталасьць і цьвёрдасьць.

Рудольф адразу запаліўся натхненьнем і казаў сваю ўдала ды стройна пабудаваную прамову, як-бы прачытаў верш

у прозе. Прамова наэлектрызавала сход, які ў пазбыве небяспэке прывітаў Рудольфа зычнымі воплескамі.

За прамоваю пачаліся пытаньні. Наперабой кідалі іх «таварышу аратару» ўдзельнікі сходу, і прагна лавілі яго адказы.

Пецяярбург вырастаў у ваччу кожнага прысутнага ў нешта вялікае, магутнае і неабсяжнае. Падзеі з рэвалюцыйнага руху, перавязаныя з махрастымі камбінацыямі праяў агульна-грамадзкага жыцця, паказваліся казачнымі і настолькі моцнымі, што нараджалі сабою здзіў, плаваўшы па тварах натхненнае моладзі і сталых.

У цікавасці ды намалёванай Рудольфам рэвалюцыйнай сытуацыі танула Смагінскае Першае Мая.

Напружанасьць становішча на Балканах, вакол якога завязваўся моцны вузел супярэчак паміж вялікімі дзяржавамі—на чым умела і тлумачна спыняўся Рудольф,—яшчэ болей раскалыхала ўдзельнікаў сходу.

На ўвароце ў мястэчка толькі і было тэмы, як пра здані вайны. Разьбіўшыся па двое, па трое—усе былі злучаны аднастайнасьцю гутарак.

Але Рыгор да іх не далучаўся. Яго абыходзіла і расьцягнутая пахвальба смагінскаму актыву, што пасылаў яе Рудольф. Размову на гэту тэму з Рудольфам Рыгор уступіў Памыёку. Ён ухіляўся ад Лібінага спадарожніцтва таксама. Штосьці адрывала яго ад усяго вакольнага і на скрыдлах думак пераносіла ў Пецяярбург. Развой рабочага руху і месца, што знайшоў яму Пятрусь, і цэлы шэраг іншых акалічнасьцяў вярталі насіміся над бурлівай сталяцай.

Сам горад-вялікан паўставаў перад ум і зданых вобразах, у нямоўчным гуле людзкаго натаўпу, у гудзеньні сырэн, у блыску электрыкі.

З сумных муроў вытыркаў халодны, акураны гмах вялізарнага заводу, адзітага агністым поясам вокан. Лахматыя камякі дыму кружацца між небам і зямлёю. Вось-вось—лезе сопуха ў ноздры, у рот, труціць чадам, гар'ю. І не перашкаджае гэтаму ні чыстата ляснаго паветра, ні водыр хваёвае смалы, разьлітае навакола.

Зрэдку, у развоі думак, Рыгор уголас пераконваў сябе:

— Пара ўжо мне ехаць адгэтуль, пара. Я ўжо тут сваю справу скончыў.

Памыйка касіў на яго вочы, ківаў галавою і кідваў сказаў: «Ды ўжо-ж, ты часовы госьць». Шкадаваў. І між гутаркі з Рудольфам гадаў: «У сьвеце набліжаюцца вялікія здарэньні, а я астаюся ў глухім мястэчку».

У Памыйкавых думках паўставаў Сроль, прамітваў Рундук. Ён аблічы паступова зьліваліся з тварам Рудольфа, да якога Памыйка шчыльна прыціскаўся. Рудольф лавіў яго цёплым ўзрокі, але прапускаў іх задумёнасьць, як і зацятых раздумі Рыгора.

Рудольфа атуляў настрой праведзенага сходу. Ёдылія сялянскае ночы, пікантнасьць нелегальнасьці справы, яе пяршыня для яго ў падобных умовах—імпонавалі Рудольфу. Студэнцкія сходкі цьмелі на фоне местачковага мітыngu; іх інтэлігенцкая кіпучасьць згладжвалася перад цнотнасьцю позываў местачковых рабочых. Наогул—студэнты, з якімі Рудольф больш усяго меў справу,—далёка стаялі ад гэтых, вась, людзей. Там, здавалася яму, зусім ня чулася тае беспасрэднасьці, якая дыхнула на яго на смагінскім сходзе. Калі яны апынуліся ў мястэчку, Рудольф прызнаўся:

— На мяне ваш сход зрабіў вагромністае ўражаньне. Смагін так вырас, што я ня веру, калі ўспомню хоць леташныя...

— Гэтаму многа пасобіў таварыш Нязвычайны,—паражомэндаваў Памыйка.

— Мэрам-бы чалавек кіруе падзеямі, а не наадварот. Эх, Павал!

— Не заварочвай у філёзофію... Толькі, вась...

Памыйка сьледам хацеў паведаміць пра Рыгораў ад'езд, але стрымаўся.

— Я вельмі задаволены, што вы пад'ехалі да нас,—загладзіў ён папярэдні сказ.

— Ну, я не надоўга...

— Лепей, як ніяк...

— Перацэньваеце, таварыш Памыйка,—не схаваў ільсьцінасьці Рудольф.

— Не ў маёй натуры: я люблю выказваць тое, што думаю.

Яны падыходзілі да Крамнікавай карчмы, калі трое конных стражнікаў галопам прамчаліся ў бок поля.

— Няўжо дазналіся?

ЧАТЫРЫ СЫЦЕНКІ маленькага пакою губілі свае абрысы ў цёмным змроку ночы. Ды ці былі то, сапраўды, сыценкі, ці то самы змрок адгараджваў адно ад другога чужь прыкметныя стол, крэслы, ложкак,—цяжка было разабрацца.

Ціша, якая панавала ў будынку і па-за яго сыценамі, яшчэ болей паглыбляла на ўздзіў глыбокую цемь. Шасцішыбнае акно ледзьве прыметна адзначалася блядою шэраньню. У яго цяжка было запрывеціць досыць празрыстае мірганьне зорак. Здавалася, што густы зьлепак ночы давіў на ўсё жывое. Ды яго не заўважна было нідзе ўблізу Рыгора. Ці то мо' ён мала прыслухоўваўся, будучы адданным ахапіўшым яго думкам.

Болей гадзіны нівошта не адцягнула да сябе Рыгоравай ўвагі. Ён ляжаў адзетым на непасланай пасьцелі, як у магіле. Чуў, мэрам-бы яго думкі ажыцьцяўляліся і шоргалі ў галаве поўзаваньнем мухі. Тэю-ж зданьню падыхала і ад створаных яго выябражэньнем многалікіх вобразаў.

Раптоўны зычны трэск за сыценкаю падняў Рыгора на ногі. Ён настаражыўся.

«Няўжо хто стукае з надворку?» усумніўся ён і тут-жа заключыў, што таго не павінна быць: «было-б так, ужо-б даўно брахаў запёрты ў хляве сабака».

Рыгор зноў прылёг. Але ўжо яго настрой зламаўся. Скрытаная ўтома дапомніла пра спаньне. З выразных думак асталіся цьмяныя, блытаня ўрыўкі. Калі Рыгор патужыўся зьвязаць іх у адно цэлае і праверыць—не хапіла цярапэньня.

Тады ён увішна прыладзіў пасьцель, разьдзеўся і лёг. І толькі задрамаў, як узнятыя на вуліцы крыкі яго абудзілі. На гэты раз—ня было сумненьня—штосьці здарылася. Сабака заліваўся нахабным брэхам.

Мігам адзеўшыся, Рыгор выбег з хаты. На танку ўжо стаяў стары Крамнік.

— Вам ня варта выходзіць, пажар дзесьці за школішчам,—паведаміў ён Рыгора:—Во-а!—паказаў Крамнік на суседнюю страху.

Чырвоны промень разразаў чорны цалун ночы. Яркія іскры веерам нясьліся ўгару, гінучы ў камях ружовага дыму.

На вуліцы расла гвалтоўная сумятлівасць. Трывожна стукалі ў кожнай хаце дзвярыма, перагукваліся людзі і беглі ў бок променю, пакідаючы па сабе гукі тупат.

У канцы вуліцы і за гарадамі выгуквалі аднастайнае цягучае «па-жа-арр! ппа-а-жарр!».

Рыгор пакінуў старога Крамніка аднаго і пабег за іншымі.

Ён не абмінуў і двух хат, калі зазванілі на гвалт. Частыя ўдары звону важка падалі ў ціхае паветра, віснучы над мястэчкам пераліўным медным гулам. Водгукі ўдараў несліся далёка ва ўсе канцы не знаходзячы сабе граніцы.

Апынуўшыся на майдані, Рыгор стрэў пажарны абоз. З грукатам і траскатнёю прамчалася між яго некалькі падвод з насамі і бочкамі, з прыстаўленымі на іх дымнымі факеламі.

Удагон падводам горніст выцінаў надрыўнымі тонамі трывожную мелёдыю.

І нязмоўкны гук звону, і трапятаньне цудоўных зданых ценяў на сьвятле факелаў, і плакучы гук пажарнага сыгналу, і разьлюшаны, сумятлівы бег людзей зьліваліся ў якуюсьці таемную, трывожную какафонію, у ажыцьцёўленае ведзьміна вясяльле.

Роўнае, стромкае полымя пажару, сьвечкаю ўзьнятае ўгору, зусім, здавалася, не вымагала ўзьнятае трывоті.

Калі Рыгор апынуўся на пажары—гарэла старая, зусім ізоляваная будыніна якогасьці сьвіронка. Спакойная пагода аднімала небясьпеку пераносу агню.

Натоўп мяшчан, асаджаны поліцыяй на сажняў дзесяць ад пажару, даваў разгарненьне дружнай працы пажарнікаў. Ад іх напору паціху асядала прагарэўная страху і няўстойна калыхаліся сьцены.

Полымя вочавідкі меншала, згущаючы вакол сябе цалуны змрок.

Але разварушаньня галавенкі рассыпалі пукі тоўстых іскраў, якія не дазвалялі пакуль аставіць без дагляду бліжэйшыя будынкі. На кожным з іх сядзелі людзі з вёдрамі вады і залівалі падаўшныя іскры.

Пажар не цягнуў за сабою вялікіх страт і, мэрам-бы, быў знарок зроблены для правэру людзкае дбайнасьці.

Разбуджаньня на яго людзі вярнуліся-б па хатах бяз жаднага спачуваньня пагарэўшым, з адным лёгкім недавальненьнем на дарэмны неспакой, каб раптам пажар не набыў іншы зварот.

Ужо Рыгор абыходзіў парадзеўшы натоўп мяшчан, мяркуючы ісьці на кватэру, як яго хтосьці тузнуў за падол жукеткі. Ён азірнуўся і ўгледзеў Сімена Галаса.

— Ты куды?

— На кватэру.

— Пачакай хвілінку, тут хлопцы гатовяць маленькі сюрпрыз.

— У чым справа?—занепакоіўся Рыгор.

Сімен не пасыпеў адказаць: хлынуўшы натоўп зьбіў іх з месца і адапхнуў на некалькі крокаў назад.

Калі яны паглядзелі на пажар, то ўбачылі пук узнятых іскраў ад бразнуўшай у бок поліцыі здаровай галавешкі.

Напуджаны станаваы кінуўся ўцякаць.

Яго адрывісты сьрдзіты голас адбіваў некія распараджэньні.

У адказ на гэта натоўпам перабеглі ажыўлёная гутарка і ўкрадчывы сьмех.

— Хто гэта надумаў?—запытаў Рыгор у Сімена.

Той задаволена разрагатаўся і прашаптаў Рыгору на вуха:

— Памыйка!

— Ну, да чаго гэта было?

— Добра! Маўчы... Цяпер можна ісьці па хатах.

Рыгор разьвітаўся і павярнуўся да завулку; ён не зрабіў і пяці крокаў, як некі зычны бразг адцягнуў да сябе агульную ўвагу. Сьледам адзін за другім пачулася некалькі стрэлаў.

Натоўп мігам расьсееўся з поля сьвятла, і дагараўшае пажарышча асталося адно..

— Хавайцеся ў цёмнае!—папярэдзіў яго прамігнуўшы побач мужчына.—Стражнікі страляюць у людзей!..

— З якое прычыны?—кінуў Рыгор запытаньне ўсьлед уцякаўшаму.

Той нічога не адказаў і зьнік за высокім кастром наколтых дроў.

У завулку, што вёў на школішча, Рыгор нагнаў пару хлапчукоў. Адзін з захапленьнем расказваў другому, як з даху суседняе да пажару хаты хтосьць кінуў у поліцыю бляшанае вядро з вадою. Напалоханыя стражнікі ў адказ на гэта адкрылі стралініну. Хлапчукі пацяшаліся шад цікавым для іх здарэньнем з поліцыяй, экспромтам складаючы анекдот на тэму, «як стражнікі расстралялі пажар».

Данёшшыся ззаду іх чыйсьці прарэзьлівы крык перапыніў хлапчуковую рэзвую гутарку.

— Што там гэткае?—абярнуўся адзін з іх да Рыгора.

— Ня ведак, браце.

Хлапчукі сарваліся з месца і панясьліся стралою ўбок пажару.

Рыгор паскоранай хадюю пайшоў усьцяж ціхае вуліцы.

Вярнуўшыся на кватэру, ён застаў яе незапёртаю. Яго ўкрадчывы ўваход не прайшоў незаўважаным з боку старога Крамніка.

— Гэта вы, Рыгор?—праверыў ён Рыгора з бакоўкі.

— Так, я.

— Што там за страляніна была, скажэце?—пацікавіўся стары.

Рыгор расказаў карчмару пра гісторыю з галавешкаю ды вядром і цішком прайшоў да сябе.

У акне яго пакою яшчэ сьвяціўся патухаючы промень пажару, але поўнач брэла сваё. На вуліцы, як і ў карчме, аднавіўся перадпажарны спакой.

Рыгор цішком разьдзеўся і ўлёгся ў ложкак. Нядаўная санлівасьць яго пакінула, і ён доўга нэрвова вярцеўся з боку на бок, ніяк ня могучы заснуць. Толькі на золку яго адолела змора.

І тых дзьве гадзіны, што асталіся да гудку, ён праспаў, як забіты.

Ён не прагнуўся-б сам, хоць-бы стралялі над ім з гармат.

Усё-ж праспаць прадоўны дзень было залішняй роскашшу, і Ліба ўзяла на сябе смеласьць яго абудзіць.

Асьцярожлівы яе стук мусіў перайсьці ў гучныя ўдары, пакуль Рыгор адазваўся.

— Пара ўставаць, Рыгор Міхасевіч! Чвэртка восьмае.

— Так позна?

— Пазнавата, як бачыце.

Рыгор сьпешна адзеўся і выйшаў з пакою.

Настрэчу яму Ліба несла сьнеданьне.

— Назад, назад, таварыш,—кранула яна Рыгора тацаю.

Лыжка забарашчэла па шклянцы і вымусіла Рыгора пасобіць Лібе прытрымаць тацу.

— Яшчэ бяды набяруся.

— Толькі таго! Я ня гэтага баюся...

— А чаго?—здзіўлена запытаў Рыгор.

— Хаця-б учарашняя гісторыя не пацягнула за сабой дрэнных вынікаў.

— Вы ўжо пачулі?

— Усё мястэчка, як у бубен б'е, гаворыць пра гэта... Трэба ж было гэта дзіцячае мудрагельства...

Яна прычыніла дзэверы і шэптам даказала:

— Я не чакала гэтага ні ад Памыйкі, ні ад Галаса. Абое сур'ёзныя хлопцы, а дзіцячае спаганяюць... Вам трэба выгаварыць ім гэта, Рыгор Міхасевіч.

— Ды ўжо позна...

У адчыненае акно ветрык вагнаў густы струмень цёплага паветра. Ліба адсаплася і паглядзела ў двор.

Яна не пасьпела адыйсьці ад акна, як на ім мігам апынуўся прыгожы, у рудыя яблыкі, аблавухі сабака. Працягаючы на пакой сваю вострую морду з адвіслаю верхняй губой, ён умільнымі вачыма аглядаў Рыгорава жыльлё.

— Няхай ён прабяжыцца з вамі да Шульца.

— Калі ласка.

VII

ГУДОК МАЙСТЭРНІ спаткаў Рыгора пры выйсьці на вуліцу. «Няўжо я так спазьніўся?»—хапіўся ён і, каб праверыць сябе, паглядзеў на гадзіннік: было без васьмі хвілін восем. Рыгор у падбежкі накіраваў да майстэрні.

Таварышны толькі-толькі падпяразвалі фартухі, калі ён пераступіў яе парог.

Шульца ў майстэрні ня было.

— Пачынаеш пазьніцца?—жартаўліва праказваў Памыйка.

— Як бачыш... А ты ўжо даўно тут?

— Пасьпеў фартух падперазаць.

Таварышны весела зарагаталі.

— На пажары застаяўся?

— Абавязкі пажарнага...

— Цікавыя абавязкі...

Рыгор намекліва маргнуў вачыма і паківаў галавою.

Памыйка зразумеў у чым справа і хацеў пасушырачыць Рыгора. Шулец перабіў яго намеры.

Хлопцы ўзяліся за працу. Застукалі малаткі, зашоргалі пілы. Шулец разьдзьмуў мяхі і ўправіў у агонь кавалак жалеза.

У невялікай майстэрні адчувалася пэўная сур'ёзнасьць вялікага заводу. Прынамсі, Рыгору чамусьці асабліва прыемнымі былі рэзкія гукі малатка ў руках Памыйкі і аднастайныя ўспыхі

мяхоў. Бяссонная ноч не пакінула сьледу на яго рухавасьці. Ён не адчуваў жаднае ўтомы, ніякага суму. Працаваў старанна, з улартай заўзятасьцю. Ём заваладаў некі асаблівы імпатны настрой. Дзякуючы гэтаму настрою, кожная рэч, што праходзіла праз яго рукі, здавалася яму блізкаю, неад'емлімаю часьцінай яго істоты.

Памыйка падмячаў стараннасьць і дзівіўся, паглядаючы на таварыша. Але маўчаў.

Чамусьці гэтай раніцой насупярэч звычайнаму, усе маўчалі. Нават калі з майстэрні выходзіў Шульц, ніводзін з іх не выкарыстоўваў выпадку для гутаркі. І пасья сьнеданьня, і пасья абеду, наогул, увесь дзень амаль ніхто ня выраніў слова.

Тым ня меней, ён прайшоў для Рыгора хутчэй за другія.

Пакінуўшы майстэрню, Рыгор адчуў вострае жаданьне праісьціся ў поле, і запрапанаваў гэта Памыйку.

— Чаму не, — згадзіўся той: — Зойдам да Сімена, запросім Рудольфа і разам... Але-ж павячэраць трэба...

— А я і без вячэры, разумееш...

— Няўжо так смачна ў абедзе накармілі? Ці ты аброкся сёньня пасьціць?

— Як табе сказаць... Аброку даваць няма каму... Праўдзівей, ня хочацца чамусьці...

Усё-ж ён згадзіўся з Памыйкам і пайшоў на кватэру.

Вячэра адняла болей гадзіны. Гэтым часам на дварэ пачало хмурыцца, і цяга да поля ў Рыгора аслабела. Але калі да яго зайшлі Памыйка з Сіменам, Рыгор ахвотна выйшаў з імі.

— Можа Лібу запросім з сабою? — запрапанаваў ён.

Хлопцы згадзіліся.

Рыгор вярнуўся ў карчму і праз хвіліну выйшаў з Лібаю.

Яна ішла і аглядалася назад, чуючы незадаволеную гутарку мацеры. Гэта яе асьцярога паслужыла тэмаю для кпінаў з Лібы. Ліба злавалася і некалькі раз асякала хлопцаў востраю лаянкаю. І толькі калі намэрылася вярнуцца дахаты, хлопцы суняліся.

— Досьць вам! — папкінуў Рыгор.

— Просім выбачэньня! — абярнуўся Памыйка да Лібы.

Каб згладзіць ніякавасьць, гутарка была пераведзена на іншую тэму. Памыйка перайшоў да пагоды — якраз насувалася хмара і раз-по-разу зьмяліся ў ёй праэрыстыя маланкі.

— Нам не шанцуе, — паскардзіўся ён.

— Гэта за тое, што вы з мяне пацывільваецеся,—пажартавала Ліба.

Каля мосту яны перайшлі да пытанняў грамадзкага характару, якія незаўважна для іх пераклучыліся ў культурныя. Абгавору падпалі зачыненая бібліятэка і забароненыя спектаклі.

Учарашні сход паглядаў на кожнага з іх чорнаю сыцяною аддаленага лесу... Жаўранка, абапал яе зялёныя поплавы, далей панскі маёнтак, жытніе поле ўбіралі яго характэрам квітнеючай вясны.

— А ведаеце, дажджу ня будзе,—раптам абарвала Ліба ажыгўленыя спрэчкі пра наведваўшую Смагін трупы.

Усе паглядзелі на поўдзень. Сапраўды—хмары ня зьніжаліся, а хутка радзелі і ўздымаліся ўгору. Гнедае прасьцірада іх раптам адкалолася ад чорнае кажуры і выпусьціла наверх сонца.

— Можна зайці па Рудольфа?—запытаў Рыгор.

— А ці варта?—усумніўся Памыйка.

Рыгор не паслухаў і павярнуў да Шульцавай хаты.

— Вы не адыходзьце далёка, я зараз,—папярэдзіў ён.

І не пасыпеў падысьці да дваровай брамы, як Рудольф выйшаў з хаты.

— Я угледзіў вас праз вакно... У поле?

— Надумалі. Вясна цягне...

— Я са здавальненнем. У Пецярбурзе гэтага не атрымаеш...

Рыгор уважліва паглядзеў на Рудольфа. Сын гаспадара лашчыў мяккасьцю сваіх вачэй і ласкавасьцю свайго голасу. Калі бацька яшчэ ва многіх рысах свайго я хаваў дасканалую нямецкую сухасьць, зьмешаную з сур'эзнаю дзелаўтасьцю ды пэдантызмам, дык Рудольф далёка адшоў ад гэтага. На ім ужо выразна адбіліся краёвыя ўмовы з выразнай рахманасьцю ды спакоем натуры. У гэтай рахманасьці танулі задзёр і фанабэрыя студэнта, гонар і самаўцеха прадпрыемцавага сына. Рыгор адмеціў гэта ўжо пры першым спатканьні з Рудольфам. Зараз ён яшчэ больш праканаўся ў сваіх заключэньнях.

Рудольфава выступленьне на сходзе і яго гутарка з Памыйкам на дарозе з лесу абудзілі ў Рыгору поўнае к'яму давер'е.

— Вы пра ўчарашняе чулі?—запытаў ён Рудольфа.

— Гэта пры гісторыю з станавым?—засьмяўся Рудольф.

— Але.

— Так, хтосьці выдумаў спрытна.

— Думаеце хто?

— Ня ведаю.

— Вось яны!

Рыгор паказаў пальцамі у бок Памыйкі і Сімена, якія прымсьце іх чакалі.

— Ласьне?

Рудольф покатам зарагатаў.

— Малайцы.

— А я ўсё-ж іх не пахваляю.

— Нічога дрэннага. Хлопцаў можна павіншаваць.

Падышлі да мосту.

Ад рэчкі нясло вільгацьцю. Асеўшы пыл ня труіў паветра. У яго нярухомасьці мігалі тысячы мошак. Густы водыр жытняга красаваньня калыхаўся над руньню зялёнае травы.

Рудольф прывітаўся з Памыйкам, як са знаёмым. З Лібаоды з Сіменам яго Рыгор пазнаёміў.

Пяршыня знаёмства не адбілася на цяплыні таварыскага збліжэньня, не перашкодзіла яно і іх ажыўленай гутарцы.

Гуляючы ў жытніх палатках, Рудольф пераказаў кампанію шмат эпизодаў з рэволюцыйнага жыцьця Пецярбургу. Яго ўважна слухалі, распытвалі, цікавіліся дробязямі больш важнейшых мясцоў з апавяданьня.

Незаўважна для сябе яны прагулялі каля дзвёх гадзін і калі вярнуліся к мосту, было ўжо цёмна. Местачковае жыцьцё глухла ў сьценах хлявоў за сенешнімі ды хатнімі дзьвярмамі. Толькі з рынку даходзіў нечы крык. Гэтаму крыку ўторыў жабін хор у паплавах і перакрыкі перапёлкі ў жыцце.

У Шульцавай хаце сьвяціўся агонь, а ў майстэрні дымела з коміна.

— Няўжо мой бацька ўсё яшчэ працуе?—падзівіўся Рудольф.

— А ён ў вас руплівы,—адказаў Сімен.

Рудольф ня спыніўся каля дому, а лайшоў з усімі далей.

— Цікава, як пойдучь здарэньні ў міжнародных адносінах,—мяняючы папярэднія тэмы, праказаў Рудольф.

Гэта кампанію настаражыла.

Рыгор з цікавасьцю запытаў:

— Чаму? Вы сапраўды думаеце, што можа кончыцца вайною?

— Усё ідзе да таго.

Рудольф аглянуўся навакол і цішэйшым голасам дадаў:

— Мне пішучь з Нямецчыны, што там апошнімі днямі адкрыта гутараць пра вайну. Нядаўнае спатканьне Вільгельма з Францам-Язэпам цалкам было прысьвечана абгаворам пытаньняў вайны.

— Так, гэта сымптоматычна...—згадзіўся Рыгор.

Тым ня меней паведамленьне Рудольфа зрабіла і на яго, як і на іншых з кампаніі, моцнае ўражаньне.

Знак вайны выглянуў перад усімі ставокім чудзішчам з цемні надышоўшай ночы.

Нявыразнасьць наступнага зьлілася ў дыме ды агні ваенных жахаў. Дзесьці, ні то недалёка за Смагіным, ні то каля Пецярбургу вырасла сьцяна, у якую стукнуліся думкі хвіліну назад бесклапотнай моладзі.

Што будзе? Што чакае рэволюцыйны рух? Якім шляхам накіруецца жыцьцё краіны, іхняе жыцьцё?

І Рыгор, і Памыйка, і Сімен, і Ліба—кожны па сабе кінулі думкамі ў нетры гісторыі, якую яны праходзілі ў гуртку самаадукцыі і некалькі былі знаёмы з асабістага чытаньня. Навейшая эпоха гісторыі сьведчыла пра Парыскую Комуна і рэволюцыю дзевяцьсот пятага году. Гэтыя рэволюцыйныя выбухі яскрава выглядалі з далі мінуўшчыны, апарэджаныя ваеннымі жахамі.

Ліба дапомніла чуты ёю популярны сказ і з захапленьнем сказала:

— Вайна можа прынясьці рэволюцыю. Чым горай, тым лепей.

Падзяляючы яе настрой і веру, Сімен наводна ўсумніўся.

— Гэта твая тэорыя не заўсёды апраўдваецца жыцьцём.

Рыгор падтрымаў Лібу:

— Ліба праўду кажа. У некаторых выпадках...

— Вось-вось, толькі ў некаторых выпадках,—уставіў Памыйка.

— А голад у дзевяностых гадох—ласьне быў штуршком да рэволюцыйнага руху?—акрылілася Ліба.

— Я кажу пра вайну...

Ліба асталася непарушнай у правасьці сказанага ёю. Праўда, яна не без жаданьня выслухаць думку Рудольфа зазірнула яму ў вочы, толькі той нічога не сказаў. Ён якраз разьвітваўся.

Тады Ліба зарупела запытаць яшчэ пра адно, хвалюючае яе пытаньне, ды Рудольф ізноў перабіў яе:

— Так, вялікія падзеі ідуць нам насустрачу. Яны становяць перад намі, таварышы, вагromністыя заданьні.

Рудольфа шапка апісала ў паветры няроўны круг, які аддзяляў яе ўласніка ад кампаніі.

VIII

— Я ЗАЙДУ ДА ВАС. Можна? Толькі на хвілінку.

Рыгор здзіўлена паглядзеў на Лібу.

— Чаму вы пытаеце?

На ганку сядзелі яе бацькі—было ясна. Старыя акінулі дачку недаверлівымі ўзрокам і ў тахт перакіўнуліся галовамі. На іх тварах можна было прачытаць выразнае незадавальненне паводзінамі дачкі. Заўважаючы гэта, Ліба наперакор бацьком дэманстрацыйна прайшла па калідоры побач з Рыгорам і схавалася за дзвярыма яго пакою.

Старыя пачулі Рыгораў сказ:

— Калі ласка! Я вельмі буду задаволены вашым наведваньнем.

І сьледам—Лібін.

— Мне здаецца, што я вам надакучваю.

Старыя не маглі спакойліва ўседзець і прайшлі ў хату.

У дзвярах іх стрэў зычны сьмех, што далятаў з Рыгоравага пакою.

Гутарка, узнятая сьледам за сьмехам, вялася цішэй і ўжо мінала ўвагу старых.

— Вы, я бачу, моцна зацікавіліся Рудольфавым паведамленьнем?—пытала Ліба.

— Я, прынамсі, адчуваў усё сам.

— Але дагэтуль я ад вас нічога на гэту тэму ня чула...

— Кожны дзень усё больш абвострывае становішча. І да прыезду Рудольфа пра яго можна было казаць многа спакайней...

Ліба крыху памаўчала. Ухмылка, што бегала па яе твары, стулілася ў чужь прыкметных ямках шчок.

— Так, так, Ліба Шлёмаўна, час нечакае...

— Мяне самую азадачыла. Я мелася ехаць у Вільню паступаць на акушэрскія курсы, а зараз...

— Ці-ж гэта звязана з сусьветнай політыкай?..

— Нябось, вашы інтарэсы вы не адлучаеце, Рыгор, ад развіцця агульных падзей... Вось і зараз Рудольф сваім паведамленьем пра вайну зусім збіў вас з панталыку.

— Чорт яго ведае! Ня хочаш, а жыццё прыпірае...

— А што, сазнаецеся самі!

Рыгор рассьсмяяўся і гэтым заставіў сьмяяцца Лібу.

— Ад жыцця не скаваешся...

— А намер маеце? Пецярбург не дае вам спакою—я ведаю...

— Зрэдку думаю пра яго...

— Усяго зрэдку і, можа між іншым, скажаце.

Ліба адварнулася да акна.

— А мне вас шкода, Рыгор,—ціха прызналася яна.

Рыгор то хадзіў, а то спыніўся. І калі зірнуў на Лібу, тая непарушна-спакойліва глядзела ў адну кропку.

Рыгор зноў рушыў хадзіць.

— Я разумею,—казала Ліба:—перад вамі стаяць складаныя задачы... А мы... што мы? Нам суджана вярцецца ў абмяжованых рамках... І гэта нас застаўляе чапляцца за людзей, якія нам могуць пасобіць у нашай працы... Выхаў Сроль... Ня будзе вас... А, чаго добрага, вынікне вайна... і што тады?..

— А Павал? А Сімен? Ды вы, нарэшце? Мы людзі выпадковыя ў вас...

— Кінце... Паўла трымалі вы ды Сроль.

— Няпраўда. І адзін, і другі—людзі стойкія і шчыра адданыя справе...

— Магчыма... Але нешта нейкае сьвярдлуе маё нутро, калі я думаю пра ваш ад'езд. Паверыце, Сроль ехаў—менш рупела, а зараз...

Каля дзвьярэй хтосьці прайшоў.

Ліба ўздрыганула і падалася ад акна. У гэту хвіліну пачула бацькаў вокліч:

— Ліба!

— Скора!—адазвалася яна і праказала да Рыгора.

— Выбачайце...

Некалькі лёгкіх крокаў вынеслі яе з пакою.

Рыгор напружаным узрокам прабегаў за ёю. Пасьля адварнуўся і прысеў каля стала.

— Гутарка з Лібаю закалыхала ў ім знаёмае пачуццё разлукі. Колькі разоў гэта пачуццё хвалявала Рыгора! Якіх думак не выклікала ў яго галаве! Якіх ня ўзьнімала намераў!

За апошнія дні думка пра неадкладны выезд скондэнсавалася ў яго ў цвёрдае рашэнне. Перад гэтым рашэннем адыходзілі на задні плян і рызыка нелегальнага ўцёку і небяспэка быць перанятым поліцыяй. Памыйкава думка пасабляла ўдасканаліць арганізацыю выезду. І вось, раптам, з'явілася Ліба з сваімі ўгаворамі. Яна нечакана і ўмела падкралася да самага балючага месца. І з халоднаю роўнавагаю ў настроі раскалыхала яго заспакоенае пачуццё. А, бач, ён ні разу і не падумаў, што гэта можа быць. Прыпамятаваў, што ніколі з належнаю ўвагаю не паглядеў на яе, як на жанчыну. Стрэў Сролевым таварышом і паступова ставарышкаваўся сам—вось і ўсё... А гэта...

Рыгоравы думкі выпархнулі з галавы і перанесліся да жоўтага будынку рыскага астрогу, дзе ён пакінуў Наталю. Праз момант яны прынясьмі Зосін вобраз. Сьледам мацерыш ліст радзіў Ганну.

Расстаўшыся з Рудольфам, калі той названіў яму пра Пецярбург, Рыгор у комплексе пецярбургскіх вобразаў ізноў напаткаў яе. Стройная і мілая, часта задуменная, Ганна глядзела на яго з руні сілцоўскіх паплавоў..

І маці...

— Досыць! Я перад ад'ездам, якога ня мінеш!—праказаў Рыгор і крута павярнуў думкі на апрацоўку пляну ад'езду. Калі і што, ды як пакінуць яму Смагін? Па якой дарозе накіравацца, каб ня даць поліцыі напасыці на сьлед? Як і што паглядзіць поліцыя на яго зьбег? Няўжо такі яна насур'ез наладзіць за ім пагсню? Ці можа станавы аднясецца да гэтага спакойліва? Трыможны час адцягне яго думкі ў іншы бок? Цікава, як справіцца Памыйка з пашпартам?—падумаў Рыгор і праверыў прысьвечаных у яго ад'езд.

«Няўжо адзін Памыйка? Бязумоўна і Сімен... і... пэўна, Ліба? Навошта ведаць Лібе? Яна ўжо ведае...»

Рыгор пачаў хадзіць па пакоі...

«Ды і ўсёроўна-ж праз Лібу прыдзецца мець справу з яе бацькамі. Ад'езд цягне за сабою разьлікі за кватэру і харчы, разьвітаныне.

Трое, і гэтым павінна абмежавацца».

Стук у дзьверы перабіў яго развагі.

— Прашу!—пазваў Рыгор.

— Вячэраць будзеце?—пытала Ліба.

Рыгор адчыніў дзьверы.

— У вас цёмна, як у лесе. Я прыкмячаю, што вы любіце быць у цямне.

— Я зараз, вось, запалю лямпу.

— Ён пабег да стала і пачаў мацаць рукамі па засланай паперы.

— Не найду запалак.

— Я прынясу вам!

Ліба ў поцемках паставіла на сталае вячэру і вышмыгнула з шакою.

Праз хвіліну яна вярнулася з запаленаю свечкаю.

— Вось вам свечка,—можа ў лямпе няма газы.

— Давайце. Дзякую.

Рыгор спакойліва пераняў з Лібіных рук свечку, паставіў паміж двух талерак і сеў есьці.

— Прыемнага апэтыту!—пажадала Ліба і выйшла.

Рыгору, аднак, ня прыйшлося і дзесяці хвілін прасядзець аднаму.

Ён не пасьпеў павячэраць, як да яго зьявіўся Памыйка.

— Не чакаў, думаю,—пасьмяяўся ён.

— А бадай, што і не.

— Ёсьць справы.

— Неспадзяванья?

— Як табе сказаць: і неспадзяванья і разам—спадзяванья.

Памыйка прычыніў дзьверы і падблізіўся да Рыгора.

— Канчай вячэру, я пачакаю.

— Кончыў, кажы ў чым рэч.

Памыйка яшчэ раз авэрнуўся на дзьверы і, упэўнены, што ў такой яны ўдваіх, падаў Рыгору чорную маленькую кніжачку.

— Маеш—на цэлых пяць гадоў.

Тэй паглядзеў і засьмяяўся.

— Ты стараешся як найхутчэй мяне выправіць з Смагіна.

— Так складаюцца справы... Бачыш, едзе ня Рыгор Нязвычайны, а Сьцяпан Луговіч...

— Гэта твая выдумка?

— Хто-небудзь ды мусіць цябе ахрысьціць. Папа, бачыш, было зваць няёмка.

Абое шчыра пасьмяяліся.

— Можаш хоць заўтра ў дарогу,—парадаваў таварыша Памыйка.

Факт ад'езду набываў канкрэтную форму і апырэджаў Ры-

горавы меркаваньні. Так бывае заўсёды: хваляваньне збораў раптам зьмяняецца болью расставаньня. Тое, што складала комплекс яго жыццёвых адчуваньняў, навешных умовам і абставінамі Смагіна, вачавідкі адсувалася кудысьці назад, за дзвяры ды сьцяны яго пакою.

— Ты дня ня вызначыў?—запытаў Памыйка, не адрываючы ўзрокаў ад Рыгора.

— Ці ня ўсё роўна калі,—спакойліва адказаў Рыгор.

— Я на тое пытаю, што трэба згадзіць фурманку.

— Фурманку?.. Вядома... Але, скажы, Павал, у цябе коньспрацыя цвёрда трымаецца?

Памыйка крыўдліва затрапятаў усёй постацьцю...

— Няўжо ты думаеш, што я нічога не разумею...

— Ня тое, Павал, зусім ня тое я хацеў сказаць... Ты мяне не зразумеў... Я пакладаюся на цябе, як на гару, ну вось, пачуў, хто болей з нашых ведае пра гэта?

— Галас і толькі.

— А Ліба?

— Я не казаў нікому, ані... Ды Ліба калі і ведае—будзь спакойліў.

Хтосьці падышоў да дзвярэй.

— Можна забраць пасуду?—пачуўся Лібін голас.

— Папрашу вас.

— Загутарыліся,—хітра праказала яна да Памыйкі.

— Так... Бярэце і мяне з пасудай,—адказаў Памыйка жартам.

І вясёлы яго сьмех зьліўся з Лібіным сьмехам, пацёкшы срэбранай лентай усьцяж калідору карчмы.

ІХ

З ЧАСУ ПАДАНАЙ ГУТАРКІ з Памыйкам Рыгору не прадавалася. Ён адчуваў нейкі цяжар, неўгамонную рупнасьць. Рукі махалі малаток, ці вадзілі напільнік, а вочы глядзелі ў іншы бок. Страцілася ўсякая цікавасьць і захапленне процэсам і дынамікай працы, і яму здавалася, што ён ужо лішні і непатрэбны, як у майстэрні, гэтак і ў самым Смагіне.

Становішча ўскладнілася яшчэ болей, калі ў адзін дзень ён атрымаў наступную тэлеграму ад Пятруся:

«Прывяжджай хутчэй. Я дастаў табе месца».

Тэлеграма магла адыграць прыкруую ролю з яго ад'ездам. Яна бязьвінна з пятрусёвага боку, аднак наводзіла поліцыю на больш дбайлівую сочку за Рыгорам. Адно магло сущыцца, гэта калі-б тэлеграма абмінула поліцыю. Ды пакладацца на выпадковасць было апасьліва. Аставалася браць узмацненай консыпірацыяй.

Цэлы даўгі вечар пайшоў у Рыгора з Паўлам на далейшы абгавор ад'езду. Было рэшана скрыць малейшыя адзнакі збораў. Той ці іншы намёк у поліцыі на тэлеграму павінен адцягнуць Рыгораў ад'езд. Памыйка штодня спраўляўся ў Рыгора наконт адносін да яго з боку поліцыі. Рыгор нічога не заўважаў. Ён два разы адбыў прапіску і ні разу ня прыкмеціў, каб да яго ўзмацнілася поліцэйская ўвага. Гэта апраўдвала дадумы, што тэлеграма выкаўзнула з вачэй станавога.

І як ня горка было Памыйку расставалца з паважаным і любым таварышом, той мусіў хутчэй выпраўляць яго з Смагіна.

Рыгор, як нібыта той, узяў ад Шульца заробленыя грошы пад выглядам высылкі іх мацеры і аплатаў імі праз Лібу кватэру і харчы.

Кароткі тэрмін да моманту ад'езду Рыгор скарыстаў на абгавор закрунутага Памыйкам пытаньня пра яго далейшую сувязь з Смагінам.

— Будзь пэвен,—завяраў таварыша Рыгор:—я выпайно ўсё тое, што ты ад мяне просіш і яшчэ папросіш. Я адчуваю ў сабе вялікую ўдзячнасьць і табе і цэламу шэрагу смагінскіх таварышоў. Мясцічка само па сабе аставіла ва мне найлепшыя ўспаміны...

Памыйка ўважліва выслухаў Рыгорова завярэньне і ўдзячна паціснуў таварышову руку.

— Я прызнаюся табе, Рыгор,—сказаў Памыйка голасам, прасякнутым непадробнай шчырасьцю:—Ты многім памог мне пасталець. Дзякуючы табе, у маім нутру адбыўся круты пералом. Ты стрэў мяне напаянархістам, нядбайнікам да жыцьця, а пакідаеш, павер, адданага соцыял-дэмократа, якому дорага яго жыцьцё, як сродак для змаганьня за соцыялізм. Я ня выгнучу з свайго ваччу тваіх сьлядоў, пакуль не спаткаемся нанова...

Памыйка ўжо паднімаў Рыгораў куфэрак, каб выносіць яго праз задняе выйсьце на горад і далей на загумешную сьцежку, як зьявіліся Сіман з Лібаю.

— Куды ты рапгоўна?—запытаў Сіман.

— Фурманка чакае,—адказаў Памыйка.

— Пачакае... Так...

Сіман хацеў нешта сказаць, але гутарка ня клеілася. Рыгору рупела ісьці, і яго ўвага драбілася на часткі.

— Ты пасачы, каб ніхто не зайшоў у дзьверы,—папрасіў Лібу Памыйка.

Ліба зачыніла дзьверы, што адгароджвалі калідор ад буфэтнай і паведаміла:

— Нічога. Можна спакойна выходзіць.

Сіман разьвітаўся з Рыгорам і пакінуў іх траімі.

Ліба правяла Рыгора з Паўлам у двор:

— Шчасьлівае дарогі!

— Бывайце, Ліба Шлёмаўна! Дзякую за вашу таварыскую да мяне ўвагу,—шчыра паціскаючы Лібіну руку, выказаў Рыгор:—Кланяйдзеся бацьком і перапрасеце, што я не пасьпеў з імі разьвітацца.

— Пішэце, Рыгор Міхасевіч,—папрасіла Ліба і пастаяла, пакуль яны не схаваліся за будынкам.

Калі праз паўтары гадзіны Памыйка вяртаўся ў мястэчка, правёўшы Рыгора, Ліба весела напывала мэлёдыю Кармэн, стаючы ў акне свайго пакою.

Назаўтра раніцою, ўжо седзячы ў цягніку, Рыгор вычытаў у газэце паведамленьне пра забойства аўстрыяцкага кронпрынца сэрбскім гімназістам у Сараеве. Гэта буйная навіна з політычнага жыцьця ня выклікала дваякіх думак. Яна ня ўхільна і вачавідкі вяла да аднаго skutku—да вайны. Рэдка ў каго магло знайсьціся смеласьці надаваць іншае тлумачэньне гэтаму факту. Як прэлюдыю да вайны зразумеў яго і Рыгор. Ня дзіва таму, што ён адразу заняўся ўсё іншае і накіраваў свае думкі і сваю ўвагу да Сараеўскіх падзей. Рыгора цешыла тое, што ён на дарозе да Пецярбургу, дзе далейшае разьвіцьцё здарэньняў не схаваецца ад яго ў сваёй выразнай надзвеннасьці.

З кожнаю вярстою, што праляжджаў цягнік, ён усё радзей вяртаўся думкамі да Смагіна. Зьвязаная з яго ад'ездам небяспека танула ў буйных расткох узрушаючых навін. Газэта адцягвала яго ўвагу і ад нагляданьня ў акно вагона, што было неад'емнай яго прывычкаю ў час язды па чыгунды. Мала цікавілі суседзі па вагону; з імі Рыгор не знаходзіў гутаркі. Некалькі

гарадзкіх мяшчан, як чужо было з іх гутаркі, ехалі па гандлёвых справах, і газэта іх мала абыходзіла.

Яшчэ далей ад апошніх політычных навін былі жанчыны. Іх займала ажыўленая дыскусія пра некае вясельле ў іх вёсцы. Не пачуў Рыгор абгавору газетных навін і ў гутарках другіх пасажыраў вагону.

Гэта быў асобны, зусім абмежаваны сьвецік, які жыў у баку ад падзей, каторыя нясьлі і для яго нячуваную катастрофу. Не па ім, зразумела, можна было судзіць пра тыя ўражаньні і разварух, які зрабіў стрэлам невядомы дасюль сэрбскі гімназіст.

«Там, па-зазаконьню вагона, у прамінутых гарадох і ў гарадох, якія наперадзе, сотні вачэй бегалі па слупках газет, выглядаючы выразную веліч гараеўскіх падзей.

«Зацішаны ў сваім разьвязаньні тысячы экстраных спраў, другія тысячы набылі іншы наварот. Па ўрадавых установах і па прыватных інстытуцыях пранёсься вецер неспадзяванай клапатлівасьці. З стальною напружанасьцю сконцэнтравалася людзкое пачуцьцё на гадальным вырашэньні бліжэйшага наступнага.

«Праз дзень, праз два газеты распаўсюдзяць гэтыя навінны па ўсіх кутках вялікае краіны. Можна заўтра яны трапяць і ў Смагін. Цікава, як іх стрэнуць смагінскія таварышы».

Го, Рыгор адчувае, як моцна яны ўсхваляюць Памыйку. Разьвітваючыся ўчора, ён мэрам і ведаў, што павінна што-кольвечы важнае трапіцца, калі так нэрвова казаў пра далейшую чыннасьць смагінскай арганізацыі. «Іспыт надышоў... Хлопцам трэба будзе падварушыцца. Я ня думаю, вядома, што яны не прыставаюцца да ўмоў. Знойдзецца ў іх сілы ды ўменьня запанаваць над абставінамі... А вось Пятрусь... Ці не падумае ён, што я збаюся ў гэты час ехаць у Пецябург?..»

Але ўзьнятае газетнымі весткамі ўзрушэньне паступова пакідала Рыгора. Ён асвойтваўся з ім, як з неадменным фактам. Гэты факт макуль не адбіваўся на вырашэньні яго лёсу. Язды да Пецябургу аставалася ўсяго няцэлая пара. Толькі тады, калі ён спаткнецца з пецябурскаю сапраўднасьцю, будзе відаць, як павернуцца яго справы.

Рыгор ляжаў на апростанай жанчынамі лаўцы, калі яго папрасілі даць месца дваім новым пасажырам. Яны з узнятым настроем абгаварвалі навінны дня, гартаючы жмах сьвежых, пахнучых фарбаю газет.

Адзін чамусьці дапускаў мірнае вырашэнне аўстрыяка-сэрбскага інцыдэнту, спасылаючыся на пэрманэнтную вострасьць Балканскага пытаньня. Другі няўломна стаяў на сваім—вайна-нямінуча. Ён спасылаўся на шэраг прыкладаў з галіны эканамічных супярэчак і даводзіў, што Балканскі вузел павінна расьсеч вайна.

— Няўжо такі Аўстрыя незадаволіцца выпאўненнем Сэрбіяй ультыматуму?—пытаў першы свайго таварыша.

— Пра гэта ня можа быць і рэчы. Сараева—сыгнал да выступленьня, а ня звычайны выпадак. Гімназіст Прынцып таўхнуў воз, які стаяў на краю гары, і яго не пераняць цэлым,—даказваў другі—... Паляціць у правалье...

— Ці ліха! Няўжо іх не атрэзьвяць жахі вайны?—сумняваўся першы.

— Сэрбія, каб і хацела, ня будзе дапушчана яе апякунамі пайсьці на пакорную,—увяраў другі.

— Магчыма ультыматум і завостры, каб яго выпаўніць,—здаваўся першы.

«Ультыматум»—то былі пазьнейшыя тэлеграфныя весткі, пра якія Рыгор даведаўся з гутаркі гэтых пасажыраў. Гэта ўжо заганяла здарэньні далей, выразна акрэсьліваючы сур'ёзнасьць бліжэйшага наступнага.

Самы пэнт разьвідьця падзей і нахіл, куды ішло гэта разьвідьце, зноў запаланілі Рыгора. Ён ня мог далей моўчкі слухаць і прыняў удзел у гутарцы сваіх суседзяў.

— Гэта калі Аўстрыя падала ультыматум?—запытаў ён.

— Стала вядома сёньня раніцою! Вось, чытайце!

Сусед падаў Рыгору газету, ткнуўшы пальцам у чорныя радкі зьместу. Рыгор прагна накінуўся на зьмест і засаб некалькі разоў прачытаў паказанае месца.

— Ага!—выказаў ён.—Скажэце, як усё хутка робіцца!..

— Пажар... Ды пры ветры!.. Цяпер можна сьмела гатавацца ў паход. Аўстрыйскі ультыматум—гэта ўжо вайна... Ды ў нас мобілізацыя на хаду. Настрой ясны...

— Настрой за вайну, кажаце?—перапытаў Рыгора, мэрам-бы не зразумеўшы суседавых слоў.

Той здзіўлена паглядзеў на Рыгора.

— Я не бяруся вам характарызаваць грамадзкага настрою. Я разумею настрой урадавых колаў. Грамадзкасьць пасья выжвіць свой твар. Пакуль яна абурана хадою падзей і перажывае

першае здзіўленьне... Ужо ў Пецярбурзе відно будзе, у якім аспэктце выглядаюць апошнія навіны.

— Я, бач, еду з вёскі,—паведаміў Рыгор,—і толькі сёння з газэт дазнаўся пра сараеўскі стрэл. Вёска зусім ня ў курсе, адкуль і што заставіла Прынцыпа страляць у аўстрыяцкага насьледніка.

— Так, зразумела,—супакоіўся Рыгораў сусед,—вёсцы цяжка разьбірацца ў пытаньнях міжнароднае політыкі... Наша вёска спаткаецца з ёю з аружжам у руках...

Рыгор зрабіў недаверлівую міну і, крыху памаўчаўшы, запытаў:

— Вы едзеце да Пецярбургу?

— Да Пецярбургу.

— Упярышно?

— Мы пецярбургскія жыхары.

— Пецярбургскія жыхары? Якраз дарэчы. Тады я ўжо буду вас пільнавацца.

Х

НОВЫ ДЗЕНЬ РЫГОР спаткаў пад настроем набліжэньня да Пецярбургу. Учарашнія навіны, ён дагадваўся, нарадзілі за ноч шмат сьвяжэйшых і, магчыма, болей складанейшых. Ён пазнаецца з імі ў Пецярбурзе.

Рыгор падняўся і стаў у акне вагона.

За акном сьвятлеў ясны пагодлівы ранак. Широкая гала зялёных ніў, упярэмежку з даўгімі густымі лясамі, сьціскалі сьвежым паветрам бягучы цягнік. У душны яшчэ спакойлівы вагон ліліся пыльныя праменьні зыркага сонца. Трапляў густы вятрыска, асьвяжаючы сьпёртае паветра. Зелень блішчэла на сонцы, сьмяялася радаснай, ласкавай, сучаснай ухмылкаю. У мяккім калыханьні гэтае ўхмылкі расплываліся шэрыя сілуэты земляробаў і жывёлы.

Нідзе, ні на чым не заўважана было жадных прыкмет навіснўшых над сьветам страшэнных прыгод. Нівошта не дапамінала пра іх, і таму Рыгорава нутро перапаўнялася пачуцьцём замілаваньня. У бліскучым праменьні сонца мігалі паўстаўшыя вобразы з яго сілдоўскага жыцьця:—Лужкі, Хвойнік, Масткі, знаёмыя палеткі і лясы. Найначай, вось, гэта яны цягнуцца

Ўздоўж чыгункі, вяжучы сабою вёскі з гарадамі, мінулае з наступным...

Другі дзень ён сядзеў у цесным душным вагоне і, здаецца, што ў тым нічога асаблівага. Сядзеў у сваёй хаце, сядзеў у балагольскай будзе, пасля перабраўся ў майстэрню заводу, а адтуль у астрожную камеру, а далей у майстэрню Шульца. А за гэтым? Вылезе з вагона і трапіць зноў ці ў завод, ці ў контору.

Рыгор вострымі ўзрокамі ўстраміўся ў зялёныя галы палёў. Яны хутка мігали, адбегалі назад, туды, адкуль ён аддаляўся.

Ён выразна адчуваў вялікую воддалеч ад пакінутага месца. Вось-вось абдым гарадзкога жыхарця захопіць яго ў свой вадакрут. Мільённы горад захаве ў жвалях разьёшанага натоўпу— і схаве сабою Смагін і Памьйку, Шульца і Лібу.

Вось паказаліся над задымленым небам шэрыя абрысы фабрычных комінаў.

— Мы, напэўна, пад'яжджам да Пецяўбургу?— між іншым запытаў Рыгор яшчэ не ахаенага ад сну суседа.

Той паглядзеў на гадзіннік і адказаў:

— Калі ня познімся, то праз гадзіну будзем у Пецяўбурзе.

— Прывяжджам а дзевятай?— запэўніўся Рыгор.

— Так... Калі ня познімся.

Набліжэньне да Пецяўбургу ў вагоне падняло сумятню. Пасажыры заварушыліся, забегалі па калідоры ўзад ды ўперад. Застукалі куфэркі. Пацягнуліся да вокан, узняўшы перадпрыезную гутарку.

— Вунь Пулкава, дзеці,— прарэзьліва гукнула на весь вагон якаясьці жанчына.

Некалькі дзіцячых галасоў зьліліся ў радасным выгуку:

— Пакажэце, мама!

Хутка ў Рыгоровым ваччу вырас на ўзвышшы белы будынак, ахутаны густою зелянінай садоў. Сьледам цягнік прайшоў станцыю Пулкава.

Веяла Пецяўбургам.

Рыгоровым нутром бегаў ні-то халадок здзіўленьня, ні-то подых асалоды.

Узвышаны настрой змяніўся трапяткім уздымам, калі з-за пулкаўскіх гор вынырнулі жалезныя рыштаваныя Пудзілаўскае вэрфі. Цёмным пераплётам крыжавалі яны паветра на фоне каламутна-белаватага неба. Рыгор ня мог устаяць на адным месцы і рухліва пераходзіў з боку на бок вагона.

У правым акне лесам фабрычных комінаў зірнула на яго Маскоўская застава. Далей за ёю, на многа вёрстаў цягнуўся фабрычна-заводскі раён Неўскае заставы, сёлы: архангела Міхаіла, Абухава, Колпіна.

Над роўнымі абшарамі балоцістых паплавоў насіліся хмары чорна-палавога дыму. У яго густой муці скрадаліся рысы высокіх, пабітых на вокны, стромых будынкаў гульлівага гораду.

Да Рыгора падстаў адзін з суседаў, пачаўшы апавядаць пра назвы заводаў і мясцовасцей, пра колькасць рабочых на буйнейшых прадпрыемствах, пра нядаўнія забастоўкі. Рыгор прагна ўбіраў у сябе гэтыя першыя веды пра вялік горад, дагэтуль забавны і марлівы, а зараз вачавідкі і жывы. Плойма рознастайных пытаньняў вырастала ў яго нутры, напірала на язык і прасілася да выказу. Але ня час быў гэтым займацца. Ужо пара было пытаць пра маршрут у Лясное, на Пятрусёў адрас.

Ён тасыпяшыў выкарыстаць суседа.

— Вам лепей усяго садзіцца на дзевятку і проста да Фінляндзкага вакзалу, а там...

Сусед, напэўна, запамятаваў далейшы парадак праезду ў Лясное і абярнуўся да свайго таварыша.

— Чаму на дзевятку?.. Лепей усяго васьмёркаю,—памог той.

— Толькі восьмым нумарам. Даедзеце да клінікі Вільміе, а там на паравік і ў Лясное,—праказаў селянін-эстонец.

Яго падтрымала да пяці іншых пасажыраў, якія ўжо стаялі зпруджанай масай у праходзе вагона.

Між тым цягнік спыняўся на вакзале.

На пероне яго чакала мноства публікі, якая напружана лавіла ўзрокамі пакідаўшых вагоны пасажыраў. Чуўся гулкі, рэзвы гсман і насіліся выгукі імяў і прозьвішчаў.

Рыгор пазіраў праз вокны вагона на публіку і завідаваў цёплым спатканьнем знаёмымі знаёмых. Яму міжвольна чакалася, што, а вось якая прымха навядзе на яго Пятруса ці Ганну. І тут ён якраз наткнуўся на сваю непрадбачанасць і пагіронізаваў над сабою. «Або я дагадаўся хоць аднаму з іх паведаміць?»

З гэткай развагай Рыгор апынуўся ў густой тлуматні публікі.

Ён не агледзеўся, як людская хваля падхапіла яго і панесла з сабою да ўваходу ў вакзал.

Вузкія дзверы не ўмяшчалі натоўпу. Яго добра паціскалі, пакуль ён праішоў дзверы. Ды ў вакзале ня было вальней.

Сотні рознастайных, мэрам дзе бачаных і знаёмых твараў, ухмыляліся яго пыталым вачом. Рыгораў знадворны выгляд дапамагаў яшчэ больш звяртаць на яго ўвагу. Не патураючы на гэта, ён ня жίδαў надзеі стрэць хоць адну знаёмую душу...

Няўжо такі сярод вялікага натоўпу на вакзале ня знойдзецца каго-кольвечы, хто-б дзе калі яго спатыкаў?

Незаўважна для сябе Рыгор апынуўся пры буфэце. Навакла за столікамі сядзелі пасажыры і госьці, хто за гарбатаю, хто за півам, хто за сьнеданьнем.

Прысеў і ён і заказаў шклянку гарбаты ды пару сырных бутэрбродаў.

І можа з паўгадзіны аддаў на сваё скромнае сьнеданьне.

За гэты час вакзал паступова апусьцеў. Заціхлі гоман і тупатня.

Мала прыметны раней, ён зараз адцягаў на сябе беглыя ўзрокі міпаючых тэлеграфістаў і паважна тупаючага жандара.

Гэта не замяняла чаканых знаёмых. Роўная, як струна, здаравенная постаць жандара, яго колкія кноразавыя вочы, мэрам свыдаўленыя наверх чырвонага круглага твару—уплывалі няпрыемным уражаньнем і не манілі далей сядзець пры сталі.

Адчуўшы казытны ўкол адзіноцтва, Рыгор выйцаў з вакзалу.

Направа, праз гарбаценькі мосьцік, заварачваў трамвай, на якім чорная літара расьпірала бакавыя бляда-жоўтыя трыкутнікі. Як вочы сьляпога, сумна глядзелі на яго шкелкамі пара патухлых ліхтароў і стройная пукатая, як сваха, лічба 8.

Ч А С Т К А Т Р Э Ц Я Я

1

ВОСЬ ЁН, ПЕЦЯРБУРГ! Горад каменю і жалеза! Горад палацаў ды фабрык. Гняздо абсалютызму і калыска рэволюцыйнага руху. Кузня культуры і засьценак сярэднявечаўя. Башта астрогу народаў і арэна будаўніцтва інтэрнацыяналу... Перад чым яго становіць неўгамоннае разьвіцьцё соцыяльна-грамадзкіх падзей? Што праракае яму недалёкае наступнае? Калі жыцьцё надасць яму новую ролю стаць горадам тых, хто яго збудаваў?

З гэтымі думкамі Рыгор увайшоў у трамвай.

Пецярбург гудзеў кішучым жыцьцём. Адзін за другім праносіліся стройныя вагоны трамвая. Сьвіталі аўтамабілі і траскацелі рамізьнікі. Паводкаю ліліся людзі ў адзін бок вуліцы і ў другі, насустрач і ў бакі. Над высокімі гмахамі муроў, пад струну адміраўшых мяжу вуліцы ўсыяж бруднае канавы, насіўся полаг разрэджанага дыму. Агромністыя цыльды вабілі какао, шокаладам і цукеркамі, дапаміналі шофэрам пра шыны «Континенталь», а фабрыкам ды кватарантам—пра лямпачкі—„Osram“ і «Палуват». Процьма газэтчыкаў вышуквала шэраг цікавейшых навін, з якіх рэзка выдзяляліся гэткія, як: «Аўстрыя рыхтуе наступ на Сэрбію». «Пуанкарэ накіроўваецца ў Расію». «Нямеччына падтрымлівае Аўстрыю». Навіны востра інтрыгавалі публіку, якая брала газэты нарасхват, чытаючы іх на хаду.

Аднак на тварах людзей, ня глядзячы на трывожныя навіны, адмячаўся сьвяточны настрой адпачынку. Кожны быў заняты сваімі прыватнымі думкамі. Сур'ёзнасьць надыходзячых здарэньняў яксьці не гадзілася з жадацьнем ні тых, што сыпяшылі выехаць, за горад, каб пасатці сьвежым паветрам, ні тых, хто парамі ці грамадкамі знаходзілі задавальненьне і супачынак у спацыры на парачых каменьнях гораду.

Рыгор таксама захапіўся газэтнымі навінамі, да якіх ён ужо быў падрыхтаваны. Купленая ім і насьпех прагледжаная газэта

ўзмоцніла яго аналіз перадстаячых здарэнняў. Навіны ён пакідаў на абгавор з Пятрусём, а зараз не адрываўся ад назірання гарадскога жыцця. Духата і смурод, густа разбаўленыя ў паветры, яму былі няўпрыкмет: ён уцягаў іх з нейкаю асабістаю прагавітасцю. Ён кненьне публікі выбрацца за горад аставалася яму незразумелым і чужым. Асалода жывога сутыкання з горадам перамагала ўсё. Ён першым ускочыў на пляццоўку вагона і настаражыўся да нагляду. Збоку яго сядзеў вазжаты. Якраз небаўсцькаўным было ўведаць, які час патрабуецца на язду ў Лясное, і Рыгор запытаў вазжатага:

— Колькі часу мы ехацьмем да Ляснога?

— Гэта зойме да гадзіны!

— Няўжо? Скажэце, калі ласка!

— Што? Доўга?

— Занадта, па-мойму.

— Гэтак заўсёды, чаго-ж дзівіцца.

— Я ўпярышыню еду.

Важаты агледзеў Рыгора з галавы да ног, падзівіўся ні то з яго самога, ні-то з яго куфэрка і запытаў:

— Здалёк?

— Здалёк.

— Адкуль?

— З Віленшчыны... Не знаёмы хіба вам гэтыя мясьціны?

— А хто яго ведацьме ўсё—Расія вялікая. Дзе Сібір, дзе Каўказ, дзе...

Людзі, што спакойліва пераступалі рэйкі, шустра развбягаліся ў бакі, агаляючы дарогу трамваю. Трамвай хутка несься вуліцаю. Рыгор паглядзеў усьцяж канавы і паціснуў плячыма: яна цягнулася вузкаю роўнаю паласою далёка-далёка ў глыб гораду. Абапал яе, між гмахамі дамоў, паднімаліся коміны фабрычных будынкаў. Рыгору мігам успомнілася Рыга, якраз тое месца, дзе перакінуты праз Дзьвіну даўжэрны мост Мітаўскае чыгункі. Шырыня Дзьвіны, яе вадзяны прастор, усеныя плятамі, баркамі, параходамі і караблямі, дзесяткі заводаў, набліжаных да берагоў, рабілі куды большае ўражаньне. Ад гэтае канавы дыхнула цеснатою і сухасьцю. Ці гэта так здалося? Рыгор намерыўся праверыць сябе, але было позна: трамвай ужо бег шырокай простаю вуліцай далёка ад мосту. Адна за другой, цэлы зьнізак падобных прасторных вуліц ператочвалі прадоўжную. Усе яны былі выведзены пад шнур і агароджаны роўнымі сьце-

намі будынкаў. Дарэмна Рыгорава вока шукала сваясаблівасці рыскіх паломаў і вузкасці, старога месца і палісаднікаў ды бульвараў—новага гораду. Вунь удяго прамігнуў перад ім невялікі плячок перад агромным гмахам сабору. На плядку рэдкія, закаржэлыя расьлінкі, мэрам-бы іх назнарок пасадзілі тут, каб пераканацца, што камень і чыгун не да твару зелены. Вострая жарства вакол клімбаў выссала ўсе сокі. За высокім з медных жорлаў гармат помнікам схавалася парнае, але бледае сонца. І далей—той-жа камень: тоўстымі глыбамі, роўнымі і няроўнымі, наварочаны дзесьці ў гарах, нават дасьцішна не абсечаны, зложаны ў важкія сумныя будынкi. Колькі яго патрабавалася, каб узвесьці гэту безьліч агромістых пяці ды шасьціпавярховых гмахаў! Якое працы каштавала перакінуць яго сюды і тутак пералажыць у сыцены, у брук, і тротуары, захаваўшы спрэс зямлю і затуліўшы сонца! Цяжка выябрыць—не ахапіць думкамі; не ўвабраць пачудьцём. І можа таму—ды напэўна з-за гэтага—Рыгору асалодна імпававаў увесь гэты цяжар і гаматнасць, гэта сіла і моц людзкае вытворчасці. Ён не адводзіў у бок вачэй, не таміўся аднастайнасцю выгляду з пачатку да канца цэлае вуліцы, кварталу, адгону ад спынкi да спынкi. Яго ахапляў уздымны настрой, асаблівая ўцеха ад прысутнасці ў гэткім горадзе, у разорах яго змрочных душных вуліц. Дзесь глыбока ў яго нутры, падсвядома, формавалася пякучае жаданне застацца ў Пецярбурзе як надалей, зьліцца з ім, растварыцца ў яго пякельным грукаце, у ветраным пудзе руху. На яту ў думках складаліся пляны, як і што адшукаць Ганну і разам з ёю ды з Пятрусём аб'ездзіць, аблётаць усе купкі і закавулкі гораду, каб азнаёміцца з ім да дробкі. Трэба-ж ведаць і назву вуліцы, і рэчкі, і пляцы, і асобныя ўстановы. Зараз ён ня ў моцы ўсё распытаць у важкатага—ды таму некалі тлумачыць. Хаця збольшага: Фонтанка, Кацярынінскі канал, Нікольскі рынак, Марыінскі тэатр, Блажавешчанскі пляц...

Рыгор азірнуўся назад і ў бакі—колькі ўжо праехалі? Намерваўся запытаць, але не пасьпеў: выехалі на Мікалаеўскі мост, і перад ім паўстаў цудоўны выгляд Нявы, шпіцы Петрапаўлаўкі ды адміральтэйства, палацы Набярэжнае, растральныя колёны каля біржавага будынку, масты—направа і лес мачт і карабельных труб—налева. Ён адчуў, як мэрам-бы яго хтось схавіў рукамі, пакрышыў на частачкі і часьцінкі і рассыпаў абапал мосту на бліскучую празрыстую ваду Нявы. Вось ён нясецца з лёгкім

параходам у бок Фінскае затокі, меркаючы між чорных будынін караблёў, між сьцен набліжаных да рэчкі заводаў; вось раптам белы парусьнік абводзіць яго вакол веркаў. Петрапаўлаўскае крэпасьці; і ён-жа каля палацаў узьбярэжнае і над біламі Троіцкага мосту... Хай-бы супыніўся, трамвай, і даў яму агледзець усё, як належыць, палюбавацца ўволю! «Не, тут ўжо далёка перасягло рыскія вобразы», праказаў ён сам сабе ў думках; а ўголос дадаў:

— Якое хараство, аднакава!

Каля яго стаяла некалькі чалавек, зусім незаўважна для яго выйшаўшых на пляцоўку. Што стаяў поруч з ім, сказаў:

— Гэта гордасьць Пецярбургу!

— Гэтым ён і бярэ!—дабавіў сусед.

— Ныводзін з расійскіх гарадоў не пахваліцца гэтым...

Рыгор быў цалкам згодны са словамі незнаёмых яму суседзяў. Ці-ж варта пераказваць ісьціну? Так, цікавы горад! Зараз яго ніхто не пераканае ў іншых думках. Адно-б ня здарылася—каб з тэй ці другой прычыны не давялося разлучыцца з ім.

І крохкая баязьлівасьць зьлёгка кранула Рыгорава пачуцьцё. Ён адцягнуўся ўвагаю ад нагляданьняў вакольнага і спыніўся на думках пра свой лёс. «Хоцькі-б ня ўпусьціў Путрусь абяцанага месца! Каб ня здарылася чаго-кольвек з боку поліцыі. Болей, як пэўна, што весткі пра яго ўдэк далятуць і да Пецярбургу. А калі яму спраісацца Луговічам? На кожны выпадак... А месца? Не павінна быць, каб яно так хутка было страчана... Ды калі і страіцца—дык няўжо ня знойдзецца новае?.. Плёвая справа!»

Трамвай выйшаў на Тучкоў мост. І новы вобраз адчыніўся Рыгоравым вачом. Малая Ніва, адлучыўшыся ад Вялікае Нявы, адзяляла Васільеўскі востраў ад Пецярбурскае стараны. З левага яе боку—фабрыкі і заводы цягнуліся далёка ўздоўж берагу. губляючыся ў шэрым тумане ўзмор'я. Правы бераг убіралі густыя купы дрэў Пятроўскага і Крастовага востравоў. Зялёныя анталіяжы расьлін яшчэ болей упякнялі выгляд... Але Малая Нява траціла многае ад надмернага ліку згруджаных на ёй барак з дрывамі з вугалем, з цэглаю. Наабапал Тучкавага мосту ад Васільеўскага вострава, як гаць, была вымагчана імі шырокая рэчка. На барках ішло сваё жыцьцё. Граў гармонік, чуліся песьні, даносілася зычняя гутарка. Па дровах і між дроў дзесяткамі сходаў тупалі няпрыбраныя, у ніжніх кашулях з закасанымі рукавамі, рабочыя-вартаўнікі, накладчыкі, каталі. І гэта жыцьцё зу-

сім не гадзілася з тым, што шырокаю хваляю лінула на Рыгора з Пятроўскага парку. Тысячная грамада «простых» людзей спраўляла тут свой сьвяточны адпачынак. Варушылася, як пчолы ў вульлі, гудзела, як морскі прыбой. Працавалі атракцыёны, гучэў бубен, разьлівалася шэйна-катрышка. Вайсковы оркестр грывеў абыгранныя мотывы вальсаў. На бягу трамваю гэта мігнула фэсэрыяй і паказалася Рыгору вельмі квяцістым. Але ціш і змрок бясконцага Вялікага проспекту Пецярбурскае стараны дыхнулі на яго прыемнасьцю спакою. Рыгорава ўрачыстасьць была прасычана да адказу. Духата яго прытаміла. Увабраць за адзін раз усю рознастайнасьць, усю яскравасьць пецярбурскіх пякнот— было не пад сілу. Разыюшаная потэнцыяльнасьць не адпавядала вялікасьці і багацьцю вобразаў гораду-волата. Вось чаму рэшту дарогі да клінікі Вільле Рыгор праехаў крыху ў іншым настроі. Дзякуючы гэтаму, ён спакайней прапусьціў між вачэй харакство Каменастроўскага проспекту, Вялікае Невы, Ботанічнага саду. Толькі перасеўшы на паравік, ён яшчэ на нейкі час захапіўся выглядам дасканалай фабрычнай мясцовасьці Выбарскае стараны. Незьмярмая даўжыня Сампсоніёўскага проспекту, застаноўленага дзсяткамі фабрык, усеенага рабочай публікаю, узбурміла ў ім пачуцьцё рабочае гордасьці. Зноў думка прывяла ў памяць здарэньні з рыскага жыцьця, з моманту рэволюцыйных выступленьняў. Але тыповасьць і характарнасьць гэтае часткі Пецярбургу, як рабочага асяродку, куды перавышала рыскую. Тут менавіта дыхала працоўным імпэтам, сіла работнічай творчасці панавала над усім. Рыгору ня толькі прыемна было праехаць гэтым раёнам, яму прагліва хацелася абраць месцам овае працы толькі Выбарскую старану. Водлуг гэтага хаценьня, ён праказаў сам сабе: «Хоць-бы ды тое месца, што падшукаў Пятрусь, было на адным з гэтых заводаў». І ў думцы наконт гэтага ён захаваў намер зараз-жа абгаварыць гэта з Пятрусём.

II

К ЧАСУ РЫГОРАВАГА ПРЫЕЗДУ ў Пецярбург Пятрусь дажываў у ім васьмы месяц. За гэты тэрмін ён перажыў багатыя прыгодымі кавалак свайго жыцьця. Цікавым і нечаканым формавалася яно ва ўмовах чужога і незнаёмага гораду. Тым болей складанейшым было яно для Пятруся, як чалавека без рамясла ў руках. Нагаворамі Рыгора ды юнацкаю смеласьцю набывў Пя-

трусъ адвагі кінудь-рынуць сваіх бацькоў і паехаць у Пецяярбург. І калі ехаў—зусім не выяўляў сабе, як і што стрэне яго сталіца. Жаданыне адшліхавацца, набрацца практыкі ў жыцці і стажу ў рэволюцыйным змаганьні—перамагала ўсё іншае, а ў тым ліку і прадбачаньне няпрыемнасцяў. Гаспадарства бацькоў, яшчэ не старых, пры якіх Путрусю ня было вялікіх клопатаў і ня мелася абавязкаў адказнасці, не супыніла яго рашэньняў. Яно, гэта рашэньне, было скарае і цвёрдае, для бацькоў, і для таварышоў нечаканае. Тым болей цяжэй было павярць у гэта Рыгору. Апошні пэўней спадзяваўся на падобны крок з боку Сёмкі, ну зусім-жа не з Пятрусёвага боку. Усё-ж самы факт Пятрусёвага ад'езду з Сідоў у Пецяярбург Рыгора цікавіў не на жарты. І, бязумоўна, што ўсе здарэньні, зьвязаныя з васьмімесячным жыццём Пятруся ў сталіцы, павялічвалі гэту цікавасьць. Пятрусъ пісаў ужо пра ўсе перапэты ў гэтым жыцці: і Гэлі, і Сёмку, і іншым сябром. Апавядаў колькі разоў новым пецяярбургскім сваім таварышом, і гэта ня было сакрэтам.

Гэтыя яго перапэты пачаліся з блуканьня па вуліцах Пецяярбургу ў час прыезду і прайшлі праз месячнае шуканьне працы. таладоўлю і начоўку па начлежках, праз работу за каталя і за падношчыка пры будоўлях. Яны выказаліся яшчэ ў продажы апошняе жукеткі на таўкучцы і ў жабрацтве на вуліцах. Кончыліся-ж нечакана для Пятруся вельмі ўдачліва. Выпадковае знаёмства ў клубе на ледзіі з адным рабочым-земляком вырчыла яго з бяды і дало месца на металічным заводзе. Пятрусъ каля трох месяцаў папрацаваў падручным, агойтаў, абазнаўся з вэрштатам і станкамі, зблізіўся з майстрам і на чацьверты месці атрымаў самастойную працу. Нахіл да сьлясарнае работы пасобіў яму хутка аўладаць складанымі процэсамі працы—і гэта пацягнула за сабою матэрыяльную забясьпеку.

Многа пасобіла Путрусю і яго рэволюцыйная сьведомасьць. Натура-ж дружакі і пабраціма адчыніла перад ім шырокую дарогу да знаёмства і хэўры з рабочымі заводу. Гэтым тлумачыцца хуткае ўцягненьне Пятруся ў шэрагі арганізаваных рабочых. Нават у апошнія часы перад Рыгоровым прыездам, Пятрусъ правёў некалькі адказных заданьняў, часткаю па даручэньні таварышоў, часткаю па сваёй ініцыятыве. Абставіны працы на заводзе, колы знаёмых і посьпехі ў аўладаньні рамяслом уплывалі на Пятруся як найлепш. Ён адчуваў сябе бадзёрым, рашучым, жыцьцёрадым; у ім кіпела хэнь да грамадзкае чыннасці і няўжільна

расла прага да сьвядомасьці. Апошняя падказала таварышом абраць Пятруся сябрам управы культурна-асьветнага таварыства аднаго з пецяярбургскіх раёнаў. Гэтай працы Пятрусь аддаў многа ўвагі і стараньяў. Кожны дзень, пасля работы, наведваў ён таварыства, пасабляючы організацыі і ўкомплектаваньню бібліотэкі, апрацоўцы праграмы чыннасьці, адшуканьню лектароў. Захваціўся Пятрусь і тэатрамі. Ня было таго тыдня, каб ён не пабыў ці на драме Гайдэбурава ці на оперы ў Народным доме, або ў Музыкальнай драме.

Пятрусь сам сабе дзівіўся, адкуль у яго стаўся гэтакі круты, гэтакі раптоўны пералом. Дапамінаў пра гэта ў сваіх лістох і не абмінаў у гутарках. Яго неўгамонна пралнула паказацца Рыгору— прадставіцца яму ў перавобразным выглядзе. Суспрэцца хутчэй з Рыгорам і пагутарыць з ім—ці-ж бы гэта дапамінала сілцоўскую стрэчу? Ніколі! Ня выходзіла з памяці Пятруся, калі ён, угледзеўшы Рыгора, толькі слухаў яго, ня ведаючы, як падьсьці да чапаных Рыгорам пытанняў. Гарадзкае жыцьцё, умовы партыйнае працы ў горадзе, магчымасьць стыкнуцца з рознастайнымі пытаннямі і атрымаць на іх адказ—гэтага не халала для Пятруся ў Сілцох. Ён разумее Рыгора, калі той заўжды падгадваваў іх усіх і асабліва Сёмку—кінучь мястэчка ды паехаць у горад. Пятрусь па-таварыску ўшкаў Рыгора, чаму той не напіраў з гэтым на яго, а выключна на Сёмку. Ня верыў у Пятрусёву рашучасьць? Напэўна. Бо Сёмка, як зараз стала Пятрусю зразумелым, меў больш даных на гэта: мацней захапляўся ўдзелам у соцыялістычным руху, быў болей за яго начытаным, Рыгор ўсё гэта ўзважваў. Як-жа іначай? А цяпер? Пятрусь атрымліваў лісты ад Сёмкі, чытаў іх і недаўмяваў: якім, аднак, адсталым ён зрабіўся! Зацягнула жыцьцёвая дрыгва... Ён радаваўся, што лёс самога не ўвагнаў на гэта. Цэлы шэраг пытанняў, высунутых апошнімі месяцамі Пятрусёвага гарадзкага жыцьця, патрабаваў абгавору... Ды абгавору з гэтакім чалавекам, як Рыгор.

З гэтых разважаньяў і ў дадатак з пачуцьця шчырае таварыскасьці да Рыгора Пятрусь увесь час думаў пра яго, пра іхнюю блізкую стрэчу. Словы Рыгоравай мацеры, выказанья на праводзінах, Пятрусь выразна помніў: «Можа стрэнешся з Рыгорам, дык скажы яму, сыноч...» Рыгор тады быў у Рызе і ці меў думку наведання ў Пецяярбург—цяжка было сказаць. Але Пятрусь ня траціў веры, што з Рыгорам спаткаецца—абы дзе: у Пецяярбурзе

ці ў Рызе. Жыцьцё намагала на першае: склалася гэтак спрыяюча, што ня выпісаць Рыгора ў Пецяярбург—было-б ніякавата і не па-таварыску нават.

І толькі Пятрусь замацаваўся на заводзе, развёў знаёмства з шырокім колам рабочых, як упарта стаў шукаць Рыгору месца. Шукаючы, рэкомандаваў таварыша, як добрага майстра і як сур'ёзнага дасканалага рэволюцыянера. Таварышы пасобілі Пятрусю ў гэтым і хутка знайшлося не адно, а некалькі месцаў. Але Пятрусь разгубіў іх, бо ўсё ня мог знайсці Рыгора. Ліст ад Гэлі, а пасля і бацькавы лісты, паведаміўшыя пра Рыгора, супалі з тым, калі з усіх магчымасьцяй уладзіць Рыгора на работу мелася толькі адна, ды і то не асабліва ўдачлівая. Тым ня меней Пятрусь у першым-жа лісьце да таварыша запрасіў яго ў Пецяярбург. І, паслаўшы ліст, Пятрусь дрыжэў ад нясьцерпу прычакаць Рыгора і баяўся, каб той не зацягнуў ад'езду. Як і што павінен быў уладзіць гэта Рыгор, Пятруся ня цікавіла—ці-ж Рыгора павінна хоць што-кольвечы спыніць? Каб іншага, а Рыгора—ніколі.

Аднак, Рыгорава маруднасьць прымушала Пятруся задумлівацца. Ня быў ён цалкам упэўнены і ў тым, што Рыгора неадкладна зрушыць і тэлеграма. Пятрусь меў намер праз пяць дзён біць паўторную. Ня глядзячы на гэта, ён некалькі разоў езьдзіў на вакзал «на кожны выпадак». Але ў дзень прыезду Рыгора Пятрусь выпадкова не зрабіў гэтага. Нешта карцела, вымушала праехацца, а настойнасьць таварышоў, што зьявіліся да яго зранку, перашкодзіла гэтаму. Пятрусь ня мог адмовіцца прапусьціць міжзаводскую нараду, якая была прызначана ў Азярках. Народа адняла шмат часу і, калі скончылася, было ўжо позна ехаць на вакзал. Пятрусь, не сьпяшаючы, вярнуўся з Азяркоў а трэцяй гадзіне дня. Магчыма астаўся-б там на многа пазней, каб знаёмая яму дзяўчына не ўтаварыла ехаць разам.

Пятрусь якраз праводзіў яе па тэй вуліцы, на якой жыў, калі Рыгор угледзеў яго наводдалек. Рыгора ўзяло сумненьне, ці паклікаць Пятруся, ці найсьці на яго ў упор. Спыніўся на апошнім.

Выглядала цікавым, калі Рыгор, ідучы настрэчу Пятрусю, нязмігутна сачыў за кожным крокам таварыша, чакаючы, што Пятрусь вось-вось яго пазнае. Але той і не западозрыў нічога. Ён быў захоплены размоваю з сваёю спадарожніцай. Неадмільна глядзеў дзяўчыне ў твар, пасьміхоўваўся, нават рагатаў і ні на што не зважаў. І зусім раптам—прымха! Толькі Рыгор меўся

перагарадзіць Пятрусю дарогу, як той падняў вочы і спыніўся, гледзячы на Рыгора.

— Добры вечар, таварыш!—пераняў яго здзіўленьне Рыгор і працягнуў руку.

Дзяўчына адступілася, мэрэм-бы адчуўшы сваю лішкасьць. Рыгор з Пятрусём пацалаваліся і раптам павярнуліся да дзяўчыны:

— Прабачайце, Рыма,—выказаў Пятрусь:—гэта мой таварыш-зямляк, Рыгор Нязвычайны... А вось Рыма Беразак, зямлячка, з Віленшчыны.

Паружавеўшы на твары, дзяўчына фанабэрна працягнула Рыгору руку.

— Дзе-ж твае манаткі?—запытаў Пятрусь і паглядзеў на дзяўчыну.

Тая зьлёнку ўхмылялася, падазрона пазіраючы на Рыгора. Яго непразэнтабэльны местачковы выгляд крыху шокіраваў дасканала нараджаную і, відаць, ганарыстую знаёмую Пятрусю. Рыгор заўважыў гэта, але не даваў выгляду, зьнарок падкрэсьліваючы свой провінцыялізм:

— Насіўся, насіўся па Лясным, а пасьля кінуў.

— Кінуў? Дзе? Жартуеш?

— Сапраўды... А ты-б хацеў, каб цябе стрэў з рэчамі з плячыма? Я ўжо гадзін дзьве ў Лясным...

— Так... Нечакана... І чаму ты, скажы, калі ласка, не хацеў паведаміць мяне пра выезд?..

— Чаму я не хацеў паведаміць?.. Я сам сябе пытаю пра гэта і не магу адказаць...

Дзяўчына затупала на месцы. Пасьля кранула Пятрусёвай рукі і праказала:

— Я вам перашкаджаю... Бывайце-э...

— Слухайце-э, Рыма... мы з вамі ўгледзімся? Сёньня? Заўтра?

— Будучыня пакажа...

— Як?

— Ці-ж вам выглумачыць усё да дробкі?

Дзяўчына пайшла.

— Яна незадаволена!—заўважыў Рыгор.

— Ганарыстая,—адказаў Пятрусь і раптам спыніўся:

— Ах, а я абяцаў ёй пайсьці ў тэатр. Фу ты!..

Ён пакінуў Рыгора і намерыўся спыніць дзяўчыну, але тая жасьпела схавацца за брамаю.

Пятрусь вярнуўся, і яны пайшлі з Рыгорам да яго на кватэру.

III

— ВОСЬ І МАЕ МАНАТКІ,—пераступваючы парог, праказаў Рыгор.

Пятрусь здзіўлена паглядзеў на таварыша.

— Дык ты ўжо быў у мяне на кватэры?—запытаў ён.

— Бачыш!

— І хто цябе пусціў?

— Цэлая гісторыя...

Яны падняліся на другі паверх і прайшлі ў Пятрусёў пакой.

— Вось мая абіцель... Садзіся і расказвай... Ну, паверыш, я ўсё яшчэ не магу апамятавацца ад нашага спатканьня... Каб ты згарэў, каб ты... Як назіраюк падстроіў... Да дзіва, што я забыў пра тэатр... Хто-б мог падумаць... Ай...

Пятрусь ківаў галавою, тупаючы між крэслаў і канапкі, запоўніўшы невялічкае гала наўздзіў цеснага пакоіку.

— І пэўна, ты нічога ня еў?..

Пры гэтым Пятрусь тукнуў у прачыненыя дзверы:

— Алена Паўлаўна!

Праз хвіліну пачуўся ступ у дзверы.

— Патрэбна?

— Я папрашу вас нагрэць нам гарбаты...

Адкульсьці з глыбіні кватэры даляцела:

— Ладна!

— Зараз будзе гарбата,—абярнуўся Пятрусь да Рыгора і затупаў каля невялічкага буфэціку, што стаяў у правым кутку пакою.

Тут-жа забрашчэлі шклянкі, талеркі, заварушыўся стол. Рыгод наглядаў, як Пятрусь гаспадарна наладжваў перакуску. Рыгора цікавіла ўсё, што ён бачыў перад сабою: малюпаткі цесныя пакойкі, нядбала прыбраны ложак і запыленыя партрэткі на сьцепах; папэцканы абрус на сталі і неўпарадкаванасьць з кніжккамі ды газэтамі. Нясло знаёмым яму жыцьцём адзінокага чалавека. Якраз, як то было з ім у Рызе і як, напэўна, будзе тут, у Пецярбурзе. Але побач з гэтым Рыгора цешыла, што яго таварыш гэтак хутка прыстасавуўся да адзіночнага гарадскога жыцьця. Це-

шылі Пятрусёвы павароты, Пятрусёў выгляд, Пятрусёвы манеры. Рыгор радаваўся таму, што Пятрусёў лёгка паддаваўся ўплыву да яго новых абставін, гарадзкой шліфоўцы. Было прыемна глядзець на таварыша прыадзетага, прыбранага, стройнага і далікатнага, якім зрабіў яго Пецярбург.

— Ну, а як табе тут?—запытаў Рыгор.

— Як бачыш—жыву,—адказаў Пятрусёў.

— Падабаецца?

— Чаму-б не падабацца? А ты думаў, што я не падыду да гораду?

— Ня тое, каб... але не спадзяваўся цябе стрэць тым, чым стрэў.

Пятрусёў разрагатаўся.

— А я, браток, прывык і спадабаў горад.

— Гэта мяне цешыць...

— Вось скажы мне кінуць Пецярбург—дык нізашто... Звыкся і зросься... Не хапала цябе... Нудзеў, ведаеш, па табе і трывожыўся за твой лёс... А дазнаўся дзе ты—надзвычайна ўзрадаваўся... Ты мне раскажаш пра цябе? Вось перакусім сяго-таго і пройдзем па вуліцы—пакажу табе Лясное... Як яно так выйшла, што ты зараз перада мною—проста цуда...

Пятрусёў паціснуў плячыма і прыемна ўсьмікнуўся.

— Мэрам-бы ў тых самых Сілдох—году, як ня было. Цэлага году! Падумаць! А колькі перажылося за гэты год...

— У наступным большага трэба чакаць... Бачыш...

— Бачу, чаму не... Пецярбург ахоплены пачуцьцём трывогі... І ў нас сёньнека абгаварвалі бягучы момант... Надыходзяць буйныя здарэньні. Ты-ж чытаў?

— Чытаў, чаму не...

— Глядзі, як шпарка забытваецца клубок... Але цікаўней з настроем рабочых. Вось так і бурліць... Магчыма забастоўка... Агульная...

У дзверы пастукалі.

— Гарбата!

— Калі ласка.

Хударлявая, сярэдняга росту, з мілавідным тварам, чыста адзетая маладзіца ўвайшла ў пакой з невялікім чайнікам у руцэ.

— Дзе вяліце паставіць?

— Вось-вось, калі ласка.

Пятрусъ узяў з яе рук чайнік і паставіў на сталае, сярод згруджаных талерак, шклянак ды кускоў булкі.

— Можа ў краму схадзіць?—запытала маладзіца.

— Дзякуй, пакуль ня трэба.

Маладзіца выйшла. Пятрусъ зачыніў за ёю дзверы і пазваў Рыгора да стала.

За гарбатаю хлопцы наперабой адзін другому задавалі розныя пытанні. У іх гутарцы падзеі з прамадзкага жыцця цесна пераблыталіся са здарэннямі з жыцця прыватнага. Кожны стараўся як найпаўней абмаляваць свае паводзіны з часу разлукі ў Сілдох. Але казаньня было гэткулькі многа і цікавасьць яго была настолькі востраю, што каб усе іх абгаварыць—ня стала-б ня толькі вечару, а і цэлай ночы. Загэтым хлопцы абмяжоўваліся адрыўнымі сказамі, часта прапускаячы запытаныя і адказы, або адкладаючы іх абгавор надалей.

Тым ня меней гутарка зацягнулася на некалькі гадзін. Няўпрыкмет ніводнаму на дварэ вечарэла. Па калідоры, за дзвярыма пакою, пачуліся крокі падсуседзяў-жыхароў. Знадворку пацягнула халадком.

На Рыгора павеела прыемным спакоем вёскі. Гарадзкі шолам, які спаткаў яго на вакзале і праводзіў да Пятрусёвай кватэры, змаўкаў. Забрала спакойнасьць бясспечнага прытулку.

Пятрусъ адчуваў таварышоў настрой і быў цалкам за тое, каб яго не зварушыць. Але яму здавалася, што Рыгору яшчэ прыямней будзе, калі ён яго выведзе на вуліцу. З гэтай думкаю Пятрусъ запрапанавалі:

— Дык маеш ахвоту выйсці на вуліцу? Га, Рыгор?

Рыгор ахвотна згадзіўся.

Яны выйшлі з дому і пайшлі ўсьцяж доўгае, роўнае вуліцы.

Гэта была вуліца дач. Абапал яе цягнуліся агарожы, за якімі ўпярэмежку знаходзіліся сады, гароды і драўляныя адзін ці двохпавярховыя будынкі. Пад капяжамі іх выглядалі цёмна-сінія нумары. Пахла водарам красак і зеляніны. У гупчы дрэў чуліся зыкі гармонікаў і балалаек. Дзесьці наперадзе іх грала духавая музыка: управа—хор заводзіў «гусараў-вусачоў».

Ад усяго гэтага нясло ідыліяй і спакоем. Зусім ня чулася блізкае прысутнасьці гораду-волата з яго тулкім томанам і нясушынным рухам.

Рыгор драбніўся на часткі, кідаючы ўзрокамі вакола сябе. Вакольны вобраз надаваў яму новага пачуцця, новых лютуценняў.

— Якое хараство!—выказваў ён да Пятруся.

— Я кожны дзень люблюся ім,—адказаў той і дадаў:—Абы ўладзіўся з работаю, то нацешышся.

Рыгор ня думаў пра работу і, пэўна, на сёння не крануў-бы гэтага пытання, каб не Пятрусь. А раз на тое пайшло, ён ня прэч быў увязаць гэта з агульнай тэмаю іх гутаркі. Бач, работа папаўняла прыгожасьць вакольнага вобразу, чаму-б адмаўляцца ад яго ўдасканалення?

— Ну, а як, бок, з месцам для мяне?—запытаў Рыгор.

— Месца будзе!—запэўніў Пятрусь.

Гэта было выказана з цвёрдасцю, роўнаю да цвёрдасці іхніх крокаў, накіраваных назад, на Пятрусёву кватэру.

І адпаведна—было цвёрдым давер'е Пятрусёвым словам унутры яго таварыша.

— Колькі ўжо страчана мною гэтых месц!—падмацаваў сваё завяраньне Пятрусь.

Можа было яно і лішне, але ня шкодзіла: Рыгоравы крокі сталі больш рашучымі і цвёрдымі. І надзея на доўгую зьлітнасьць з Пецярбургам увачавідкі пачырванела ў яго ваччу.

— Мяне ачаравала Выбарская старана,—выказаў Рыгор,— і каб, здаецца, жыць у гэтым месцы—не хацеў-бы нічога!

— Каб чаго іншага захацеў, то трэ' было-б падумаць, а гэтага...

Рыгорразумеў памер і значэнне свайго хаценьня і ў адказ засьмяяўся.

— Мне думаецца, што цябе ўдасца ўстроіць на нашым заводзе... Я ўжо згаварыўся з майстрам.

— Гэта калі будзе вядома?

— Днямі высветліцца...

Нарэшце Рыгор расказаў таварышу пра ўмовы свайго ад'езду, пра «хвост», які заставіў на сабе ў Смагіне. Але тут-жа дадаў, што пра гэта ён мала думае і ў якую-б там неясьпеку ня верыць.

— На кожны выпадак трэба будзе і гэта ўладзіць. Як-ні-як, а гэта справа лягчэйшая ад іншых. У нашу карысьць усе дэня...—пацешыў Пятрусь.

Гэтымі былі скончаны першыя моманты іх цёплае, шчырае таварыскае стрэчы. Поўныя пачудыця таварыскай блізкасці яны ўлягліся спаць.

Была дванаццатая гадзіна ночы.

IV

ДЗЕВЯЦЬ ДЗЁН пайшло на тое, каб уладзіць Рыгора на працу. Цэлы шэраг умоўнасьцяў перашкодзіў Пятрусю давесці да канца гэта пытаньне. Перш два дні ў завод не зьяўляўся дырэктар; пасля, са слоў майстра, у дырэкцыі паўсталі нейкія асаблівыя пляны наконт перабудаваньня ўсяго прадпрыемства; далей, калі з гэтым абышлося, захварэў майстар і цэлых тры дні ня прыходзіў на працу.

Пятрусь злаваў, нэрваваўся і дзень-ада-дня мерыўся шукаць іншага месца Рыгору. Вяртаючыся з заводу, ён доўга ляўся, праклінаючы парадкі на заводзе і парадкі ў дзяржаве, разносячы капіталістычны лад і яго ахоўнікаў. «Чалавек хоча працаваць, а яму не даюць. Ласьне можна з гэтым гадзіцца? Нясе сваю сілу, свой розум для чужое карысьці, для эксплёатацыі яго, а яму адмаўляюць. Абурэньне!»

Спагнаўшы злосьць, ён пераходзіў да спакойлівага абгавору стану і ўпэўняў Рыгора, сумняваючыся сам, што справа з месцам не павінна ня вырашыцца.

— Ты, браток, не клапаціся; я ня выклікаў цябе на папайненьне беспрацоўных. Не... Абавязаўся—зраблю. Месца будзе-э! Го... Пакуль пагуляй—ня так яно хутка робіцца, як хочаш... А з грашыма—ня бядуў: на дваіх зараблю... Дакумант маеш і хадзі куды заўгодна—ніякі чорт дарогі не загародзіць...

Пятрусь выказваў убачэньне і ўпарта сачыў за Рыгорам: яму не хацелася, каб той хоць каліва засмуціўся ці астудзіў веру ў яго хацэньне пасобіць таварышу. Разам з гэтым Пятрусь баяўся і таго, каб Рыгор не пачаў сароміцца расьцягнутага палажэньня госьця. Чаго іншага, а пачне сьціскацца, адказвацца ад патрат на яго. Угледзіць няёмкасьць доўгага пражываньня ў яго пакой... Наогул, Пятрусь выключна клапаціўся пра тое, каб Рыгор не надаваў овайму становішчу сур'эзнае ўвагі. Чамусьці ў гэтым карэзьлівым пытаньні ён не адважваўся палажыцца на Рыгорува цвёрдасьць, не знаходзячы ў сабе цвёрдасьці на гэту адвагу.

Між тым Рыгор не даваў жаднага поваду на западозранасьць да сябе ў гэтых слабасьцях. Ён чуўся ў Пятруся, як дома, і лічыў лішнімі таварышавы папярэджаньні. Пятрусёва ўбачэньне перад Рыгорам разумелася апошнім, як недахоп дасканалася працягасьці таварыша пачуцьцём працоўнае солідарнасьці. Наконт гэтага Рыгор казаў сабе: «Пятрусю патрэбна яшчэ паўгода пажыць рабочым жыцьцём, як у яго ні званьня не застанецца з местачковае псыхолёгіі». Яму-ж у вочы адказваў спакойліва і сур'ёзна:

— Я ня лічу сабе госьцем.

І гэтак-жа спакойліва ішоў з Пятрусём абедаць, езьдзіў да яго таварышоў, у культурна-асьветныя таварыствы і нават у тэатр. Толькі ўсяго рупела Рыгору кватэра: Пятрусёў цесны пакоік вымушаў багатае клапатлі пры надыходзе ночы. Трэба было пераварочваць усё дагары нагамі, прамазьдзіць барыкады, каб пасаць дзьве пасьцелі. Ад недахопу пасьцельных прылад даводзілася дзяліцца самым неабходным. Пятрусёў аддаў Рыгору сяннік, а сабе пад бок падсыцілаў паліто. Зьвіхнутыя спружыны ложка ўядаліся ў цела; але і зьмяты сяннік ня туліў ад цвёрдае падлогі Рыгоравых бакоў... Слаліся пасьцелі пад стукі крэслаў і бразгі дзьвярэй. Мала каго сучышала гэта.

Далёка ад спакойнасьці была гаспадыня кватэры. Кожная стрэча з ёю сьведчыла Рыгору пра яе доволі няцёплыя пачуцьці да яго. І Рыгор стараўся як найрадзей непакоіць яе. Тут ужо не ўразоньвалі Рыгора таварышавы завярэньні, што з гаспадыняю кватэры ўсё ўладжана. Рыгор хоць і верыў Пятрусю, што ён падымаў гэта пытаньне перад гаспадыняю, але ня верыў гаспадыні. Было выразна, што Пятрусёвы перамовы на яе ўплыву ня мелі.

— Яна ў цябе, як ведзьма,—характарызаваў Рыгор Пятрусю яго гаспадыню.

— Табе здаецца гэта, Рыгор,—адбіваўся Пятрусёў.

А сьледам згаджаўся, што ня варта бараніць, хто гэтага не заслугоўвае. І бадзёрыў Рыгора:

— Плуй на ўсё; урэшце, ты да мяне ходзіш, а не да яе... Што яна табе зробіць?

Рыгор меней усяго непакоіўся за апошніяе. Пачуцьцё няпрыемнасьці, якое навявала на яго штодзённае спатканьне з гаспадыняю, атрымлівалася зусім не ад баязьлівасьці. Рыгору не хацелася, каб Пятрусёў хоць чым абавязваўся за яго перад ёю. Ён бачыў па яе твары, што лепей усяго вырашыць пытаньне шляхам уходу з гаспадыніных вачэй.

Але вырашэньне кватэрнага пытаньня, як і наогул усякія пытаньні прыватнага вьместу, мусілі адкладацца да абсталеваньня на месцы. Гэта было зразумела абодвум, як Рыгору, так і Пятрусю. І водлуг гэтага разуменьня і трэ' было ладзіць жыцьцё бліжэйшых дзён.

Яно ладзілася гэтак.

Пятрусь а палове восьмай раніцы кідаў Рыгора дома, а сам сыпяшаі на працу. Выходзячы з пакойку, пытаў яго:

— На абед грошы маеш? Калі ўжо выйшлі, то я пакіну... К канцу работы наведай да заводу.

Рыгор адказваўся ад Пятрусёвых грошай толькі першых пяць дзён—далей прасіў таварыша, колькі магчыма, пакідаць. У яго бадай-што ханіла-б на больш доўгі час сваіх пятнаццаць рублёў, з якімі ён ачуўся ў Пецяярбурзе, але па радзе Пятруся ён распусціў восем рублёў на падапратак. У Смагіне Рыгору не ўдалося справіць нічога, ды яно мала было патрэбна, аў Пецяярбурзе яго старыя, памятыя ў астрозе ўбёры выглядалі задужа ўбога.

І Рыгор са спакойным сумленьнем браў Пятрусёву пазычку і к канцу дня зьяўляўся да заводу.

Уражаньні дня, пераплецення з абдумамі і прагнозамі міжнародных політычных здарэньняў, складаліся ў Рыгорувым нутры чын-чынам, акуратна і дасьціпна, гатовымі да выкладу іх перад таварышом. Вярнуўшыся разам на кватэру, яны абіралі іх тэмаю для сваіх гарачых зацяжных гутарак.

У засосе гэтых гутарак хлопцы шалкам аддурваліся ўласных інтарэсаў і забывалі пра ўсялякія нечаканасьці ў сваім бліжэйшым наступным. Яны часта мянялі пляны і намеры, пабудаванья ці зранку, ці ідучы на кватэру, або лічачы іх нясур'ёзнымі, або забываючы, што яны былі ў іх.

Трэба дзівіцца аднаму, што на працягу ажно васьмі дзён, ня глядзячы на рознастайную тэматыку гутарак, Рыгор ні разу ня ўспомніў пра Ганну. Мэрам-бы згубіў ён яе на вакзале, прыехаўшы, калі пашукаў сярод публікі і не знайшоў. Багацьце ўражаньняў, міжнародныя здарэньні, блытаніна ў плянах з месцам перапаўнялі яго галаву, не даючы запасьці думцы пра Ганну. Цікава тое, што не навяла на гэта колькіразавая стрэча з Рымаю ў Пятруся на кватэры.

Але на дапамогу падасьпеў зусім нечаканы і зусім дробны выпадак, які раптам вярнуў Рыгорава пачуцьцё да Ганны. Адным разам Рыгор увайшоў у вагон, каб ехаць у горад, як перад ім

ачулася дзяўчына, ну кропка ў кропку—Ганна. Яе падабенства заставіла яго доўга і ўпарта глядзець у твар незнаёмай. Ажно яму карцела чапіць яе, каб упэўніцца. Яе пасьпешнае выйсьце з трамвая на першай-жа спыньцы папэрашкодзіла Рыгору гэта зрабіць. Выпадак востра яго крануў і, стрэўшыся з Пятрусём, Рыгор перадаў пра яго, як пра важную навіну.

Пятрусь зацікавіўся гэтым і быў здзіўлены, калі дазнаўся, што Ганна—гэта Рыгорава таварышка.

— Скажы ты, калі ласка-а! Восем дзён!.. І ты мяне не паведамліў нават, каб ня гэта тваё здарэньне. Ну і ну!

Рыгор ня мог нічога адказаць. Але не таіў ад Пятруса прыкметнага жаданьня спаткацца з ёю.

Ганна акрэсьліла доўгую гутарку гэтага вечару, даўшы Рыгору павод расказаць багатую эпопею знаёмства з ёю, а Пятрусю—праслухаць цікавую гісторыю.

— Ты павінен адшукаць яе, як-бы там ні было,—паматаў Пятрусь.

— А трэба папрабаваць,—згаджаўся Рыгор.

І ўжо з наступнае раніцы насіўся ён у думках па пецярбургскіх вуліцах, пляцох, па вакзалах і школах, усюды, дзе можна было дапусьціць Ганьніну прысутнасьць. Яна ўбэрсалася ў агульны сплёт плянаў, намераў і разьлічэньняў, якія займалі Рыгора.

V

АГРОМНІСТЫ ГМАХ машынна-будаўнічага заводу ўцягаў у сабе бясконцы лік рабочых. Яны цяклі ў яго вароты некалькімі чорнымі шнурамі; блядыя і настарожаныя, расплываліся яны па майстэрнях, па цэхах. І там, дзе спынялася хада кожнага з іх, пачынаўся круціцца станок. Завод вачавідкі паддаваўся матутнай сіле руху і на вачох пераходзіў у складаную судоўную чыннасьць. На тысячы ладоў несьліся рознастайныя гукі і зьвікі. Сотнямі струменцаў цягнуўся ва ўсе бакі шэры сьмярдзючы дым. Туманіліся пылам і потам агромністыя нішы вокан, прыцямніўшы сонечны бляск. Па вузкіх праходах між бясконцага шэрагу ўсялякіх станкоў, варштатаў і машын шнайдарылі клапатлівыя майстры, шчотчыкі, інжынэры. Усе яны здаваліся бязвольнымі часткамі аднае агромнае машыны і рухалі ў такце працоўнага мэханізму.

Рыгораў станок мясьціўся ў фразэровачнай майстэрні, у левым куту другога паверху. Ён стаў крайнім ад сьцяны, за якою было высокая цагляная агарожа. Далей за агарожаю прабягала ўзбярэжная Неўкі. Сталёвыя хвалі рэчкі дзень-у-дзень калыхаліся на шырокім гале вады, б'ючыся ў гранітны бераг узбярэжнай.

Рыгор раз-ад-разу кідаў узрокамі ў цьмяныя шыбы акна. За агарожы відаць было ўсяго невялічкі кавалачак рэчкі; ён выглядаў нялапым стаўком, з аднаго берагу якога стаяў апромністы чырвоны будынак, з другога—калыхаўся высокімі дрэвамі векавы парк. Успаміналіся рыгападобны вобраз, тое-ж распалажэньне заводу. Ды завод амаль той самы. Прынамсі, адусюль у ім нясло знаёмым выглядам. Аднакія машыны, прывычныя стукі малатоў і траскатня кранаў. Гэткія-ж рэзцы і нават аднолькавыя скрыначкі для інструманту. Агульная падобнасьць надворных абставін сьцірала той многамесячны перабой, які аддзяляў яго ад Рыгі. Хай толькі адцягнуцца на хвіліну думкі пра сучаснасьць, як раптам палкам аднаўляюцца вобразы з рыскага жыцьця... Але...

Рыгор адчуваў, што, апынуўшыся ў Пецярбурзе, ён стаў на далёкім адгоне ад Рыгі. Арышт, астрог, Смагін—доўгі і багаты этап яго жыцьця. Ён многаму навучыўся, падрас, пасталеў, набраўся вопыту. Мэрам-бы скончыў асобную школу падрыхтоўкі да новага, больш складанага жыцьця, здаў экзамін на сталейшага барацьбіта. Рэчаіснасьць прадстаўлялася яму ў іншых, больш суровых фарбах. Кожнае сьвежае ўражаньне знаходзіла ў яго нутры іншы ад ранейшага водгук, значна глыбейшы аналіз. Выкліканьня Пецярбургам пачуцьці былі не падобныя на тое Рыгорава адчуваньне, якое складалася пры яго ўездах у Рыгу. Другім настроем павявала ад нагляду за процэсам працоўнае чыльнасьці заводу. Меней дыхала поэзіяй ад вёрту станка, ад пагоджанай гармоніі ў руху машын і рабочых. Не зацягала работа. У кожнай рэчы, у малейшай зьяве, што праходзілі між Рыгора на працягу працы, глядзелі суровыя рысы царствае сапраўднасьці. Рыгор праглядаў праз вачавідкі бляск у захаваную скрытнасьць усякага здарэньня і ясна абмацваў у ім тую ці іншую недаробленасьць, непрыстасаванасьць да патрэб жыцьця. Усё трымала ў сабе вялікую долю фальшы і робленага бляску і ва ўсім ня старчыла істотнага. Сама па сабе праца на заводзе была тою-ж, якою ён яе праводзіў, бачыў і адчуваў у Рызе. Але вакол гэтае працы ён наглядаў большае зпрамаджэньне адмоўных якасьцяў. Тысячы ра-

бочых, што мятусіліся вакол яго і пад ім, кожным паваротам рукі і кожным згінам плеч дапаміналі яму пра завостраны да адказу прыгон. У агульным шоламе гукаў і бразгу ён адчуваў выразныя позывы на змаганьне з ім. Але Рыгор, як і ў Рызе, ня цяжжўся працаю. Ён уверана і цьвёрда ўваходзіў у вароты заводу разам з усім рабочымі, рашуча прыступаў да станка і пачынаў работу. Сама работа ішла ўжо спакойным роўным тэмпам. Як і раней, ён любіў цеганіну вытворчасці, процэс ператварэньня куска сталі ў стройную каштоўную рэч. Па-ранейшаму заглядаўся бегам калёсікаў ў станку, сачыў за выкрутастаю стужкаю з-пад разца. Але разам з гэтым ён веў падлік затрачанай для фабрыканта рабочай энэргіі, ператвараў яе ў дадатковую вартасць і заключаў: «Якія капіталы мы складаем у кішэні кучкі эксплёатараў! А пайдзі-б гэта на агульную карысьць—якіх-бы посьпехаў дасяглі ў людзкім дабрабыце. Якімі-б спорнымі крокамі жыцьцё пасувалася наперад!».

Вырашэньне задачы, калі і што скончыцца, нарэшце, гэты лад, часта адрываў Рыгора ад працы і перакідала яго думкі за сьценны заводу. Ён перабіраў у памяці прачытанья ў газэце зранку ці ў абед навіны і з насыцерпам чакаў іх далейшага разьвіцьця.

Між тым навіны хавалі ў сабе неабмежна глыбокія, незьмярныма шырокія магчымасьці. Рыгор, як той вынаходчык, вышукваў у іх разгортваньні пажаданых сабе вынікаў. Гэтыя вынікі, здавалася Рыгору, меліся ў самай істоце падзей, і ён абнадзейваўся імі.

Помеж з гэтым Рыгор адчуваў, што на заводзе носіцца выразнае чаканьне таго, што цікаўна яму. Гэтым чаканьнем захоплены ўсе рабочыя, імі прасякнута паветра ў заводзе.

І дзень-ада-дня Рыгор папрозьлівей пазіраў у бок Зімневых палацаў і на заводзкую кантору.

За лічаныя дні работы на заводзе ў Рыгора ўстанавілася шырокае знаёмства. Ён хутка, з дапамогаю Пятруся, зьвязаўся і ўвайшоў у мясцовую організацыю соцыял-дэмакратычнай партыі. Рыгор наведваў амаль ня кожную нараду рабочых, прымаў удзел ва ўсіх іх сходках. Да яго голасу сталі прыслухоўвацца, сталі даваць розныя адказныя даручэньні. Няпрыметна, але ўверана Рыгор уваходзіў у гушчу рабочага жыцьця, у вадаварот грамадзкай працы. Дзякуючы гэтаму ён хутка быў у курсе настрою рабочых: ня толькі на сваім заводзе, а і ва ўсім Пецярбурзе. Гэта Рыгора

захапляла, зацягала, бадзёрыла. З-за гэтага ён мала зварачаў увагі на ўсталываньне прыватнага жыцьця і мала клапаціўся пра сваю асьцярожлівасьць. Забыў пра няпрывязь Пятрусёвай гаспадыні і, як нібыта той, дзень-у-дзень трывожыў яе па некалькі разоў самастойнымі патрэбамі. Выпадкова і паміж іншым дапамінаў Пятрусю:

— Трэба, браток, мне знайсці хутчэй пакой, а то ўжо я табе надазоліў.

Пятрусь яго разважаў:

— Кінь клапаціцца,—і гэтым вычэрпіваў пытаньне.

Але, як і месца на заводзе, Пятрусь цішком апытаў для Рыгора пакой і спакойліва перасяліў у яго таварыша. Рыгор із гэтае прычыны жартаваў:

— Дзякуючы табе, я парываю сваяўство з Абломавым.

Пятрусь не згаджаўся з Рыгоравым парадоксам і ўхмыляўся яму ў адказ. Аднак, было вачавідкім, што Рыгор зусім ня той, з якім ён расстаўся апошнім разам. Асабліва кідалася ў вочы Рыгорава падросшая сталасьць, сур'ёзнасьць і трэзвы погляд на аскольваючую сапраўднасьць. Цікавіў яго падыход да кожнага здарэньня, аналіз гэтага здарэньня. Бягучы момант знаходзіў у Рыгоры трапнага ацэншчыка. Рыгор поўнасьцю выяўляў усю вялікасьць і складанасьць таго калыханьня трамадзкіх падвалін, якое адбывалася вакола. Ён бачыў жорсткую супярэчнасьць між воляю некаторых людзей і вымаганьнямі гістарычнай неабходнасьці. Яму прадстаўлялася ясным, што ўсе рухі жыцьця бягучага моманту атрымалі папярэдняе назначэньне. Але ён ведаў, што яго можна перарабіць і накіроўваць на гэта свае думкі. Рыгору паказвалася зусім звычайным, калі ён глядзеў на знэрваванасьць гарадзкага натоўпу, на падазронасьць поліцэйскай улады—ад гарадавога да генэрала, калі адчуваў узмоцнены тон сталічнага шоламу,—гэта, па яго, было тварэньнем, формаваньнем, правядзеньнем процесу нараджэньня. Куды-ж гэтым момантам адвядзіць сваю думку на будзённыя рэчы прыватнага дабрабыту? Для чаго браць на ўвагу дробныя шурпатасьці самотнага побыту?.. і Пятрусь...

Так, Пятрусь недаацэньваў, калі думаў, чакаючы Рыгора, што ён яго нагнаў у політычным росьце. Пятрусь выпускаў з ваччу тое, пра вошта дазнаўся ад Рыгора і што зараз дасканала ўзважыў. І пачуцьцё ранейшай павалі да таварыша зноў займала месца ў яго нутры, ужо ўступленае некалькі пачуцьцю

эгоізму. Пятрусю стала вачавідкі, што Рыгор пайшоў шпарчэйшым ад яго шляхам духоўнага выхавання. Безьліч усялякіх зьяў у бегу часу і ў пераборы месц шліфуюць чалавека ў рознастайных умовах.

Раніца ў раніцу, пакуль жылі ўдваіх, побач сьпяшылі на завод, разам вярталіся назад. Чуткі і весткі, думкі і настрой, пляны і намеры перапляталіся ў крытычным абгаворы. Ня было вечару, каб доўгімі кавалкамі часу яны не знаходзіліся разам: ці езьдзячы ў культурна-асьветнае таварыства, ці бываючы на сходках, ці трапляючы ў тэатр. Праўда, гэтага часу ім не хапала, каб задаволіць гутарку, выпраўніць пабудаваньня сумесна пляны.

Незалежны ад іх абставіны агульна-рабочае справы, амаль ня цалкам адцягалі хлопцаву ўвагу. Праз гэта Рыгору ня было калі пазнаёміцца поўнасьцю з торадам, пабываць у намечаных мясцох. Ня мог ён вылучыць вольнае гадзіны, каб наведць адрасны стол і справіцца пра Ганну...

А між іншым, з вядомага выпадку ніводнага дня Ганна не абмінала Рыгоравых успамінаў. Нагальна ўрываўся яна ў гушчу яго натужных раздумаў, выбірала сабе месца і на пэйкі момант захапляла сабою Рыгора. Сёньня пры рабоце, заўтра ў хвілі адбываньня сходу, трэці дзень—па дарозе дамоў, чацьверты...

І кожны раз пасья гэтага Рыгор усхваляецца, укорыць сябе нядбайнасьцю рашыць у бліжэйшы дзень зрабіць даведку—і да чарговага разу заспакоіцца. Бач, на ўсё гэта патрэбен час! Даводзіцца кінуць працу, ахвяраваць сходам, заняцца паседжаньнем, каб пабываць у адрасным стане... А ці можна?

Рыгор сумняваўся і судзіў: «А ўсё-ж нельга не зрабіць гэтага. Нельга!» На запытаньні Пятруся пра Ганну—абяцаў як найхутчэй яе адшукаць. Рыме хваліўся пра знаёмую, якую вось-вось знайдзе і прывядзе да Пятруся... і якою абоіх здзівіць...

Рыгоравы думкі і Рыгораву гутарку пра Ганну справодзіла яго напружанае жаданьне бачыць яе, сустрэцца і пагутарыць з ёю, аддзякаваць ёй... за падмогу мацеры, за ўцеху, зробленую старой...

Ды маці!.. Чаму-ж не адвесьці ёй месца ў сваім нутры?

Старая ўставала перад Рыгорам у поўным абліччы. З сумам на твары, з уміленьнем у ваччу, з палкаю прагаю ў нутры, з укорам... Ці не забывае яе сыноч? Ці будзе час, калі ўдасца з ім спаткацца?

Вось канчаецца год, а ніякіх адзнак на гэта. Круціцца, мелецца—маланкаю мінаюць дні, тыдні, месяцы, а яна ні з месца. Сілцы. Воражнае аколенье. Розныя гутаркі пра Рыгора—больш ябедныя, злыя, нараклівыя; брахня і глум... Пятрусь не разьбівае іх сваімі лістамі... Вось толькі Ганна—адкуль і што, нябачная, чужая дзяўчына... Мігнулася перад ваччу і атуліла сэрца ласкавым словам пра Рыгора...

Рыгор—сыноч!.. Вось-вось ён адыме квадранчык часу і прысьвеціць яго мацеры. Гэта неабходна! Абсталюецца і кіне ліст, перашле некалькі рублёў. Раней днём, тыднем пазьней—ці-ж ад гэтага многае зменіцца? Нельга-ж кінудь агульнае справы і аддацца пытаньням прыватнага жыцьця. Ды зноў-жа, ён толечкі-што пераехаў на сваю кватэру. Амаль ня голая яна ў яго. Ложак без сянніка, адзін ламаны зэдлік, кульгавы стол—усяго. Хоць-бы крыху дагледзець... А там—пойдзе чарадою адно за другім... Магчыма, каб Ганна... Рыгор яе адшуквае, няпраўда...

— Я ўсё-ткі, Пятрусь, на днях праедуся ў адрасны стол!—завяраў Рыгор Пятруся.

— Чаго-ж ты, сапраўды, шкадуеш паўдня страціць на гэта?—папшкнуў яго Пятрусь...

— Праўду кажаш... Ці варта шкадаваць паўдня часу.—эгаджаўся Рыгор.—Усяе работы не пераробіш...

— Менавіта...

Пасьля гэтага Рыгор загадзя намеріў дзень, калі ён абавязкова паедзе ў горад, і запэўніў таварыша. Пятрусь спачувальна ўхмыльнуўся.

VI

ГАННА НІКОЛІ-Б НЕ ПАВЕРЫЛА, каб хто ёй сказаў, што Рыгор у Пецярбурзе. Тым болей яна здзівілася-б, каб уведала, што ён пра яе думае, гутарыць з таварышам і дзень-ада-дня маніцца шукаць. Адкуль і што тья даныя на гэта! Ні намёку, ні знаку. Праўда, Ганна чула ад Рыгоравай мацеры, што ў Пецярбурзе жыве Рыгораў таварыш. Гэта Ганну шкавіла ды штрыгавала. Яна захапіла з сабою яго адрас. І, прыехаўшы ў Пецярбург, пісала Пятрусю ліст, каб той паведаміў, мо' што ведае пра Рыгора. Чамусьці на ліст не атрымала адказу—пэўна залубіўся. Праз некалькі дзён прыехала сама ў Лясное,

але не застала Пятруса дома. Зьбіралася з дня-на-дзень паўтарыць паездку, ды... усё не магла сабрацца. Цэлы шэраг прычын перашкодзіў ёй зрабіць гэта.

Ганна паехала ў Пецяярбург на сваю рызьку. Згуба мацеры растрывожыла яе да нэрвовасьці, і ў Пецяярбурзе яна шукала сабе спакою. Без усялякіх хадашніцтваў да начальства, не разлічваючы на наступнае, яна раптоўна разьвіталася з Рыгаю і паехала да дзядзькі пад Ліцук, адкуль наведала Сілцы і ў пачатку траўня накіравала ў Пецяярбург.

Ганнін прыезд у сталіцу супаў з канікулярным часам. Пайсьці шукаць ходаў да прызначэньня на месца настаўніцы Ганна не хацела, ведаючы, што гэта пацягне за сабою цэлы шэраг адміністрацыйных формальнасьцяй. Ды самая праца настаўніцы ёй не падабалася. Яшчэ ў Рызе, калі жыла маці, Ганна ня раз памыкалася перамяніць заняткі, старанна шукаючы падхадзячага месца. Маці перашкаджала ёй. Пасьля мацерыных сьмерці Ганне было вольна гэта зрабіць. Яна знайшла, што ў Пецяярбурзе ёй лёгка гэта ўдасца.

Поўная ўверанасьці ў гэта, Ганна ня ўлічыла тых цяжкасьцяй, з якімі сустрэў яе чужы, вялікі горад. Без знаёмага, з надзеяйнімі разьлікамі на даўнюю таварышку, на Пятруса і, як ня дзіўна, на Рыгора, Ганна ачулася ў Пецяярбурзе. Горад беспасагадліва схасціў яе ў свае абоймы і закальхаў на хвалях глыбокае клпатлівасьці. Што надумоўвала тыднямі—разьліталася ў хвіліну. Стройна апрацаваньня пляны ламаліся пад націскам жывое сапраўднасьці. Ганна зьбівалася з панталыку. Куды ёй было да ўсяго іншага, калі нявыразнасьць наступнага дня не давала спакою. Ужо прасочвалася вільгаць распачы, ужо думкі спляталі пляны магчымага выезду з негасьціннае сталіцы, як зьяняцку ёй напаткалася праца. Гэта выйшла праз газэту, па дробна надрукаванай абвестцы. Патрабавалася «перапісчыца, маладая барышня». Ганна накіравала па адрасе і атрымала месца ў экспэдыцыі газэты—па перапісцы адрасоў.

Адшуканая работа перайначыла яе настрой і накіравала Ганніна жыцьцё ў спакойнае рэчышча. Тое, што не знаходзіла месца ў думках у час безработьця, зараз адцягала на сябе яе ўвагу. Зарупела наведць Пятруса яшчэ раз і, магчыма, выпытаць у яго пра Рыгора. Авось знойдзецца кончык і клубок пачне разбэрсацца...

У Ганьніным выбражэнні разбэрвалася доўгая каляровая нітка саладжавых надзей. Рознымі выкрутасамі яна працягалася кудысьці, дзе ападала ў Рыгораву душу... Вакол гэтае ніткі дзень-ада-дня набіралася гусьцейшых асадкаў пачуцця, намераў і жаданняў. З мільённага людскога мурашніку, што трапятаў перад Ганьнінымі вачмі, рэльефна выступала фігура Рыгора. Гэта фігура засланяла сабою і гмах Ісакіеўскага сабору, і шпіц Петрапаўлаўкі. У чыстай каморцы экспедыцыі мігаліся яе абрысы між шырокіх лістоў паперы.

Яе ня мог засьціць дасьціпны, жывы, мілавыглядны экспедытар Лука Дарафееў. Хоць уважліва накіроўваў ён да Ганны гасьцінныя сказы і мяккаю ўхмылкаю абліваў іх адповедзь,— Ганна ня губіла з ваччу Рыгоравага вобразу... Апошні выпукляўся, што далей—болей. Ганна паступова ўкладала ў яго змест жывое істоты, і Рыгор уставаў у чыннасці аднаго з перагаў тых забастоўшчыкаў, што ўзьюшвалі бакінскімі падзеямі ўсю Расію. Яна ўспамінала рыскія тутаркі з Рыгорам наконт яго ўдзелу ў забастоўках. Уяўляла Рыгораву захопленасць імі, адчувала палкасць змаганьня і вастрату злосці на існуючы лад. Узважвала поўнасьцю вынікі гэтага. І заключала: «А зараз, напэўна, ён перагарвае прагаю хутчэй апынуцца ў асяродку падобных бакінскім здарэнняў. Каб гэта ды яго сюды, у Пецярбург, колькі-б энэргіі ён палажыў на організацыю рабочых да выступленьня!...»

Ганна не папінкула-б яго за гэта, не! Цяпер... яна зусім іншых поглядаў на рэчы! Ёй сорамна прызнацца, што яшчэ летась Рыгорава чыннасць выклікала ў яе нутры варожае пачуццё. Цяжка растлумачыць, чаму яна трымалася тады выразна мяшчанскіх пераконанняў. Але яшчэ цяжэй уявіць, калі і што адбывалася тая крутая перамена, якая зрабіла Ганну цяперашняй. Дзе тыя фактары, што павярнулі яе сьветапогляд на дзевяноста градусаў улева? Ганна правярала гэта тым пільней, чым вастрэй рабілася жаданьне выпавядацца пачуццямі з Рыгорам. Яна падрахоўвала: сьмерць мадэры, Рыгораў арышт, свой перезд з Рыгі ў Пецярбург, блуканьне у няпэўнасьці па яго цвёрдых вуліцах. Няўжо ўсяго? Ды што ў гэтым надзвычайнага ёсьць? Рабілася цьмяным—і прычыны губіліся ў змроку гэтае цьмянасьці. Іх нявыразнасць яшчэ больш ускладняла іх важкасць і сілу. Бо яна разумела, што з пераменаю поглядаў на рэчы ёй стала не падабацца роля настаўніцы. Калі прасачыць ад

вначатку нараджэня думкі пра тое, каб кінуць настаўніцкую службу, то, бадай, і можна будзе выявіць процэс перабудавання сьветапогляду... У кожным разе Ганна стрэнецца з Рыгорам зусім інакшаю, чым расталася. І таму, што факт растаньня меў вялікі ўплыў на яе думкі, няхай той факт будзе блаславенным. Якава-ж будзе стрэча? Ды калі яна будзе?..

Ганна ўважліва вяла спакойлівую перапіску адрасоў. Сотні прозьвішчаў пярэсьціліся ў яе памяці, губляючыся і паўстаючы адно ва другім. Сярод іх многа пападала знаёмых, мэрам-бы дзесьці спатыканых ці чутых. Але ніводнае з прозьвішчаў не выдзялялася самотным і ня спынялася ў памяці. Ні за водным з іх не вырысоўвалася жывога вобразу чалавека, на якім-бы спынілася яе ўвага. А за многімі прозьвішчамі беглі чыны і званьні: тайны саветнік, колескі асэсар, правіцель канцылярыі, сьвяшчэньнік, вучыцель гімназіі, земскі начальнік, народны настаўнік. Чамусьці не менаваліся рабочыя і сяляне. Гэтыя званьні нікога ня вабілі... Мэрам-бы усе іх ведалі і не хацелі пра іх успамінаць.

Дзеля Ганны пустым зьвінелі ўсе чыны, ад вялікага да малага. І вось гэта няўважлівасьць да бліскучага і зычнага—чым нясло ад іх—цікавіла яе самую. Ці даўно яна не магла спакойліва глядзець на чыста адзетага, стройнага настаўніка гімназіі? Колькі разоў, бывала, закрадалася хаценьне стаць жонкаю аднаго з іх! А гэта? Нібыта тая... Гартаюцца мяртвыя формы, як сухія лісты на дрэвах. А вострыя ножны яе суседкі паласуюць іх на доўгія стужкі, якія ў сваю чаргу дробняцца на прадаўгаватыя лісты, перабіраюцца, складаюцца на трактах і адносяцца на пошту... Сёньня, заўтра, пазаўтра, з месяца ў месяц. Звычайна. І будзь іх дзесяткамі больш—дзесяткамі менш—аднакава. Згіне дзесяць папоў, ці дзесяць земскіх—ніякае заўвагі. Сам Давыд Харлампавіч, старэнькі піялы трактоўшчык, хутчэй заўважыць, калі выпадзе месца, якое там Ладзейнае Поле ці станцыя Спругі Белья—чымсь купа высокіх прозьвішчаў, справоджаных чынамі. Пра іх ня было клопату...

Ды Ганна наогул зусім ня дбала пра адрасы, калі кідала працу ды ішла да дому. Па дарозе мэханічна заходзіла ў крамку, брала да гарбаты, а трапіўшы ў пакой, прэла прымус і спраўляла вячэру. За вячэраю думала: як і што ідзе яе жыцьцё. І на першым адказе сустракалася з Рыгорам. Вачавідкі зьяўляліся да яе: Лясное, Пятрусь, двухпавярховая дачка... «Ці напісаць ліст, ці яшчэ раз паехаць?» карцела ёй. За лістом разгорталася прагаліна

невядомага, сухі кароткі адказ, або і маўчанка. Пасадка суліла знаёмства, надзеі, цікавасць... Толькі-б ня вісеў на дзвярах бліскучы замочак... Не, яна пераедзе—ня ў суботу, дык у ня-дзелю, магчыма на буднях... Адкладаць нельга, уважаючы на тых здарэньні, якімі жыццё частае бягучы час.

VII

ТЫМЧАСАМ ЗДАРЭНЬНІ дзень-ада-дня нясупынна ўскладняліся. Ёх развой можна было параўнаць з бурхлівым вогнішчам, на якое дзьме вецер. Польшыя шугае ў бакі і ўгору, шырыцца, расьце; нагнаецца паветра. Вось-вось завершцца ўсё ў каламутным вадакруце агню. Ня было таго, хто-б так ці іначай не ўцягаўся ў падвышаны настрой, хто-б не захапляўся пытаньнем—а што далей? Выразна перад кожным гэта «далей» стаяла ў страшным выглядзе вайны. Усякі адчуваў яе крываваы, прапахшы куравам пораху, прыход. Але ніхто не «выяўляў сабе яе размаху. Яе жах перавяртаўся ў завостраную цікавасць, пад якою танула ўсё іншае. Звычайнага, прывыклага жыцця ня было ні ў водным доме, ні ў якой асобы. Яно знікла, растала, абляпішы апромісты клуб разьёшаных падзей. Напружнасьцю струны глядзелі ў наступнае мільёны вачэй. Шукалі. Густым туманам надзей і трывогі ўбіралі перадвочныя прасторы. На чым спыніцца завіруха? Як праломіцца яна на лёсе данай асобы? Чорнымі густымі джараламі плавалі людзкія натоўпы па шырокіх тротуарах гораду-волата. У шораху тысяч ног адбівалася крутая парушнасць жыцця. Няўверана хадзіла рука, няцвёрда ступалі ногі. Шыбы вокнаў сталі вельмі празрыстымі, мэрам-бы знарок, каб ня спыняць простага лёту ўзрокаў. Пераступаючы парогі ўстаноў, контор, крам і заводаў, вальней ды нядбайней прычыняліся дзверы. Будынкі, наогул, цясьнілі людзей, прыгнталі іх пачуцьцё. Якаясьці магутная сіла цягнула іх на вуліцу, у гушчу, у натоўп. Чалавек стаў надзвычайна чulyм, каразьлівым, як магнэс. І ў той-жа час—слабым, бяспомачным. Аднаму не хапала ні сілы, ні месца. Для цэлага, для грамады—ён быў неадменным. Грамада надавала характарнасць здарэньням, але апошнія выразна рухалі грамаду.

Але ў агульным сплёде зьяў яскрава выпуклялася іх дваістасьць. Два асабістых напрамкі прарэзвалі гушчэчу людзкіх настрояў, пачуцьцяў, думак і жаданьяў. Гэтыя напрамкі крыжаваліся, як крыжавалася разьвіцьцё грамадзкіх падзей. Напера-

точ зданьно імперыялістычнай вайны расьлі сымптомы вайны грамадзянскае.

З Дуркінхэну накіроўваў у Расію прэзыдэнцкі карабель Пуанкарэ. Буржуазны выхаванец вёз самадзяржаўнаму цару для падпісаньня ўмову: разам бараніць інтарэсы французскіх і рускіх капіталістаў ды памешчыкаў, у саюзе губіць на вайне жыцьцё рускіх і французскіх рабочых ды сялян. Вайна супроць прускага юнкерства, у абарону слабое Сэрбіі—былі сыгналамі буржуазнаму Пецярбургу, Неўскаму—былі мэзунгамі імперыялістычнае вайны, кветкамі саюзніцкага яднаньня.

А помеж з гэтым у Баку кіпела жорсткае змаганьне рабочых-забастоўшчыкаў з нафтавымі каралямі. Водгукі яго разносіліся па шырокіх абшарах прыгнечанае краіны. З гораду ў горад, з фабрыкі на фабрыку прыходзілі весткі пра становішча варожных лягераў; і разам—прызыгвы да падмогі, да солідарнасьці. Героізм змаганцаў прагудзеў брукам і пецярбургскіх вуліц—за заставамі, на ўскраінах. Зарэеў сыцяг грамадзянскае вайны.

Яшчэ Пуанкарэ ня выпусьціў з ваччу берагоў Францыі, калі яму на спатканьне паднялося да пяцідзсяці тысяч пецярбургскіх забастоўшчыкаў. Згода цароў ня цешыла сэрцаў працоўных. І тыя матросы, што ехалі на караблі прэзыдэнта, ня думалі пра пахвалу з боку цара, а песьцілі ружовыя надзеі на спатканьне з рабочымі на вуліцах Выбарскае стараны.

Рыгорам валодаў настроў, якога ён дагэтуль не перажываў. Цэлымі днямі ён ня кідаў думаць пра наступны протэст-забастоўку супроць зьверскага нападу поліцыі на пуцілаўскіх рабочых. Новыя ахвяры самадзяржаўя ўзьнімалі ў ім пачуцьцё злосьці і помсты. Было не да працы: не сядзелася каля станка, і разэц раз-по-разу выпадаў з рук. У абед і вечарам Рыгор абыходзіў дзсяткі рабочых, настройваючы іх на рашучае выступленьне. На сходках яго голас гучэў усё мацней ды рашучай.

Пятрусь бачыў, як настарожліва прыслухоўваўся яго таварыш да кожнага слова рабочых; адмячаў, якім хваляваньнем сустракаў ён кожную вестку з іншых заводаў. За два дні, якія аддзялялі сабою расстрэл пуцілаўцаў ад забастоўкі на іх заводзе, Пятрусь поўнасьцю выявіў сабе партрэт Рыгора-рэвалюцыянера. Трэба было дзівіцца яго стану, які складаўся з нясуспыннага трапятаньня ўсіх частачак яго істоты. Рыгору нельга было казаць іншага, апроч гутаркі пра забастоўку. Усе пытаньні, блізкія і цікавыя яму ў звычайным жыцьці, зараз не існавалі. Ён быў за-

няты забастоўкаю, яе нараджэньнем, цеганінаю і вынікамі... Раз перажытое ў Рызе, цяпер захапіла яго цалкам.

І вось забастоўка стрэлася з ім тварам да твару. Звычайным днём па звычайнай дарозе ён накіраваў да заводу. І толькі пераступіў парог на заводзкі двор, як зараз-жа з грамадою таварышоў вярнуўся на вуліцу. Выйшаў і ўгледзеў, як наўсцяж ад клінікі Вільле ажно да стыку з Выбарскім шосэ Сампсоніеўскі проспект выглядаў надзвычайным, прасторным і ўрачыстым. Ні ламавікоў, ні паравікоў, а грамады рабочых па тротуарах, каля брам у дварах, на рагах вуліц. Зычны гоман. Наперадзе іх—буйнае маніфэстацыя. Над сотнямі галоў невялічкі чырвоны сцяжок. Марсэльеза.

Рыгору не хапіла моцы сутрымацца ад нахлынуўшага на яго натхнення. Ён мігам ачуўся наперадзе колёны і падхапіў песню папярэдняе маніфэстацыі. Але не паспеў ён падаць знаку да пяняня сваім суседзям, як перад ім вырас эскадрон казакаў. Разбушаныя да пуду коні стрэламі імчаліся на роўныя колёны рабочых. Сакаталі падковы сталёвым шротам па бруку. У запыленым паветры апісвалі кругі казацкія патайкі. «Раз-зай-дзі-ісь!»—лавілі вушы перадавых радаў. Тысячная колёна зацішыла хаду, настаражылася. Казакі кіравалі, як на бар'ер. Сутрымаць? Бязмётна! І маніфэстацыя раздваілася, прапускаючы азьвярэлых коньнікаў. Дзвюма сцягнямі пасталі рабочыя абапал вуліцы. Сьвіст і гіканьне пагналіся за казакамі і хутка рабочыя зноў зьліліся ў маніфэстацыю. Усьлед ад'яжджаючых казакаў панесліся гучныя тоны марсэльезы. Рыгор ішоў наперадзе, па правым флангу колёны. Сутычка з казакамі, якія нясупынна гарцавалі ад аднае да другога маніфэстацыі, заклапочанасьць поліцэйскіх атрадаў—яго інтрыгавалі, зацягалі. Было відаць, што засталіся рабочыя тупі і ўстойны.

Сампсоніеўскі проспект гудзеў голасам перадстаячых боек... Зьбіраньнем сіл... Рыгор бачыў, як хвіліна ад хвіліны людзкі натоўп гусцеў, заліваючы прасторы шырокае вуліцы. Гэтаму вобразу было нельга ня схіліцца. Яго вялікасьць асьвячалася духам рабочае ваяўнічасьці... Паўстанцкі задзёр нішчыў баязьлівасьць. Сьмеласьць кідала вызаў непадгатаванаму ворагу... Вось-вось—то там, то сям—гудуць шывкія палёты каменяў у казакаў. Поліцэйскія бяруць наперавагу вінтоўкі... Але на іх ніхто не шманае. У рабочым раёне—сьцеражыся, вораг рабочых!

Рыгор пасяля трэцяга разгону іх маніфэстацыі згубіў Пятру-

руся. Ён зьмяшаўся ў грамадзе рабочых з іншых фабрык і заводаў. Дзе і што Пятрусь, цяжка было рашыць. А шукаць—куды там! Ня час і ня месца. І ён, адзін сярод чужых, чуўся сваім кожнаму, з кім стыкаўся і каго бачыў вакола сябе...

Не заўважыў, як маніфэстацыя наблізілася да новага спатканьня з казакамі. Яны нацянькі скакалі да рабочых наператоч, але ніхто не пакінуў рады. Маніфэстацыя пасувалася наперад, і яе напорыстасьць спыніла казакаў; тыя зьмяшаліся ў кучу і павярнулі ў бакавую вуліцу, дзе чулася тая-ж марсэльеза. Рыгор з агідаю паглядзеў ім усьлед і адвярнуўся наперад—ішоў трамвай, а яго спынялі. Жалезным ланцугом аперазалі яго рабочыя з усіх бакоў, высаджалі публіку і тут-жа прыняліся валіць з рэек. Рыгора забрала хэньць пасобіць гэтаму. Ён цвёрдым крокам накіраваў да пярэдняе пляцоўкі вагона. І ў момант, калі яго рукі выцягнуліся наперад, ён пачуў ззаду сябе:

— Рыгор! Таварыш! Нязвычайны!

Ён спыніўся і азірнуўся. Тут-жа, чужь ня поплич, стаяла Ганна. Рыгор сумеўся ад нечаканасьці, адвёў рукі і некалькі хвілін ня ведаў, што сказаць.

— Якім чынам?—запытаў яе.

Але яго пытаньне мігам расплылося ў гучным «ура» грамады, паваліўшай вагон трамвая. Толькі хвілін праз пяць, калі грамада заціхла, Ганна ўзяла Рыгора пад руку і праказала:

— Не пазнаеш?

— Цябе?

— Ганны.

Грамада закалыхалася, веерам разьбягаючыся ў бакі—шоў месьміся казакі. Рыгор з Ганнаю кінуліся ў бліжэйшы двор.

— Якім чынам ты тут?—паўтарыў Рыгор першае пытаньне, калі яны спыніліся ля жалезнае брамы.

— Не чакаў?

— У гэтых умовах—ня думаў... Прымха...

— Я чула нутром, што ты ў асяродку забастовачных падзей...

— Ты... чула... нутром?...

Гутарка не вязалася як сылед—уплыў вакольных абставін адцягаў Рыгорува ўвагу ад інтымнага пачуцьця спатканьня. Яму не стаялася пад окляпеньнем аркі, а прагло на вуліцу. Але прысутнасьць Ганны перашкодзіла. Нявыразна, а яе істота давала сябе адчуваць... І Рыгор, радуючыся, злаваўся ды непакоіўся; мэрам-бы знаходка ня поўнасьцю кампэнсавала згубу...

— Я табе перашкоджу?—нерашуча выказала Ганна.

— Ды не, што ты, Ганна! Я ашаломены стыкам падзей сёнешняга дня! Прымха... Але ў гэткую хвіліну—на табе!

— Тое і ў мяне. Я ніяк не чакала, што трапіцца гэтак, як трапілася...

— Няўжо?.. Ну, ехала-ж некуды?

— Да цябе ехала... бач, да Пятруся...

Яны выйшлі з-пад двара і тут-жа ачуліся ў асяродку маніфэставаўшай грамадкі рабочых, выйшаўшай з-за рогу вуліцы. Ахопленыя рэвалюцыйным уздымам, абое сталі ў першыя шэрагі маніфэстующых.

VIII

СТРЭЛЫ ПОЛІЦЭЙСКІХ, накіраваныя ў пуцілаўскіх рабочых у адплату за іх солідарнасьць з бакінскімі забастоўшчыкамі, заглушылі сабою ваяўнічы шолом генэралаў, памешчыкаў, буржуазіі. Парады і тосты ў царскіх палацах і на рэйдах у гонар французскага госьця—ціклі пад хвалямі паўстаўшых ускраін сталіцы. Гукі «ура» «благавернаму воінству» гінулі ў магутных сыпвах марсэльезы. Гімн рэвалюцыі панавалі ў рабочых раёнах Пецярбургу. Яго баявыя тоны апяразвалі сталіцу сталёвым ланцугом. За Нараўскаю, за Маскоўскаю, за Неўскаю заставамі, на Выбарскай і на Пецярбургскай сторанах і на Васільеўскім востраве—усюды зьлітна, зьвяднана маршыравалі грамады забастоўшчыкаў пад яе ўздымныя, бадзёрыя напевы.

Хутка водгукі марсэльезы пачалі пераносіцца праз шырокую Няву да буржуазных кварталаў цэнтру. Яны ўрываўліся ў царскія палацы, у будынкі ўрадавых устаноў, у залі банкаў ды контор, у рэдакцыі буржуазных газэт. На старонках газэт чарней і буйней выпукляліся літары паведамленьняў пра «хаду забастоўкі», аб «працягу непарадкаў».

Думкі і пачуцьцё мільённага жыхарства ўспраміліся ў бок ватуклых халодных комінаў на рабочых ваколліцах сталіцы. Хатнія падзеі ненарокам затрывожылі падвостранага міжнародным становішчам абываталя. Куды ўсё гэта накіруецца і да чаго прывядзе? Гэтыя пытаньні неадвязна мятусіліся ў думках соцень тысяч пецярбургцаў. Яны вырасталі да жахлівых зданьняў, калі слупкі газэт дзень-на-дзень падносилі ўсё большую лічбу забастоўшчыкаў. За іх пушчаю прападалі ўражаньні ад падзей, якія

набліжалі сабою сусьветную вайну. Ультыматум аўстрыяцкага ўраду бліснуў на пецярбурскім небасхіле і зьнік у польымі забастовачных здарэньняў. Гэтыя здарэньні, вачавідкі прымалі ўсе вастрэйшую форму і глыбейшы сэнс. Ад маніфэстацый і сутычак з казацкімі патрулямі яны абярнуліся ў спыненьне трамвайнага і чыгуначнага руху, у бомбадыраваньне фабрык і будаваньне барыкад. Часова аб Пуанкарэ ўсе забыліся: дзе і што ён—было аднакава. Няхай дапівае апошні кубак за ўзмацнёныя дружбы буржуазнай Францыі з самадзяржаўнай Расіяй. У баку ад гэтага квецца іншым чынам, іншая дружба—дружба між працоўнымі народамі абедзьвюх краін...

Рыгор дзень-у-дзень, на працягу тыдню, не пакідаў вуліцы. Усюдых, дзе толькі трапунак прыводзіў да складаных выпадкаў, багатых у зацяжнай забастоўцы, ён знаходзіўся сярод першых. Спынка трамваю, падшлоўка тэлеграфных слупоў і перарэзка тэлеграфнага дроту—не абыходзіліся бяз Рыгора.

Не прапусціў ён далучыцца і да атраду сьмельчакоў, запёртых у доме на Ломанскім завулку і адважна дзень і ноч адбіваюшых напады казакаў і поліцыі. Першым займаў ён рызыкаўныя месцы, бадзёрыў таварышоў і адстрэльваўся з урачыстаю заўятасьцю. Але ўвесь эпізод з захопам дому і са змаганьнем за яго былі бязумствам храбрых. Дзесяткі ахвяр вянчалі яго геройствам, тоячы ў сабе ападаньне забастовачнай хвалі. Апошняя перамога самадзяржаўя пнала з акрываўленых сьцен дому рэшткі мужных змаганцаў. Рыгор быў сярод іх, раззлаваны на ўвесь сьвет і на самога сябе. Ён ціснуў у кішэні ненабіты рэвольвэр і, тулячыся між сьцен будынкаў Сампсоніёўскага, скардзіўся.

Бліснула распачная думка: «Тыдзень наступалі, дабіраючыся да гэтага будынку, а ў адну пору перайшлі ў адступленьне».

Але глыбіня трагеды мясьцілася ня ў гэтым: яна вышпірала з факту правалу забастоўкі. Значыць, не халіла патрэбных сіл, каб перавярнуць гісторыю грамадзкага жыцьця.

І там, вунь, дзе разгортваецца прамень празрыстае электрыкі, у асяродку буржуазных кварталаў, уздыхаюць з палёгкай. Наноў хлынуць уздоўж Неўскага весткі пра вайну. Газэты аднясуць радкі пра забастоўку ў хроніку трэцяй старонкі... Не магчыма!.. Няўжо забастоўка зруйнавана? Вось,—вакола пустыя вуліцы. Прытоена маўчаць тмахі фабрык ды заводаў. Стухшы ліхтары на спынках паравіка. І ва ўсім—сум па згубленым.

Рыгор моўчкі спыніўся з двума таварышамі пад брамаю рагавога будынку. Узнятае хваляванне ня пускала адчыніць рот для вымовы слоў. Нупро цяжыла нявыразная жагучая млосьць. Утраіх глядзелі яны ў бок Ломанскага завулку. Там ідзе расправа?.. Зынянацку для іх пачуўся цвёрды тупат шагоў і выразны, смелы выгук: «Пятрусь, пачакай!» Яны хутка выйшлі з-пад брамы на тротуар і паглядзелі ў бок выгуку. Трое цёмных фігур пераходзілі касяком праспэкт.

— Пятрусь?—гукнуў Рыгор.

Фігуры спыніліся. І толькі праз хвіліну Рыгор з таварышом пачулі:

— Рыгор?

— Я. Вы адкуль?—падаў Рыгор.

Тыя не адказалі і накіравалі да Рыгора з таварышамі.

— А вы чаго тут?—запытаў Пятрусь, падышоўшы і ня ведаючы, што перад ім сапраўды Рыгор.

— Мы...

Рыгор намерьўся тлумачыць, але мусіў спыніцца: дзесьці недалёка заляскаталі па бруку конскія падковы—ехаў аб'езд. Яны цішком падаліся да брамы, пад якой стаяў дасюль Рыгор з таварышамі.

— Няўжо іх чорт пагоніць сюды?—шэптам праказаў Пятрусь.

— Аблава, напэўна...

Але яны змоўклі і настаражыліся. Тупат конскіх шагоў нейкі час падбліжаўся, пасля раптам зьнік. Было відаць, што раз'езд завярнуў у бліжэйшы завулак.

— Цяпер можна рухаць далей, каму куды трэба,—выказаў Рыгор, і не паспеў ніводзін з іх крануць з месца, як ён дадаў:

— Дык вось, браткі, значыць мы прайгралі забастоўку.

— Чаму?—запытаў адзін з тых, што ішоў з Пятрусём.

— Ня верыш? Во, глядзі на нас... Мы—рэштка абаронцаў дому на Ломанскім... Астатнія хмаркі расьсеянай буры.

— Здаліся?

— Папрабуй ня здацца...

— Разумею...

— Дык і ты ваяваў?!—здзівіўся Пятрусь.

— Так, цэлую пору ваяваў... А ты думаў?..

— А я думаў, што ты даўно ў «Крэстох». Цэлых тры дні не паказваўся...

Рыгор матнуў рукою.

— Было-б лепей, каб хоць пазыней убачыцца, але пры леп-
ных умовах...

— Не ад нас з табою залежыць... Вось мы з Пецярбургскае
старавы... Калтаўскую мануфактуру руйнавалі...

— Усё-ж забастоўка, браткі, пакажа... пакажа агромную сілу
рабочых гушч. Не скажы, таварыш,—выказаў другі з Пятрусё-
вых спадарожных.

— Ды я разумею, толькі... калі адгукнецца яна?

На рагу аднаго з завулкаў яны спыніліся.

— Ну, нам дваім сюды,—сказаў Рыгор,—будам збіраць сілу
на новае выступленне—дадаў ён.

Яны разбіліся на тры часткі. Рыгор астаўся з Пятрусём.

— Ня выходзіць па-нашаму,—праказаў Пятрусь.

— Ня выходзіць... Я ўжо думаў, хоць стану ахвярай, абы...

Успамінаў цябе пад стрэлы браўнінга... І Ганну... Выйдзе!..

— Ганну?—здзівіўся Пятрусь.

— Так, я стрэўся, нарэшце, з Ганнаю...

— Калі?

— Надвечы...

— Стрэўся і на гэтым скончана?

— Маніфэставаў разам... Абяцала прыйсці, і тады я высе-
даю з ёю цябе.

— Прашу...

Тры стрэлы дзесьці ў баку заключылі іх тутарку.

IX

— ВО, ГЛЯДЗІ, ПЯТРУСЬ, што піша «Біржоўка»... Под-
лыя... «Забастоўка ідзе на вубыль...» «Настрой рабочых заспа-
койваецца». «За Маскоўскаю заставаю частка баставаўшых ва-
рочаецца на работу...» Ці-ж я не казаў? Самадзяржаўе цяпер так
зацісьне зашмаргу на нашай шыі, што толькі сумей дыхнуць...
Пад настрой вайны прапіша такую мікстуру, ажно, браце ты мой...

Рыгор растрывожаным шагам тупаў па каморцы. У руках ён
нервова камячыў «Биржевые Ведомости», спаганяючы на гэтай
бульварнай газэце ўсю злосьць і нянавісьць да самадзяржаўнага
ладу.

— Ведаеш, браток,—казаў ён далей Пятрусю, які ўвайшоў
да Рыгора і нярухома стаяў каля акна:—я адчуваю сябе надзвы-

чай дрэнна. Прачнуўся, паверыш, і жаднае хэньці ні да чога... Во...—ён зноў разгарнуў «Біржоўку»:—«Патрыотычныя дэманстрацыі па ўсёй Аўстрыі». Вайна... Нідзе рабочыя не адгукнуліся на нашу забастоўку... Не падтрымалі нас і нашы ў другіх гарадох. Забачыш, усе, хочучь-ня-хочучь, зальгаюцца жалезным ланцугом і пойдучь на бойню... Сялянства адарвуць ад плуга, ад сярпа, ад цапа... Закальшучь мястэчкамі і сёламі... Усё для інтарэсаў тых, хто прыслаў сюды Пуанкарэ, хто... А мы зноў на завод, зноў да варштату... Цягні, брат...

Рыгор іронічна ўсміхнуўся.

— Затое ім забастоўка паказала, як небяспечна іхнае наступнае... Ты паглядзі,—праказаў Пятрусь і рушыў з месца.— Я дзіўлюся... і цешуся, наколькі вялікаснаю ёсць наша забастоўка... Бач, яна на некалькі дзён спаралюшавала ўсё жыццё сталіцы, сабрала вакол сябе ўсю прамадзкую думку і... і навіла не малага жаху... Я заўчора і ўчора аб'яжджаў рабочыя раёны—і ўсюды адно: заводы і фабрыкі—маўчок, а вуліцы—у нясуспынных маніфэстацыйх. У фабрычных кварталах рабочыя—гаспадары. Мізэрнымі і бязмоцнымі здаюцца і поліцэйскія і вайсковыя патрулі... Сіла, калі хочаш ведаць, магутная сіла... Мы адмецілі забастоўкаю адну рысу—гэта бязмоцнасьць сучаснага стану...

— Зразумела, згадзіўся Рыгор.—А ўсё-ж ў мяне ўчора вельмі балела сэрца, калі я мусіў уцякаць з абсаджанага дому на Ломанскім... Я зьбягаў па сходах, лез па трубе, а нешта нямоўчна шаптала на вуха: гэта расьпінаецца ваша агульная, рабочая справа...

— Так, балюча, вядома,—рашыў Пятрусь.—Але... Мне здаешся ты іскраю, якая на хвіліну стухае, а то ўсё гарыць, пыхкае. Паверыш, я назіраю за табою і дзіўлюся: адкуль у цябе столькі запалу? Гэта-ж, каб ты прымеў, у гадзіну сьвет перакруціў-бы...

Рыгор ухмыльнуўся.

— Гэтулькі накіпела, ведаеш... во тут... Прасачыўся да кончыкаў валос злосьцю і няпрыязню да існуючага ладу... Праўдзівей, самы лад выпрацаваў з мяне вечнага ворага сабе... Бачыш: з здзіячых гадоў пайшоў ў яго школу і да апошняга часу адукуюся... У выніку—давай Ломанскія падзеі... Ну, а сыйсьці з поля бойкі пераможаным—паверыш, цяжка...

— Я цябе разумею...

Пятрусь зноў спыніўся каля акна. Абое некалькі хвілін маўчалі.

У Рыгоравых руках шарпала «Біржоўка».

— Усё-ж, браток, нам зараз справы не паправіць...—перабіў маўчанку Пятрусь.—Пойдам, хіба, у горад, праведаем, як і што. Мо' странемся з кім... Ты піў гарбату?

— Піў, здаецца... Пойдам...

Рыгор адзеўся.

— Так, буржуазны друк пашальле памый на нашы голавы... Прадажныя пер'і не мецьмуць сутрымання...

— Вось у тым та і рэч, ведаеш... Што-ж ты парадзіш...

— А ты ласьне меў у воку інакшыя, чымсь ёсьць, вынікі з нашае забастоўкі?

— Я, зразумела, ня ждаў нашае поўнае перамолі, але яна вяла нас на змаганьне... Ты ня можаш выбраціць таго пачуўця натхнення, якое валодала мною ў абсаджаным будынку...

Яны выйшлі з пакою. На калідоры іх напаткала гаспадыня кватэры.

— І сёньня да другое?—жартліва кінула яна Рыгору.

— Калі хто пытацьме, скажэце, калі ласка, што а восьмай буду... А ўчора, часамі, ніхто ня пытаў?

— А хто-ж ведаў, дзе вы?—загадліва адказала гаспадыня і схавалася на кухню.

— Цікавая яна ў цябе кабета,—адазваўся Пятрусь.

— Ды мне ўсёроўна... Адно-б мне не перашкаджала... Ну, усё-ж ляпейшая твае...

Па сходах сышлі моўчкі. А ў дварэ Рыгор раптам успомніў пра Ганну.

— Я, здаецца, табе ўжо казаў, што меў выпадак стрэцца з Ганнаю?

— Казаў... Цікава...

— Перамянілася дзяўчына...

— Гутарыў?

— Ці-ж доўга трэба гутарыць—відаць...

— Можна павіншаваць?

З гутаркаю пра Ганну яны прайшлі да Сампсоніёўскага проспекту і спыніліся.

Проспект не мяняў выгляду з дзён забастоўкі. Абапал тротуары і раці ператочных вуліц ды завулкаў былі ўсеяны рабочымі. Сярэдзінаю проспекту разьяжджалі конныя поліцэйскія

патрулі. Сям-там паказваўся рэдкі рамізынік, і толькі пагаварвалі пра пуск паравіка. На спынках яго стаялі грамадкі людзей, пазіраючы то ўлева, то ўправа.

— Мы пройdam да трамваю, ці таксама пачакаем паравіка? — запытаў Рыгор у Пятруся.

— Па-мойму, ляпей прайсьці да клінікі Вільле...

— Давай...

Яны завярнулі налева і пайшлі ўсьцяж проспекту. Не даходзячы да трамвайнай спынкі, стрэліся з агульным знаёмым з заводу, які, запыніўшы іх, паведаміў:

— Што-ж, па нядзелі на працу.

— Ужо вырашана?—дзівіўся Рыгор.

— Яшчэ не аформлена, але бадай-што... Чаго-ж чакаць... У іншых раёнах заўтра пачынаюць варочацца на работу... Дзе-ж тут болей... Досьць... Скончана, зноў будні.

— Ну, а нараду склічам?

— Павінны...

Знаёмы разьвітаўся і пайшоў ад іх. Рыгор з Пятрусём падышлі да трамвайнае спынкі і змяшаліся ў натоўпе чакаючых.

Падзеі забастоўкі служылі тэмаю агульнае гутаркі. Уражаньне ад яе пакуль моцна сядзела ў голавах пецярбуржцаў. З пачуцьцём здзіўленьня, а то і жаху перадаваліся рознастайныя эпізоды з выступленьняў рабочых. Да сапраўднасьці дадалася шмат фантастычных рысаў. Увогуле, аднак, людзкая пагудка ўбірала забастовачныя падзеі ў фарбы героічнасьці. У большасьці тых, хто быў заняты гутаркаю пра іх, чулася выразная спагада да рабочых і іх чыннасьці. Спыненьне Прыморскае чыпункі, бомбадыраваньне фабрычных будынкаў, абварочваньне трамваяў—перапляталася з сакавітасьцю расказу ў рознастайных варыяцыях пра братаньне забастоўшчыкаў з францускімі матросамі, пра сумесны іх напад на казакаў. Вялікае месца ў гутарках чакаючых адводзілася ўзброенай сутычцы на Ломанскім завулку. Асада поліцыяй і войскам агромністага будынку, заселенага рабочымі, прымала адценьне сьвежай легендарнасьці. Пасылалася спачувальная павага «невялікай грамадцы баявікоў, якія цэлую пару адбіваліся ад многалікага вайска». Рыгор з асадою прыслухоўваўся да кожнага сказу, што ён датыкаўся Ломанскіх здарэньняў. Бач, нейкая доля і яго заслугі была ў гэтым. Але Рыгора цешыла не пачуцьцё гонару, а адбітак падзей у людзкім адзнаньні. Тон і мотывы водгуку на забастоўку сьведчылі

Рыгору, што яе выбух быў на многа значнейшым, ніж аб тым ён заключаў. Калі-ж яно так, то можна рукавей глядзець настроючы будучаму.

— Трамвай!—гукнуў Пятрусь.

Грамада зарухала, націснула да рэек.

— Сядай на пярэдні вагон,—падаў Рыгор.

І толькі трамвай спыніўся, ён спрытна ўскочыў на заднюю пляцоўку. Яго націснулі і ўтаўжнулі ў вагон.

— Цішэй, грамадзяне!—прагукаў ён і абярнуўся назад.

Абярнуўся і ажнуў у задзіўленьні—на яго напірала Ганна.

— Рыгор!

— Гэта ты? Што за дзіва, зноў-жа тут... зноў у трамвай.

Ха-ха-ха! Якім чынам?.. Пятрусь, а?—гукнуў ён.

Публіка паглядзела на Рыгора з усіх бакоў.

— Шпа-а, ці ты маеш лад?—прыпыніла Ганна.

Пятрусь падняў палец, зьвяртаючы на сябе Рыгорува ўвагу.

— Сойдам на Каменастроўскім, ці паедзем да Неўскага?—прагукаў зноў Рыгор.

— Да Неўскага...

Яны ўселіся з Ганнаю побач...

— Прызнацца, добры кавалак прайшла пяшком... Усё не магла дачакацца паравіка...

— Адкуль-жа ты зараз?

Яна засьмяялася.

— Была ў Пятруся; хацела з табою спаткацца... А ты, вось, надоечы і адрасу ня мог паведаміць... Перабраўся ад Пятруся, а людзям—шукай...

— Няўжо я табе ня даў адрасу?—здзівіўся Рыгор.

— А то-ж бы я лішніх вёрст дзэве мерала горад... Туды, праўда, заехала, а адтуль—чакала-чакала паравіка і не дачакалася... Мусіла ісьці. А шостаі гадзіне трэба ў контору...

— Чаму-ж дагэтуль вольная?

— Газэта сёння ня выйшла; друкары забаставалі...

— Магчыма і заўтра ня выйдзе, ці выйдзе?

— Ня ведаю.

— Бачыш, і ты забастоўшчыца, хоць і не па сваёй волі...

Суседзі згаворна паглядзелі на Ганну і здаволена ўсьміхнуліся.

— Я-б баставала з гэткаю ахвотаю, як бастуеце вы самі...

— Няўжо?

— Вось якраз...

Ужо да сьмеху суседзяў далучыўся і Рыгор. Але ў яго ўхмыльцы адсьвечвала сур'ёзная ўвага да Ганны. Рашучасьць і ўверанасьць, з якімі тая выказала свой сказ пра забастоўку, выклікалі яго павагу да яе.

— Магчыма, маніфэставалі-ж разам,—паіронізаваў Рыгор.

Ганна адчула гэта, але не адказала нічога—па трамваі пранёсься нечаканы вокліч кондуктара: «Гаспада, трамвай ідзе да Марсавага поля. А там можна перасаджвацца на любы, які кіруе да Неўскага».

На спыньцы яны сьцілі першымі.

— Варушыся спрытней,—пацьвяліўся Рыгор з Пятруся, які прапускаў наперад сябе дзвяткі пасажыраў.

Пятрусь зьлез перадапошнім і моўчкі падышоў да Рыгора з Ганнаю.

— Пазнайцеся, Ганна, мой таварыш і зямляк—Пятрусь.

— Я ўжо вас заўважыў у вагоне,—падаючы руку Ганьне, праказаў Пятрусь.

— А я колькі разоў у вас была і ўсё не магла вас убачыць... Нават і сёньня таксама... Вы мэрам знарок ад мяне ўцякаеце...

— Вы былі ў мяне?

— Так, ужо каторы раз...

— Цікава і шкада, што вы не засталі мяне ні разу.

Яны рушылі праз Марсавае поле, не пакідаючы рэзвае, бойкае, улучнае першаму спатканьню і першаму знаёмству гутаркі. Пятрусь уважліва аглядаў таварышова знаёмую з ног да галавы, з адбіткам няжыгтай провінцыяльнай цікавасьці зазіраў ёй у вочы і... нясьцікана сьпаў пытаньнямі. Ганна адразу зрабіла на яго выпаднае ўражаньне; ён вачавідкі захапіўся ёю, як чалавекам і таварышом. Ганна падкупала Пятруся гаворкасьцю, рэзвасьцю і востраю пілявасьцю. Ад яе нясло дасканаласьцю стойкае, вымуштраванае жыцьцём асобы. Ніякім чынам нельга было параўнаць з Ганнаю хоць любую сілцоўскую дзяўчыну, у тым ліку і Гэлю... Ды што Гэлю? Апошняя наогул выглядала ў Пятрусёвым вачу нясталаю, лёгкадумнаю асобою. Яе выезд з Сілцоў і паступленьне ў тэатральную трупу сьведчыла за гэта. Фактычна Пятрусь ужо месяцаў са два, як кінуў з Гэляю ўсякую перапіску. Гэля стаяла далёка ад Ганны! Пятруся цікавіла, чаму так аднакава адносіцца да спатканьня з ёю Рыгор. Няўжо ён не знаходзіць у ёй таго, што становіць кабету на належную вышыню?

Вось хоцькі-б і тут, калі яны ўтраіх ідуць Марсавым полем—Рыгор заўзята маўчыць. Гэта-ж не з добра яно так!

— Ты-ж пра вошта думаеш так моцна?—запытаў раптам Пятрусь.

Рыгор паглядзеў на яго і ўверана адказаў:

— Наглядаю за гарадзкім рухам і пазнаю, чым ён аддае.

— І што-ж выявіў ты, пакуль прайшлі поле?

— Мне здаецца, што наша забастоўка палажыла адбітак на ўсім, што ёсць жывога ў Пецярбурзе... І гэты адбітак ня можа хутка згладзіцца...

— Так... Я ўжо чуў ад цябе нешта падобнае...

Пятрусь павярнуўся да Ганны.

— Чуець?

— І я ўжо чула пахожыя на гэта ноты,—адказала Ганна.—

Рыгор мастак на іх выцінаньне...

І праз колькі хвілін дадала:

— Усё-ж яны падабаюцца мне...

— Нават?—падхапіў Рыгор.

— Ня хлушу...

Пятрусь заўважыў, як яна гасыцінна пахілілася да Рыгора, але не паказаў знаку. Ён агледзеўся навакол і запытаў іх:

— Ці не пара было-б паабедзець?

— Бадай што.

Яны прайшлі Садовую і ачуліся на Неўскім. Проспэкт зірнуў на іх ўсю ўласціваю яму вялікасьцю. Па іх прабегла электрычная іскра ўрачыстай настарожанасьці. Думкі вырваліся з галавы і завіхрылі ў скрутным, зацягаючым руху паводкі людзей, трамваяў, аўтамабіляў, рамізьнікаў. Гул і шалам абвісьлі над імі пластом рознастайных гукаў, трэску, звону, бразгу. Адчувалася віравое кіпеньне жыцьця, адкуль цяжкі яго жэралы ва ўсе куткі вялікага гораду.

Хутка людзкая хваля хлынула на іх і пагнала на сабе ў бок Анічкава маста, на пекныя фігуры якога глядзелі з рагавога дому завучыя словы: «Вэгетарыянская сталёўка».

Была чацьвертая гадзіна па паўдні, калі Рыгор з Пятрусём, правёўшы Ганну на службу, селі ў трамвай, каб вяртацца дамоў. Неўскі абодвух аведў настроем прадваеннае трывогі. У распаленым паветры малявіліся жывыя абрысы яе блізкага, неадмоўнага прыходу. Водгукі забастоўкі, якая дагарала, раставалі ў хмурых разорах вуліц, што вялі да фабрычных раёнаў. Нядаўні настрой

выразнае жажлівасьці, які ачула ціснуў на Неўскі патаўп, змяняўся ў ім заўсёдашняй ганарліва-задэрыстай нядбайнасьцю. Вось яна ўплыла ў вагон трамваю, выклікаючы ў Рыгора з Пятрусём агіднае самапачуцьцё.

Хутчэй на той бок рэчак, у суворыя абставіны свайго, рабочага раёну!..

І толькі трамвай крануў з месца, як да іх вушшу данёсься зычны, выразны крык газэтчыка: «Забойства Жана Жорэса ў Парыжы!». Каму «Вечерние Биржевые»?

Рыгор уздрыгануўся і спалохана паглядзеў на пляцоўку. Там стаяў нелапы хлапчук, перадаючы сьвежыя газеты пасажырам. Да яго працягалася з дзесятка рук і чулася наперабой: «Мне газэтку», «дайце «Біржоўку», «сюды дайце».

— Чуеш, Пятрусь, Жорэса забілі?

Пятрусь пазваў газэтчыка.

— Вось табе, браток, дык навіна!—заўважыў ён, застыўшы ўзрокам на буйных радках жудаснага паведамленьня з Парыжу.

— Буржуазія здымае перашкоды на шляху да свае праступнае чыннасьці...

Трамвай імчаўся Марсавым полем...

Х

РЫГОР ПРАЧНУЎСЯ і прыслухаўся: у пакой урывалася зычнае гудзеньне фабрычных сырэн. «Зноў пачынаюцца будні»,—праказаў ён сабе і тут-жа перад ім мігнула яскраваю істужкай нізка апошніх падзей. Мясцічка Смагін, яго ўцёкі ноччу, дарога ў Пецярбург, вобраз гораду, спатканьне з Пятрусём, з Ганнаю, забастоўка, Сампсоніеўскі праспэкт, Ломанскі завулак, бойка з поліцыяй і салдатамі, братаньне з французскімі матросамі і... учарашняя сходка ўпоўнаважаных ад цэхаў з выразным і канчатковым рашэньнем—заўтра аднавіць работу. Цэлая багатая гісторыя на зусім кароткім адрэзку часу. Сьвет на момант завіхрыўся, сягнуў да неба і тут-жа зьнізіўся, апаў. Наперадзе—цёмная нявыразнасьць, крывавае бяздоньне ўсякіх магчымасьцяў. Як яны пройдуць між Рыгоравага жыцьця, чым адаб'юцца на яго лёсе, куды павярнуць яго жыцьцёвы шлях? Калі-б азірнуцца назад, то не ўявіць поўнасьцю яго крутых, хілкіх завілін,

не ўясніць рашучасці смелых пераходаў. Няўжо тое і ў будучыні? У кожным разе яно, гэта будучае, страчае ў ім загартаваную, вытрывалую адзінку, перад якою раз'яліцца не адна перашкода.

Рыгор сышоў з ложка і паглядзеў у акно. Палавое неба зацягалася дымам фабрычных комінаў. Разам з паветрам западалі ў нос крупічкі сажы. Работа пачыналася. Адпачнуўшыя махавікі разганялі бег трансмісій, трансмісіі нацягалі рамні, і прыгнутыя разцы пазіралі на апыленыя балванкі сталі... Вось-вось увап'юцца яны ў сталь і пачнуць выразаць завільы бліскучыя стружкі. Разгорнецца шырокае наладжанае гатаванне знарадаў на патрэбу вайны. Цэлымі стосамі выкідацьмуць іх варштаты, перасылаючы ў прыгатаваныя скрыжкі для адпраўкі на фронт. У кожным знарадзе—сьмерць некалькі чалавек, разбурэнне, пажары. А між тым іх гатавацьмуць яны, рабочыя, якія ўчора яшчэ, заўчора падавалі свой магутны протэст супроць пануючага ладу, супроць вайны і забойства. А сёння, а заўтра?.. Якая заблытанасць у жыццёвых зьявах! Які сплёт вострых супярэчнасцяў!

Рыгор пададзеўся, абмяў твар і папрасіў гаспадыні даць гарбату. Гаспадыня неадкладна вышаўніла просьбу, моўчкі ўвайшоўшы ў Рыгораў пакой і моўчкі выйшаўшы з яго. Нават не паглядзеўшы на Рыгора, мэрэм-бы яна была дэравяная і ўсё рабіла па заводзе. Для Рыгора гэта гаспадыніна маўчанка была па настроі: ён, не патураючы на нічога, у абдыме раздумаў, прысеў да стала і пачаў піць гарбату. Неахвотліва лезла ў горла пачарствеўшая булка з пажоўклым маслам; але ня есці—ня мог; самы процэс яды гармонаваў з перабегам думак у яго галаве—як-бы дапаўняючы цеганіну разважаньняў. Нават не глядзеў на тое, што стаяла ў яго пад носам, а бегаў узрокамі па сьценках пакою, перакідаў іх за акно. Няўпрыкмет спыніўся на нейкай партрэтцы, якая вісела на сьценцы над рагавым круглым столікам. І партрэткі і століка Рыгор да гэтага і не заўважаў. Чаго яны тут і на вошта? На партрэтцы—чыясьці мілавідная галоўка... Рыгор падняўся з шклянкаю ў руцэ і надблізіўся да сьценкі; так, якаясьці дзяўчына. Хто яна? Ён матнуў рукою, пасьмяяўшыся з сябе за руплівую цікавасьць, і адышоў. Але тут-жа навярнуўся яно выябражэньню вобраз Ганны... Яскравы, напружаны... Дзе яна зараз? Перапісвае формы? Ці можа бастуе? А ну-ж няўпманкі стукне дзвьярыма і апыніцца ў яго пакой? Няхай-бы...

Ён паглядзеў навакола сябе—было яксьці няпрытульна, негасьцінна. Накідана паперы, нацяршана на сталі. Няўжо гаспадыня не прыбірала?

Рыгор дапіў гарбаты і наліў новае. П'ючы успомніў пра лісты: трэба напісаць мацеры, Сёмку. Выбухнула ажвота да пісьма—і, здаецца, пісаў-бы многім, многім... Гэтулькі ёсьць пра вощта пісаць... Сроль, Наталя... Ды дзе-ж яны абое? Сролеў адрас мэрам-бы ў Рыгора меўся... Толькі дзе ён яго запраторыў? Рыгор падышоў да сьцяны, дзе вісела жукетка, выцяў з кішэні нататку і пачаў гартань. Няма! Ня было і Наталінага. Цікава, аднак, дзе-б магла быць Наталя?

— Можна падабраць пакой?—запытала з калідору гаспадыня.

— Прашу вас.

Гаспадыня ўвайшла з анучкаю ў руках, ужо руплівая і вёрткая.

— Што-ж вы сёння дома ўвесь дзень?—запытала Рыгора, ужо-ж забастоўка скончана.

— Так, скончылі,—задуманна адказаў Рыгор.

— Пара, пара ўжо, годзі-ы... баламуціць сьвет...

— Вы супроць забастоўкі?..

Рыгору хацелася скараэй адвязацца ад гаспадыні—яна прыйшла ня к часу. Праказаўшы, ён папрасіў прабачэньня і выйшаў з пакою. Бязмэтна прайшоў на кухню, адчыніў дзьверы і паглядзеў на сходы. І калі вярнуўся да сябе—гаспадыня прычыняла дзьверы.

— Калі ласка, ужо гатова,—праказала яна і шыгнула на кухню.

Рыгор пасьпешна кінуўся да стала і хапіўся пісаць лісты. Першы—мацеры ў Сідцы. Кароткімі, нязвязнымі сказамі, бяссьстэмнай навіязкай думак—сьпісаў дзьве палавінкі пісьмовага аркуша і палажыў у конвэрт. Сьледам—ня болей, Сёмку. Мацэру суцяшаў і абяцаў падмогу, у Сёмкі прасіў падрабязнага апісаньня сілцоўскіх падзей. Хопіць? Гэта Рыгора не заняло, бо, нарэшце, ён схамлянўся і намерыўся наведаць Пятруся... «Сапраўды, амаль ня цэлы дзень у хаце! Магчыма, Пятрусь ужо аб'ехаў горад і назьбіраў процьму навін... А тут і газэты ў руках ня было...» Рыгор заварушыўся; мігам адзеўся, забраў напісаньня лісты і стралою вышмыгнуў з пакою.

Рыгор быў на дварэ, калі Рыма перагарадзіла яму дарогу да варотцаў.

— Рыгор, я да вас!—палахлівым голасам праказала яна.

— Калі ласка! Пойдам наверх.

— Не, тут... Я з сумнаю навіною да вас... Ці вы ня чулі хіба?—перарыўна запытала Рыма.

Рыгор вытарашчыў вочы і ўпарта паглядзеў на дзяўчыну.

— Якія навіны?

— Учора вечарам... Пятруся арыштавалі... Я толькі з яго кватэры—проста да вас...

— Пятруся арыштавалі!.. Ці ня ў звязку са сходам упаўнаважаных?..—устрывожыўся Рыгор.—Што вы кажаце? Гм? Як жа быць? Як і што? Раскажэце...

— Так, вось... Учора а дванаццатай гадзіне ночы, а можа пазьней, прышлі на кватэру і... А сёння абвешчана ваеннае становішча... Чаго добрага...

— Вы былі ў яго на кватэры?

— Не, гаспадыня прыбягала да нас...

Зьнянацкая навіна Рыгора ашаламіла. Ён ня ведаў, куды накіраваць думкі. Арышт Пятруся нёс з сабою цэлы шэраг зьменаў нядаўна апрацаваных плянаў, перакомбінацыю стасункаў у штодзённым жыцці. І разам з гэтым сьведчыў пра разьнітае поліцыйнае наступленьне на рабочых.

— Цікава, пры якіх абставінах гэта адбылося!—казаў ён Рыме.—Мо'б нам наведць гаспадыню кватэры?

— Ласьне ад яе выпытаеш? Гэта-ж зараза—не чалавек... Што-ж, паедзем на кватэру...

Яны выйшлі з двара і пайшлі на Сампсоніеўскі праспэкт. Падарозе Рыгор апусьціў у скрынку лісты.

Праз паўгадзіны яны стаялі перад брамаю дачы, у якой жыў Пятрусь. Гаспадыня Пятрусёвай кватэры заглядзіла іх з акна і падала вокліч:

— Выбачайце, вы да Бока? Яго няма.

Рыгор з Рымаю спыніліся і паглядзелі на гаспадыню.

— Даруйце, нам трэба да вас,—праказаў Рыгор.

— Да мяне, гм...—гаспадыня завярцелася ў акне і адварнула на пакой.

Яны прайшлі ў двор, узышлі на ганак і пазванілі.

— А дзе Бок?—у прачыненыя гаспадыняй дзьверы запытаў Рыгор.

— Ён учора ноччу арыштаваны. Я-ж паведамляла іх,—паўшпітам праказала гаспадыня, паказваючы на Рыму.—Я лічу, што і вам небяспечна сюды наведваць.

Гаспадыня намерылася зачыніць дзверы. Рыгор яе перапыніў:

— На хвілінку,—дазвольце нам зайсьці ў яго пакой... Можа часамі...

Гаспадыня крыху памаўчала, пасля запытала:

— А гэта для чаго? Не, я ня маю права вас пусьціць туды... Кватэра зачытаная...

— Ну, мы-ж просім. Магчыма, Пятрусь што-колечы катораму з нас пакінуў...

— Я нікому нічога ня выдам, хоць і пакінуў,—настойвала на сваім гаспадыня.

Але яна ня выявіла актыўнага протэсту, калі Рыгор самавольна пераступіў парог на ўсходы. Саступіўшы ў бок, яна моўчкі прапусьціла наперад сябе Рыгора з Рымай, а сама пайшла за імі.

Усе ўтраіх падняліся ўгору і прайшлі да Пятрусёвага пакою. Гаспадыня спакойліва адамкнула дзверы і паказала:

— Вось, як пакінуў, так і ёсьць... Прасіў прыберагчы ўсё гэта... Я прыберагу, як бачыце...

Рыгор з Рымаю ўвайшлі ў пакой і агледзілі наўкола. Ляжала незасланая пасьцель; на сьцяне вісела будзённая вопратка. З буфэціка-шафкі выглядала неўпарадкаваная пасуда. На стале былі раскіданы кніжкі і газэты.

На відным месцы з асяродку белага поля паперы выглядала мужная галава правадыра францускіх соцыялістаў—толькі-што забітага Жана Жорэса.

— Жан Жорэс?—з трывогаю ў голасе запытала Рыма.

— Ён... Ахвяра драпежнай буржуазіі,—адказаў Рыгор і павярнуўся да выйсьця.

— Пятрусь вам заплаціў за пакой?—запытаў ён гаспадыню.

— А ў нас свае разьлікі; не пасварымся... Абы ён вярнуўся,—адказала спагадліва гаспадыня.—Ня можа-ж ён доўгі час быць арыштаваным.

— Мы ад сябе папросім вас прыберагчы, што ёсьць Пятрусёва,—сказаў Рыгор.

Гаспадыня правяла іх да дзвярэй і запэўніла:

— У мяне нічога ня згіне, абы... Бывайце...

І яшчэ ня змоўк гаспадынін голас за дзвярыма, як з вуліцы ўварваўся на ўсходы зычны голас газэтчыка:

— У Кіеўскай акрузе абвешчана мобілізацыя трох узростаў... Францускае войска адпраўлена на ўсходнія граніцы рэспублікі...

Яны накіравалі ўсьцяж вуліцы, на пагрозны, няўмоўны пя-рэкліч газэтчыкаў.

ЧАСТКА ЧАЦЬВЕРТАЯ

I

ТОЙ, ХТО яшчэ хоць каліва спадзяваўся пра мінучасьць вайны, кінуў сябе супакойваць. Не знаходзілася жадных адзнак мірнага вырашэньня забытаных пытаньняў міжнародных суадносін. Усе падзеі шпарка каціліся да крывавага разьвязваньня. Кожная новая вестка з Вены, з Бэрліну, з Парыжу, з Белграду—мела ў сабе ўсё меншы проблеск надзей на мірнае вырашэньне пытаньня. Ды каб, выпадкова, і трапіла заспакойваючае паведамленьне, яму-б ніхто не паверыў. Вайны напружана чакала буржуазія, захопліваючыся яе прадчуваньнем. Трывога дала месца яе жывёльнаму пачуцьцю, якое выклікала рознастайныя думкі, аналізы, прароцтвы. Разгойданы горад драбніўся на невялікія пласты людзей, з якіх многія ўглядалі ў надыходзячай вайне тыя ці іншыя выгады.

Па нагрэтых панэлях расфуфыранага Неўскага панясьліся задзірыстыя выгукі наконт закіданьня шапкамі «праціўнае нямчуры». Ненатланныя апэтыты спэкулянтаў, банкіраў, растаўшчыкоў адчувалі тлусты пах нажывы на пастаўках, зьдзелках, калькуляцыях. Генэралы і задзірыстае офіцэрства прэторыянскае гвардыі—замарыла ордэнаў, нагарод, панаровых званьняў. Чорнасотніцкія паўзуны ўзьнясьліся думкамі пра «славу ды перамогу расійскага самаўладства». Кісла-лібэральная інтэлігенцыя ўспомніла «врата Царэграду», «братоў славян» і засьлюнявіла старонкі прадажнае прэсы дзьмутым мужствам «доблеснага воінства». Адыгрываючы ролю «опозыцыі яго вялікасьці» і ўжарты праводзячы пальцам па мапе граніцу Расіі ад Пецярбургу на Вільню, Кіеў і Адэсу, лібэралы зараз выкінулі лёзунг міжнацыяльнага аднаньня ў змаганьні з «юнкэрствам», «прускаю вешчынай», «тэўтонамі». Зашушукаліся па буржуазных рэдакцыях, у купецкіх і банкаўскіх салёнах пра новую місію расійскай прамысловасьці...

У адну сугэльную какафонію зьліліся галасы «Новаго Времени», «Речи» і «Дня». Завіхрыла вакханалія мешаніны з прадажнага патрыотызму, з карыснасьці самаабароны і з дзікасьці нямецкіх пагромаў пад цяняньне «божа, цара храни». Ад Мілюкова да Распуціна, ад Меншыкава да Патрэсава, ад Мяшчэрскага да Гвазьдзёва, ад Мякоціна да Замыслоўскага—усё гэта пераблыталася, пераплялося ніткамі блуду, кламства, мізэрнага падхалімства...

Здань вайны несла ў сабе спадзяванкі бясьпекі буржуазным кварталам палацам і асабняком ад падобных здарэньняў, якімі была яшчэ сьвежая забастоўка. Затапіць у рабоча-сялянскай крыві бурлівыя мары пра васьмігадзінны працоўны дзень, пра соцыялізацыю зямлі і фабрык, пра ўстаноўчы сойм і свабоду друку—вось у чым крыжаваліся думкі бюрократа-сэнатара, абжоры-банкіра, дзяржыморды-генэрала, шкурадзёра-памешчыка і баўтуна-лібэральнага інтэлігента... Да каляд пранесьціся форсаваным маршам да Бэрліну і ўвайсьці ў яго праз Брандэнбургскія вароты—вось у чым была асалода іх імкненьняў. У каго тады знойдзецца сьмеласьць падаць голас пратэсту? Жандарскія шпоры заглушаць яго нашчэнт... Пянь перамогі заліе неабсяжныя памі змучанай, прыдаўленай краіны... Але, вось, кламцы і ліцамеры—яны затуманьваюць вочы абяцанкамі... Няхай усміраць непакорнага немца, няхай абароняць «няшчасную Сэрбію»—і тады—Расія зажыве ляпей. Тады...

А цяпер?

Кідай, рабочы, кватэру ды сям'ю, селянін—саху ды каня, разлучайцеся з сям'ёю і нясеце свае галовы на аўтар бацькаўшчыны. Зрабіў пачатае, ці не, забясьпечыў бязмоцнае—ці кіню на волю лёса—ідзі...

Мобілізацыя!

Па ўсіх гарадох, па ўсіх мястэчках і сёлах, засьценках і глухіх хібарках расклесны квадратовыя паперкі з пералікам гадоў і катэгорый мобілізаваных. Раскіданыя ядынкамі, а мусам сьцягнутыя ў грамадкі, грамады і патоўп—памаршавалі з месца на месца, з канца ў канец дзесяткі, сотні, тысячы, мільёны... Бесьсьвядома і бесьпярэчна?

Несканчонымі лентамі разьліліся плач, енкі, рэчкамі—сьлёзы... Сум і жаль распластаўся цалуном над палямі незьмярмагае Расіі.

Ці-ж заглушыць гук патрыётычных літаўраў чыстату і бунт мільённае скаргі?

Ці-ж пяройме паводку помстных сьлёз каламутнае пачуцьцё зданнага патрыотызму?

Ой, не! Ой, пільнуйся разбазыраны Неўскі, цябе затопіць раскалыханае хваля ваколічнае сілы... Яна скора прарвецца і ліне. Гэта будзе сіла ня дробнай кучкі падбітых гандляроў і пакарных чынуш з партрэтам Мікалая, разбураючы гмах на рагу Марскос. Не...

Гэта будзе суд і помста...

Будзе, а пакуль... Восемнаццаце ліпеня адгукнулася гарматнымі стрэламі...

Вайна! Ужо падаюць знарады праз сіні Дунай, крышачы будынкі Белграду.

Вось! Вось!

Доўгая паласа паперы зьвесілася ў акне рэдакцыі суворынскае рэптыліі... Людзкі струмень, як вада, стрэўшая застаўкі, зьбіраецца ў бурлівую прамаду на рагу Неўскага і Садовай і сотнямі вачэй ўпіраецца ў няроўныя літары сьвежых паведамленьняў. З вуснаў у вусны, трывожна-жахліва і задаволена-кічліва, перадаюцца яны з вуліцы на вуліцу, з пляцу на пляц. Людзкі віхор яшчэ болей разьюшваецца, мацней гудзе, шпарчэй паглынае прастор.

— Бедныя сэрбы! Дзе-ж іх каралеўская чэта жыцьме!—влятае з тоўстых набраклых крывёю губ круглага гасьціна-дворца...

— Барбары! Стары Франц з вума сышоў!—злуецца пруткаваты, худы, з бародкаю клінком, з кійком у руцэ, з філёзофскім выразам на твары, адвакат.

— А мы, як заўсёды, дрэмлем! Нямецкая рука арудзе ў нас пад бокам,—дадае яго сусед, з мінаю ісьціна-рускага кушца.

Сьледам дзiesiąткі самаўвераных і ганаровых сказаў, сотні пагроз і столькі-ж ябедных, гіронічных жартаў—гуляюць над бразгаючымі трамваямі, над шпарка езьдзячымі аўтамабілямі.

Жаднага сумненьня.

Раступаюцца натоўпы перад сівымі надутымі, бясчульмі генэраламі. На чырвоных крываваых лямпасах адбіваюцца нованароджаныя чаканьні і спадзяваньні.

Скончана пра ўсё іншае! Годзе сумненьняў...

Вайна прыйшла! Ужо атручана паветра порахам. Тысячы
вёрст да Белграду, а чамусьці здрыгаюцца сэрцы няпэўнасьцю...

Вось, вось! Хто шільнуе гарматы, каб яны ня бухнулі над
Нявою? Як справа з міннымі загарожамі пад Рыгай, Рэвэлем,
Кранштатам? У забясьпецы? Напэўна! «Храбрае воінства»...

«Яго імператарскае вялічства абвясьціла армію і флёт на
ваенным становішчы!»

«У Кіеве абвешчаны прызыў ратнікаў першага разраду за
1911, 1912 і 1913 гг.!»

Гэтак пяе хор галасоў безьлічы юркіх, фаворных газэтчыкаў!

І весткі, што лятуць з дзесяткаў вуснаў—вострымі шпульткамі
праніваюць прагны на навіны людзкі натоўп. Поўнасьцю, да-
сканала аплёў яго атрутны подых вайны...

Але якое вайны?

Яскравае адчуваньне выпірае наповерх—вайны нязвычайнай.

Дагадкі, пляноўкі, раздумы знаходзяць трывалую падставу ў
запхнутых далей вестак з Лёндону, з Рыму, з Токію.

Няўжо-ж блытаніна законаў капіталістычнага разьвіцьця
абмяжуецца двума-трыма краінамі? Яго моцныя сеткі ахуталі
ўвесь сьвет.

Вайна прыйшла іх разбэрсаць. Разбэрсаць?

Уваходам у Бэрлін да каляд?

Захопам Дарданэльскай пратокі?

Разбурэньнем Сэрбіі?

Клубок нявыразнасьці носіцца загадкай над расійскай ста-
ліцай.

II

ПЕРАПЛЁТ НАДЗВЫЧАЙНЫХ ЗДАРЭННЯЎ, выбух-
нуўшых наповерх, як попел і лява з Вэзувія, шаламанілі Рыгора,
ён драбніўся на часткі, натужваючыся ахапіць іх веліч і глыбі-
ню. Але губіўся ў іх забытанасьці. Цьмяная нявыразнасьць
скрадала яснату пэрспэктывы.

З заплясьнелых аналаў гісторыі паўставалі войны, непасрэд-
на цягнуўшыя за сабою рэволюцыі. Няўжо, калі ў жыцьці
маецца падобны закон, ён абміне Расію на гэты раз? Ці для
яго чыннасьці патрэбны асабовыя эпохі? Як-бы там ні было,
а ў нявыразным наступным можна было вышукваць розных не-
чаканасьцяў.

Гэта тыя нечаканасьці, з якімі заўсёды гуляюць у жыцці рознастайныя эдарэньні, сябруюць і надзеі. Рыгор іх ня дураўся. Абданы надзеямі, ён знаходзіў палёжку і Пятрусёваму лёсу. Сядзеў-жа ён, Рыгор, калі паласа часу была зусім інакшай. Як-бы там ня было, а кожнаму ваяку трэба прайсьці гэту школу. Як ня ўтратны Пятрусёў арышт, усё-ж яму прыдасца. Астрог—політычная школа—Рыгор адчувае па сабе. Астрог—у той-жа самы час—і кузья; Рыгор згодзен з другімі.

Таварышоў лёс атрымліваў палёжку ў Рыгоровым ваччу і таму, што ня мелася даных на зацяжны арышт. Магчыма Пятрусю інкрымінауюць удзел у сходзе упаўнаважаных—тады дадзь адміністрацыйную высылку з трыццацьма трыма пунктамі... А бывае і без таго...

Аднак падобныя развагі былі нятрывальмі: яны ня ўстойвалі перад наплывам таварыскага пачуўня спагады. Якім ня быў Рыгор загартаваным ваякам, якою халоднасьцю не абдавала яго сэрца ў пытаньнях змаганьня—усё-ж Пятрусь займаў у яго нутры месца, вакол якога магла бліснуць сьлязіна сантымэнту. Няхай-бы Пятрусь праходзіў заводзкую школу, чымсь гэта яму надалі школу астрожную. А ці немагчыма, бывае, здарыцца так, што ён і ня вытрывае яе? І замест посьпехаў—набудзе разувер'е, страціць сілы. Так! Нікому шляхі не заказаны...

Вось-жа прыйдзе Рыгор на завод і ў ім не застане Пятруся. Вечарам пасья працы яны ня сядуцца ўдваіх і, як заўсёды, не абгавораць апошніх падзей. Ды колькі будзе марна страчаных плянаў хоць і дробнага штодзённага жыцця! Няхай-бы склаліся абставіны так, каб усё гэта знаходзіла сваё нормальнае завяршэньне... А яно—не... Не!

Рыгор ішоў на працу, адчуваючы сябе пераможаным, палонным.

Думаў, ідучы, што гэта яго шлях да пакоры перад тым, супроць каго выходзіў на супярэчкі.

Ішлі адзінкамі, па двое і другія рабочыя, але, чамусьці, на іх тварах не заўважна адбітку болю. Вось адзін размахвае рукамі і заліваецца сьмехам, калі другі яму патурае. Вунь трэці чытае ў засос сьвежыя навіны ў «Современке» і на нішто не зважае. А яшчэ іншыя то пасьвістаюць, то жартуюць. Мэрам-бы нічога ніякага ня было—а дзвядцідзённая забастоўка не пакінула і сьледу. Будуць яхідна пазіраць на іх дырэктары заводаў і горда,

звысака надзяляць сухімі сказамі. Ды павінны маўчаць? Го, не! Гэтага не! Было бяссумненна, што пачуцьцё пакоры ня вернецца.

Але пра гэта ня думалі—вайна перабівала ўсё. Пад яе ўражаньнем знаходзіліся і рабочыя заводу, і яго гаспадары. Нават тэмпы працы падуладжваўся трывожасьці агульнага настрою. Машыны, якія тачылі знарады, захоўваючы ў кожным некалькі сьмерцьяй, гэтыя машыны не маглі заглушыць сваім гоманам і шумам гутаркі рабочых. У праходах між станкоў, праз станкі, кідаліся і адкідаліся руплівыя, уважныя запытаньні і адказы. Кожны і ўсе вязалі з імі пляны і дагадкі, страты і чаканьні.

Рыгор ад знаёмых дазнаўся, што не адзін Пятрусь папалаціўся арыштам. З ліку рабочых заводу ачуліся ў лапах поліцыі да дваццаці чалавек. Усю тую ноч, калі арыштавалі Пятрусю, ішлі ўзмоцненыя трухі ў рабочых раёнах. Наладжваліся поліцэйскія аблавы.

Рабілася цікавым, як уцалеў ён. І разам з гэтым вырасла сумненне, ці надоўга гэта. Не адначасна з Пятрусём, то сёння, а заўтра, ці яшчэ праз дзень, і поліцыя наведзе яго. Запросіць да Пятрусю ў госьці, а там—чаго добрага—выплыве і Смагін, і Рыга. Падумаўшы—ня ўхмыляецца.

Рыгор надумаў колькі начэй не начаваць на сваёй кватэры. А вось мінецца гэта палоса. Але дзе знайсці прытулак? Успаміналася Ганна. Зранку цьмяна, між іншым, а што бліжэй к вечару, яскравей і настойней. І выйшаўшы з заводу, ён сеў на першы трамвай і паехаў у горад. Ня думаў—будзе Ганна на кватэры ці не—рэшана і годзе. Што па-за гэтым—ня цікава.

У трамваі, бітком-небітым людзьмі, з якіх было многа рабочых, Рыгор прыслухоўваўся да гутарак. Вайна ў пераломе апошніх падзей—служыла асноўнаю тэмай. Адчувалася, што яна праняла кожнага чалавека, захапіла яго істоту. Старыя і маладыя, жанкі і мужчыны, вайсковыя і цывільныя, рабочыя і бюргеры-мяшчане—усе на розныя лады абгаварвалі бягучыя навіны дня. Паднімаліся спрэчкі, нясьліся доказы і абвяржэньні, выяўляліся настроі. Кішмя-кішгэлі дзесяткі мотываў за вайну, за яе дачаснасьць і зусім слаба выплывалі варожыя ёй, але асьцярожлівыя словы. Гусьцела мешаніна, вінігрэт з людзкіх пачуцьцяў, настрояў, бязпрунтоўнай палахлівасьці і беспадстаўнага задзёру. Гурт, гушчу, грамаду можна было разумець, бачачы яе ў бягучым трамваі, як нешта тлумнае, парванае на часткі, цьмянае і нявыразнае. Калі-б буржуазная філэзофія ня была пустою рэччу.

патрэбна было-б ужыць яе пры вывучэнні зьмешчанай у трамваі кучкі людзей.

Рыгор пільна наглядаў і ўважліва слухаў гутарку, падобную на тлум. Магчыма, з гэтым і вылез-бы з трамваю, каб завярнуць на Пад'ячаскую, дзе жыла Ганна, і праз два крокі расьсеяць уражаньне, але раптам ускіпеў. Здаравенны, бочкаю пуза, якісьці, напэўна, буйны крамнік, нагальна перабіваючы агульную ўвагу, закрычаў: «Нямчура падкупіла жыдоўскую інтэлігенцыю і фабрычную басоту; нам трэба гэтыя плевелы выпаліць агнём». Некалькі жанчын спагадаліва кіўнулі галавою. Болей—дабрадушліва ўсьміхнуліся. Хтосьці наперадзе гіронічна гукнуў: «Яшчэ выдумка!» А Рыгор са злосьці кінуў пузачу: «Вы папромынымі лёзунгамі не адыпраецца!»

На Рыгора востра паглядзелі з усіх бакоў вагона. Пачулася некалькі папражаючых выгукаў. Сярод іх Рыгор улавіў выразнае—«нямецкі агент». Сьледам двое якіхсьці асоб усхапіліся з месца і памкнуліся ў бок Рыгора. Што-б з гэтага выйшла, нельга сказаць, але Рыгор настаражыўся. Ён упорней паставіў ногі і сабраней настроіў узрок. «Толькі»... прамігнула ў яго галаве і абарвалася разам з агульнай увагай да ўсяго інцыдэнту.

З-за рогу Вядзенскай вуліцы хлынула раскіданая, як напалоханае стада, куча людзей. Трамвай спыніўся. Частка пасажыраў зьлезла. Праз адчыненныя дзверы і вокны даняслося ў вагон дзесятка гукаў: «Шапкі далоў! Ура! Бо-ожэ-э, цара храні!» Было відаць, што гэта патрыстычная маніфэстацыя.

Рыгор убачыў, якім здаволеньнем засіяў твар трамвайнага таўсьцяка. І яму стала ня ўдэрп сьмешна, калі гэты слонь замахаў праз акно капаляюшом, вітаючы маніфэстантаў.

Сьледам, з натоўпу вылучыўся якісь чыноўнік і, падбешы да бліжэйшага гледача, зьбіў з яго галавы нязьнятую шапку.

Рыгор мігам выскачыў з вагона і памкнуўся ў бок маніфэстацыі, але яго хтосьці схапіў за рукаў. Ён абярнуўся і ўгледзеў Рудольфа Шульца.

III

— КУ-У-ДЫ-І ТЫ?—запытаў Рудольф.

— А-ах!.. І надало-ж табе... схамянуўшыся адказаў Рыгор.— Ці ты бачыў сцэну? Хуліганьне-э!..

— Што-о, што вы казалі?—перабіў Рыгора чыйсьці далёка не дружалюбны голас.

Рудольф тузануў Рыгора за рукаў і яны на два крокі адступілі ў права.

— Хуліганства-а...—з тым-жа задзёрам адказаў Рыгор і не пасыпеў агледзецца, якое ўражаньне пакіне яго сказ, як яго шапка дугою мігнула ў натоўп.

Рыгор азірнуўся вакола сябе, але дзесятка твараў як-бы не заўважліва глядзелі ў розныя бакі. Зусім нельга было ўявіць, чья работа з шапкаю.

— Сволачы!—праказаў ён, і ўспомніў пра шапку.

Рудольф працягваў яе Рыгору.

— Кінь, тут ня час і ня месца для тваіх спраў...

Яны павярнулі ад натоўпу і пайшлі ў бок ад маніфэстацыі. Апошняя з гікамі і шаламам, поўная пагромных разбойных настрояў, накіравала ўсьцяж Вялікага проспекту напрамкам да Васільлеўскага вострава.

— Но што робіцца-а! А-ах!—Рыгор хапіўся за голаў.

— Самадзяржаўе на дражджах разважыў Рудольф.

Рыгор доўга ня мог супакоіцца. Толькі перавод Рудольфам гутаркі на іншую тэму адцягнулі Рыгора ад усхваляваўшага яго факту.

Рудольф паднёс Рыгору смагінскія навіны: арышт Сімена Галаса, і ад'езд Лібы ў Вільню.

— Абяскровілася мястэчка дарэшты. Мэрам-бы хто зачыніў вэчка. І ўсё вайна. Перакруціла, перамалала.

— А ты даўно прыехаў?

— Учора раніцою. Прыехаў, ведаеш, поўны ўражаньня ад жудасных вобразаў мобілізацыі. Што-ой там чаўплюся-а! У адзін дзень усё жыццё мястэчка згусьцілася, ці, праўдзівей, было сабрана, зьліта ў адно месца, на Згонішчы. І мужчыны, і кабеты, і старыя, і малыя, людзі і коні гулі, іржэлі, мятусіліся—мэрам-бы бачачы занесены над сабою востры, бліскучы нож ката. Я табе кажу—жах браў. Хацелася плакаць і завываць разам з асірацелымі дзяцьмі і жанкамі. Але сьлёзы тут-жа высушвала халодная цікавасьць. Сотні сталых сьведомых мужчын, пакорліва, без супярэчак, накіроўваліся ў павет, магчыма ў губэрнію—а адтуль—на вайну. Незьмяримае глыбіні жудасьць—і, мэрам-бы, так і трэба. Двое смагінцаў, чамусьці ўкрадкаю, кінулі каменьнямі ў акно манаполькі. Сьледам пяцера чалавек напёрлі ў дзьверы і выла-малі; далей пайшоў расхоп гарэлки, звон шкла, дзікія песьні... Дзесятка стражнікаў доўга ня мог ўціхамірыць многасоценную

грамаду. Гоман і крык сьціхлі, сьціснуліся шарэнгі і людзі пакорліва пашнуравалі ва горад. Нават хутка пачуліся песьні... Прызнаюся браток, я і дагэтуль губляюся ў блытаніне падобных зьяў... Вось-жа, вось, пры вугле кожнае хаты распачныя жанкі і замурызаныя ў сьлёзах дзеці—ужо сіраты, бязмоцныя, пакінутыя—а там, мо' на гоні ад іх, сярод залатых снапоў жыта—песьні... Лебядзіныя песьні соцень здаровых, поўных жыцьця людзей—па дарозе да бойні... Толькі пудрысты пыл над мястэчкам—слупам...

— Гоняць, заўважыў Рыгор.

— Тое і дзіва, што ідуць на імперыялістычную вайну ды яшчэ з песьнямі. Але мне здэцца, што гэта да першае стрэчы з жахамі вайны... Хутка яе сутнасьць выкрыецца перад усіма.

Рыгор задумаўся.

— Сапраўды складаныя пытаньні,—згадзіўся ён на канцы Вядзенскай.

Пры павароце на Кронвэрскі праспэкт іх спыніў праезд палка кавалергардаў. Здаровыя, ружатварыя, адзін у адзін, гвардзейцы выглядалі спакойнымі, нават жыцьцёрадымі. Дагледжаныя, падабраныя пад масьць—каштаны-коні зіхацелі чыстаю шэрсцю, як палітураю.

Стракаталі каменны бруку—іх білі шротам цяжкія падковы. Адгароджваючы эскадронныя чатырохкутнікі з людзей, ехалі адзінкамі то па двое дасьцігна адзетыя, ганорна-задзёрыстыя командзіры.

Густым ланцугом выстраіліся прахожыя ўсьцяж тротуараў, сочачы за кавалергардамі. Тысячамі ўзрокаў акідалі маладых, падабраных сялян-дзяцюкоў, якіх пасьцягалі з глухіх вёсак агромністае краіны ў прывілейныя палкі царскае арміі. З боку гледачоў чуліся развагі. «Жалезная сіла»,—цешыўся дробны, сухарлявы чыноўнік. «Гвардыя першай пойдзе на фронт»,—паведамляў якісь дэндзі, з моноклем у воку. «Ці не на фронт яны ўжо?»—дапытваў разношчык памідораў, з пірамідаю чырвоных фруктаў на галаве. «Не павінна... Го, не—тут і вакзалу блізка няма»,—адказваў прыказчык з рагавое булачнае.

Тут-жа, недалёка ад Рыгора з Рудольфам, нікому не заўважаны, торкаўся ў натоўпе юркі, гарачы патрыот, які зьнянацку, нечакана выгукнуў: «Слава мужнай гвардыі!» Яго ніхто не падтрымаў, але мігам людзі рыгнуліся на выгук. Вачавідкі вырасла

грамада, чыгй гоман заглушылі аддаленыя стукі падкоў кавалер-гардзкіх коняй.

Рудольф пацягнуў Рыгора за рукаў і абое пайшлі ў бок Біржавога мосту. Калі яны апынуліся ля Васільлеўскага вострава супроць будынку Зоолягічнага музея, Рыгор спыніў Рудольфа.

— Я не пацешуся з гэтага вобразу!—паказаў ён на Няву.

— Прыгожы, нечага сказаць... І цікава, бачыш, вонь у тым ражку, направа, Трубяцкі бастыён, дзе, напэўна, і зараз сядзяць рэволюцыянеры, а наўсось, з другога боку—Зімянія палацы з каранаваным катом.

— Хвалі стукваюць у крапасную сьцену і ўсё не размываюць пакуль.

— Размыюць...

Яны яшчэ на некалькі хвілін спыніліся на эпізодах рэволюцыйнага змаганьня, пасля пайшлі ўсыцяж Унівэрсытэцкае ўзбярэжжа, да трамвайнай спынікі.

— А ты-ж куды думаеш ехаць?—пацікавіўся Рудольф.

— Я... як табе сказаць, да аднае свае знаёмае... Навіны вязу...

— Навіны?

— Так... надоечы арыштавалі нашага агульнага знаёмага.

— Арыштавалі? Завошта?

— У скутку забастоўкі... Чытаў мо'?

— А то думаў—не?.. Так, цяпер з гэтым сыцеражыся-а.

— Дык вось...

Рыгор аглянуўся.

— Сам баюся... Прымаў удзел у сутычцы з поліцыяй на Ломанскім завулку...

— Ты? Ого! Дай руку...

— На Выбарскай старане ўзмоцненыя арышты, трухі, аблавы... А пападзіся—звяжуць з Смагіным, успомняць Рыгу—ты-ж ведаеш, чаго казаць...

Рудольф засьмяяўся.

— У Смагіне пра твой ад'езд—ні шушу... Нават мой бацька нідзе нічога ня чуў... Дзе ты, браток, бачыў, каб у гэтакі час ты быў у станавога на вуме. Іншая рэч—Ломанскі завулак... Я такі і спадзяваўся, што ты ня мінеш гэтага. Адчуваў, калі ўпяршыню спаткаўся... Ну, мой бацька дагэтуль успамінае цябе—хоць і ня ведаў, што ты быў пад наглядом.

— Вітай, калі пісаць меш...

— Бацька тут...

- Бацька, твой, тут?—здзівіўся Рыгор.
 — Прыехаў са мною...
 — Ёсьць справы?
 — Так... бачыш, мы немцы, як табе вядома, а цяпер...
 Пад'ехаў трамвай і ня даў дагаварыць Рудольфу.

Рыгор ужо з пляцоўкі вагона запытаў рудольфавага адрасу і толькі пасьпеў улавіць «Дзесятая лінія»...

Зьнятая для разьвітання шатка адгарадзіла ад яго вушну нумары дому і кватэры. І тут якраз ён успомніў, што забыўся запытаць пра лёс адданага яму Паўла Памыйкі.

IV

ПАДВЕШАНЫ над брамаю нумар паказваў на дом, у якім жыла Ганна.

Рыгор узышоў на ганак параднага ўходу, каб паглядзець кватэру. Яе над дзвярыма ня значылася—стаялі чотныя лічбы, а Ганна жыла ў кватэры 35. Трэба было ісьці ў двор і там шукаць. Рыгор накіраваў у працыненыя варотцы брамы.

- Вы да каго?—спыніў яго чыйсьці голас.

То быў дворнік, прытуліўшыся да цёмнае сьцяны і не заўважаны Рыгорам.

- Я ў кватэру нумар 35. Скажэце, дзе яна?

- Направа, чацьверты атаж...

- Дзякую.

На ўсходах Рыгор раптам спыніўся і сам сабе запытаў—ісьці?

Ня даўшы адказу, рашуча пайшоў угору. Не заўважыў, калі зьлева глянула на яго вядомая лічба.

- Не чакае, зразумела,—падумаў Рыгор і пазваніў.

Шагі, што застукалі па той бок дзвярэй, не дазволілі думаць. Хутка ў дзверы прасунулася бабуліна галава і запытала:

- Вам каго?

- Мне Ганну Завіру, яна дома?

— Уваходзьце. Направа другія дзверы. Пастукайце—у не хтосьці ёсьць...

Цёмны калідор узьбіў Рыгора на нейкую шафу. Ён папрасіў убачэньня і пачуў ззаду сябе:

- Стукайце.

Рыгор не пасыпеў падняць рукі, як Ганна выбегла на калідор і пазвала:

— Сюды, Рыгор... с-сюд...

Яе голас перацялі спазмы...

— Добры вечар... Неўпару?

У драбнюткай каморцы, дасьцішна прыбранай, усё-ж беднай на выгляд, пры акне сядзеў якісьці мужчына. Не разглядаючы яго, а шукаючы, дзе-б палажыць шапку, Рыгор падышоў да малюпаткага століку, з падстаўнікам для кветак.

— Магчыма паперашкодзіў?—ня глядзячы на Ганну, запытаў ён.

— Кінь, што з табою, Рыгор?.. Сядай, вось, і будзь, як у дому... Мне сорамна, што я нічога... Хіба пачакай, а я мігам зьбегаю...

— Ганна, ты...

Рыгору, аднак, хацелася есьці, і здорава. Гэта ён адчуў, калі зьлез з трамваю. Ён хапіўся,—бач, дарэмным быў яго намер перапыніць Ганну.

— Ты, вось, пазнайся з таварышом і пасядзеце ўдваіх.

Рыгор міжвольна абярнуўся да акна і ўгледзеўся ў твар Ганьінага знаёмага.

— Не пазнаеш?—запытала Ганна.

— Не.

— Артура Цьвібеля?—праказаў той.

Рыгор утаперыўся вачмі ў адну кропку і праказаў:

— З Рыгі? Ведаю!

— Помніш сходку і... Наталю?

Рыгор падняўся з месца і падышоў да чалавека з працягнутаю рукою. Ужо ён яскрава бачыў перад сабою перапоўнены людзьмі пакой. Наталін вобраз уклініўся між яго і Артуравымі вачмі.

— Але, якім-жа чынам? Ганна?

Стук дзвярэй, за якімі Ганна схавалася, быў адказам на Рыгравы словы.

— Я з Ганнаю толькі тыдзень таму як пазнаўся. І дзе, і як—проста цікава... Мая жонка працуе разам з ёю ў экспэдыцыі. Я, аднойчы, зайшоў да яе, а тая вазьмі і зьвядзі мяне з Ганнаю. Разгаварыліся—і выявілася, што абое з Рыгі... Калі-ж кранулі рыскага жыцця, знаёмых, так першым чынам—абое ўзбыліся

на цябе.. Паверыш—каб хто мяне завяраў, што я з табою сядуся тут, у Пецяярбурзе—махнуў-бы рукою... А, тымчасам, праўда... І як нутром чуў, што ты прыйдзеш сюды.. Давай, думаю, заскочу па дарозе і запытаю, ці бачылася з табою... Я жыву, вось тут, на Нікольскай; калі ласка, заходзь—буду вельмі рады.. Успомнім старое, хоць і недалёкае...

Яны трымаліся адзін у другога за руку. Ніводзін не памыкаўся разьвіняць таварыскага прывітаньня. Адначасна абое прыселі каля стала, як зьвязаныя... І толькі закавыляўшая пад Рыгорам крэсла заставіла яго мімаходзь абяруч хапіцца за апорныя пункты: за шыпяваньне акна—адной рукою, а за сьцену—другою. Аднак, гэта комічнае становішча ня выклікала ні ў адным водгуку. Праз хвіліну маўчанкі Артур загутарыў далей:

— За гэты год, таварыш Рыгор, я многа гора нацярпеўся. Мяне разьлічылі з заводу ў Рызе хутка пасьля твайго арышту. Я перш прабаваў паступіць на другі, але, як па згаворы—усюды адбой. Тады я напісаў ліст таварышчу ў Пецяярбург—той парадзіў прыехаць. Ня думаючы доўга—злажыўся і ў дарогу... Што-ж нам, пролетарам, доўга раздумваць? Пакідаць нечага, а сям'ю за рукі і ходу... Прыехаў у Пецяярбург, і, паверыш, добра ўладваўся. Астаўся на працы... Заработак быў ня дрэнны... Раптам—забастоўка... Ці-ж у маеі натуры ня быць першым? І, што ты думаеш, гэтымі вась рукамі накінуў масьцэру мяшок на голаў... Пасьля дазналі і ў чорныя сьпіскі. Куды не паткніся—адказ... Як і ў Рызе... Тады я кінуўся на другое—мяне ўперлі ў арцель-каталёў... Ну—там ня вытрымаў... А зараз з паўгода бадзяюся па дробных майстэрнях. Заработак—як кот наплакаў... Дзякуючы Міхасю Камару—мо' помніш яго?—удалося жонку ўладзіць на службу, і гэтак кідаюся... З агню ды ў полымя...

Рыгор уважліва слухаў, прапусьціўшы між вушэй ўспомненае Артурам імя Камара.

Круціць, браце, жыцьцё нас, як вецер саломіну!—праказаў ён.

— І яшчэ як круціць!..

— Але, вось, мне здаецца, што ня сумее зламаць! Ха-ха-ха! Не дамосья-а!

Рыгор, а за ім Артур, як па згаворы, падняліся з месц, каб праверыць свае сілы, ці сапраўды іх хоціць не паддацца жыцьцёвай нязгодзе.

У гэты момант стукнулі дзверы і ў пакой увайшла Ганна. Не патураючы інавошта, загутарыла:

— Сустрэла, выпадкова, Міхася Камара... Прасіла зайсьці... Але ён сьпяшыў кудысьці... і ніяк ня мог уварваць каліва часу... Вельмі прасіў днямі яго наведаць...

Ганна паведамляла гэта з перабоямі, засопшыся, уладваючыся з небагатым сэрвізам, які складаўся з двух талерак, аднаго нажа і відэлак. Яна сьпяшалася і гэта паднімала нэрвоўнасць—у скутку якой пару разоў выпаў з рук нож і чужь не павярнуўся стол...

Рыгор настаражыўся, пачуўшы імя Міхася Камара, але затрымаўся распытваць, пакуль Ганна не ўроўнаважыцца...

— Вось... цесната, бачыце... даруйце-э, чым хата багата...

Яна паглядзела на мужчын...

— А зараз і самавар... Ня болей дзесяці хвілін, перапрашаю...

Ганна памкнулася ў дзверы—Рыгор пераняў:

— Міхась Камар, кажаш?—Як-жа ён, адкуль і што?

— Хіба-ж табе Артур не казаў?

Ганна мігнула ў дзверы, падаўшы пра сябе знаць стукам самаварнае трубы ў калідоры.

— Я-ж табе казаў, Рыгор, што маю жонку Міхась у экспэдыцыю ўладзіў!

— Міхась Камар? А яго адрас?

— Я запытаю ў маёй жонкі—тая ведае... Кожны раз можам зайсьці да яго... Ды Ганна, напэўна, знае...

— Я мушу быць у Камара... Ганна?

Тая шмыгала то ў пакой, то з пакою... І клапацілася пра гасьцей.

— Як на ліха—жаднае цягі...—ні-то казала яна сабе, ні-то скардзілася гасьцём.

— Вы-бы кінулі, Ганна, з самаварам,—праказаў Артур.— Мы зараз пойдзем і дзе-колечы па дарозе перакусім...

— Па дарозе... а Рыгор, магчыма, і не абедар, праўда?

— Ты ўгадала,—пасьмяяўся Рыгор,—з заводу і да цябе—глядзі, во...

— Восі бачыце...

Ганна яшчэ парсьцей завіхнулася каля гарбаты. Цяпер яна пакінула гасьцей і ўжо зьявілася ў пакой з тарачым самаварам.

— Сядайце-э, прашу вас!—паэвала Ганна Рыгора і Артура...—Выпіце па шклянцы гарбаты...

П'ючы гарбату, іх гутарка цярпела ад нязвычайнасьці, часта пераходзіла з тэмы на тэму. І гадзін за дзьве часу яны стала вырасьлі толькі адно пытаньне—гэта пра тое, калі пабываць у Міхася Камара.

Падвешаны на сьцяне гадзіннік выбіў дванаццаць.

Артур падняўся з месца.

— Няўжо поўнач? Даруйце, я пабягу...

— Жонцы абяцаў?—пасьмяяўся Рыгор.

— Позна, позна, браце...

Ён па чарзе разьвітаўся перш з Рыгорам, пасьля з Ганнаю, і накіраваў у дзьверы.

— Чакаю... Думаю—не адкажацеся мяне наведць? Ганна? Рыгор?

— Абавязкова.

— Будзь пэвен.

Ганна правяла Артура за дзьверы.

V

ЯШЧЭ ДАНОСІЎСЯ СТУК Артуравых шагоў па каменным сходам—калі ў Рыгора з Ганнаю пачалася шчырая прызнаная гутарка.

Рыгор сядзеў, апёршыся локцем рукі на столік, напружана глядзеў у пагляднелы твар Ганны і казаў:

— Каб ты ведала, Ганна, я прыйшоў да цябе, як да бліжэйшага мне чалавека... Ці чула ты—арыштавалі Пятруса. І з дня на дзень можна чакаць...

Ён зацішыў голас.

— Пятрус бурьў Калтаўскую мануфактуру, а я... а я змагаўся з паліцыяй і казакамі ў будынку на Ломанскім завулку. Скажаць табе—добра, сьмела і дружна бараніліся. Але нас купка—а вакол дому—сіла ворага... За поўнач былі пераможаны, уцяклі з дому і ўжо праз некалькі хвілін я напаткаў бясчынныя патрулі коннае паліцыі... Што-ж аставалася на далей? І мы пайшлі працаваць. А зараз—вораг робіць расплату—кожны момант я гатоў ачуцца побач з Пятрусём... Ты чула?

— Я, я добра чую...—растрывожана праказала Ганна і змаўчала.

Маўчала, а на твары гусьціўся глыбокі раздум. Настарожаны ўзрок камяніў вочы; у куткох губ прабягалі нэрвовыя ўдрыгі. Было відаць, што дзяўчына аддалася пачуцьцю няпэўнасьці за Рыгора.

— Эноў можа стацца...

Ганна не даказала — нэрвовасьць скрала словы.

Дзяўчына тут-жа павярнулася да акна, каб захаваць ад Рыгора сваё хваляваньне.

Рыгор яскрава адчуў у сваім нутры Ганніна становішча.

— Цябе непакоюць мае навіны?—узьяў ён Ганну за руку.

Тая шчыльна да яго наблізілася; палажыла яму на плечы руку і адказала:

— Табе небясьпечна на кватэры...

За дзьвярыма пакою прашамалі чыесьці крокі.

— Начаваў-бы ў цябе, але цесна, няёмка ад гаспадароў кватэры і...

— Нічога, Рыгор. Начуй, прашу я...

— А ты?..

Рыгор пацёпам плеч дакончыў сэнс ня выказаных слоў—ці не завялікаю інтымнасьцю будзе гэта для яе. Ганна зразумела яго лепш, як-бы чула выразны бяссумненны сказ.

— Кажу табе, Рыгор, нічога... Я як колечы, а ты... а табе будзе месца...

Нельга было не паверыць у Ганніну шчырасьць. Рыгор шустрым узрокам акінуў пакоік Ганны. Тая засьмяялася.

— Цесна, ну-ж у цеснаце—ня ў крыўдзе... Няпраўда мо'?

— Чаму-ж няпраўда!..

І шчырасьць сваіх слоў Рыгор падмацаваў поціскам Ганнінай рукі:

Для іх обоіх было ясна без далейшых слоў—што ўсё злажылася як мае быць, само сабою, выпадкова, але неадменна і натуральна. Тады нечага вяртацца да гэтай тэмы, можна пераходзіць да чарговых пытаньняў.

І ў Рыгора, і ў Ганны мелася процьма плянаў і намераў, якія вымагалі неадкладнага абгавору і вырашэньня. Многія з іх былі агульнымі для обоіх. Кожнаму яны здаваліся трапяткімі, вострымі і прунтоўнымі.

Ды ніводнаму не хацелася варушыць язык, каб не перабіваць запойнае цікавасьці ўзаемнага сузіраньня. Сарамлівае і

няёмкае для другога разу, зараз прымалася за звычайнае і зразумелае.

Яны маўчліва глядзелі адно другому ў твар і тут-жа ўважралі цікавае, яснае і ў той час нявыразнае мінулае. У гэтым мінулым мясьцілася багата характарных рысак і глыбокіх момантаў. У ружовым воддалеку гэтыя рыскі і моманты яшчэ болей выпукляліся, адшліфоўваліся і ў прызьме бягучых хвілін давалі хвалюючае праламленьне.

Над іх нярухомымі постацямі насілася палкае натхненне, маляўнічавы надзеі; расла і формавалася тая жыцьцёдаўчая сіла, якая хавае ў сабе субстанцыю людскога бытаваньня. І Рыгор і Ганна адчувалі неабачныя ланцугі, якія вязалі іх падсьвядома і сьвядома, адным канцом замацаваўшыся ў Літку на станцыі—другім—вось у гэным пакоіку...

Болей году часу, што разьлёг між іх першым і апошнім спатканьнямі—звужыўся, стуліўся ў нязначны квадранец і зьнік... Зьнік, але не бяз сьледу... На кожным з іх—яго адбітак, выразны і вачавідкі. То-ж ім зацікаўлены абое, седзячы і вывучаючы адно другога.

Рыгор не выпускае з вока жаднае дробязі ў Ганнінай перамене. Ён бачыць кожную рысу яе пасталеўшага і пахарашэўшага твару. Вось гэты спакоўліва-ўглыбёны ўзрок пабуйнеўшых вачэй; пахудзеўшыя і ад таго—падаўжэўшыя шчокі з паўпатухшым рыжам; нявысокі і ня нізкі лоб, так характарны для нажытае Ганнай сур'ёзнасьці. Даўгаваты, з няпрыкметнаю гарбынкаю, стройны нос; як часнок, белых і чыстых, два рады зубоў. Выразнасьць цёмнашэрага ваччу і той-жа шоўк хвальністых льяняных валасоў. У хадзе—болей гібкасьці, болей дынамічнае рухавасьці. У постаці—непараўнаная элястычнасьць...

Рыгор падмячаў у Ганьне агульныя з Наталія манеры ў завіхах. Тая-ж, гэтак моцна запаўная ў яго нутро парывучатасьць; тыя-ж навароты і сталёвыя замахі рукі. Мэрам-бы нехта знарок прыдаў гэту якасьць год таму зусім непадобнай дзяўчыне. Адзін толькі год—праўда—вельмі даўшыся ў знак Ганьне—зрабіў з Рыгоравае знаёмае зусім іншую істоту. Гэта перамена выйшла ўдала пагоджанай, закончанай як знадворку, так і з нутра.

Перад Рыгорам стаяў чалавек, да якога нельга было не прасякнуцца глыбокаю пэвагаю; роўна з гэтым—цяжка было не падацца да яе і цёплым каханьнем. Калі-б ён думаў шукаць сабе сябра—можна было-б спыніцца на Ганьне і кропка. Ды зараз,

знаходзячыся з ёю сам-на-сам і далёка без аформленых намераў у адлегласці гэтага пытання—ён адчуваў, што Ганна бліжэйшы і радзейшы яму чалавек. Яна цалкам адпавядае яго запатрабаванням... З боку натуральнага падбору, бязумоўна, і сам дзядуля Дарвін не падкапаўся-б. Так! Жыцьцё—вялікі мастак і ператворца! Варта было ад Ганны адняць мацэру, перакінуць яе ў новае месца і ў іншыя абставіны, як з яе выйшаў чалавек, падобнага якому—пашукаць.

Цяпер Рыгору былі зразумелымі паводзіны Ганны, калі яна знарок наведала яго мацэру і гэтак цёпла абшылася з ёю, Зараз было ясна, чаму яна гэтак клапатліва чакала яго, а, стрэўшыся—пайшла ў шэрагах маніфэстантаў. Вось-вось яна ўся—у гэтых клопатах пра яго, у зацікаўленасці стрэчамі з Артурам і Міхасём Камаром.

— Я ўспомніў, Ганна,—перарваў зацяжнюю маўчанку Рыгор,—гэта-ж ты была ў Сілдох. Дай я табе падзякую за тваю ўвагу да мае старое.

Рыгор прыхіліў Ганну да сябе і надарыў яе пацалункам.

Гэта было для яе нечаканым і разам з тым надзвычайным.

Надзвычайным і глыбока дзіўным, бо нішто не паказвала гэтага. Ганна ўверана глядзела на Рыгора, як-бы супроцьстаўляючы сваю пранозаватасць яго востраму ўзору. І год нябачаны Рыгор вырастаў перад ёю ў мілы, зачароўваючы вобраз. У ім збіраліся Ганніны пераблытаны надзеі, за ім разгортваліся заманчывыя перспектывы. Але тут-жа, побач, Рыгор здаваўся халаднаватым і сухім. Прынамсі ў ім не знаходзіла Ганна таго, што-б дазволіла ёй паспавядацца яму ад душы. Намякне возьме пра што-колечы гэткае, а той, бачыш, і не спадабае.

Рыгораў пацалунак вярнуў дзяўчыну да поўнага давер'я.

— Ты ведаеш Рыгор, як я па табе сумавала. Я не знаходзіла выйсця ў сваім жыцці і ня цікавілася яго будучыняй... Той вечар, калі я наведала цябе па слядох першага спаткання, той вечар акрэсьліў усё... Я не злавала на цябе, застаўшы разам з Наталай; я даравала павынейшыя няпрыемнасці і болі; я толькі не даравала аднаго—гэта немагчымасці цябе замяніць другім... Разумееш, ці сьмяешся?..

Ганна апусціла вочы. Ціха выказаныя думкі рабілі шолам, гудзелі ў вушшу, і навостранасць у чаканні Рыгоравага слова—навостранасць была таней валаска. Вось-вось плаўкі зык, пушчаны з мілых, гарачых вуснаў сябра-таварыша кране па ім і...

— Што-б я не сказаў, гэтага будзе мала...

Другі пацалунак ажывіў яго словы.

У гэтым пацалунку крылася тое, за чым адчынялася поўнае ўзаемнае паразуменьне далейшага.

Адчуваючы гэта, яны спакойліва пайшлі настрэчу адпачынку.

VI

НАЗАЎТРА БЫЛА НЯДЗЕЛЯ. Ужо зранку горад жыў пад уражаньнем маніфэсту пра вайну. Па напаленых сонцам тротуарах тупалі тысячы пецяярбуржцаў, пераказваючы апошнія навіны. Яны, гэтыя навіны, далей адсякалі ўсякую няяснасьць, розныя надзеі і сумненні. Вайна санкцыянавалася подпісам «божага памазальніка». Вайна ўзаконьвалася воляю таго, каму пакуль ня кінулі пакарацца мільёны. Вось іх, гэтыя пакорлівыя мільёны, агнянены крывёю сатрап, з «божым імем» на вуснах, блаславіў на бойню.

Кожны, чытаючы белыя лісты на сьценах камяніц—ня быў ўпэўнены, што «божая міласць» не падставіць яго грудзей пад кулю. Суворая сапраўднасьць трымала пецяярбуржца ў душным горадзе. Адны з іх вылічвалі гады, успаміналі час прызыву і абмяркоўвалі пляны далейшага жыцьця іх сем'яў, другія будавалі намеры, вывучалі абставіны і падрахоўвалі будучую нажыву. Гэтыя апошнія з асалодаю чакалі моманту, калі з балькону Зімянга палацу «самадзержац усерасійскі і прочае» пачне чытаць маніфэст «сваім вернападданым», першыя пасылалі праклёны крываваму «благавернаму» чытальніку.

Рабочыя ваколіцы назьбіралі клясавую помсту.

Рыгор выходзіў ад Ганны а дзесятай гадзіне раніцы, умоўшыся чакаць яе на Каменастроўскім, каб пайсьці вечарам у оперны тэатр Народнага дому. У яго ня было думкі выяжджаць за горад.

Агульны настрой жыхарства, ахапіўшы Рыгора на вуліцы Пецяярбургу, рабіў гэты дзень цікавым і памятным днём. Рыгора чуласьць да агульных сутрасеньняў надавала яму вострасьці ў перажываньнях бягучага моманту.

Едучы з Пад'ячаскай на Выбарскую, ён уважліва прыслухоўваўся да кожнага жывога гуку, да маленькага шораху.

Яркае сонечная пагода не скрашала яго чаканьня тых ці іншых надзвычайных водгукаў на абвяшчэньне маніфэсту. Гра-

мадкі гараджан, растыканыя па бакох вуліц, каля белых квадрацікаў паперы, выглядалі ў Рыгравым ваччу знаёмымі вяшчунамі вялікіх падзей.

Пераяжджаючы Малую Няву і павіраючы на срэбра вады, ён бачыў яе застыглы спакой. Як і ў кожны дзень шыралі па яе прасторах шутаўскія лёгкія параходзікі; яны пярэсьціліся букетам святоніі публікі. У Пятроўскім парку—кішмя-кішэла людзьмі. З гікам і піскам падкідаліся высока ўгору качэльныя лодкі. Памерна круціліся скрынкі на карусельным калясе. Заліхвацкі зырылі бубны і гудзелі медныя трубы оркестраў. Сярод людзей блыталася ранейшая колькасьць бязпечных салдат.

«Няўжо іх ня кратка жах вайны? Або ўжо яны перадумалі маніфэст, перабалелі яго сутнасьць і вярнуліся да бягучых спраў?» падумаў Рыгор, цягнуўшы плячыма.

Кватэрная гаспадыня сваім настроем крыху выясьніла гэта. Стрэўшы Рыгора на парозе ў кватэру, яна ў упор праказала да яго:

— Цяпер ужо вайна—факт... Гуляй і думай пра заўтрашняе.

— «Так! Гуляй і думай пра заўтрашняе!»

— А цару—хоць-бы што: падпісаў і на трон,—дадала яна.

— А вась людзі маўчаць, мэрам так і трэба,—не даючы сабе адчоту,—выліў Рыгор накіпеўшую злосьць.

Гаспадыня паківала галавою і ўжмыльнулася.

— Людзі... што людзі... ёсьць розныя людзі... Адным—вайна гора і сьлёзы, а другім—вяселье і пацеха...

У гэтым сказе простае кабеты, мяшчанкі-абываталькі, хавалася доля мудрае ісьціны. Перад ёю спасаваў і Рыгор, спакойліва заўважыўшы:

— Так, Сарафіна Хлёраўна, так; вы праўду кажаце.

— Або-ж ня так? Паспрабуй перайнач... Вось казалі-ж людзі, якія маніфэстацыі ўчора былі ў спагаду вайне... Нават бышцам-бы якіясьці падстаўныя рабочыя прымалі ў іх удзел... Так... мы-ж чулі, колькі трухаў прайшло мінулаю ноччу?

Рыгор паціснуў плячыма:

— Ня чуў!

— Заўтра пачуеце...

Гаспадыня трымалася стоічна і словы з яе вуснаў ліліся, як з якогасьці бяздушнага мэханізму. Яе абыватальскі спакой і спакойная аднакавасьць моташнілі Рыгора.

Схаваўшыся ў сваім пакоі, ён чуў, як за дзвярыма далей гудзеў голас бесклапотнае гаспадыні. А ў гэты час за сьценамі дому, у агромністым горадзе, па ўсёй вялікай краіне насіўся крыжавы віхор вайны.

— Да мяне ніхто не наведваў, Сарафіна Хлёраўна?—запытаў Рыгор гаспадыню ў прачыненыя дзверы...

— Вас... Ой-жа, ой, даруйце-э, Рыгор Міхасевіч, вось вам пісулька. Утрапёная я баба... Сапраўды з доўгімі касамі, а з кароткім розумам. Загаварылася, стрэўшы вас, а экстранае справы... Дзяўчына якаясьці прынесла і вельмі прасіла тэрмінова перадаць...

Даючы выгляд вінаватай, гаспадыня рухава замятусілася па кватэры і хутка прынесла Рыгору пісульку.

— Я хацела запытаць вас, хоць і не да-рэчы, ці ня былі вы на Дварцовым пляцы?

— Чаго?

— А маніфэст слухаць... Цар-жа меўся чытаць яго з балкона Зіmnіх палацаў... Усе-ўсе ішлі туды.

Гаспадыня чупырылася... Чытаньне царом маніфэсту мела на яе куды большы уплыў, чым яго сутнасць.

— Н-ну яго з гэтым...

Рыгор не даказаў—не таму, што было неўпару і не на месцы, а таму, што літары запіскі перабілі сказ. Ён, не зачыняючы дзвярэй, прачытаў нястройныя радкі дзявочага характару і раптам настаражыўся—запіска была ад Гэлі.

«Няўжо Гэля ў Пецярбурзе? Як-то магло стацца?»—праказаў Рыгор уголас, і тут-жа пачуў адказ гаспадыні.

— Я так і ведала, што гэта ваша знаёмая. Але, даруйце мне, ад яе нясе падазронасьцю.

Рыгор на гаспадыніны словы нічога не адказаў. У пляць квілін ён пераадзеўся і пайшоў да назначанага Ганьне месца.

Яго думка мігам вярнулаця на кватэру, дзе Сарафіна Хлёраўна зьбіралася ісьці на Дварцовы пляц.

Сарафіна Хлёраўна—адна з тысяч філэзофак звычайнага непарушнага бытаваньня. Вось табе ўзрокі на вайну, вунь табе адносіны да маніфэсту, а побач думкі пра няведаную ёй дзяўчыну. Чым то Гэля паказалася ёй падазронаю, цікава? Ха-ха-ха! Няўжо яно... «Але я вазьмі і не распытай гаспадыні, што-ж Гэля сказала, падаўшы пісульку? Адкуль і як яна трапіла да мяне?»

Эпізод в Гэлінай запіскаю аднімаў Рыгорува ўвагу, пакуль ён не дайшоў да Каменнаастроўскага. Яго не перабіла нівошта, хоць на рагу Дваранскае Рыгор найшоў на громкі крымінал з непакорным пасажырам трамваю. Поліцэйскі нахабна тузаў сярэдніх гадоў чалавека, сьвістаў камусьці, а вакола гукалі зусім няласкава для гарадавога. Праўда, тут ня мелася сувязі з ваенным настроем. Рыгор прымеціў гэты настрой, калі падблізіўся да Троіцкага мосту. Тут было відаць, як гушчы людзей плылі узад і ўперад праз гарбатыя пралёты мосту.

— Рыгор, сюды-і!—пераняла яго Ганна.—Задумаўся-а не чага? Мо' зноў ня добрая навіна?—дадала яна.

— А і то—навіна,—ухмыльнуўся Рыгор.

Ганна зьмяніла міну—навіна не абяцала быць няпрыемнай.

— Кажы пра яе...

— Во,—Рыгор дастаў з кішэні Гэліну пісульку:

— Зямлячка прынесла, Гэлі,—ёсьць такая... Неспадзявана— і таму загадліва.

— Чаму загадліва?

— Таму, што зусім нядаўна я спатыкаўся з ёю ў Смагіне, а гэта ўжо яна тут... Але пабачым далей, а цяпер—пойдам у Народны.

— Так... Ну, ты-ж ведаеш, што там за опэра?

— Здаецца, ці не Тарас Бульба? Ды аднакава... Важна...

Рыгор не дасказаў, у чым хавалася гэта «важна». Цеганіна з білетамі, за якімі яму прыйшлося стаць у чаргу, перабіла думкі.

Калі яны ачуліся ў фойэ, Рыгораў настрой вачавідкі падняўся і расхвалываў яго нутро. У тэатр сабралася процьма багатае, шыкознае публікі, якая не па моманце выглядала бясспечнай і самадавольнай. Элегантныя вайскоўцы выгіналіся перад расфуфыранымі панямі, заліваліся робленым сьмяшчом. За сьценамі будынку яны хаваліся ад усяго таго, што было страшнага і праступнага ў царскім маніфэсьце.

Разьвіраючы навакол, Рыгор карцеў жаданьнем выкінуць якую-колечы штуку, хоць блазенскую, недарэчную, але такую, якую-б можна было заставіць вась гэту плойму адваротных яму людзей замятусіцца, узьюшыцца, пачуць, што ў іх над нагамі— ня цьвёрда. Шэраг казачных комбінацый мігнуў у яго думках, завярцеўся ў шалёным лёце...

— Хадзём, хадзём, ужо трэці званок,—перабіла яго Ганна.

На іх хлынуў гулкі, порсткі натоўп глядачоў і панёс з сабою напрамкам да ўходу ў глядзельную залю.

Яны не пасыпелі знайсці месца, як агні пагаслі і ў глыбіню агромністага прастору будынку прагудзела:

— Марсэльезу-у-у! Марсэльезу-у-у!

Адзіны гук хутка зьліўся з цэлаю гамаю настойных вымагальных крыкаў да оркестру, каб той прайграў марсэльезу, як рэвалюцыйную песьню. Крыкі верхняга ярусу запоўніліся рэдкімі выгукамі ў розных канцох тэатру.

У адказ на іх—оркестр дэманстрацыйна зайграў «Божа, цара храни». Пранёсся беглы шорах па ўсёй залі і партэр, амфітэатр ды першы ярус—падняліся, як адзін. Выбухнула маніфэстацыя за вайну, подых якое з прыходам у тэатр абдаў Рыгора гідотай.

Як стаяў, ён увесь закалаціўся ў пазыве абурэння і на ўсю сілу гукнуў: «Далоў вайну-ю!». Яго выгук востра ўрэзаўся ў звонкі оркестр.

Ганна нэрвова тузнула Рыгора за крысо жукеткі і ўдала засланіла сабою з боку насупліва глянуўшага ў яго бок таўсыцяка.

З пярэдніх месц азірнуліся ў іх бок каля дзесятку чалавек; іх вочы гарэлі жывёльнаю злосьцю.

Рыгор незаўважана, паўз сьцену прайшоў да выйсьця ў фойэ і да канца іграньня гімну ачуўся на трэцім ярусе.

Ён ужо праходзіў да свайго месца, як на ўспыхнутае сьвятло ў тэатры паняслося з чацьвертага ярусу новае дружнас—«Марсэльезу-у! Марсэльезу-у!»

Сьвятло зноў пагасла, ды гукі не змаўкалі. Оркестр зацягнуў «Марсэльезу», і ёй настрэчу хтосьці прагукваў Рыгораў лёзунг «Далоў вайну-у-у!».

Рыгор зычна запляскаў у далоні.

Ганна тузнула яго за рукаў.

VII

— ГЭТА-Ж ТРЭБА, цэлым тыднем ня даць пра сябе жаднае весткі... Я ўсё чакала, што авось наведаеш, авось кінеш адкрытку, а ты...

— Перша давай прывітацца, а тады ўжо будзем ушчуваць... Якая ты, Ганна... Ласьне можаш вымеркаваць, каб усё шло па пляне... Думаў ужо, што чацьвяргом абавязкова зайду, а, тым

часам—навярнулася сходка і затрымала... Тады адклаў на сёння...

— А я, паверыш, трывожылася за цябе... Колькі розных думак перабрала... Усё-ж, па-мойму, ты неасцярожліва трымаў сябе ў тэатры... Ці-ж гэтым зпровіш каму...

— Згрозіш... Ха-ха-ха! Няхай паслухалі... Задумаецца, каму трэба...

Ад пункту стрэчы на рагу Вазынясенскага, яны прайшлі да Пад'ячаскай і завярнулі налева.

На вуліцы было ціха і цемнавата. То насустрач ім, то абганяючы іх, хадзіла шмат пешаходаў, болей жанчын. Зрэдку чуліся гучныя лярэклікі, лаянкі і піскі.

— Тут шмат жульля і...

Ганна ўскорыла хаду.

— Ты сыпяшаш, каб не спазьніцца? Яшчэ-ж дзевятая толькі. Напэўна-ж Камаровы чакаюць?—праказаў Рыгор.

— А ласыне яны ведаюць, што мы зойдам сёння?

— Ня ведаюць? А я-ж думаў...

Яны ачуліся на Нікольскай. Якраз прабег трамвай і ажывіў сваім гукам маўчлівы квартал. З-пад перакіднога мосьціка праз Фантанку глядзела некалькі сіняватых газавых ліхтароў.

Ганна, падняўшы галаву ўгору, прыглядалася ў вокны будынкаў. Яе хада зацішала. Рыгор патвараў.

— Вось, глядзі, на чацьвертым паверсе пара асьветленых вокан? Гэта якраз Камарова кватэра. Пераходзім на правы бок...

— А ці варт сёння ісьці да іх?

— Ну, ты-ж ехаў знарок...

Хутка яны апынуліся ў дзвярах. Ганна першаю пайшла па ўсходах. Рыгор адставаў. Да чацьвертага паверху ён адстаў на два пралёты і нагнаў Ганну, калі перад ёю ўжо былі адчыненыя дзверы ў кватэру Камара.

— Нешта цяжка мне даюцца вашы паверхі,—праказаў Рыгор у цёмны калідор кватэры.

— А як-жа я—кожны дзень па некалькі разоў,—адказала Ганна

— С то-ж і тое...—дадала жаночая асоба, стоячы ў ценю за дзвярыма.

— Мой Міхась штораз, калі ўзыйдзе наверх, праклінае і ўсходы, і дом, і людзей, якія яго будавалі... Чамусьці ня любіць, ды годзі... Па мне-ж, хоць-бы што...

— Ну, убачайце, мы бяз попыту прося ў дзверы...

Рыгор прыпыніўся і прытрымаў за руку Ганну.

— Ці хоць гаспадар у дому?—запытаўся ён.

— Дык-жа чакаем, напэўна вас... І Артур Цьвібель разам...

На іх гутарку адчыніліся дзверы бакавое каморкі і з іх прасунулася галава мужчыны. Рыгор кінуў да яе востры, напружаны ўзрок, але не знаходзіў знаёмых, памятных рысаў. Выцягнуты твар з французскаю рыжаватаю бародкаю, з высокім ілбом, худым доўгім носам і заўпальмі шчакамі, не перадаваў ранейшага Міхася. Няўжо і ён паспеў так змяніцца? Ці, магчыма, Рыгор згубіў з памяці яго рысы?

Пераступаючы парог у каморку і наблізіўшыся тварам да твару Камара, Рыгор улавіў арыгінальнасьць і плаўкасьць Камаровага ўзроку, яго заўсёдашняю ні-то цяброўскую, ні-то гіронічную ўхмылку, скрадзеную тонкімі губамі і ўпаласьцю шчок.

— Рад бачыць свайго вучня,—прывітаўся Камар.

— Ня меней рады стрэцца са сваім настаўнікам,—адказаў Рыгор.

— А мы ўжо і надзею згубілі вас дачакацца. Праз увесь тыдзень чакалі—авось прыйдуць, авось... Мяне тады Ганна так заверыла, што я думаў назаўтра-ж вас бачыць у сябе...

— Цяпер такая пара, што і на гадзіну наперад не ўгадаеш,—падаў Артур.

— Так, пара бурлівая... Ці думалі мы, памятаеце, хлопцы, пра гэта ў Рызе? Ніколі. А зараз... Але сядайце, вось... Бярэце хто крэсла, хто на канапцы...

Камар увіхаўся каля гасьцей, перастаўляючы з месца на месца крэслы і прымаючы ад іх галаўныя ўбёры.

— Яшчэ ўсё не ўсталяваліся акурат. Пакуль агойтаеся—час імчыцца... А з банку ня возьмеш...

— Міхась!—пачулася з калідору,—хадзі сюды...

Камар у пару хвілін выбег з пакою і зьвярнуўся назад...

— Прывітаўся, хто галодны?—запытаў ён.—Та жонка, вось, яшчэ згатуе ці што-колечы з мяснова...

— Да не, не, не!—у адзін голас зааднекваліся Рыгор, Ганна ды Артур.

Камар крыкнуў у неадчыненыя дзверы—гарбаты!—і стаў перад гасьцямі так, каб бачыць усіх траіх.

— Я задаволены, што нас доля зноў сабрала разам... Праца і змаганьне да таго збліжаюць людзей, што цяжка, бывае, рас-

стацца... Калі, вось, цябе, Рыгор, заарыштавалі, я проста занудзеўся... Хоць мы і разыходзіліся ў поглядах, аднак—то ў дробязях, а мэты нашы—роўныя... Няпраўда, мо'?

Рыгор ухмыльнуўся і гэтым заставіў Артура з Ганнаю павярнуцца да сябе, а Камара—настаражыцца.

— Ня згодзен?—запытаў Камар.

— Згодзен, але ня цалкам... Я прыпамінаю нашу сходку і вашу асьцярожлівасьць наконт забастоўкі, памятаеце?—адказаў Рыгор.

— Тады ты быў ня праў—здарэньні паказалі. Няхай, вось, Артур скажа.

— Гэта з якога боку судзіць,—падаў той.

— З усіх бакоў, таварышы...

Камар прайшоўся па пакоі, азаданы Артуравым адказам.

— Ня з усіх клопцы; дарэмна вы ўпіраецеся... Палезьлі-б напралом—было-б крыві па калені...

— Бяз гэтага не абыйсьціся... Болей крыві не пральеш, чым яе вымагае вайна. А, між тым...

Камар задумаўся і некалькі памаўчаў.

— Часамі патрэбна і гайна,—уверана праказаў ён.

— Каму?—перанялі яго ў адзін голас Рыгор з Артурам.

— Ды хоць-бы нам, рабочым... Хто не глядзіць у сутнасць рэчаў, той гэтага не разумее... Нямецчына з даўных імкнецца закабаліць Расію і гэтаму трэба зрабіць канец... Вайна апраўдваецца гістарычным і соцыяльным разьвіцьцём нашае краіны...

— Нават так?..

У Рыгоравым голасе задрожэлі ноткі абурэньня. Ён моцна сьціснуў кулакі, пусьціў вольную міну па твары і падняўся з месца. Бачачы гэта, Ганна настаражліва сачыла за яго паваротамі.

Відаць было, што Камарова гутарка хапіла Рыгора за жывое.

— Дык вы па сьлядох нямецкіх соцыял-дэмакратаў? І магчыма разам з іншымі маніфэставалі за вайну?

Вострасьць гэтых пытаньняў, рубам пастаўленых Камару, Рыгор ня лічыў надмернымі і недачаснымі і вызоўна чакаў на іх адказу.

— А, думаеш, нямецкія соцыял-дэмакраты ня правы? Што-ж, браце, па-твойму, для рабочага не павінна быць дарагою яго радзіма? Яны ня кайзэра бароняць, а заваяваныя імі вольнасьці... Перамажы расійскае самадзяржаўе—тады ланцугі няволі патаў-

сьцеюць удвойчы. І парлямант, і агульнае, тайнае права выбараў, і свабода саюзаў—усё паляціць да чорта... Тое і з намі: перамога Нямеччына—прускі бот растопча нас, як чарвяка. Мы не павінны быць колёніяй нямецкага капіталу...

— Ха-ха-ха! Артур, чуеш?

Рыгор зрабіў некалькі крокаў да Камара, ажно той папровіўся на месцы.

— А вы, дзядзька Міхась, вельмі пакахалі пумы роднага капіталу. Вы хочаце будаваць краіну лагоджана з памешчыкамі ды генэраламі радзімага пахаджэння. Ганьба! Я не чакаў ад вас гэтага, таварыш Камар. Ніколі. Замест аднакава суворе вайны з нашымі, гэтак і з нямецкімі ды французскімі капіталістамі, бюрократыяй і памешчыкамі ды з сыстэмай капіталізму—вы агалашаце грамадзянскі мір. Цікава, калі вы сталі гэткім заядлым патрыотам? Ці не натхніў толькі вас цар чытаньнем маніфэсту пераднародня? Не чакаў, не... Знача, па-вашаму, усе зьбіраіцца вакол прастола цара-бацюшкі і нішчыце праклятага кайзэра... Ну і ну! Н-ну—і... Не чакаў, Кажу вам...

Пакуль Рыгор казаў, і Камар і Артур спрабавалі перабіць яго сказы сваімі ўстаўкамі, але ён паднімаў голас і глушыў іх.

Для яго ня было змякчаючых даных для Камара. Апошні стаяў перад Рыгорам у новым вобразе, за якім хаваўся акрэсьлены, выпуклены і адваротны Рыгору змест. Гэты змест шміль сабою ўсё тое, зашто Рыгор хапаўся, будучы павінным Камару. Пачуцьцё прыязны, бліснуўшае на Рыгора пры першым прывітальным слове з боку Камара—зараз зьнікла. Камар быў для яго чужым і далёкім чалавекам. Нават абставіны—пакой з усімі яго атрыбутамі, пачаў выглядаць бяспрытульным і варожым. Яго паветра давіла і замыкала Рыгоравы гартань ды вусны. Хацелася зараз во, бязумоўна і дэманстрацыйна рушыць з месца і выбрацца за сьцены Камаровай кватэры.

Рыгор пад уплывам гэткага настрою пацярнуўся да акна і доўга не зважаў на спробу Камара працягнуць спрэчку, увесці ў іх большае тлумачэньне і абкружэньне руб. Ён скланяў на ўсе лады гучныя словы, як «рабочыя інтарэсы», «вярнейшы шлях», «да перамогі працоўных», «ідэалы будучага».

— Для Рыгора яны мелі зусім танны эфэкт.

Было вачавідкі адно—атрутная хвароба буржуазна-мяшчанскага патрыотызму ўлілася ў нутро акрэсьленага кола рабочых. Ці то недаскапалае ўразуменьне асноўных прычын соцыяльнага

разьвіцьця грамады, ці то пахіл у бок дробнабуржуазнага сьвета-адчуваньня—адно з двух збочыла іх з правільнага шляху. І гэта—была бяда. Гэта дало магчымасьць на нейкі час затармазіць рост рабочага нездавальненьня вайною. «Урад пастараецца выкарыстаць гэтых Камароў для сваіх інтарэсаў»...

— Ганна, а ці нам не пара пайсьці?—запытаў Рыгор сярод настарожанай маўчанкі.

— Так, вам усёроўна ня вырашыць сёньня закранутага пытаньня. А часу, во—каля дванаццаці гадзін.

Яна паднялася і падбегла да акна.

— А табе-ж ехаць блізкі сьвет!

— Пасьпеце, чакайце-э, хоць вып'ем гарбаты,—пераняў Камар.—Арыгна, што-ж у цябе гэтак марудна?—прагукаў ён у дзьверы.

У дзьвярах паказалася Камарова жонка.

— Я даўно гатова, ды ўсё вас чакаю. Калі ласка, нават падправала ўжо самавар. Ці-ж вас дазавешся? Быццам які клюб, або што... Га-га-га! Ту-ту-ту... Ідзеце-ж...

Гаспадыня заківала галавою і пайшла ў суседні пакой. Камар гасьцінна паказаў рукою ўслед жонкі, запрашаючы гасьцей.

Артур першым накіраваў за гаспадыняй.

— Ідзі-ы, ідзі-ы, Рыгор! Гарачая гарбата любіць гарачых людзей... Бачу, усё-ж я, што ты ні каліва не зьмяніўся за гэты час... Як прысак—так вось і пышаш, і пышаш... Скажу, ведаеш,—Камар патрапаў Рыгора па плячы:—па-старому, магчыма ў наш час патрэбны і падобныя табе людзі. Ну, а я—я ўжо закарчэў на сваіх поглядах і болей ні з месца.

Рыгор нічога не адказаў. За сталом ён таксама маўчаў, несхаця п'ючы нясмачную яму гарбату. У яго нутры ўзрастала палкае хаценьне мігам перанесьціся ў іншыя ўмовы, напаткаць іншых, блізкіх сабе па настроі людзей і кампэнсаваць гутаркаю з імі пачутае ад Камара. У гэтым настроі Рыгор пасьпеў усяго дапіць шклянку гарбаты, пасьля чаго рашуча і настойна дамогся пакінуць застолье і пайсьці з Ганнаю ад Камара.

VIII

ТОЛЬКІ СТУКНУЛІ зачыненыя дзьверы, як Рыгор адчуў заўважную перамену ў настроі. Мэрам-бы ён скінуў з сябе нешта ліпкае і агіднае. Нават прытухлае паветра сходаў студзіла кіплі-

вую злосьць і разганяла адваротнае ўражаньне ад Камаровай гутаркі.

Ён уподбежкі спускаўся ўніз, пакінуўшы Ганну ззаду на цэлы пралёт.

— Чакай, Рыгор!

Стук крокаў заглушыў яе перайманьне, і Ганна нагнала Рыгора ў дзвярах.

— Ты дэманстрацыйна выйшаў з кватэры! Ці варта было гэта рабіць?

— Ня мог, паверыш. Ня мог! Калі я слухаў Міхасёвы развагі, яны мне дапаміналі гідкія выгукі патрыотычных маніфэстацый...

— Чакай...

З процілежных дзвярэй выйшаў захутаны ў шубу кароценькі, квадратова чалавек.

— Вы выходзіце?—запытаў ён пісклівым жаночым голасам.

— А ласьне ўжо запэрты вароты?

— Нельга, бачыце, іначай... Я прабаваў пакідаць незапэртымі да першае гадзіны—дык—што вы думаеце?—бяды набраўся. На адным тыдні тры кватэры абабралі. А-і-ы-эй! Колькі разьвялося жульля—ня дай ты рады! Людзі надзвычай распусьціліся. Ні табе закону, ні табе боязьні... Зломысьніцтва вакола: ідзе, хай-бы цішком прайшоў, дык не: стукае ў дзверы, а то паб'е ліхтар. Ці-ж гэта па-людзку?.. Наш раён асабліва распусны. Тут з цябе сярод дня зьдзяруць паліто, ці вымуць паралез... А' поліцыі—з агнём ня знойдзеш—баіцца таксама...

Дворнік знарок марудзіў, бразгаючы ключом у замку і бобам сыплячы недарэчнымі сказамі. Ганьне не сьцярпелася, і яна падагнала яго, хапіўшы за замок.

— Я зараз, барышня, зараз... Нешта зацяе ключ,—схлусіў дворнік, і дарэчы паскардзіўся:—Да таго скнары, што і замка людзкога ня купяць... Пэўна спадзяюцца на дворніка. За дваццаць рублёў у месяц гатовы рамонт патрабаваць за мой кошт...

— Ё у вас больш ніякага даходу?—пацікавілася Ганна.

— Ат... часамі трапіцца добры чалавек і перакіне саракоўку якую, ды ці-ж гэта лічыць... дапамагай? Дом, куды добрыя людзі баяцца зайсьці...

Апошні сказ зьбянтэжыў самога дворніка.

Каб перабіць магчымае на яго рэагаваньне з боку Рыгора з Ганнаю, ён порсьцеі замятусіўся каля замка і пад'ехаў да іх з ільсьцівай дарадай:

— Я-б сказаў, што вам лепш пайсьці налева: там і людзей нядобрых меней і трамвай пазьней ходзіць...

Ганна падзякавала дворніку за дваіх і дала яму некалькі мэдзякоў.

На вуліцы Рыгор пацікавіўся:

— Цябе ён хіба ведае, што так гасьцінна стрэў?

— Так ведае мяне, як і цябе. Натура ўжо такая... Чалавека не прапусьціць, каб не нагаварыць яму бочку арыштантаў... Міхась казаў...

— Кінь пра Міхася...—перабіў яе Рыгор:

— Што за зьнянавісьць да чалавека! Ты робішся загадкавым для мяне, Рыгор. Ну, а калі хто нязгодны з тваімі думкамі, ці-ж можна абняхайваць яго, як чалавека...

— Ня ў гэтым справа, Ганна. Па-першае—чалавек пазнаецца па яго думках, па-другое, гледзячы, чые думкі ён выказвае і як іх выказвае. Міхасьёвы думкі—варожыя мне, як рабочаму, а выказ іх—насьмешлівы і здэчны...

— Я-б не сказала гэтага.

— Ты сантымэнталістка, Ганна.

— Адкуль ты ўзяў?

— Цябе ня кратаюць клясавыя супярэчнасьці...

— Х-хі-ха-хі! Рыгор! Навошта завострываць там, дзе ня трэба. І ты, і Міхась—абое рабочыя... Абоіх...

— Ды ня роўна служым рабочай справе...

Працяжны гучны званок трамваю, што выбег з-за рагавога будынку, спыніў іх размову і хаду.

— Бяжы, пасьпеш!—штурхнула Ганна Рыгора.

— Куды-ж ён ідзе?

— Хоць трохі ды падвязе.

— Бывай... Чакаю ў нядзелю...

Ганна паматала хусьцінкаю ў бок пабегшаму ад яе Рыгору.

Па ціхай вуліцы залапацелі частыя стукі яго крокаў.

Ужо важаты намерыўся да ад'езду, калі Рыгор хапіўся за сьлізкі жоўты прэнт дзяржанья. З разгону яго правая нага моцна стукнула абсацам у бакавіну вагона.

— Асьцярожлівей!—заўважыў кондуктар і ў момант працягнуў руку да сыгнальнага шнурка.

Рыгор стаў на задняй пляцоўды, і паглядзеў назад.

У бок трамваю ішла якаясь жанчына; адаленасьць не дазваляла ў ёй убачыць што-колечы ўсвойнае Ганьне. «А між іншым, яна мусіла накіроўвацца гэтай дарогай».

Рыгораў узрок прабег па цёмнай сыяне будынкаў і выцягнуў з галавы дагадку: «Здаецца, Ганна жыве вось у гэтым...».

Трамвай рвануўся наперад і параўняўся з адасобленай, зусім невядомай Рыгору будышняй.

«Ганна, напэўна...»

Зложаная думка дзесьці высьлізнула з яго адзнаньня і пакінула па сабе пустое месца.

Было дарэчы, бо халаднаваты ветрык, што дзьмуў насустрэч бягучаму трамваю, прыемна студзіў Рыгораў твар, навяваючы салодкае заспакаеньне. Яму захацелася нейкі час пастаяць так аднаму, бяздумна любуючыся мігаючымі начовымі вобразамі сталіцы.

Высадзіўшы голаў, ён лавіў узрокам трапяткія агні ліхтароў, цьмяныя палосы каналаў і пералівы ў іх туманлівых адсветаў агню. Чорныя купы садоў і гіганцкія цені будынкаў хавалі сабою адрывныя выгукі запозьненых галасоў, крокаў і поліцэйскіх сьвісткоў.

Чароўнай карцінай мігнулася асьветаная заводамі Нява...

— Вам далёка ехаць?— зьяянацку для Рыгора запытаў яго кондуктар.

— А дзе мы зараз?

Кондуктар гіронічна ўхмыльнуўся і паглядзеў у цёмны прастор.

— Выяжджаем з Васільлеўскага...

— А куды ідзе трамвай?

— У парк, на Пасадзкую...

— Мне ў Лясное.

Кондуктар прысеў у кутку пляцоўкі між выхадам і моторам і заплюшчыў вочы.

У вагоне драмала пляцера пасажыраў.

— Ці засьпею я паравік?

Пытаньне ў думках неспадзявана для Рыгора перавярнулася ў слоўнае і выклікала сабе адказ з боку кондуктара:

— Напэўна яшчэ засьпеце... Усё-ж трэба сьпяшыць.

Гадзіннік на скрыжаваньні Каменастроўскага і Вялікага проспектаў паказваў палову другое.

Гэта наводзіла сумненне, Рыгор уподбежкі пайшоў ад Пасадзкае напрамак да клінікі Вільлё.

Ён пераходзіў Дваранскі мост, калі насустрэч паказаўся трамвай. Нешта зарупела яму стаць і паглядзець у вагон. І якраз яго ўзрок напад на знаёмы твар Якава Гіса.

— Ня мыляюся?

Трамвай не дазволіў праверыць, хоць Рыгор яшчэ далёка праводзіў яго напружанымі вачыма.

Вераемнасць, мала калі падводзіўшая Рыгора, заварушыла яго цікавасцю.

Яму захацелася стрэцца з Гісам і ўспомніць рыскае мінулае. Ды Рыгорава бягучае знаходзіла сабе ў Гісе прыемнае папаўненне.

Вялікі і шумлівы горад паступова выкрываў свае дадатныя для Рыгора магчымасці. Час-ад-часу кола яго знаёмых пашыралася, і водлуг гэтага паглыблялася зрашчэнне з сталіцаю. Ужо Рыгор ня браўся астуджаць сябе адзіноцтвам. Ён ня мог таксама дапускаць абмежавання ў далейшым знаёмстве. Кожны дзень гатоў быў надзяліць яго новаю стрэчаю, часта надзвычайнаю. Бягучы момант спрыяў таму: разварушанасць вайною закаржэлага ўстою і звычайнай нормалізацыі адзначаліся раскіданнем ва ўсе канцы людзкое грамады.

І зусім дапушчальным былі думкі Рыгора напаткаць на вуліцах Пецярбургу любога свайго знаёмага. Міхась Камар, Артур Цьвібель і Якаў Гіс—сведчылі за тое.

Адным днём, суздром, ён можа стыкнуцца тварам да твару і з Паўлам Адамавым Памыйкаю.

Ён успомніў яго, толькі выпусціў з ваччу трамвай, у якім праехаў бадай-што Якаў Гіс. Успомніў і пашкадаваў, чаму-б сапраўды, Міхася Камара не замяніў Памыйка.

У гэтым падатлівым для рэволюцыйнага ўплыву чалавеку Рыгор бачыў стойкага ваяку, падгатаванага агітатара і здольнага арганізатара.

Адгон прастору і часу, як праменьні радыё, прасьвяцілі перад Рыгорам Памыйкаву істоту і выявілі ў ім рэдкага чалавека.

«Трэба сьвядома і балюча самаўлікнуць за доўтую, маньліваю маўчанку».

На добры лад і водлуг абяцанак, якія дыктаваліся Рыгору не пачуўцём аддзякі, а таварыскай павіннасцю, Памыйка меў атрымаць ужо некалькі Рыгоравых лістоў.

А між тым... Абяцаная і асьвечаная сумеснаю працаю, падмацованая Рыгоравым словам, патрэбная сувязь паміж імі і сілцоўскімі таварышамі—рассыхалася. Рыгор недазвольна забыў пра гэта... Колкім дакорам адгукнуўся ў яго нутры ўспамін пра Памыйку.

Аголеная вінаватасьць малявала перад ім рознастайныя дапушчальнасьці, канцы каторых пачыналіся ад яго.

Смагін, як і Расія, стыкнуўся апошнім часам з нячуванымі фактарамі знадворнага жыцця. Кожны з іх мусіў так ці іначай адбіцца на дзейнасьці мясцовай арганізацыі. Сталічны вопыт, хоць ускосна прыкладзены ў Смагіне, даў-бы сваясаблівы адбітак кожнаму фактару смагінскага жыцця...

Так — паміж ім і Смагіным утварылася глыбокае правальле. Толькі і бачыў Рыгор—гэта нямалёваныя Рудольфам Шульцам страшныя вобразы мобілізацыйных часоў.

Але... нават і ў Рудольфа ён не запытаў пра Паўла.

Ён садзіўся на паравік, вось-вось ня ўцёкшы з-пад носа, а словы і сказы, цалкам вылітыя з разгорнутых і прызнаных выбачэнняў, стаялі ў галаве, як радкі лінотыпу.

Шпаркі бег паравіка Рыгор падганяў нэрвовым калываннем усяе постаці, рытмічнымі ўхіламі ў бок дымлівага лёкомотыва. Паўгадзінная язда і квадранцовая хада ад спынкі да кватэры—паказаліся бясконцымі. Раздражнены на ўсіх, а на сябе болей, ён недалікатна ўварваўся ў кватэру, нават забыўшы прышчапіць дзьверы і, не распранаючыся, сеў за пісаньне.

IX

ЗАЦЯГ, З ЯКІМ РЫГОР пасядзеў болей гадзіны над шэраю папераю, нагадваў пакорлівую споведзь перад Памыйкам. З адчыненага нутра выліваліся прызнальныя сказы вінаватасьці і таварыскага перапрашання.

Ён пісаў і разам з тым драбніўся на маленькія частачкі, што ў руху электронаў імчаліся з ціхага пакою далёкае сталіцы да закінутага Смагіну.

Вобраз Памыйкі ў многалікіх інтэрпрэтацыях неадступна лунаў над яго сагнутаю постацьцю. Здавалася, што шамалі Паўлавы крокі і скігітаў у рытмічных паводзінах яго напільнік. Белы каўнерык Карла Людвіга Шульца адцяняў разлажачаныя косы смагінскага апрашэнца.

Показалася, мэрам-бы ў ціхім шорпаце адколанай ад шуляванья стромкі, якую няпрыметны ветрык разгойдваў пад цёмным акном каморкі—выяўлялася нескладаная мэталевае песьня разгорнутай працы ў Шульцавай майстэрні.

І, разам з гэтым, Рыгор ня чуў, як у пакоі гаспадыні, за тонкаю перагародкаю, гадзіннік выбіў лічбу чатыры.

Пастаўленая кропка за чорнай стройнаю літарай Н набыла ўсвойнасьць, з якою падняла Рыгора з месца і абярнула яго тварам да празрыстага святла пяцідзясцісьвечнай лямпачкі. Густа сьпісаны лісток паперы зьмяшчаў у сабе наступны тэкст:

«Дарагі таварыш Павал!

Нарэшце... Так, нарэшце сабраўся напісаць табе гэты ліст. Я чую твае здзіўленьня, гіронічныя выгукі і бачу недаўменную міну на твары. Разуверны мах рукі ня раз пахаваў пад сабою ўсякую надзею атрымаць ад мяне вестку. Думаю, што з гэтым разам пахавана і тая павага, якую я ад цябе неаднойчы чуў. Я ня серджуся за гэта, бо сам нясу віну. Вінаваты цалкам за доўгую неапраўдлівую маўчанку... Заслужыў ад цябе глядзець на мяне так, як ты, думаецца, зараз глядзіш. Усё-ж, павер, я ня думаў зрабіць таго, што сталася. Калі праз гэткі доўгі час мне не ўдалося табе напісаць ліст, то ня я цалкам вінаваты ў тым. Ня я—цалкам! Можна, не паверыш,—бо крыўда ператне веру! З часу прыезду ў Пецяярбург, я вярчуся, як белка ў калясе. Сталіца зассала мяне ў сваё бурлівае жыцьцё і не давала магчымасьці апамятавацца. Я толькі лічанымі ўрыўкамі мог адцягнуцца да прыватных пытаньяў—здарэньні-ж бягучага часу бяруць маю ўвагу для сябе. І я не перакору гэтаму. Ты-ж ведаеш, чаго я ехаў у Пецяярбург. Табе вядома ўсё гэта, і я ня буду спыняцца на тым, як і што выпадзены мною прамадзкія абавязкі. Скажу адно: за гэты час я пасьпеў сёе-тое зрабіць... Ды ці-ж у гэтым толькі мае заданьні ў справе распачатае эпопеі змаганья за сьветлую будучыню працоўнікаў? Але я зусім не ўмяляю свае віны перад табою. Я мусіў урваць гадзіну-другую часу і—ня раз!—каб напісаць табе ліст і падзяліцца бягучымі навінамі. І не зрабіў таго! Не зрабіў і, магчыма, не пасобіў вашай працы...

Я чуў ад Рудольфа, што начаўплюся за гэты час у Смагіне. Мяне вельмі цікавіла і цікавіць ваша праца ў час мобілізацыі. Ня меней цікава мне ваша становішча зараз... Я-б радзіў вам ня згортаць працы, але пераглядзець яе мэтоды. Суровы момант

вымагае таго. Вайна—гэта найудзячнейшая тэма, толькі дваяка-вострая. Трэба брацца так, каб незаўчэсьне парэзаць рукі...

Ліст не дазваляе даўжэй спыняцца на гэтым пытанні, бо мне цяжка судзіць пра вашу сытуацыю... Было-б вельмі пажадана мець ад цябе вестку і тады можна было-б пагутарыць на тэту тэму даўжэй... Усё-ж скажу, што тут, у Пецярбурзе, вайна балюча адбілася на настроі рабочых. Выбухнуўшая ў час прыезду Пуанкарэ забастоўка, была расьціснута жалезнымі клешчамі разьлюпанай ваеншчыны.

Усё-ж рэволюцыйны настрой ня зьнішчаны, не. Ён часова прыціх, прытуліўся па кутках мілітарызаваных фабрык ды заводаў, у цесных каморках рабочых кватэр... Магчыма, нейкі час вайна змывацьме крывёю працоўных маладыя парасткі рэволюцыйнага незадаваленьня, але... але стукне час і... адным напорам раскалыханай хвалі змыецца векавая няволя...

Я пішу, а ці прачытаеш ты мой ліст? Кожны дзень нам нясе нечаканасьці. Можна цябе ў Смагіне ўжо цяма, і мае словы трапяць на вушы чужым людзям... Не напісаць-жа я ня мог... Я мусіў гэта зрабіць, каб хоць некалькі апраўдацца перад табою. Няўжо мы ня стрэнемся яшчэ? Не павінна таго быць. Бывае, што раптам, зьнянацку, прымхаю. Я гэта, у Пецярбурзе, ужо меў рад прыкладаў...

Можна цісну руку. Перапрашаю за непавінную зману і чакаю адказу.

Пішы на адрас: Пецярбург, галоўны пачтамт.

Да ўстрабаваньня Н. Г.»

Перачытаўшы напісанае, Рыгор астаўся ня зусім здаволеным. Ліст не змяшчаў у сабе паўнаты перачуваньняў, не выдаваўся вышукласьцю думак і каструбаціўся вострымі адкрытасьцямі. Бясспрэчна—унутры наглядалася іншая карціна і думкі адыгрывалі крыху іншую мэлёдыю. Але трэба было лічыцца з тым, што ліст можа трапіць у чужыя рукі.

Рыгор не супярэчыў паўстаўшаму сумненьню: толькі ўжо ня мог перапісаць.

Згорнуты надвае, ліст уверана адправіўся ў конвэрт, і сінім чатырохкутнікам лёг на відкім месцы стала.

Крохкі золак украдкаю пралазіў у акно Рыгоравага пакою, калі гаспадар укладаўся спаць.

Электрычнасьць плавала малочнаю іюшкаю па ўтулах павыразьнеўшых рубаў ды ліній.

Млосьць, перамешаная з утомаю, плюшчыла Рыгоравы вочы і гультайна падняла руку на затушку сьвятла.

Лёгкая шэрань, аднак, ня згладзіла шурпатасьці неўгамонлівых думак.

Асобнымі сказамі, вырыўнымі словамі пралазілі яны праз нацянутую на галаву коўдру, праз шчымеўшую галаву і бегалі па зьвілінах мозгу.

Перад заплюшчанымі вачмі камарамі скакалі характарныя літары старэнна напісанага адрасу...

Душная ядушка і мулкі сяннік патваралі гэтаму.

І толькі настойная незварушлівасьць Рыгора пасобіла агарнуць яго цягучаю зморай.

Ужо над Выбарскай стараною перагукваліся гукі ды сырэнны, калі Рыгор абудзіўся. Ложак прыцягваў яго да пасьцелі, утома зьвязвала здранцьвельныя суставы, але ён перамог ўсё гэта і зрэдкаю ўвішасьцю быў на парозе да выйсьця з кватэры.

— Рыгор Міхасевіч!—пераняла яго гаспадыня.—Ці то ня вы забыліся прышчапіць дзьверы?

— Калі і якія?

— Я сёньня зранку паглядзела—і яны без запору. Мяне перастрашыла гэта і я...

— Я зашчапіў...

— Няўжо то я?

Гаспадыня падняла абодва плячукі і схіліла ўцягнутую ў іх голаў.

Рыгоравы частыя крокі расьсейвалі яе робленае ліцамер'е.

— Не сазнаецца!—уголас праказала Сарафіна Хлёраўна, калі Рыгор выходзіў на двор.

Яе ўпак астаўся па-за хлопнуўшымі дзьвярыма.

На вуліцы аколлі Рыгора рознастайныя гукі гарадзкае раніцы.

Распялечанае жыцьцё адбівала трапяткую, рупную музыку руху, праводзячы Рыгора да заводу.

На адгоне паўганоў адрывны прарэзьлівы сьвіст сырэнны рвануў яго да паскоранай хады, і ў пяць хвілін асталіся пазадзе: клапатлівая чарада гаспадынь, дымлівы паравік і прысеўшы на лаўцы стараж.

Праз драцяную сетку зашчэпленнае нумарное дошкі відаць было калыханьне Рыгоравага нумарку, як напасьледак падвешанага—але яго ўладар у гэты час пускаў станок разам з іншымі.

Лёгкі, наладжаны вёрт калёсак і струнковая бегатня пасу пагналі ў шпаркім мігаценьні першыя хвіліны працоўнага дня. З цывёрдае сталі панесліся драбнюткія часьцінкі ўдушлівага пылу, зьліваючыся з раздробам сьветлага і маладога раньня. Учарашняе злучылася з сёнешнім і перабойныя моманты Рыгоравых узрушэньняў ніклі ў шаламе творчае працы.

«А ліст Памыйку?».

Наперадзе быў абедзены перапынак і за ім утуліўся сні конвэрт, беражком выгуркнуты з кішэні.

У думках яму не хапіла месца—ды навошта варочацца да зробленага?

— Вазьмеце білет на даклад!

Закасаная мурзатая рука адгарадзіла Рыгораў узрок аб бліскучага станка. Ён адняў разец і паглядзеў направа.

— У доме Панінай... Трыццаць капеек!

Малады рабочы пытална глядзеў на Рыгора, падаючы яму маленькую абвестку.

— Запішы.

Абестка асталася ў яго, і глядзела сумліўнымі літарамі, з якіх складалася знаёмае прозьвішча Якава Гіса.

«На тэму—Страховыя касы і іх роля».

Якаў Гіс?

Так, Рыгор не абмыліўся, стрэўшы яго ва ўчарашнім трамваі. Дарэчы!

І нанова ўведзены ў кругляк сталі востры разец задыміў пакручастымі стружкамі.

З перарывам у полудні, роўна і ўпарта трымалі Рыгоравы рукі выгладжаную далонямі сталь, а думкі нясьціхана насіліся ад Памыйкі да Якава Гіса.

Ён адкінуў ранейшыя пляны і меркаваньні і роўна а восьмай гадзіне вечара быў на Тамбоўскай.

Вядомы будынак паглядзеў на Рыгора радам асьветленых вокан, памятливымі форткамі дзвярэй, і праз некалькі хвілін увёў у сваё нутро.

Там стаяў разварушаны гоман. Каля сотні чалавек рабочых, згрудзіўшыся ў цесную купку, нешта гарача абгаварвалі.

Калі Рыгор падышоў да іх, то ізразу разьбежся вачыма ў два бакі.

У асяродку гутарыўшых тросься чорны пук Гісавых кос, пакрытых старым капялюшом, а з бакавых дзвярэй глядзела пра-

даўгаватае рыжае аблічча акалодачнага. Блішчастыя гузікі адсвечвалі зыркую электрыку, як вочы—трутлівую злосць.

Рыгор не пасыпеў запытаць у чым справа, як акалодачны накіраваўся да купкі рабочых і голасна прагукаў:

— Гаспа-а-дда! Прашу ачысьціць памяшканьне!

Купка людзей зарухала і вузкім ланцужком палілася ў дзверы.

Адкрытае незадавалены перабягала ззаду наперад у абураючай гутарцы пакідаўшых залю.

«Лекцыя забаронена—пайшлі!» пачуў Рыгор.

То казаў Якаў Гіс.

— Ці да мяне?

Як нібыта той, Якаў Гіс пайшоў далей, пакінуўшы Рыгора ў баку.

— Таварыш Гіс!—нагнаў Гіса Рыгораў выгук.

Той павярнуўся і запытальна паглядзеў на задніх.

— Ты мяне не пазнаеш?

— Нязвычайны?

Якаў Гіс шчыра патрос працягнутую Рыгорам руку.

— Адкуль ты папаў сюды?

— Заблутанымі сьцежкамі.

— Я думаю.

— Сустракаю цябе ўдвойчы. Ты ня быў, часамі, учора на Выбарскай старане?

— Быў. А чаму?

— Паверыш, заглядзеў цябе ў трамваі.

— Мне пра цябе казаў Артур Цьвібель... Дарэчы, ён тут. Давай выйшаўшы пачакаем.

За парогам або пасталі, праводзячы вачыма абураных забаронай лекцыі рабочых.

— Ці не прайшоў ён наперадзе?—усумніўся Якаў Гіс.

З дзвярэй выходзілі па адным чалавеку запозьненыя, і, нарэшце, з портфэлем пад пахаю, паказалася сівая постаць акалодачнага.

Яны завярнуліся і пайшлі ўсьцяж шырокае, бязьлюднае вуліцы.

З-пад Абводнага каналу беглі ім настрэчу два радкі сіняватых газавых агенчыкаў. На Віндаўскай таварнай чуліся арцельныя выгукі насільчыкаў ды манэўравыя сьвісткі стрэлачнікаў.

Праджкала конскімі падковамі пара рамязніцкіх каламажак.

— Табе далёка?—шапытаўся Рыгор.

— На Пецярбургскую... але я мушу зайсьці да знаёмага на Лігаўцы. А ты дзе жывеш?

— У Лясным.

Пры выйсьці на Лігаўку яны стрэлі грамаду мобілізаваных. Яшчэ непераадзетыя ў вайсковую форму, мобілізаваныя ўжо адмервалі ўзмоцненымі ўступамі прызначаную маршыроўку. Разьмераныя воклічы унтараў і яфрэйтараў раўнялі несашчылненныя шэрагі адвыклых ад ваеншчыны рабочых, сялян, служачых.

— «Адъ, адъ! Адъ-два, адъ-два! адъ-два-тры!»—перапезам няслося пад рытмічным гукам крокаў.

— Машына працуе!—заўважыў Якаў Гіс, спыніўшыся і абярнуўшыся да мобілізаваных.

— Яшчэ як! Дзе не паглядзі—толькі і бачыш муштроўку. Вайна!

— Вайна... каб ды яна апошняя стала...

Якава Гіса перабіў іраптоўны гоман расстроеных радыоў мобілізаваных.

У іх была апраўка.

— Ну, я направа!—рушыўшы, праказаў Якаў Гіс.

— А мне проста. Заходзь!

— Абавязкова. Хоць успомнім рыскае мінулае.

— Таба-то і то.

Яны разьвіталіся і хутка зьніклі з ваччу адзін другога.

Х

КАЛІ СТАЦЬ НА ДВАРАНСКІМ МОСЬЦЕ і кінуць узрокам усьцяж Малое Нявы, туды да выспаў—угледзіш вобраз, з якога не надзівіцца. Зьлева—пасьмя некалькіх кварталаў будынкаў, густая расьліннасьць Ботанічнага саду, далей Аптэкарскага востраву, як мошаставая сукня, падпярзаная цёмна-сінім шоўкам Неўскае вады. Аб'яталяжаная расьлінамі—здалёк, як Амазонка ў джунглях, Малая Нява губіцца ў купчастай зелены пышных расьлін востравоў.

Гэта для адпачынку.

Насупроць—праца.

Доўгім правым берагам Вялікае Неўкі—спрэс заводы і фабрыкі.

Траскатня жалеза, бразак, гудзеньне машын.

Густая загарадзь высокіх вакураных дымам комінаў.
Над будынкамі—чорная хмара сажы. З сажы выглядаюць
буйныя белыя ды чорныя літары назваў заводаў і фабрык.

«Кеніг».

«Пракатны».

«Парвіайнен».

«Стары Лесьнэр».

«Новы Лесьнэр».—

«Ніткавая мануфактура».

«Эрыксон».

«Ландрын».

«Суконная фабрыка Торнтон».

Нясьціханая металёвая гама стукаў спрэснаю палосаю вісьне
над спакойліваю вадою рэчкі. Яна глушыць плясканьне дроб-
ных хвалек у абложаныя падпілым тынам берагі. У разгойданым
процэсе творчасьці, прыгоннай і вызыскавай, распываецца, як
воск, па кішэнях прадпрыемцаў благааплачаная рабочая сіла.

Вайна ўзмоцніла вызыск працоўных, і зьменшыла да нічога
і без таго правы рабочага стану.

У бразгу жалеза—звон генэральскіх шпор, у стуку мала-
тоў—поступ абманеных салдат.

А побач—як жывыя—выплываюць празрыстыя здарэньні
апошняй забастоўкі.

Узьбярэжняя маўчыць. Ні струменю пякучае пары, ні шумлі-
вага гоману бязьлікіх ламавікоў, ні рытмічных, напеўных выгукаў
каталяў.

Затушанымі стаяць высокія коміны, як сьведкі заміраньня.

За ўпыленымі, закратаванымі вокнамі пануе спакой, як у
пустках.

Жыцьцё кіпіць на незьмярымым Сампсоніеўскім, у вузкіх, пе-
раточных вуліцах раёну.

Песьні, дэмонстрацыйныя выгукі, хваляваньне густога на-
тоўпу рабочага колектыву звоніць у запертыя дзьверы фабрык і
заводаў пагрозным вяшчаньнем.

Туды, да зеленай Ботанічнага саду і ўпрыгожаных расьлінамі
востравоў, нясуцца рэволюцыйныя напевы ўрачыстага паўстаньня.

Настарожаныя гулякі трывожна азіраюцца на бязьдзежныя
гмахі закінутых прадпрыемстваў, пугліва верцячы галовамі.

Над Вялікаю Неўкаю лунае ачулая здань незавіднага наступ-
нага. Нацягнуты каўпак вайны ня суліць доўгавечнай зарукі.

Гады, дзесяцігодзьдзі, што сплывалі хвалямі Вялікае Неўкі ў недалёкія глыбіні мора, уносілі з сабою прыгонныя скрэпы няволі.

Празрыстымі бліскавіцамі, ударамі грому прарываліся вострыя пратэсты рабочых прамад, парушаючы фальшывую гармонію жыцця.

1905 год!

Дзевятое студзеня. Першы Савет рабочых дэпутатаў і ўсеагульная забастоўка...

1912 год!

Далёкія, але магутныя водгукі ленскіх падзей.

Крывавае Бодайбо, як адказ на 100.000 забастоўку 1911 г.

1914 год!

І на вуліцах сталіцы трыхсоттысячная грамада зьяднаных адзінай прагнай воляй да свабоды рабочых.

З таго часу—пералынак.

Ці на доўга?

Ліхаманка ваенных паставак нагрузіла прадпрыемствы падвойным штатам рабочых, трыма зьменамі і ваеннай прынукай.

Уздым прамысловасьці?

Конфорка ў канаючы арганізм самадзяржаўя.

Калі-ж, ды калі гэтыя хмурыя гмахі заводаў перавернуцца ў кузьні вольнае аграмаджанае працы?

Прыдзе час!

Ён ідзе—чутна!—у самым імпадзе згушчаных крокаў рабочых, у іх зьяднаных ды палкіх імкненьнях, ва ўзроках, накіраваных да наступнага.

Роўныя ўтаптанья дарогі паступова шырэюць і вострымі шпаркамі стрэламі імчацца ў нерастуманеную далячыню.

Рыгоравы ўзрокі прыліплі да блішчастых сьвятлом вокан высокае мануфактуры.

У зьмітым гомане працы рассьпаліся яго імкльвыя думкі і лётаюць—носяцца над фабрычнай Выбарскай.

Дагэтуль мімалёт, наскокам бачыў ён гэты вобраз шумлівае, многограннае сталіцы, а зараз—штосьці прыкавала яго да мосту, злучыла ў адно з раскалыханай працай і трымае, вось, на адным месцы—гадзіну, паўтары, болей...

Над гарбатымі біламі—напружаная постаць...

— Здаецца, знаёмы?

Зыніклы шолам пешаходаў, ездакоў і грукат трамваю, як з адкрытага віру, абдаў Рыгора з усіх бакоў.

Ззаду і з бакоў кіпела жыцьцё ў сваім нясыціханым руху, у нямоўчым гомане. З-пад гарбатага мосту даляталі яго выгукі да Рыгоровых вушэй і ўпадвойвалі жывую песьню існаваньня.

— Я! А вы?..

Ён не дасказаў. Знаёмы выраз чорных воч паласкаў яго пільныя ўзрокі. Стройны клясычны нос дапамінаў...

— Сроль, калі не абмыляюся?

— Здароў, Рыгор! Угледзеў здалёк і перш усумніўся, а даля—давай, думаю, праверу і—на табе!—Чаго ты стаіш над біламі мосту?

— Ты даўно ў Пецярбурзе? Кожны дзень я стыкаюся з нечаканасьцямі... Ня ўпэўнены, што ў адзін момант...

— Дзе-ж тая ўпэўненасьць!.. А я еду якраз назад у Вільню. Была справа прыехаць і так, ведаеш, ня хочацца ад'яжджаць, а мушу...

— Пачакай—дай адумацца... Чым цябе цягне Вільня?

— Мы павінны...

Набліжаньня да Рыгоравага вуха трапяткія вусны Сроля перадалі сакрэтную вестку з жыцьця соцыял-дэмакратычнае партыі, але не пасьпелі поўнасьцю растлумачыць прычын. Сроля, нечакана для Рыгора, пазваў чакаўшы яго мужчына.

— Бывай!

— Так раптоўна?

— Мушу. Не аднаго справа...

— Пішы!

Сроль не пасьпеў адказаць, як Рыгор падаў яму мігам занатаваны свой адрас.

— Калі ўсё добра будзе, абавязкова напішу, а можа і прыеду...

Той, хто трымаў Сроля за руку, паглядзеў на гадзіннік і падаў знак хутчэй сьпяшыць.

— Ці мне здалося, ці сапраўды я стрэў учора Карла Людвіга Шульца?

— Магчыма...

— Асталося меней гадзіны!—няўмольна прагучэў басісты голас Сролевага таварыша.

Працяпнутая Сролем рука ўжо не дастала Рыгоравай.

Над біламі мосту, на адгоне перш двух сажняў, а вачавідкі ўсё болей ды болей—адтрапетвалі два капялюшы таварыскае разьвітаньне.

Для Рыгора яно хутка затулілася шэрым змрокам пецяярбурскае ночы, якая зьнянадку высунула гэта цікавае спатканьне.

Сроль, як гном, цудам паўстаўшы перад вачыма, цудам і зьнік—толькі мігнуў яскравым вобразам у дынамічнай завірусе прабягаючых зьяў ды ценяў.

Напаўказачным паказаўся ён тым болей, што само тлумачэньне прычыны яго наезду ў Пецяярбург асталася загадкавым.

У чым справа?

Сроль напіша?

«Калі ўсё добра будзе».

Што-б гэта азначала?

Стаючы сьпіною да Вялікае Неўкі, да руплівага мігаценьня фабрычных агнёў, да раптам узьніклых зыкаў гармоніку з праплываўшае пад мостам лодкі, Рыгор угледзеў наперадзе густую купу людзей. Яна заліла сабою шырынню мосту і запоўніла паветра гаманлівым шаламам.

Як іскры з агню, з шаламу выскаквалі вострыя зычлівыя выгукі, мэрам пікі, насаджаныя на ўзьнятыя ўгору дрэўкі.

Ён прыгледзеўся: у асяродку грамады, акружаныя густою загарадзьдзю гарадавікоў, ішлі да дзесятка добра адзетыя, з дыгарамі ў губах, людзей.

Рыгор пераняў здаравеннага барадатага дзядзьку, чый твар плаваў у тлустай ухмылцы, а вочы ўпарта глядзелі наўкос, і запыгаў:

— Каго гэта вядуць?

— Тэўтонаў! Шпегі! Вво-а і-ім-ым!

Здаравенны дзядзька затрос над галовамі дзвюх жанчын тоўстым прыкасмачаным кулаком.

— Вот ім баронства! Аплялі, як павукі, сталіцу... Т-лудды-і.

— Куды?—пацікавіўся Рыгор.

— У «Красты», пакуль на шыбеніцу.

— Вы да іх маеце справу?

Здаравенны дзядзька мэфістофэльскі паглядзеў на Рыгора і злорадна адпавеў:

— А ты ня маеш?

Яго нахабная рука накіравала да Рыгоравых грудзей, але лапхнуты заднімі, здаравенны дзядзька капільнуў галавою і спрома апусьціў руку да нізу.

Праз хвіліну ён зьнік з Рыгоравага ваччу, распльгўшыся ў ценю захілу вуліцы.

На прымоўклы гоман аддаленай грамады мчалася хваля новых зыкаў і грукату звычайнага руху.

Адзін за другім, даўгім шэрагам прабегла да дзесяці трамвайных вагонаў, аплеценых цягучым боем званкоў.

Сьледам на мост узьехала першая падвода вярстовага ланцугу грузавікоў з мукою, жалезам, бочкамі.

Калі мост закальхаўся ад грукату цяжкіх калёс, пераплеценага дэвіганам біццоговых падкоў—над Малою Нявою ўзьнісся прарэзлівы сьпеў некалькіх фабрычных сырэн.

Уздоўж цёмнае, азоранае агнямі вады, паўз зьлітыя са зморкам парканы фабрык і заводаў, туды—дзе канчаюцца стромкія дэравяныя будынкі ваколіц—бегла шпаркая струмень перапоўненых зыкаў.

Над дрэвамі выпаў, у згушчанай цемры неасьветленых мясьцін, яны драбіліся на часткі, як фэйервэркі і рассыпаліся ва ўсе канцы пераліўнаю мэлэдыяй.

Гэта дапамінала баявую пераклічку, ці позову на рэволюцыйную трывогу.

Або паказвала распаданьне на зьвяны жалезных ланцугоў, што окоўвалі людзкую свабоду.

Або сымбалізавала перабой малатоў у вызваленых руках творчага колектыву.

Цэлы шук узнісненых сымбаляў атуліў Рыгору істоту, як празрыстым зьзяньнем сонца.

І ён урачыста, як волат, перад якім ляжалі профэі яго перамогі, глядзеў у чорны струмень выходзіўшых з прадпрыемстваў рабочых.

У іх рэзвым гомане, у цьвёрдай ды ўверанай хадзе наглядалася сіла і воля, і лёс блізкага наступнага.

Захоплены радаснымі думкамі, Рыгор крануў з месца і пайшоў на стрэчу гаманлівай грамадзе—сённяя нявольнікаў капіталу, а заўтра—гаспадароў жыцьця.

Ч А С Т К А П Я Т А Я

І

РАСІЯ ЖЫЛА ПАД ЗНАКАМ ВАЙНЫ. З усіх канцоў краіны накіроўваліся да яе заходняй граніцы сотні эшалёнаў салдат, аружжа, адзеньня, ежы. Мільёны здаровых, працаздольных рабочых і сялян адрываліся ад плённае, карыснае працы. Нязлічоны лік гадзінных адзінак часу кідалася ў бяздонную процьму, на марнатраўства, на загубу жывых людзей. Па асірацельных сёлах затупала апусьценне, заняпад. На сьвежых пожнях глыбей у зямлю падзельлі карэньні быльля, дзікатраўя. Загойсала здань недастач, разладзвдзя ў хатах. Настаражыліся сірочыя сэрцы ў чаканьні вестак з фронту чынных армій. Зацяжна, кружнымі шляхамі паўзлі яны, акрываўленыя, авесныя сьмерцю, у белых конвэртах, з няроўна выведзенымі літарамі да закінутых вёсак, у сумныя хаты. Цёплыя прывітаньні бацьком, жонкам і дзецям з далёкіх мясьцін стылі ў непрагляднай жудзе, ежках і жалю. Нявыразныя сэнсам рэчы, як назвы вайсковых часьцей, аружных умацаваньняў, командных чыноў павісалі ў затуманеных сьлязьмі вачох. Гэтыя вочы выразна бачылі сьляды, па якіх выходзілі з двара апалчэнцы ды фатнікі, а за імі коні, гавяда, збожжа. Попыт на гэту сялянскую вытворчасць падобіўся некай ліхаманцы, ліхому паветру. Казачная, зданьнёвая вужака-вайна высмоктвала сокі вёскі, абязмоцваючы яе і спустошваючы. Засмучаны небаскіл хаваў сабою і блізкае наступнае і далёкае будучае.

Іначай выглядаў горад. Яшчэ іначай было ў сталіцы. Калі з аднаго боку і тут лунала здань небяспека, дыхала апрутаю сьмерці, то побач з гэтым вайна надавала гораду больш руху, вялікшае ажыўленьне, дынаміку. Горад, а асабліва сталіца, зрабіўся бурлівым катлом, у якім кіпелі прагавітыя пачуды рознастайнага характару. Шалёна несьліся ўгару акцыі фабрык і заводаў, на якіх пачалася вытворчасць для патрэб вайны. Шпарчэй

Документ 4-1929

завярцеліся операцыі банкаў, выбіліся наповерх новыя дзяльцы з нябывала драпежнымі апэтытамі, з цікаваю надзеянаю смяткалаю і пракуратасцьцю. Вышэй падняла галаву шматлікая разбэшчаная помпадурская ваеншчына. Гандляры мясам, абуткам, збожжам і многім, што стае патрэбаю дня, пашыралі і без таго ўёмныя кішэні для лёгкага заробтку. Нават дробнае чынавенства і тое пачула сябе лягчэй: недастача ў мужчынскай сіле падняла попыт на апошнюю, а сьледам—вырас заробтак. Водлуг часовага разбуханьня матэрыяльнае забясьпекі, аформлялася і расло спекулянтка-патрыотычнае, карысна-фальшывае пачуцьцё любві да «зьяняважанай радзімы». Тупаючы па шырокіх тротуарах проспектаў, падлічваючы даходы мінуўшага дня, нагароду і выйгрышы па акцыях—генэралы, купцы, фабрыканты, банкіры і іх паслугачы самаўсхвалялі пераможнае «воінства», трасьлі кулакамі па адрасе немцаў і праглі нясупыннага пашырэння вайны. «Зараз-зараз прыдзе на падмогу французам Італія».

У тэатрах і кабаре вагулялі чучалы Вільгельма і Франца Язэпа. Адурманеная ваяцкай атрутаю, прадажная прэса пакрылася карыкатурамі, шаржамі, пародыямі і сатырамі на ўсё нямецкае. Вобраз немца ладаваўся страшнейшым за ўсё на сьведзе. Расьлі, як на дажджы, надзеі на гасьціннасьць у Бэрліне, на захоп Дарданэлу і вызваленьне Балкан. Але за надворнаю мыльнаю помпэзнасцьцю ваяцкасьці чулася, таілася коўзкая няўпэўненасьць і нават баязьлівасьць. Ня чулася апоры пад нагамі.

Адсталасьць і бязмоцнасьць, якія пакрываліся барабанным боем прафільтраваных газэт, хавалі ў сабе пагрозу жаданай магутнасьці, звону цяжкіх жандарскіх шпор. «Доблесная твардыя», накіраваная на Кенігсбэрг, «слаўныя» сібірскія стралкі, пушчаныя прасьцейшым шляхам, праз кут Польшчы, на Бэрлін, фортэцыі і дзьмутая адважнасьць камандуючых арміямі, пастаўленыя на вайсковую ногу заводы—усё-ўсё гэта абміналася чаканьнем выступленьня Амэрыкі. «Толькі ўмяшаецца Амэрыка—і немцам да каляд жапут». Ну, ці ўмяшаецца гэта залатая пані, далёкая ад фронту і ня столькі ўблытаная ў інтарэсы ваюючых краін? Будзе-ж умяшаецца, то на чым баку?»

Амэрыка здрочыла радзімых вяж-храбрацоў, інтрыгавала кожнага, хто зьязваў з вайною тую ці іншую выгаду сабе. Новы сьвежы нумар газэты, вячэрнія навіны, чуткі з «аўтарытэтных колаў» і проста бязгрунтоўныя плёткі—перагаворваліся, крытыкаваліся, надавалі новых надзей і глыбейшай веры.

Драпежныя пачуцці і крывасмагныя ўзрокі нязьменна накіроўваліся ў бок захаду. Назад, на цёмныя і брудныя ваколіцы гораду, на пусьцеючыя раўніны сялянскае краіны,—ніхто з моцных сьвету не азіраўся. Там, па іхнаму, панаваў спакой, паслухмянасьць і пакора. Ды чаму-б таго ня быць, калі паджаваны абсац наступіў на горла мільёнаў працоўных і трымае іх пад сабою? Памкніся паварушыцца—раздавіць, зацісьне.

«Наперад перамога—а далей рэформы». Гэта мусяць узяць сабе на розум усе, хто дабрачынны і верны сын радзімы. «Жывыя сілы краіны павінны зьліцца ў адно цэлае і непераможнае». «Толькі тады настане сьветлы дзень, калі Расія выйдзе з цяжкага іспыту неаслабленай і не загубіўшай мінулай славы». Масляныя сказы і калысныя ўгойданыя засмудзілі паветра апоўным дымам, згусьціўшыся над горадам...

Але першыя сутычкі на франтах расхалоджвалі завуаленую сапраўднасьць. Фронт казаў пра іншае. Калі ня кожная куля, то адна з дзесяці, з дваццаці несла з сабою сьмерць. Гэтых-жа дваццятых было так многа, што людзі пінулі адзін за адным, сотнямі і тысячама. Падалі мёртвыя і падалі параненыя: ні «сьвятасьць» расійскага аружжа, ні «доблесць» расійскае арміі, ні «бласлаўенствы» цара і бога—не абаранялі ад нямецкіх куляў. І паступова, дзень за днём, тыдзень за тыднем усё галасейнейшым рабіўся енк параненых, зьвязаных з енкам разлучаных. Лазарэты і шпіталі вырасталі, як грыбы, перш паўнеўшыя клопатамі ды дбайнасьцю, а што далей—чарсьцывейшыя, закіданья.

З герояў і абаронцаў—раненыя рабіліся надазолаю, лішніцай. Той, хто на старонках газэт апяваў іхні адважныя ўчынкi, у трамваі злаваўся і мармытаў ляянкi, што яму недзе сесьці з-за абрубкаў людзкага мяса.

Сталіца не павінна стыжацца з праявамі вайны! Сталіца—бач яе палацы і віллы, Неўскі і Сергіеўская, мусяць быць злучанымі з вайною толькі прыказнымі кіўкамі пальцаў у белых рукавіцах.

Вайна-ж рабіла сваё.

II

ЗАВОД, на якім працаваў Рыгор, падпаў пад рубрыку працуючых на абарону. На працягу першага месяца ваеннае чынасьці ён значна пашырыўся, лік рабочых амаль не падвоіўся—былі ўведзены дзьве поўныя зьмены. Тыя з майстэрань, якія пра-

баўляліся на вырабе вытворчасці для мірнага часу, перайшлі на выраб ваенных прылад. Гэткім чынам, вялізная армія людзей, колькасцю ў сем тысяч, была занята падрыхтоўкаю сьмерці. Агромністы чатырохпавярховы трохкутны пмах абярнуўся ў дасканала арганізаваную кузню людзкае згубы. У стройным сугучным наіпрыванні соцень станкоў, у празрыстым бляску электрыкі гатовіліся дзень-ада-дня тысячамі штук адмысловыя бліскучыя трохцалёвыя і шасьціцалёвыя знарады. Каб праца болей спорылася, рабочых увялі ў цесныя рамкі вайсковае дысцыпліны і падвышанага заробтку. Спакойна, бяз слова перакору, пад напружным узрокам адміністрацыі—трэ́ было пакорліва стаяць над разцом і рэзаць, рэзаць цвёрдую сталь.

Узмоцнення наглядачы, упаўнаважаныя сілаю і правам з боку вайсковае ўлады, зрабіліся грознымі падганяламі рабочых. Капіталістычны прыгон, зьвязаны з узброенай ваеншчынай, панаваў над рабочымі кварталамі сталцы.

Нядаўнія здарэнні ацягнуліся дымкаю шэрасці і стуліліся ў ціхіх кутках прыгнечанае памяці. Раніцой а восьмай, вечарам а шостаі цягнуліся чорныя ланцугі рабочых з заводу і на завод. Густа набраныя балонкі газет, ад чорнасотніцкага «Гражданина» да левага «Дня»—ні слова пра рабочае жыццё. Абцугі цензуры зырка сачылі за крамолай пісак.

Рыгор нейкі час знаходзіўся пад уражаньнем нутранага прыгнёту. Яго ашаламвала халодная ціша паказнаго грамадзянскага замірэньня. Аднастайнасць штодзённага тупаньня з заводу на кватэру і з кватэры на завод—надакучалі. Яшчэ цяжэй рабілася, калі ён варочаўся ў думках да Камара, Артура і ўспамінаў пра Пятруся. Рыгор чуў, як некаторыя з рабочых, асабліва з большых майстроў, толькі і гутарылі, што пра справы свайго асабістага будзённага жыцця. Адзін хваліўся новым гарнітурам і палітом, другі—набыткам «абстаноўкі» ў кватэры, трэці—удала праведзеным часам з дзяўчынаю. У паветры насілася атрута дробных клопатаў мяшчанскага дабрабыту. І, як на бяду, лёгка і шчыльна прыліпала да адзінак рабочых пачуццё фальшывай надзеянай патрыотычнасці.

Горай усяго, што не асталося жаднага месца, ніякай установы, дзе-б рабочы сумеў сустрэцца з таварышамі і ўсебакова азнаёміцца з бягучаю сапраўднасцю. Культурна-просьветныя таварыствы, бібліотэкі і клубы поліцыя старанна прычыніла.

У звязку з апошнімі падзеямі і арыштамі сувязь з партыйным камітэтам на нейкі час была прыпынена.

Рыгору напращваліся невясёлыя думкі, падкрадалася злосьць. Ён часта-густа кідаў кватэру і ехаў да Ганны. Там з ёю, адзін на адзін, ён дзяліўся думкамі, плянамі і надзеямі. Але гэтага Рыгору не хапала. З Ганнаю ён ня мог належным чынам абгаварыць пытаньне прыкрай сучаснасьці. Многае ёй было незразумелым, іншае прымалася не з належным спачуваньнем і цешлатою. Ганна болей спачувала Рыгору з прычыны яго незадаволенасьці і нэрвоўнасьці, чымся асуджала прычыны, якія гэта радзілі. Рыгор абураўся і ляў Камара: «Вось гэтакія, як Камар, многаму віною. Атрымаўшы капеечную падачку, яны гатовы аддаць за яе рабочыя інтарэсы. Замест таго, каб будзіць у рабочых пачуцьцё рэволюцыйнага настрою, яны разводзяць мяшчанскія антымоніі». Ганна супакойвала Рыгора, адыгрываючыся на ўварэньні: «Пачакай—усё пераменіцца. Гэты самы Камар запые зусім пашышаму».

Рыгор не сумняваўся ні званьня, што «ўсё пераменіцца». Але яго брала незадавальненне за маруднасьць процэсу пераменчываньня. Перадваенная забастоўка ў Пецярбурзе, крута зьмененая халодным заспакаеньнем з часу абвяшчэньня вайны, балюча ранила Рыгорова сэрца. Вакольных абставіны ціснулі яго жалезнымі абручамі, студзячы позывы, энэргію, захапленне.

Рыгор вяртаўся да сябе і пачынаў шукаць падпору ў тых проблісках непатухшых зьяў, якія іскрамі гарэлі ў рабочым асяродзьдзі. Ён разважаў: «Няхай сабе некаторая колькасць рабочых паддалася камароўшчыне, усё-ж гэта хвароба ня здолела апанаваць рабочым станам». Рыгор быў пэвен, што таварышоў з яго настроямі можна знайсці ў заводзе не адзін дзесятак. І зараз пасля разгрому, пасля арышту многія з іх спадцішку, асьцярожліва, тайком абмацваюць грунт, пашыраючы яго пад іншых. У адзін час яны зьявляцца магутнаю грамадою ваяк.

Рыгор на ўсе лады комбінаваў розныя пляны, якія-б выклікалі набліжэньне жаданага моманту. Хвілінамі яго апаноўваў задэр, з выгляду эфэктоўны, па зьмесьце—рызыкаўны. Узважыўшы чыннасьць і яе скупкі, прыходзілася адмаўляцца ад зданьнёвых намераў. Часта жыцьцё не ўкладалася ў яго прагноз. Раптоўнасьць здарэньняў абганяла смеласьць намераў. З шэрагу іншых Рыгор ня мог ня вылучыць дадатным наступнага:

наглядаючы за працаю цэжу, майстар зьнячэўку папаў пад кава-лак зломанага разца, які параніў яго ў голаў.

— Я прашу выбачэньня!—перапрасіў яго зьбянтэжаныя рабочы.

— Я злачынцам не выбачаю! Ём у нас ня месца! Прашу зья-віцца за разьлікам!—абурывўся майстар і крута павярнуў ад рабочага.

Ён не паспеў ступіць і трох крокаў, як мусіў спыніцца. Роўная струна станкоў раптам стала і замерла. Сумная цішыня маланкай пранеслася па майстэрні і абяліла майстра бялізнаю спа-лоху... Скрозь туман ён убачыў перад сабою вострыя, як лёзы, хмурыя ўзрокі рабочых, якія нярухома глядзелі ў яго застыўшы твар. Рыгор пачынаў шэраг ад сьцяны і рашуча яго выгінаў, па-даўшыся крыху наперад.

— Гэта яго сыгнал!—паказваючы на Рыгора шабляю, басам прагучэў палкоўнік інтэнданцтва, быўшы з майстрам.

Майстар ці ня ўчуў, ці збаяўся падтрымаць палкоўніка і цікім умольным голасам праказаў у бок рабочых:

— Я прашу вас пусьціць станкі. За свае словы прашу ўба-чэньня.

І, палажыўшы масьляную руку на раненае месца, ён блытанымі крокамі павярнуў у бок конторкі. Нездаволеным пайшоў за ім палкоўнік. Рабочыя пусьцілі станкі. Рыгор з незьмярымаю асалодаю прасачыў доўгі ланцуг пахіленых да станка таварышоў і сам апошнім глыбока з запоем усадзіў разец у пажоўкную сталь. «Нумар выдаўся на славу»,—пацешыўся ён. «Рабочыя паказалі ўзор яднаньня, прыклад рашучасьці, дэманстрацыю протэсту. Гэта значыць, што пад расьсьцеленым павучыньнем знадворнага спакою дзейнічае, кальшыцца няўміручая сіла ўздыму. Успых-нуўшы, іскра запаліць полымя. Толькі ўмела яе разьдзьмухаць!»

Вечарам таго дня, выйшаўшы з заводу, Рыгор паехаў да Ганны, каб падзяліцца з ёю сьвежымі навінамі з жыцьця заводу.

III

РЫГОР ПРЫНЯЎ ад конторчыка разьліковую кніжку і па-глядзеў на выведзены заробтак: першы тыдзень верасьня да-ваў яго новае падвышэньне. Рыгор зарабіў на дзесяць рублёў болей папярэдніх двух тыдняў. Гэта яго здзівіла і суцешыла.

Час недахопаў, пабірання і ўпартых дапамінаў пра грошы—мінаў. Заработак абядаў некаторую забяспеку. Яшчэ тыдзень—другі і Рыгор сумее пакрыць першыя патрэбы. Выходзячы з заводу, ён размяркоўваў, куды і на што прыдзецца аддаць частку атрыманых грошай. Выяўляліся тры месцы першае чаргі: выслаць мацеры, звярнуць Ганьне і пераслаць Патрусю. Толькі як гэта зрабіць? Мацеры выслаць—вельмі проста; знойдзецца падыход і да Ганьні. Угаворамі, націскам на сяброўскае пачуццё ён сумее яе схіліць. З Пятрусём—цяжэй. Прайшло больш месяца, як ён арыштаваны. Пятрусёва маўчанка наводзіла Рыгора на падазронасць і неспакой.

Не парадна-ж быць, каб яго так запраторылі, што аднялі ўсякую сувязь з вольным светам!

Рыгор да таго ўвайшоў у раздум, што не заўважыў, як абмінуў двор свае кватэры. Раптоўны вокліч прымусіў яго спыніцца. Ён азірнуўся і ўгледзеў накіраваўшую да яго Рыму.

— Рыгор, я вам нясу паклон. Думаеце, ад каго?

— Магчыма, ад...

— Так, ад Пятруса,—пераняла яго Рыма:—сёння раніцою прынеслі ліст. І, ведаеце, ліст абазначаны пятнаццатым днём жніўня. Тры тыдні ішоў ад прадварылкі да Ляснога.

— Ён ішоў праз пошту?

— Хто яго ведае, як і што; лаштовая пячатка ёсьць.

— Дык зойдем да мяне і пачытаеце. Нам трэба будзе абгаварыць справу дапамогі Пятрусю.

— Спатканьне даецца два разы на тыдзень. Давайце, ахвяруем дзень.

Яны зайшлі да Рыгора. Пятрусёў шчыльна аб'яднаў пачуццё абодвух, і яны прагавіта накінуліся на ліст. Рыма завучана прачытала яго Рыгору. Той выслухаў і пацяў плячыма.

— Ды што можна іншае пісаць?—запытаў ён ні то ў сябе, ні то ў Рымы.

— Але я рада і гэтаму. Нарэшце, хоць сэрца адлягло...

Выказаўшы гэта, Рыма змаўчала, мэрэм-бы чаго спалохаўшыся.

— Вы мне скажэце, Рыгор, ці гэта бяспечна для мяне, што поліцыя знацьме мой адрас і мае дачыненні да Пятруса?

— Чаму вы пытаеце?

Уверанасьць і цвёрдасьць у Рыгоравых словах зьмянілі настрой дзяўчыны. Яна засьмяялася і скарамоўна праказала:

— Ну і цудная-ж я! Плявузгаю ліха ведае што! А каб і трапілася, што мяне заарыштавалі, ці-ж бы я адна была?.. Фуу!

— Кіньце-э, Рыма, з чаго вам прышлі гэта ў голаў?—разуважыў яе Рыгор.

Дзяўчына зноў засьмяялася і, каб скрасьці вачавідкую нэрвовасьць, ці то зьвязаную з Пятрусёваю цыдулькаю, ці незалежную ад яе, перайшла на іншую гутарку.

— А я ўсё чакаю выпадку, калі вы зьвядзеце мяне з вашаго знаёмаю. Помніце, колькі разоў вы абяцалі мне гэта?

Рыгор паглядзеў на Рыму.

— Я добра гэта помню, але, да шкоды, рэдка вас бачу.

— Можна мяне вінаваціць станеце ў гэтым? Я так і думала...

У Рымы па твары прабегла лёгкая чырвань. Яна падняла эрэнка ўгару і з хвіліну глядзела ў столь. Пасьля падышла да акна і столькі-ж часу стаяла, адварнуўшыся ад Рыгора.

— Вы мне даруйце, я мушу зараз ісьці,—няўвераным голасам праказала яна, зрабіўшы пару крокаў ад акна.

— Я бачу, што вы ўсхваляваны нечым. Рыма?—хапіў яе за руку Рыгор:—Вы пакрыўдзіліся, што я...

— Не, не-э... Я... Пятрусь, вы... Пусьцеце мяне, прашу вас...

Рыма тузанула і вырвалася з Рыгоравых рук. Не праказалішы слова і не азірнуўшыся на яго, кінулася ў дзьверы і схавалася.

Задзіўлены яе паводзінамі, Рыгор пагнаўся ўслед ёй, але калі дабег да дзьвярэй на сходы, Рыма ўжо сходзіла апошнія ступы. Ён пастаяў, пакуль яна схавалася за сьцяною, і вярнуўся ў пакой: «Што з ёю такое?»—падумаў Рыгор: «Спаткалася, як трэба, а нарэшце—вунь што! Няўжо тут замешана нешта такое, да чаго маю і я дачыненне? Ганна? Знаёмства з Пятрусём?»

Рыгор доўга раздумаў пра гэта, заняўшы і гарбатаю і газэтам і намерам праехацца ў горад... Толькі а гадзіне дзесятай вечара навеенае Рымаю пачуцьцё расплылося, і ён вярнуўся ў думках да Пятруса.

Вестка ад яго, прынесеная Рымаю, ня гледзячы на ўсё іншае, супакойвала Рыгора. Ёю вырашалася задача, якая так моцна захапіла яго некалькі часу назад. Цяпер аставалася адно: вылучыць дзень і пайсьці да Пятруса на спатканьне. «Гэта трэба зрабіць, як найхутчэй, а то Пятрусь, напэўна, думае, што я пра

яго і забыў». Рыгор спыніўся на бліжэйшым чацьвяргу і перайшоў у думках да Ганны з мацярай.

Цікава, у якую-ж форму выльецца гутарка з Ганнаю? Ён возьме і запрапануе ёй грошы, спасылаючыся на яе дапамогу мацеры, на яе недастатковы заробтак... А Ганна? Добра-ж, калі яна абмяжуецца голай адмовай, а калі...

Рыгор дапусціў, нарэшце, крануць сваіх інтымных адносін да Ганны. Яскрава прадстала яму гэта дзяўчына ў настроі замілаваньня і шутранае асалоды, дбайна хаваючы яго ад апаскі ў сваім цесным пакоі. Як міла і цёпла глядзелі на яго Ганніны мяжкія вочы! Колькі ў іх спагады і братняе любасьці! Якая яна ласкавая і гасьцінная! Магчыма, Ганна лашчыць многа надзей... якія, аднак, далёка ад ажыцьцяўленьня. Цікава ўсё-ж выклікаць яе на адкрытую гутарку... Няўжо дзяўчына пра гэта ня думала?

Думка за думкаю блытаным сплётам вілася ў Рыгоравай галаве. Водгукам на іх сэрца адбівала спагадлівы настрой.

Рыгор хутка абарваў і думкі і настрой. Ён раптам сеў да стала і ўзяўся за пісаньне лісту да мацеры. Ён папераджаў яе, што разам з лістом высылае пятнаццаць рублёў прошаі; гэта мала, але няхай маці ўбачыць; спусьціўшы нейкі час, ён сумее выслаць больш. Покуль яму трэба расплаціцца з даўгамі, купіць сёе-тое, а стане вальней—тады...

Пятнаццаць рублёў дапамогі мацеры выклікала ў ім пачуцьцё задавальненьня. Спадаў нейкі цяжар з плеч, калі ён канчаў з лістом, адначасна адлажыўшы ў другое месца вызначаную суму.

«Маці атрымае і...»

Стук у дзьверы пакою падняў Рыгора на ногі. Ён правёў няроўную рысу па паперы і адсунуў яе ў бок.

— Прашу!

— Вам ліст,—прачыніўшы дзьверы, падала гаспадыня кватэры.

— Дзякую.

Рыгор узяў ліст з рук гаспадыні і паглядзеў на конверт, дзе была пячатка. «З Сідзоў!»—праказаў ён сам сабе і падышоў да акна з намерам прачытаць яго. Тут яго ўвагу адцягнуў аэроплян: вагromнаю птушкаю выпархнуў ён з-за высокага будынку і плаўна закруціўся перад акном яго пакою. Рыгор бачыў, як шэрая істужка дымку пляла ўзоры пад яго хвостом, мэрам-бы жартуючы з тройкаю чудлівых варон, што ляталі ўсьлед аэропляна. Да яго вушэй даходзіла цягучае гудзеньне пропэлэру. Відовішка

хавала ў сабе прыгожасьць людзкае перамогі над стыхіяй, акрыляла Рыгоравы думкі і надзеі. Яго захапіла хаценьне, каб гэты ды самому паспрабаваць абляцець адно кола ў чыстае спакойнага паветра... У адчуваньні прадстаўленых перажыткаў пры палёце—ёкнула сэрца, а халадок ні то ўдзехі, ні то пудлівасьці прайшоў па ўсім целе...

Хвілін праз дзесьць Рыгор наглядаў у палёце аэроплану патрознаю адзнаку завіхрыўшай вайны. Легенда пра Ёкара ў яго раздумах атулілася жалобаю. Дзякуючы гэтай дзёрзкай людзкай вынаходцы, вайна скарачае шлях, якім вядзе сваё разбурэньне. Ці-ж можна ручаць, што з яго скрыдлаў не спадуць сьмертаносныя стрэлы?

Рыгор адхіліўся ад акна; разам з гэтым змоўкла гудзеньне аэроплану.

IV

ДОЎГАЯ ВУЗКАЯ ПАЛОСКА паперы была скрэзьзана да адказу. Няроўныя радкі п'яных літар абкручвалі берагі палоскі, сплятаючыся ў Арыадніну нітку. Рыгор круціў паперу ва ўсе бакі, меркаваў, адкуль і куды накіраваны канчаткі слоў.

«Ну, і напісаў-жа Сёмка»,—пераказваў раз-по-разу.

Дачытаўшы да канца, Рыгор падняўся з крэсла і затупаў па пакоі. Зьмест Сёмкавага лісту завалодваў яго думкамі і настроймі. Хутка Рыгор бачыў перад сабою жывыя малюнкi всдгугаў вайны ў яго родным мястэчку. Вось па яго вузкіх пыльных вуліцах прашнуравалі стражніцкія разьезды; яны абвяшчалі пра мобілізацыю людзей і коняй. Адначасна сьцены рагавых хат увабраліся абвесткамі пра ваяннае становішча. Сідцы замерлі, мэрам-бы на іх дыхнула ліхое паветра. Нейкі час жыхары сядзелі, як замарожаныя, аглузьдзелыя. Назаўтра іх разбудзіла раскаляханая трывожнасьць. Паўсталі шэпты, гутарка; сьледам зьявіўся рух, гвалтоўны настрой, распачныя аханьні, узрыды... Чарговым днём мястэчка апынулася каля Масткоў: тарахцелі вазы, курьўся пыл, вылі сабакі. На шырокай прагаліне, абкружанай сьцяною людзей і жывёлы, ішла мерка коняй. Трое чалавек, з якіх адзін быў вэтэрынар з Ліцку, другі—спраўнік адтуль-жа, трэці—валасны пісар,—машынальна аглядалі аднаго за другім несканчоны шэраг рознамасных, рознаросных коняй. Пісалі, прыстаў-

лялі і адстаўлялі стракатую палку, выгуквалі аднастайныя словы: «прыняты», «у коньніцу», «у артылерыю», «у кухню». Рэдка можна было пачуць—«брак».

Пакорныя лёсу, сілкоўцы маўкліва выслухоўвалі вывады камісіі і гінулі ў разгаламучаным натоўпе, у пылу, за нячэмнымі драбінамі і вазкамі...

А ў гэты час у мястэчку гудзеў гвалтоўны звон. Над шэрымі стрэхамі панурых хатак гусьціўся чорны дым, запырэнчаны вогненнымі языкамі праменю. Нейкі час каля Масткоў не заўважалі гэтага, але надало камусьці паглядзець на ўсход, як дзікі выгук «Сілцы гараць!» узняў тысячную грамаду з месца і шалёным галопам папёр яе ў мястэчка. Людзі гналі коняў, не патураючы ні на вошта, гукалі, лаяліся, наяжджалі адзін на другога, варочалі вазы, разьбіваліся. Ва ўзнятым пылу яны здаваліся ценьмі, зданьню. Ці то знарок, ці зьянацку, каля самага мястэчка, пры завароце адзін з сілкоўцаў паехаў на пісарскую брычку і павярнуў яе. Пісар ачуўся пад конскімі нагамі. У момант на гэтым месцы згрудзілася грамада вазьніц. Панесьліся нялюдзкія крыкі і лямант. Адказам былі беспарадкавыя стрэлы адкульсьці прыскакаўшых стражнікаў...

А пажар, як вадою, змываў хату за хатаю. Галавешкі, мэрам вогненныя птушкі, насіліся ў атручаным дымам паветры. Гудзеў не змаўкаючы, звон...

Незаўважным крокам падасьпела ноч і паглынула разьюшаны дзень, яшчэ страшней зрабіўшы разгорнуты вобраз пажару...

Кончылася раніцою—тады, калі ў шалёным пудзе нячуваных падзей людзі выбіліся з моцы. З апушчанымі галавамі шукалі пагарэльцы сваё дабро; тыя-ж, у каго яно ўцалела, голасна дзякавалі невядомага ім абаронцу ў асабе выдуманага бога. Мірнымі тупалі змораныя коні стражнікаў...

Толькі наступным днём чарада мобілізаваных сілкоўцаў нарушыла жалобны супакой разьвітальнаю песьняю—«последний нынешний дене-очек-ек...»

Яны ішлі на вайну...

«Я табе кажу, братка мой, гэтакага пекла я ніколі яшчэ ня бачыў. Вось як мы сустрэлі вайну. У вас, пэўна, яно ўсё спакайней абышлося. Бывай здароў! Адпісвай хутчэй. Твой Сёмка».

Рыгор незаўважна выпусьціў з рук ліст і толькі рушыў з месца, калі сударга апусьціла яго стомленую руку.

У пакоі пацямнела. На вуліцы, у бок казарм, заблішчэў ліхтар. У яго малочным святле расплыліся рэшткі вобразаў, узнятых Сёмкавым лістом.

«Ну, а з маткай там якаво?»—уголас запытаў Рыгор сябе і барджэй хапіўся за напісаны ёй ліст. «А калі ды згарэла і наша хата, а маці асталася без таго, што мела? Што тады? Пятнаццаць рублёў—ці-ж яны выручаць яе?»

Рыгор уталоплена глядзеў на ліст, палажыўшы на лоб руку. Плойма нявыразных думак ахувала голаў. Становішча, якое нядаўна выясніла перад ім бліжэйшую перспектыву, раптам забытвалася. «Якім-бы чынам тут уведаць»...

Ён не дакончыў думку, калі з-за дзвярэй данёсся настарожлівы вокліч:

— Можна, Рыгор?

— Прашу вас!

Ужо інстынктыўна ён пачуў, што прыйшла Ганна. Было зусім дарэчы. І сэрца ўзмоцненым стукам аддало ёй вітаньне.

— Ты дома?—запытала Ганна, працягваючы яму руку.

— Чаму? А то мяне ты не заставала? Садзіся... Дома... Дагэтуль вось... гісторыя...

— Гісторыя?!

У Ганніным ваччу бліснула настарожанасьць. З чырвоных яблычак, што іх наклеіла на Ганніны шчокі свежае ядранае паветра, заўважна спадала ружа.

— Сядай... Гісторыя...

Ганна села, і не адводзіла ад Рыгора вачэй. Напружана чакала—што-ж у яго за гісторыя, які яе змест.

Рыгор зацяжна ўздыхнуў і паглядзіў косы.

— Гісторыя ня з прыемных,—раздразніў ён Ганніну цікавасьць.

Тая прыўстала, узрокамь вымагаючы апавядання.

Калі-ж Рыгор у кароткіх рысах перадаў ёй змест Сёмкавага лісту, Ганна спагадліва войкнула.

— Давай тэлеграну,—парадзіла яна.

— Я думаў... Ды ці-ж бы Сёмка не дапісаў, каб крый чаго...

Гэта была самаўцеха, але Ганна на ёй спынілася—магчыма ўсё абышлося добра. Прынамсі... Што-б яна зрабіла, каб ды наадварот?..

— А я цябе чакаў...

Рыгорова рука лягла на Ганніным плячы...

— Няўжо праўда?.. Сядзь каля мяне хоць на адзін квадра-
нец... Мне так хочацца з табою ад душы пагутарыць...

Чамусьці Ганнаю завалодала нясьмеласьць. Нешта ня пускала
плаўкай вымове слоў... Тая-ж сіла схіляла да долу яе затуманены
ўзрок. Рыгор настаражыўся і, калі Ганна змоўкла, ён пахіліў яе
стан да сябе.

— Я слухаю, Ганна... Кажы мне ўсё, што маеш сказаць...
Я слухаю...

Павернуты да Рыгора яе твар выглядаў жывым, настойным
пытаньнем; вочы пранізвалі яго нутро—ня было абароны.

— Выслухаш?

— Выслухаю.

— Дарагі мой, я ўжо здаўна і часта пытаю сябе... Няўжо мне
суджана будзе зноў загубіць твой сьлед?.. Я баюся, што мне
будзе ня справядца з напорам жыцьця, калі ў адну хвіліну... Ты
чуеш?.. Я табе не казала ніколі ні разу, а, тымчасам, твая істота,
ты—неад’емная часьціна майго жыцьця... Цалюткі сёнешні дзень
я мучылася думкамі—рашыцца, ці яшчэ чакаць. І вось прымай,
як хочаш...

Гэтыя напружаныя, трапяткія сказы абдавалі Рыгора пра-
меннай цеплатою. Яму рабілася ад гэтай цеплаты не па сабе,
млосна—зусім нечакана ён сустрэўся з гэтым манэўрам Ганны.
Калі толькі што яго думка крунула магчымасьці з ім спаткнуцца,
то ўсё абыйшлося нясур’ёзна і павярхоўна; нават не зацікавіла
яго, што-б і як адказаць, каб падасьпеў выпадак. Вострая реак-
цыя ўнутры спаліла праявы ўсякага пачуцьця. А гэта, вось...

Бязмоўным пацалункам, зьмешчаным на Ганьнінай шчацэ,
было не абмежавацца. Вачавідкі і зразумела—Рыгор сам адзна-
ваў, жадаючы пачуць Ганьніна слова. Ды яна маўчала—ні то
задаволеная, ні то пакрыўджаная.

Яе ўзрок пранізваў промень, занесены з вуліцы ў акно.
Сэрца-ж замірала пад шчыльна пакладзенаю на грудзі Рыгоравай
рукою. Таемнасьць цішы разгортала таінства глыбокага прасяк-
неньня любоўю двух блізкіх, палкіх, маладых сэрцаў.

— Запалі сьвятло!

Ганьніны словы сустрэў заціжны гул сырэны, што нахабна
ўварваўся ў пакой. Рыгор пакорліва выпайніў Ганьніна ці то вя-
леньне, ці просьбу.

— Ну, я табе забыў пахваліцца, Ганна,—раптам ён успомніў
іра вестку ад Пятруся.

— А што?—бясцікаўна запытала дзяўчына.

— Пятрусь прыслаў паведамленьне... Я, бок, табе казаў пра Пятруся?

— Казаў... Адазваўся?

— Так, як і трэ́ было чакаць,—ён у доме папярэдняга зья-воленьня... Рыма...

— Рыма?

— Ты-б прыйшла калі, Ганна, я-б цябе звёў з гэтай дзяўчынаю... Яна вельмі хоча з табою пазнацца. Што за чалавек!.. Пятрусь...

Ганна стаяла ля акна, і Рыгор не заўважаў, што яна глядзела на гадзіннік.

— Я прыду ды буду лішняю, тады...

— Ганна!

Рыгор сам не чакаў гэтай неасцярожгі—гук дзвэнгнуў шкломе у акне і, напэўна, дайшоў да гаспадыні. Скокам маладога ціпра ён апынуўся каля Ганны і спрытным абдымам прытуліў да сябе.

— Ты ня злуешся?

— Вы гарбату будзеце піць, Рыгор Міхасевіч?

Гаспадыня злаўмысна прачынула дзверы, і ў вузкай кчыліне блішчэў вагенчык яе шпегаўскіх вачэй.

— Папрашу, калі ласка. Вып'еш гарбаты, Ганна?

— Позна. Я мушу ісьці.

— Цябе чакаюць?

— Чаму-ж мяне, думаш, некаму чакаць?

— Думаю... Ты злуешся на мяне?

— Я ні на кога ня злуюся, я на сябе злуюся...

— Сядай... Правер той час, у які мы знаёмы з табою. Ці ж калі-кольвечы даў намёк на няўвагу да цябе? Ці хоць раз ты ад мяне чула няўладнае слова? Ганна?..

У яго сьлесарскай рuce захрусьцела тонкая далкатная рука нядаўняй настаўніцы.

— Я так быў рады, калі стрэў цябе ў гушчы рабочай грамады. Я кінуўся да цябе, як матрос на маяк...

І міна на мужным, суровым твары Рыгора, і сталёвасьць у яго словах, і бляск у ваччу і нахіл яго постаці—усё казала Ганьне—павер, праканайся, заспакойся...

— Можна? Гарбата!

Рыгор адчыніў дзверы і ўзяў з гаспадыніных рук тацу.

Пра з хвілю яны сядзелі за жэсткім столікам, адзін супроць другога, і пілі гарбату. Спакой сьведчыў пра наступіўшае замірэнне, якое радзіла звычайную лёгкую гутарку. Цёплая ўжмылка роўна апінала іх жыццярэдыя постаці.

Раз ад разу бранчэла пасуда.

V

ВОСТРАЯ, ПРАЗРЫСТАЯ нітка праменю кінула на Рыгораў твар вёрткага зайчыка. Заказытала ў ваччу і чулыя вейкі падняліся ўгору.

— Пятрусь? Дзе-ж ён?

Мігам шустрая думка Рыгора апынулася ў вузкай глыбокай камеры дому папярэдняга зьявольсеньня.

— Дзе Пятрусь?..

...Камера № 87.

Вось толькі пяць хвілін, як Пятрусь удвойчы хапіўся за праверку перажытага ім у востросе часу. Якая цягучая аднастайнасць! А між тым—як хутка шрамлінуў час! Мэрам-бы сёння яго прывялі сюды. Тыя-ж сумныя і халодныя сьцены. Той-жа кавалачак хмурнага неба ў закраценым акне. Прэмадаваны да сьцяны жалезны столік, абрыдлы цвёрды ложак. Замураваны ўмывальнік і брудная параша. Усё асвойтанае, звыклае і надаўшае.

— Стукаюць?

Схудалая постаць туліцца вухам да сьцяны і напружана слухае. Спусьціўшы хвілін пяць, адбівае. «Ніякіх зьвестак з волі».

— Ці чакаю?—«Чакаю. Пісаў некалькі лістоў, а жаднага адказу».

Стук змаўкае і Пятрусь памерным, разьлічаным ступам мерае камеру з кутка ў куток. «Няўжо і на гэты раз ніхто не адзавецца?»

Пятруся карціць і прагна хочацца атрымаць вестку з волі. Ён дзень у дзень успамінае Рыгора, Рьму, часамі далучае да іх Гэлю; часта пераносіцца думкамі ў Сілцы, выяўляе перад сабою настроі і думкі бацькоў; спагадае іх няведаньню пра яго. І ўсе гэтыя раздумы, успаміны, жаданьні і хаценьні пэрыодычна ўстаноўленым чынам праносацца перад ім у бяспрытульнасці астрогу. Наколькі часу ўперадзе? А хто яго адгадае—воля царскіх сатрапаў, капрыс любога апрычніка. Каму ёсьць дзела да сотні-

другое заключаных у гэты сіберны будынак? Вунь цэлыя мільёны пастаўлены пад нажы, пад кулі, пад атрутныя газы—ці-ж можа хто думаць пра іх, у цяпле і безпасцы?

Жорсткаю рукою вайна сьцірала людзкае дбаньне аднаго пра другога. Сухая адчужашасьць цёрлася па гладкіх каменных камерах, пускаючы мерзлую шэрань Пятрусю ў вочы... Час, час, які няпэўны час! Ці можна даць незадаволенню ўтульнае месца ў сваім нутры? На Рыгора? На Рыму? На ўсіх тых, хто яго ведае, хто яго помніць? Няровен час! А мо' Рыгор далей за яго—натура Рыгора вядома... А Рыма?—прамігнуўшы агенчык... Так, сьвядомасьць дыктуе развагу, але ёй не паддаецца настрой...

— Ізноў стукваюць?

Вуха лажыцца на шэрую фарбу сьцяны.

— Што-о?

Здаровыя пальцы звыклі з цвёрдасьцю сьцен—б'юць запытаньне... Але... з боку шорах?

Косіцца вока да вузкай круглінкі ў дзвярях—ня ўтоіш, нагладч, у мяккім войлаку сваіх прадажных крокаў.

Ізноў думкі.

Нязвычны! Вось ён, чалавек жалезнае волі. Рыгор! Дык чаму-ж ён маўчыць? Цэлых два месяцы ні слова... Пераймаюць лісты? Ці тут віною Рыма?

Пятрусь затросься, як асіна—калючая прага пачуць цёплае слова з волі, праведаць пра Рыгора, угледзіць Рыму... А можа яны... Не павінна быць!..

Маланкаю праясьняецца мінулае ў іх адносінах—чыстае, як маланка, без заусінкі. Ня ў гэтым прычына. Яны помняць яго, магчыма, думаюць, а мо' і дбаюць—чаму-ж яму заўчэсьня наракаць...

— На гу-у-лян-ку-у!

Пятрусь гатоў.

Вось бразгае жалеза за дзвярыма камеры. Чуецца ажыўленьне на глухім, мятвым калідоры... Яшчэ хвіліна—і ён у роўным, механічным шэрагу вязьняў. Паперадзе Ігнат Спруміла—кіўкі галавы абменьваюцца прывітаньнем. Украдчывая ўхмылка на зьбяднелых тварах. Рассыпаецца шэпт па жалезных усходах. Тры павароты—і насустрач водбліскі празрыстага сонца. Яны скрадаюць беднасьць і апіднасьць белых гарнітураў арыштантаў...

Двор і шоргат шкарбакоў па ўкованай каменнымі зямлі. Ланцугамі ўюцца круглыя цені галоў—мэрам-бы круціцца знарочыстае

кола, на многолітніх сьпіцах якога насаджаны чорныя галкі. Мяр-
твым шулам тырчыць фігура салдата з аружжам у руках. Непар-
ушны, як укопаны, ён ловіць уталопленим узрокам выразы тва-
раў. Сочыць за кожным крокам мігаючых постацэй. А ззаду?
Ззаду жалезная брама. У драп'ястых будках—настарожаная
варта. І толькі? Не. Вуньдзека, з-за шульваньяў вокан нагла-
даюць запасныя нагледачы. Не, тут не рызыкнеш нічым, апроч
свайго жыцця...

Сьвісток. Глухі і калючы: назад! У камеры!..

Ужо галоўка шэрагу накіравалася ў чорную дзірку дзвярэй.
Як у яму, гіне адзін за другім у змроку калідораў...

Пятрусь—на парозе. Ён закідае ногу, каб ступіць у дзверы,
і чуе—за брамаю гукі! Прыйшлі на спатканьне? Ніяко і да яго
таксама?

Хто-б з яго прыцяляў надаўміў яго ашчаслівіць? Рыгор?
Другога—няма. А вось яго голас...

— Пятрусь, не затрымоўвай...

Шаргатня крокаў аддзяліла яго ад зыкаў за брамаю. Змрок
калідораў ахутаў прапахлым паветрам...

Забранчэлі замкі ў дзвярах—доўгі ланцуг з людзей парваўся
на часткі. Некалькі жвілін, і Пятрусь у абоймах суровай камеры.
Цішыня. Ну, сэрца-ж нешта адчувае. Пятрусь настарожваецца,
мярцвее... Раптам зычны стук замка разразае спакой.

— Бок, да вас прыйшлі.

— Да мяне?

Пятрусь хапіўся за вушы і вытарашчыў вочы.

Сьледам, незаўважана для самога сябе, ён пайшоў за нагле-
дачом. Калідоры, сходы—дарога да выйсся. І вось яшчэ не
закругліўся паварот, як шустрыя ўзрокі абіялі стройную постаць
Рыгора. Яны сьшліся ля перагародкі.

— Бра-ат...—хацеў выгукнуць Пятрусь, ды ўстрымаўся.

Пачуцьцё ўдехі ён выліў у гарачым зацяжым пацалунку
Рыгора.

— А я думаў, ведаеш, што і ты...

— Пакуль, вось...

— Ты апрымаў мой ліст?

— Мне Рыма яго прачытала.

— Рыма?

— Ну, а з табою як?

— У моцных руках...

Рабы, абвіслы твар нагледача пакрыўся ўжмылкаю.

— Паверыш, Рыгор, мэрам-бы адчуваў, што ты прыдзень сёньня. Толькі што вярнуўся з гулянку і не паспеў аглянуцца, як чую вызаў... «Прыйшлі»... А якаво ў цябе з працаю? Усё на старой кватэры? А Ганна?... Ну, ты паправіўся, я бачу...

— Меў ліст ад Сёмкі...

— Ёсьць навіны?

— Дзе іх зараз няма! Пажар быў у мястэчку.

— Пажар? І многа згарэла?

— Не адмячае... Рыма цябе не наведвала, часамі?

— Не. Чаму?

— Я думаў, што можа... Цудная, аднак, яна... Адзін раз, тады-ж во, як прынясла твой ліст, раптам ускіпела нечага і неўтрапёнай вылецела з майго пакою. І болей тыдня ня чуваць нічога....

— Што ты кажаш...

— Дзіўлюся сам. І ня прыйшла спаткацца?

— Ох, як я чакаў каторага з вас!.. Ведаеш, хоць-бы вестку хто даў—было-б спакайней, а то ні слова, ні гуку. Як-жа та-варышы?

— Усё ў парадку, ну, а здароўе тваё як?

— Пакуль, як бачыш...

— Правішся...

Бязумоўны ківок рукі нагледача прымусіў Пятруся ўздрыгнуцца. Ён пасьпешна зашавяліў губамі, але замест слоў абмежаваўся паўторным пацалункам з Рыгорам і разьвітальным поціскам яго рукі.

Сьледам наглядч разгарадзіў іх сваімі шырокімі плячыма. Толькі ледзьве ачулы шорпат Пятрусёвых крокаў данесься да Рыгоравых вушэй. А праз хвіліну перад Рыгорам мільгнула сопушная цем калідору, і ён павярнуўся да выйсьця.

Пятрусь адбіў яго ва ўстойнай нярухомай позе і нізашто ня мог ўявіць ягонае хады... Напэўна, старая, цвёрдая ды ўвераная. Сам—нязьменны... Здаецца, застыглы ў акрэсьленых формах. Для Пятруся—які ён дарагі, які мілы, які блізкі! Цікава мець гэткага сябра!

Рыгораў прыход адвёў новую мяжу ў яго сядзеньні. Пятрусь пераняў ад яго бадзёрасць, надзеі, веру. Пятрусь адчуў у ім жалезную стойкасьць і бястрашны ўзрок у вочы сапраўднасьці.

Рыгор не панікае галавою, не азіраецца ў бакі. Кожнае яго слова—пераконаўнае таварышчу.

— Стукаюць?

Пятрусь падышоў да сьцяны і настаражыўся. Сусед пытаў, хто яго, Пятруся, наведваў. «Аджуль ён даведаўся?»—«Пачуў па вызаве Пятруся нагледачом»... Так, да Пятруся, наведваўся яго таварыш і сябра—Рыгор Нязвычайны. Пра яго Пятрусь пасьпеў расказаць суседу. «Той самы?» Той...

Нагледач?

Пятрусь аглянуўся на дзьверы. Прывычайнае вока ўлавіла лёгкае калыханьне рэдкага ценю.

Ён адступіў ад сьцяны і цьвёрдым крокам накіраваў насупраць акна.

На спрэчу яму сыпалася золата цёплага сонечнага прамяню.

VI

СПАТКАНЬНЕ З ПЯТРУСЁМ заспакоіла Рыгора; ён не дапускай сабе думкі, каб Пятруся судзілі. Бліжэй ўсяго—Пятрусю пагражае адміністрацыйная высылка. Каб суд, было-б сур'ёзней, тады-б яму не дазволілі з ім спатканьня. Напэўна, і Пятрусь чакае гэтага. Увогуле, паколькі Рыгор заўважыў, Пятрусь настроены ня дрэнна. Крыху пахудзеў, але гэта адбітак астрогу. Каму-каму, а Рыгору гэта вядома. Адна прыкрасьць—як-то выйшла так, што ён забыў перадаць таварышчу пра зданья ў кантору астрогу на Пятрусёва імя дваццаць рублёў. Прымха нейкая, ды годзе... Ах!.. Рыгор пастараецца выправіць гэты недагляд: ён напиша Пятрусю, ці перадасьць праз Рыму, калі...

З Рымаю цікава. І што тады выйшла—чаму яна выляцела так раптоўна з пакою і зараз не паказваецца? Няўжо ён неасцярожліва выказаўся перад ёю, ці?..

Рыгор кожны раз уплятаў інцыдэнт з Рымаю ва ўспаміны пра спатканьне з Пятрусём. Пацепаў плячымі і дзівіўся.

Дзіва зьнікала бяссьледна, калі Рыгор вяртаўся да выпадку з Ганнаю. Мэрам-бы згавор які супроціў яго? Адна зрабіла зусім незразумелы яму выбрык, а другая гэты выбрык разьвінула ў цэлую тэорыю? Ганна! З ёю ўжо справа складаней. Яна кранула таго пытаньня, пра якое...

Рыгор ня мог згладзіць вастраты Ганьнінай гутаркі вось ужо некалькі дзён. Ці думаў пра падзеі ў Сілцох, ці вяртаўся да

Пятруся, ці перачытваў весткі са «стаўкі вярхоўнага галоўна-командуючага»—у вушшу гудзелі яе словы, а ў ваччу мігаўся яе ўмольны, настарожаны выгляд. Рабілася ясна, што Ганна перажывае якісьці крызіс, нейкую жыццёвую надарванасць—іначай-бы яна так раптоўна не паставіла яго перад казытным пытаньнем. «Але што я магу зрабіць, каб ёй пасобіць?». Рыгор не знаходзіў ніякага выйсця, калі разьбіраўся ў акольваючых умовах.

Наперадзе таксама было беспрасьветна. Між тым ён адчуваў, што яму Ганну шкада. Шкада і балюча... Трэба тым ці іншым заспакоіць дзяўчыну, разгнаць яе настрой, даць ёй зразумець... Што? Вось ад гэтага і разьбіваліся мільгаўшыя ў Рыгоравай галаве пляны. Абнадзеіць Ганну ён ня можа і ня хоча. Ды нават ня ўпэўнены, што яго надзея магчыма яе суцешыць...

Усё-ж ён рашыў наведаць да Ганны. Ён пойдзе да яе і скажа...

Рыгоравы першыя крокі па выйсці з заводу былі накіраваны да спынкі трамваю. Без заезду на кватэру ён паспяшыць застаць Ганну ў сябе і паспрабуе ёй растлумачыць... Так—гэта вярней усяго.

— Рыгор?!

Думка раптам разляцелася: Рыгор паглядзеў перад сабою.

— Артур? Ты якім чынам сюды?

— Цікава?—запытаў Артур Цьвібель.

— Каля гэтага... Ну, пойдэм, хіба, да мяне?

— А ты зьбіраўся дахаты?

— Я?.. Я нікуды, можна сказаць, ня зьбіраўся... Усё-ж ідзем разам... А мо' ты каго-кольвечы чакацьнеш?

— Я знарок да цябе... Ведаеш, я маю цэлы шэраг пытаньяў...

Рыгор узяў таварыша пад руку, і яны завярнулі ўправа ад варот заводу.

— Я ўжо, браток, знайшоў тут ходы і маю як-небудзь уціснуцца да вас на завод...

Яго перабіў грук падбегшага шаравіка. Рыгор мжвольна падаўся ў яго бок.

— Табе куды трэба ехаць?—пераняў Артур Цьвібель.

— Я перш думаў... ды нічога... Пойдэм... Кажы...

— Але-ж я цябе затрымліваю...

Артур спыніўся і пыгальна зазірнуў Рыгору ў вочы.

— Дробязь... Кажы...

— Бачыш, вось, мне парадзілі чамусьці завярнуцца і да твае падмогі. Чуў?

Ужо Рыгор пытаў яго сваім ўзрокам.

— Дарэмна?.. Ха-ха-ха! Я і казаў ім, што дарэмна, а яны...

Артур засьмяяўся.

— Хто яны?—пацікавіўся Рыгор.

— Трубін, бачыш...

— Шалаплут.

Рыгор аглядзеўся навокал сябе і дадаў:

— Ніякім чынам. Надоечы ў нас адыграўся выпадак, які мог кончыцца сур'ёзнаю справаю. Ты ня чуў?

— Не-э.

— Мы ўсім цэхам наладзілі дэманстрацыйны пратэст. І, чамусьці, майстар з палкоўнікам-наглядчыкам здрэйфілі... Здрэйфілі... А ў тым, яшчэ невядома—магчыма яны абмяркоўваюць вынікі. І калі, чаго-добрага, захочуць дапомніць—тады мне першаму... Вось і разьлічы сам, якаво мне...

— Зразумела... Я ня ведаю, чаму Трубін...

Яны завярнулі ў вуліцу, на якой жыў Рыгор.

— Ужо блізка да цябе?

— На гэтай-жа вуліцы, другі квартал... Ну, стой!

Рыгор раптам адлучыўся ад Артура і накіраваў праз вуліцу да ідучага другім бокам чалавека. Артур спыніўся. Рыгоравы словы яго азадачылі—абарвалася. Ён тут-жа ўглубіўся ў адшуканьне новых шляхоў да ажыцьцяўленьня справы з паступленьнем на завод. Але не пасыпеў хапіцца ні за водную раду, як падшоўшы да яго Рыгор перабіў.

— Магчыма, што ўсё добра будзе. Гэта старшы рабочы сьлясарнага цэху. Я прасіў яго пра цябе...

— А ён?

— Дае згоду памагчы. Ты запішы яго імя і прозьвішча... Фрыдрык Курс—фін, сумленны і стабы чалавек. Прасіў зайсьці наступным чацьвяргом. Зойдзеш і пасьля скажаш мне...

— Было-б вельмі добра. А то...

— Можа ты грошай ня маеш, то я магу табе пазычыць дзесятку?

Артур падзякаваў Рыгора і адмовіўся ад пазыкі.

— Я надоечы захаціў у Камара...

— Ты ў яго бываеш?

— Часамі...

Рыгор паглядзеў на жоўтую браму і спыніўся.

— Прыйшлі.

— Тут?

Артур кінуў бясьцікаўным узрокам на дробныя вокны будынку.

— Добрая кватэра?—усумніўся.

— Ня дрэнная. Зацішна і недалёка ад заводу. Зойдам,

Артур.

Ужо Рыгор прапусьціў таварыша ў двор, як Артур раптам перамяніў рашэньне.

— Ubачай, браток, не магу зайсьці. Няхай другім разам...

Суйздром забыў, што мяне а шостаі гадзіне чакацьмуць...

— Кінь!

— Ні ў якім разе; чалавек прыдзе ў трэці раз—абяцаў жа яму...

Артур паглядзеў на гадзіннік.

— Даруй... Абавязкова гэтымі днямі наведаю.

Яны разьвіталіся.

Рыгор вывеў таварыша з двара і зьняў шапку.

— Чакаю!—гукнуў усьлед Артуру і павярнуў назад у браму.

Ён толькі што занёс правую нагу, каб пераступіць парожца дзьверцаў, як яго хтосьці тузнуў за жукетку. Рыгор азірнуўся—то быў Артур.

— Зусім забыўся... Табе Наталя перадае паклон... Помніш гэту дзяўчыну?

— Наталю?

На Рыгоравым твары заблішчэла ўхмылка.

— Крыху памятаю... Ну, дзе яна, цікава?

— Ліст атрымаў з Харкаву. Як і што яна туды трапіла—баюся сказаць.

— А ты маеш яе адрас?

Артур палез па кішэнях шукаць Наталінага адрасу. Уміг ён перагледзеў некалькі замураваных блёкнотаў, памятых брудных паперак і—дарэмна.

— Напэўна, у хаце забыў... Перашлаю. Пісацьнеш?

— Мне вельмі цікава...

— Напішы... Бывай!..

Яны ўдвойчы разьвіталіся і пакінулі адзін другога.

Рыгор, азадачаны пачутаю навіною, ускораным крокам пайшоў да сябе.

«Што за дзіва! Адкуль яно гэта?»—праказаў ён уголас і нерашуча пазваніў. «Знача, Наталя на волі! Цікава!»

Адчыніліся дзверы.

— Вас чакаюць, Рыгор Міхасевіч,—паведаміла гаспадыня.

— Хто?

— Якісьці малады чалавек.

— Даўно?

— А ўжо хвілін з дваццаць.

Адчыніўшы дзверы ў свой пакой, Рыгор угледзеў Рудольфа Шульца. Той падняўся з крэсла і з газэтаю ў руках гасыцінна кіўнуў галавою.

— Даруй, Рыгор, што я так нахрапна залез у твой пакой.

— Будзь ласкаў, я вельмі рад цябе ўгледзець. Я думаў, што ўжо ты... Чытаў прыказ краіштацкага комэнданта?..

— Чытаў... Вось, бачыш, даводзіцца пакінуць Пецярбург... Ворагам стаў...

Рыгор як зняў паліто, так і стаяў з ім, забыўшыся павесіць. Вестка пра Наталю разбурала яго пачуццёвы сьвет, блытаючы ўвагу да гутаркі.

— Можна-б гарбаты шклянку, Рудольф?—запытаў Рыгор.

— Дзякую. Я зусім на кароткі час. Мне сёння а дванаццаці гадзіне ўначы тэрмін пакінуць сталіцу.

Рудольф прысеў.

— Я прывёз да цябе,—сказаў ён далей, паказваючы пальцам у бок ложку,—каб ты, браток, захаваў у сябе вась гэту пару маіх куфэрачкаў... Вярнуся—забяру. Можна, Рыгор?

— Куды-ж ты мусіш ехаць?

— Прадпісана ў Орэнбург... Прасіўся да бацькоў—у Перм. Адмовілі...

— І бацькі высланы?

— Го, яны ўжо месяц таму...

Рудольф хвілінку памалчаў. Пасьля раптоўна ўстаў і зрабіў два крокі па пакоі.

— Ведаеш, Рыгор, бацька мой перажывае вялікую трагедыю. Надовечы атрымаў ліст і, я табе кажу,—жах... Пякельны жак...

Рудольфавы рукі ляглі на махнатай, няпрычэсанай галаве.

Рыгор пачуў злосны скрыгат зубоў.

— Што, што за дзіва?—прыўстаў і Рыгор.

— Ты добра ведаеш майго бацьку... Я не скажу, каб ён быў ідэальнай чыстаты, але... ён чалавек не блігі... Гэта жывая машына... У сваю майстэрню ён укладваў душу. Жыў ёю... І жыў Смагіным... Ды паскаўзнуўся чалавек. Не паспеў, ці ня мог, ці не хацеў атрымаць падданства—і на табе... Адарвалі ад месца, ад кавалку хлеба і—у ссылку. Бадзяецца бяз працы, праклінае сябе, жыцьцё, долю... Моліць пра дапамогу... А што я зраблю, калі і я ў тым-жа стане... Вайна,—і я вораг, бязьвінны вораг нават былым прыцелям і блізкім... Ды болей таго... Гэтага мала, што...

Рудольф разнэрваваўся да адказу.

— А ў дадатак усяго казакі запалілі бацькаву хату і майстэрню, назьдзекваліся з яго, старога... Ну, ды што-ж рабіць. Цяпер ня час, а чакаць цяжка... Дык я папрашу цябе—вазьмі вась гэта на нейкі час... захавай...

— Я дам табе на дарогу рублёў дзесяць.

Рыгор мігам выцягнуў з кішэні паралез і ваткнуўся ў яго.

— Ня трэба!

— Рудольф хапіў Рыгора за руку.

— Бяры—аддасі... Ды кланяйся бацьку... Нічога... Адамсьцім, Рудольф... Сарафіна Хлёраўна!—гукнуў Рыгор.

— Бывай-жа!.. Дзякую, дзякую...

Рудольф працягнуў руку. Яны пацалаваліся.

— Гарбаты выйш, Рудольф?

— Дзякую, няма часу. Бывай!

— Ня сумуй, таварыш. Да блізкага спатканьня.

Гаспадыня настарожана паглядзела ўслед Рудольфу.

— Вам адзін прыбор?—запытала яна ў Рыгора.

VII

РЫГОР нэрвова коўзаўся па крэсьле. Налітая ў шклянку гарбата некалькі разоў пакідала тацу і варочалася назад. На запыленай сурвэце красавалася каля дзсятку мокрых плямак... Чайная лыжачка саскочыла на падлогу і ўгадзіла пад абсац Рыгоравага бота... У горле смагла, але піць не хацелася. Сіні абажур лямпачкі абвіваўся шэрым туманам... Рыгора цягнула ў некалькі канцоў—так веерам і разьбягаліся шляхі. Ён адчуваў, што яго чакаюць, думаюць пра яго—а ісьці ня мог. Штосьці

трымала ў пакоі, бяспрытульным і не сваім на гэты раз. Якім чынам усё так зьбеглася нечакана, тлумна і хаатычна, ён ня мог сказаць... Скрыжавалася, зьмятусілася... Рудольф!

Яго пацягнула да акна.

Шэрань. Смуглыя літары. Бяспрытульна. Дзесьці гудзе паравік і звоняць рамізьніцкія шамкі. А ў акопах? «Адзеньце салдата! Холадна ў акопах!» Так, у акопах холадна, а ў палацах—балі... Орэнбург, Перм... Маргарыта, Рудольф...

— Я-ж мушу да Ганны...

Рыгор сярдзіта захадзіў рукамі ў гамузе газэт і кніжак. Закалыхаўся столік, і недапітая шклянка плюхнула на падлогу. Дэвэнгнула...

— Што я... Ды я-ж не абцяў ёй прыяжджаць... Заўтра паеду... Не ўцячэ...

Роўны лісток паперы абвіўся вакола асадкі, адале пырхнуў і адляцеў на ложка.

«Ганна дарма закруціла»... «Пятрусю трэба пачакаць»... «Што-ж там з мацераю? Ці атрымала яна грошы?.. Сёмка—ані словам»... «Наталя кланяецца... Ах, Наталя»...

Рыгор абярнуўся да дзввярэй:

Стукаюць?

— Прашу вас!

— Я на адну хвілінку, Рыгор Міхасевіч... Я ўжо даўно збіраюся, ды ўсё вам обмаль часу... Парываюся запытаць, а пасья неяк... Дазвольце прысесці?

— Калі ласка!..

— А я вам ня буду перабіваць? Вы, напэўна, ужо ня пойдзеце сёння нікуды?.. Дзесятая гадзіна...

— Калі ласка...

Прыбраная і напудраная, з шырока вылупленымі вачмі, гаспадыня місьліва глядзела на Рыгора. Таму рабілася цяжка вытрымаць яе ўпарты, нашароханы ўзрок, і ён раз-ад-разу азіраўся на акно. Гаспадыня перашкодзіла яму, але Рыгор ня ведаў, як ад яе пазбавіцца. Намякнуць—не—вразумее, сказаць адкрыта—няёмка...

— Я вас слухаю, Сарафіна Хлёраўна,—натужыўся ён.

— Сядайце побач, Рыгор... Нешта перашкодзіць мне сказаць вам...

— Калі ласка...

— Мне толькі дваццаць рублёў на адзін месяц,—паўшэптам сказала яна.—Прышлося, ведаеце, да-зарэзу цяжка. Я вам з процантамі вярну. Не адмоўце, галубчык...

— Сарафіна Хлёраўна, дык я-ж ня маю... Апошнія сёньня... Гаспадыня крута павярнулася і выбегла з пакою.

— А немцам, Рыгор Міхасевіч, ёсьцека?—прагукала яна за дзвярэма.

— Што-а-а?

Рыгор злосна стукнуў абсацам па падлозе і прыслухаўся.

У кватэры ўсё прыціхла.

— «Слухала, подлая!»

Ён не паспеў працягнуць думкі, як ззаду яго шаснулі дзверы і крокі гаспадыні павярнулі Рыгора да дзвярэй.

— Кінце злавацца, Рыгор Міхасевіч,—перапрасіла яна.

— Што вы ад мяне хочаце?—злосна запытаў Рыгор.

— Я прашу вас... Я бачу, што вы не ў настроі сёньня, Рыгор Міхасевіч... Ня выводзьце з маіх слоў нічога дрэннага. Я не хацела вас абразіць—мяне вымусіла... Рыгор Міхасевіч...

Няпрытомнасьць гаспадыні перастала злаваць, а дзівіла. У чым сэнс яе просьбы, прыходу ў пакой, ляянкі, перапрашэньня?

— Я вас не разумею, Сарафіна Хлёраўна.

— Я сама сябе не разумею.

Яна раптам пасумнела і накіравала ў дзверы.

— Даруйце-э мне,—яшчэ раз перапрасіла.

Рыгор ня даў ёй дайсьці да свайго пакою, як мігам апануўся і выйшаў з кватэры.

На вуліцы туманіла. Халодная золкая пагода ня спрыяла бадзёрамі настрою. Цягнула назад у памяшканьне. А Рыгор не хацеў варочацца да сябе. Ён перасіліў няўтульнасьць надвор'я і пайшоў да Выбарскае шашы.

На гэтай вуліцы адчувалася заўсёдашняе ажыўленьне. У абодва канцы насіліся рамізьнікі, праяжджалі паравікі. Направа, у бок заводу «Сьветлана», чулася музыка гармоніку. Некалькі і'яных галасоў падпявалі частушачныя мелёды. У другім баку доўгі час сьвісьцеў гарадавы. Хтосьці гвалтоўна лаяўся.

Рыгор крыху пастаяў пры рагавым доме, пасля пайшоў у бок ясна асьветленай харчэўні.

Ён ужо быў каля самых дзвярэй, як яго аклікнулі. Ён абярнуўся. Перад ім стаяў сусед па рабоце, Анікей Кузін.

— Чаго ты сюды?—запытаў ён.

— Да проста так, надаела аднаму ў дому. А ты куды?

— Я ад таварыша—дамоў.

Яны збочылі ад дзвьярэй.

— Ёсьць навiны якія?

Анікей нахіліўся да Рыгора і шэптам паведаміў.

— Ды ўжо-ж. Надовечы адбылася раённая сходка за Нараўскай заставай. Абгаварвалі характар святкаваньня дзевятага студзеня. Ёсьць настрой у карысьць забастоўкі...

Яны адышлі далей.

— Варта было-б і ў нас памацаць грунт. А то мы заўсёды адстаем... Га?..

— Вось то-то і ёсьць... Я назнарок і наведваў таварыша, каб абмеркаваць гэта...

Вырынуўшы з харчэўні натоўп клапцоў перапыніў іх гутарку.

— Трэба падрабязова абмеркаваць гэта,—парадзіў Кузін уголас:—Гэта рызыкаўная справа...

— Я думаю...

Безгаворна абое пайшлі ў харчэўню.

Шырокае і досі чыстае на выгляд памяшканьне было перапоўнена людзьмі. У сiнiх палосах курава расплывалася электрыка і тануў густы разьвяселены гоман. Між шчыльна ўседжаных сталаў насiліся падавальшчыкі: іх гукалі і тузалі за рукавы. Нясьціхана клопалі піўныя бутэлькі. Машына выпрывала «Тройку». Дзсяткі рознастайных шахаў зьліваліся ў кісла-оцэтны iмпад.

На іх прыход ніхто не абярнуўся; усяго і было знаку, што за імі ўварвалася знадворку шустрая струмень халоднае паветры. Гэта рабілася нязьменна праз увесь вечар—вентылятар над дзвьярыма ня спыняўся вярцецца і насвiстваць аднастайную мэлёдыю.

Яны акiнулі ўзрокамі шырокую залю сталовай—парожняга месца не наглядалася. Тады абое пайшлі між сталаў, пугаючы яго. Рыгор падсьцярог дваіх мужчын, якія вялі разрахунак з падавачом, зьбіраючыся пакiдаць харчэўню. Ён гукнуў таварыша. Кузін у гэты час пасьпеў захапіць столік у кутку, якраз насупраць iгральнае машыны. Акно збоку злёгка астужала сьвiртае паветра. Кузін махнуў шапкаю і Рыгор упусьціў чаргу другім.

— Вып'еш пiва?—запытаў Кузін.

— Я-б ня проч і падзакусьць чаго.

— Закавай...

Кузін паклікаў падавача і даў заказ на пiва і саянку.

Падавач не пасьпеў адыйсці да буфэту, як збоку іх пачуўся востры надрыўны голас газэтчыка. «Біржавыя Ведамасыці». «Наша вайска пакінула Лодзь». «Немцы ўвайшлі ў Лодзь дваццаць трэцяга». «Вячэрняя Біржоўка». «Каму «Вячэрняя Біржавыя?» «Аўстрыйцы занялі Белград». «Зьдэек над сэрбскімі цэрквамі». «Зьверствы немцаў» кніжка Рэньнікава».

Выгук за выгукам ляцеў з вуснаў здаравеннага чырвонашчокага дзядзькі. Гоман прыціх, і дзесяткі рук пацягнуліся за газэтаю. Газэтчык заўважна памяншаў іх пад пахай, збіраючы медзякі.

Сьвежыя навіны зразу перамянілі настрой прысутных. Над сталамі распасьцерліся аркушы газет, адцягаючы людзей ад ежы і пітва.

Але хутка першае ўражаньне ад ваенных навін пасьпела адляцець. Важкасьць здарэньняў прасочвалася ў нутро, асядаючы ў глухіх куткох істоты.

Карчомнае жыцьцё аднаўлялася. За суседнім сталом раптам узнялася вострая спрэчка. Малады, чарнявы мужчына заўзята крытыкаваў дзяржаўныя парадкі, лаючы расійскае камандваньне. Махаючы абедзьвюма рукамі, ён бясстрашна крычаў: «Прадацелі-ы! Зьмена-а! Усю-ды-і зьмена! Дзе-ж ты пераможаш? Гэ-э! Меншьякаў! Кінь, брат, пераконваць нас у перамозе... Ду-удкі-ы! Табе тут лёгка дыктаваць машыністам, а там... Прадацелі-ы! Згубы-ы захацелі... Нішчыце народ... А нам пушку заліваеце-э...»

Вайшоўшы ў азарт, ён падняўся над сталом і яшчэ мацней загукаў. «Перамо-о-га-а! Знаем мы вашу перамогу! Ужо раз наведалі Прусію... Тое будзе і з Галіччынаю... Губарнатара вызначылі? Перамышлю захацелі?.. Тут, у сябе лад навядзеце... Марадзёры-і... Нажывацца-а на нашай крыві...»

Вакол прамоўца згрудзіўся натоўп. З усіх бакоў няслася адабрэньне. Настрой абвострываўся, пераходзячы ў дэманстрацыю супраць вайны. Загрымеў пляск аплёдысмантаў, а хтосьці пасьпеў зацягнуць марсэльезу.

Гаспадар харчэўні з падавачамі бязвольна мыкаў то з-за буфэту, то за буфэт, клапатліва пазіраючы на дзьверы.

— Гаспа-ада-а, пацішай! Пра-ашу-у вас!..—напінаўся ён, крычучы ў бок натоўпу. Яго доўгія рыжыя вусы і лахматы кузаб галавы зводзілі ўсю сур'ёзнасьць да бязвольнай комэды—яго ніхто не шманаў.

Героем быў рухавы і злоязычны сьмяльчак—ужо падняты на рукі наэкзальтаванаю грамадою.

Паддаўшыся агульнаму настрою, паўскаквалі з сваіх месц і Рыгор з Кузіным.

«Бра-а-ва-а!»—далучыўся да агульнага гоману Кузін.

Ды не пасьпеў ён стуліць вусны, як яго Рыгор тузануў за руку:—у дзвьярах харчэўні стаяла трое здаравенных гарадавых, якія сурова глядзелі на разыюшаных наведвачоў харчэўні. Хутка адзін з іх паднёс да губ сьвісьцёлку, і прарэзьлівы зацяжкны сьвіст разляцеўся па харчэўні. Грамада змоўкла, а прамоўца спрытна апусьціўся ўніз і зьмяшаўся з людзьмі. Гарадавья напорам кінуліся ў парадзеўшую грамаду.

Праз хвілін пяць адзін з іх накіраваўся ў дзверы, вядучы пры сабе прамоўцу. Рыгор зразу скмеціў, што справа апошняга бярэ дрэнны наварот. Ён у момант аддзвіліўся ад стала і ёмкім скокам апынуўся прыгарадавіку. Наглядаўшыя гэта заўважылі спрытны манэўр Рыгора, які разам з арыштаваным мігам звніклі за дзвьярыма харчэўні. Раззлаваны гарадавік падаў пвалтоўны сьвіст, кінуўшыся ў дагонкі за ўцекачамі.

Усьлед яму пабегла цэлая грамада з другімі гарадавікамі.

І ў харчэўні і на вуліцы разьнеслася нечаканая трывога.

Кузін спакойліва выйшаў чорным ходам.

VIII

АЧУЎШЫСЯ ў сябе на кватэры, Рыгор нейкі час прыслухоўваўся да кожнага шоргату за дзвьярыма. Ён быў няўвераным, што яго хто-небудзь з прысутных у харчэўні ня прымеціў. Не магло таго стацца, каб сярод наведвачоў ня ншыпарыў адзін, або і некалькі шпегав. Толькі рэдкі выпадак мог паперашкодзіць улавіць яго прысутнасьць у харчэўні. А раз яго заўважылі—наўрад ці абмінуць з візытам на кватэру. Магчыма, што гэта была памылка з Рыгоравага боку. Як-ні-як, а паўжартоўны ўчынак таў у сабе дрэнныя вынікі.

Яшчэ і ў ложку Рыгора не пакідала сумненьне. І толькі а гадзіне трэцяй уначы ён зьнябыўся і заснуў.

На заўтра раніцою яго разбудзіў зьнянацкі стук у пакоі гаспадыні. Сарафіна Хлёраўна незнарок таўханула падстаўку пад вазоны і цяжкі гаршчок з зямлёю зырнуўся аб сьцяну.

Рыгор мігам прапмошчыў вочы і вылаяўся. Па ўсім цэле адчувалася ўтома—ён не даспаў. Спроба ўлегчыся і яшчэ крыху прыдрамнуць асталася бяз вынікаў.

Сонечная марозная раніца іграла зайчыкамі на сьценах пакою. На вуліцы чулася ваенная музыка. Бадзёрыя гукі труб і зычны стук барабана біліся ў шыбы вокан, вабячы Рыгора.

Ён устаў і праз гадзіну часу ўжо быў на вуліцы. Аб'яненны дрэвы цярусілі драбнюткамі крышталямі сьнегу. Кудысьці сыпшыла грамада вучняў на чале з настаўнікам. З Выбарскае шашы даносіўся грукат паравіка. На чырвонай сьцягне муру, у які ўпіралася вуліца, адбываўся чорны сілуэт гарадовага. Калі ён павяртаўся перадам да Рыгора, медная бляха на шапцы адбівала сонцам.

«Ці ня той самы, з якім я ўчора меў справу?» пажартаваў Рыгор і, калі параўняўся з ім, гарадавік шільна паглядзеў на яго і тут-жа адварнуўся. Рыгор кінуў пра гэта думаць і накіраваў у горад.

Ня глядзячы на моцны мароз, паравік быў перапоўнены людзьмі. Ішла рэзвая гутарка пра апошнія здарэнні на вайне. Хтосьці сьпераду яго скардзіўся на абмылковасьць разьлікаў у рускага командваньня к калядам альпінца ў Бэрліне. Жаночы голас узвальваў віну за гэта на Баўтарыю ды Італію. Яшчэ хтосьці з запалам агітаваў за збор цёплых рэчаў. Побач хвалілі невьчарпаную энэргію солісткі «яго вялікасьці» Марылі Долінай, даваўшай у цырку Чынізельлі дваццаты «патрыотычны канцэрт». Далёка ня сугучным першаму зьвінелі скаргі дваіх бабулек на ўздаражаньне мяса.

Кондуктар таксама лічыў патрэбным ўстаўляць ад сябе словы ў кожную гутарку. Гэта, відаць, яго цешыла і здавальняла, бо ён нясьціхана ўхмыляўся. Ён узяўся за артыстку Доліну, калі паравік абмінаў сампсоньеўскую царкву. У напоўнены вагон шугнула новая грамада пасажыраў.

— Усе на «патрыотычны канцэрт»... Які патрыотызм у людзей! Дайце вальней уздыхнуць ад яго!—прагукнуў кондуктар у насядаўшы натоўп.

Яго рука, павішы на рамушку ад сыгнальнага званка, падалася ў бок, і вагон рушыў. Усьлед яму пагналіся лаянкі не папаўшых у паравік. Раптам сярод рознастайных галасоў вылучыўся сьвіст гарадавіка; ён быў нагэтулькі зычным, што пасажыры абярнуліся ў бок задніх дзвярэй. Кондуктар тузаў вярхоўку,

даючы сыгнал спыніцца. Зьнянацку штуршок таўхануў напикованы людзьмі вагон. Кагосьці прыціснулі, чыясьці рука праламіла шыбу, і шкло зазвінела срэбраным гукам.

Яшчэ ня ўсе чарапкі разьбітага акна апынуліся на ўгладжаным сынягу, як гучная лаянка напорным струменем варвалася перш на пляцоўку вагона, а сьледам праз рашуча прачыненыя дзьверы—у сярэдзіну яго. Нельга было не пацікавіцца на грозны голас крыкуна, на яго ваяўнічы настрой. І калі дзесяткі вачэй накіравалі ў яго бок свае ўзрокі,—стройная, асаністая фігура чорнамазата вялікана-генэрала спыніла іх на сабе.

Рудымі буйнымі вачмі генэрал аглядаў вагон, людзей, афішы і забойна лаяў кондуктара. «Хам'ё,—адрыўна ляцелі словы з генэралавых густа аброслых губ:—яшчэ не пасьпелі вас выкаваць належным чынам. К-кашы-і бярозавае мала спыталі, мужыччо... У акопы, пад нямецкія кулі, погань».

Рыгор затросься ад абурэньня. У яго нутры забушавала прагнае хаценьне кінуцца на царскага помпадур і расквасіць яго наглуую морду. Ужо ён намерыўся да павароту, як яго пераняў выгук кондуктара: «Тут смелыя, а на фронце-э...» Гэта падліло масла ў агонь: генэрал мігам спыніў паравік, выперся на пляцоўку і ва ўсю моц гукнуў гарадавіка. Пасажыры змоўклі і наша-рохана перагядаліся. Некаторыя сталі пакідаць вагон.

— Ну, гэта-ж недапусьцімая рэч!—гукнуў Рыгор і сьледам пазваніў важатаму. Паравік крута рвануў з месца. Генэрал ня ўтрымаўся і бухнуў з пляцоўкі на мерзлую зямлю. Скрозь таму скрыпаў і стукаў калёс можна было ўлавіць нямыя крыкі генэрала. Ды яны не маглі ўплыць на бег паравіка. Ня спынілі яго раней астанаўкі і палахлівыя з озіркам сказы некаторых пасажыраў.

Перад клінікай Вільле Рыгор першым выскачыў з паравіка і перасеў на трамвай.

Ён не заўважыў, калі апынуўся на рагу вуліцы Жукоўскага. Замаруджаная хада трамваю настроіла яго сьмесьці і прайсьціся да Неўскага пехам. Мо' ўпярышыню за час бываньня ў Пецяр-бурзе Рыгор нічога ня думаў, нічым не задаваўся, а бяспы-тальна, бязмэтна, гардліва і вольна глядзеў наперад сябе. На яго твары грала чырвоная фарба здароўя, у нагах пружыніла сталё-васьць, вочы праразалі разрэдзенае, абмытае сонцам паветра.

Раптам струмень пешаходаў зацішыў хаду, затоўкся на месцы нарэшце зьбіўся ў натоўп. «У чым рэч?»—далучыў Рыгор свой

голас да іншых. Ніхто не адказваў. Тады ён прарэзаў сьцягну людзей і тварам да твару стрэўся з гарадавіком. Апошні з разнятымі рукамі затрымліваў натоўп, каб не перашкодзіць насіць раненых.

Пасярэдзіне вуліцы, якраз супроць будынку шпіталю, доўгім цугам выстраіліся санітарныя вагоны. Да дваццаці пар насільшчыкаў у белых халатах бесьперабойна бегалі з шпіталю да вагонаў і вярталіся назад з раненымі. Чуўся адрыўны ойк і працяжны снк.

Бязрукія і бязногія, з чалмамі перавязак на галаве, пад скупымі коўдрамі—варочаліся «героі» франтоў у «гасьцінную сталіцу». Далёкая Польшча, Усходняя Прусія—чужыя і невядомыя, мігалі ў іх балючым выябражэньні жахлівымі вобразамі. За каго і дзеля якое мэты пакінулі яны там свае сілы, сваё здароўе, часткі свайго цела? Ці мала ім было разанскіх ці яраслаўскіх прастораў, украінскіх стэпаў, беларускіх лясоў?.. Родных, знаёмых, спакойлівых...

Вунь малады з круглым белым тварам мужчына. Сінія рэзвыя вочы, стройны лоб, роўны вытачаны нос... Вось тонкатвары з пракідкім калісьці ўзрокам, жывы і, напэўна, весяльчак-сібрац. Манчжурская шапка паглынае ў сябе страхі нячуваных боляў...

Сьледам—чарцявы, задуменны яўрэй—бяз рукі і нагі; па-шарпаная летняя шапка на букеце чорных кудраў. Прыплюшчаны вочы—пэўна, ловяць жахлівыя ўчынкі казакаў... Магчыма, што толькі за дзень да калецтва ён атрымаў ліст з балючаю весткаю пра забойства бацькі... Падбудаваная хата на Рымарскай вуліцы гродненскага мястэчка. Замілаваная жыцьцёрадая Пэся... Біржа майскімі начамі...

Ах, і казак... Сярэдніх гадоў—бацька і муж. Аброслы, замурзаны раскапаная на акопы зямлёю; скрыўлены сударгамі твар; жмак мэрлі на галаве, пад новаю папахаяю... На кані ад Маньча да Віслы... З рэзвым ваяўнічым выглядам—на страх ворагам. Бязвольныя рукі—яшчэ так нядаўна па загадзе сьцябаўшыя нагайкаю сьпіны беларускіх мужыкоў, яўрэйскіх жанок. Што там, дома? Ці сабрала жонка з поля? Кавуны, какаруза? Ці беліцца хата к калядам? Ці вучыцца Юзік?..

Саракавы—лезгін... У даўгім носе—арліная воля. У раскрытых, ашклянелых вачох—водбліск вечных сьнягоў Казьбэку... Шырокая чорная бурка—прасторныя выганы на стромах гор...

Бурлівыя рэчкі, срэбныя вадаспады... Ці не абвалілася тая скаля, на якой ён так любіў скакаць віхравую лязгінку?..

Сорак першы—льняны магілевец... Без абедзьвюх ног... бяз тых намардаваных ног, што так вёртка спраўляліся з носкаю дроў на параходы... Сылгал а першай гадзіне ўначы... Вёска на нагах—зрэбныя порткі да болю шаруюць цела—тры рублі на сто чалавек... Сырап да іржаных бліноў... Ці ўрадзіла палоска? Колькі коп сабрала Юзя жыта?.. Ці парос лён—хоць наткаць на кужаль... Пэўна, вецер зьнёс страху і хата сьвішціца голымі крок-вамі... Напішы яму, Юзя... Чаму-ж?..

І на вайне і раней у палку—разам з ім—палтавец... Шаўчэн-каўскія вусы... Хмурныя і навесістыя бровы. Прадаўгаваты васковы твар... Думкі, палітыя крывёю, носяцца ў трапяткім лісьці топаляў... Думкі гудуць пчоламі на вішнёвым цвьюту... Жоўтыя кругі сланечніку—ціхая Ворксла... Або дачакае тачанка, на якой столькі вёрст ён выехаў... «Сымон, камі-ж ты наведашь сінюю Палтаўшчыну?..»

Рыгор непарушна стаяў на адным месцы, сьціснуты жалем і помстаю, як стальнымі абручамі. «Ці скоро надыдзе час расплаты за гэтыя пякельныя жахі вайны?»

Адказ зацёрла клынуўшая на яго і пацягнуўшая за сабою грамада пешаходаў. Ён не агледзеўся, як апынуўся перад роўнаю гладзьдзю хваляваўшага жыцьцём Неўскага. Безабдумна пахіліў направа, у бок Анічкавага мосту. Не даходзячы, успомніў пра абед—добра, што побач харчэўня.

Праз хвіліну ён ўжо праходзіў другі паверх, калі яго абавалі зьнізу. Ён азірнуўся—за ім сьпяшыла Гэля.

ІХ

— ЦЯБЕ не нагнаць, Рыгор...

— Гэля?!

— Прыгледзься, ха-ха-ха...

— Няўжо такі Гэля?

— Не пазнаеш?

— Дзень добры!

— Добры дзень!

— Каго я бачу!

— Раптам?

— Якім-жа чынам?

Яны ўзяліся за рукі і доўга не маглі іх разняць.

Прымха?

Рыгоравы вочы ўталоплена глядзелі Гэлі ў твар.

Верылася—ня верылася.

Гэля—ня Гэля?

Каб ня бачыў, каб ня ведаў, каб ня жыў з ёю ад малых гадоў—не пазнаў-бы.

То была ня Гэля, а яе далёкае падоб'е. Бляды, асунуты твар. Глыбока заўпальны вочы. Сінякі, як сталёвыя дугі, вакола паблеклых зрэнак. Тоўсты пласт таннае пудры. Надломы ў пава-ротах. Пужлівасьць ва ўзроках. Беднае дэмісэзоннае памятае палітдо... на рыб'ім пуху... Без галёш—пашарпанья чаравікі.

Прымха?

Гэля не магла расчыніць вуснаў. Мэрам-бы баялася глядзець Рыгору ў вочы. Нэрвова пераступала нагамі. Апускала голаў. Руку непарушна трымала ў Рыгоравай руцэ.

— Хадзем паабедасм.

Пакуль Рыгор разглядаў мэню, заказваў ежу, Гэля маўчала. Усё яшчэ не знаходзіла ў сабе смеласьці пачаць размову, каб выказаць сваю скаргу на жыцьцё. Мэрам-бы ня ўверана была, што жыцьцё вінавата...

Рыгор вылучыў запытаньнем:

— Паведамі-ж, хоць, як ты трапіла ў Пецярбург?

— Доўгая гісторыя.

— Тым лепей, я сёньня вольны—нядзеля. Паабедасм і па-адзем да мяне... Згодна?

Гэля кіўнула галавою.

— Ты над нечым задумалася моцна?

— Братка Рыгор, каб ты ведаў...

— Што?

— Думак—бясконца, бяз меры... Думаю, толькі бяз толку і без карысьці...

— Чаму?

— Тая-ж гісторыя, якую я так імкнулася табе расказаць...

— Імкнулася, а зараз?

— А зараз, мне здаецца, яна нікому не патрэбная... Што каму да мае гісторыі, дробнае і няпрыметнае?..

— Гэля... З нашых дробных гісторыяў складаецца вялізная кніга быцьця... Мы дробныя—ды нас многа... Вялікае складаецца з дробязі...

Рыгор справодзіў сваю гутарку лёгкаю ўжмылкаю—ён думаў разввезць Гэлін сум.

Але праз увесь абед яму гэта не ўдалося зрабіць. Гэля болей маўчала. Рэдкімі сказамаі адказвала на цэлыя комплексы Рыгора-вых запытаньняў.

Толькі праз нейкі час, у які яны праехалі з Неўскага да Ляснога, Гэлін настрой адстояўся, выраўняўся, і яна разввязала язык.

— Я ўжо тыдзень у Пецярбурзе,—казала яна па дарозе да Рыгоравай кватэры:—дзьве ночы начавала... Ой, цяжка сказаць, дзе і што начавала... Пасьля... Выпадкова натрапіла на бежанскі камітэт... Ужо пятую ноч, як жыву на яго дапамогу... Я бежанка, а ўсёроўна не магу зьбегчы ад жыцьця... Сьвет шырокі, а дарога вузкая. Звузілася, Рыгорка... Памятаеш мне ня было прыпынку, а зараз...

— Вось у гэты двор.

Рыгор уважліва слухаў Гэлю. І надрывы ў яе голасе і бедныя яе выгляд радзілі ў ім глыбокую спагаду да зямлячкі, знакомаі і таварышкі. Ён ішоў побач, з пахіленаю да Гэлі галавою і час ад часу зазіраў ёй у вочы.

— Наша жыцьцёвае заданьне—разгартаць гэту вузкасць дарог... Чалавек створаны на тое, каб жыць у супярэчках...

— Ты ўсё той-жа, Рыгор. Сідцы, Смагін, Рыга, Пецярбург. Восемнаццаць гадоў і дваццаць чатыры... Балаголай і сьлёсарам...

Яны спыніліся пры дзьвях Рыгоравай кватэры. Рыгор тузнуў за драцяную пятлю.

— Хто там?—запытала гаспадыня.

— Я, Рыгор. Адчынеце...

— Вас чакала адна дзяўчына... Толькі што выйшла... Я не магла сказаць, калі вы прыдзеце.

Сарафіна Хлёраўна далікатна ўхілілася ў бок, прапусьціўшы Рыгора з Гэляй.

— Абяцала прыйсьці,—паслала яна ўздагон.

Рыгор не пачуў; ён бразнуў дзьвямі і скраў гаспадынін голас.

— Прашу, Гэля. Вось мая абіцель.

Гэля ўвайшла і бяспцікаўна паглядзела вакола сябе. Пасьля села пры стале, апусьціла ўзрок і апавядала далей...

— За гэты час ўсё пайшло шыварат-на-выварат. Помніш, мы ваяхалі з трупай? Аб'ехалі шэраг гарадкоў і мястэчак... Было ве-

села... Усюды віталі, падносилі кветкі, выклікалі... Толькі тэатр— гэта вярцеп... Ён выгузаў сілу, разблытаў нэрвы, скаламуціў жыццё... Мой Павал... Ты помніш яго, Рыгор?

— Крыху... Ну, ты пра свае поспехі пісала мне ў Смагіне. Памятаю гарбарскія букеты і выцяжкі...

Гэля зьлёгка ўсміхнулася.

— Вось гэты Павал... сьніўся, распусьціўся, залайдачыўся... Западзрыў мяне ў зайздрасьці... да каго, думаш?.. да цябе... Пачаў біць і гнаць... Перш я не паддавалася, абстойвала сваю людскую вартасьць, змагалася, а пасля... Ён кінуў мяне ў Крынках адну і зьбег... Дзе ён—цяжка сказаць, мэрам-бы ў войска ўзяты... Заўсяголаў толькі я асталася бяз нічога і бяз нікога.. Я мусіла, Рыгор.. Я мусіла ісьці...

Рыгор заўважыў у Гэліных вачох буйныя крышталі сьлёз і знарочыста затупаў па лакоі.

— Ня ехала ў Пецярбург, а паўзла... Этапамі, спынкаю, з нявыказным мардаваньнем... Я думаю, табе відаць... Не пазнаў-жа? .

— Усё-ж, Гэля, ты занадта зажурбіла... Табе трэба...

— Што мне трэба?—запытала Гэля:—мне ўжо мала што трэба. а можа... Скажы, аднак, мне, дзе Пятрусь? Я дзень-у-дзень наведваю адрасны стол, хаджу па вуліцах гораду і разглядаю тысячы людзей. Некалькі раз трапляла да варот заводаў і чакала, шакуль пройдуць рабочыя... Няма... Ты, пэўна, ведаеш, Рыгор...

Рыгор памаўчаў.

— Пятрусь сядзіць... Некалькі часу таму я яго наведваў...

— Сядзіць?! Які жак! Сядзіць?!

— Сядзіць... Ужо чацьверты месяц...

— Тады мне няма чаго чакаць...

Яна паднялася, каб ісьці. Рыгор спыніў, упрасіўшы пасядзець.

— Я пашукаю для цябе месца.

— Для мяне месца? А хіба ты ня ведаеш, што я за масьцярыца?

— Кінь свой настрой... Я ня люблю, Гэля, зьявераных людзей... Ты-ж ведаеш...

Гэля рванулася да дзвярэй.

— Ты ня пойдзеш—ты мне не сказала ўсяго... Пасядзі...

Яна спынілася.

— Памажы, калі хочаш і можаш...

Яе мяккі, упрошны голас разрэдзіў напружанае дагэтуль чаветра.

— Я буду шукаць табе месца... Цяпер лёгка знайсці... Толькі кінь сумаваць... Ды, нарэшце, ты маеш бацькоў, якія... Г'эля ізноў змяніла настрой.

— У мяне няма бацькоў—я адна. У мяне і блізкіх няма. Толькі ўсяго...

— Палічы мяне хоць-бы знаёмым, Гэля... Няўжо ты думаеш, што я не магчыму адгукнуцца ўсякі раз, як ты...

— Даруй, Рыгорка... Ты дай мне хоць пару рублёў... Я хоць чаравікі папраўлю, а то ногі вылазяць...

Рыгор падышоў да Гэлі і моцна паціснуў ёй руку.

— Калі ласка, я магу табе пазычыць пяць рублёў... Вось, апошнія—толькі глянь празрыстымі вачмі наперад, Гэля!

Ён перадаў ёй скамечаную паперку.

— Дзякую... Вельмі дзякую табе, Рыгор... Я хутка-ж пастараюся вярнуць... Няпраўда, я зараблю і вярну... Няўжо-такі для мяне ня знойдзецца працы?

Гэлін твар перавыбразіўся. На бледных шчоках адзначыўся лёгкі рыж. З вачэй зьбегла цягучая асавеласьць. Знайшлася варушлівасьць. Яна здзела палітцо і гіронічна адазвалася пра зношаную картунову блюзку.

— Не пасуе да пецярбургскіх умоў, га? А даводзіцца мірыцца... Часы пераменчывы... Ты, Рыгор, будзеш ласкаў пастарацца месца?.. І яшчэ прашу цябе, браток, кланяйся Пятрусю... Можна яму гэта нішто, а для мяне... Кланяйся яму і скажы...

Яна паправілася...

— Лепей не кажы нічога... Я перад табою магу душу адкрыць, а Пятрусь... Пятрусь недаверак... Помніш, Рыгор, Сілцы? Я табе казалі ня раз... Паверыш, вась да цябе ў мяне столькі павагі, што ты... У Смагіне ты ашчасьлівіў мяне нашай стрэчаю, а тут... Я ня чула ног пад сабою, угледзеўшы цябе на Неўскім...

Рыгор папрасіў у гаспадыні гарбаты.

— Я табе, Гэля, веру... І прашу, разам з тым, забудзь прыкрыя хвіліны... Ад Захараўскай у Лясное ты дарогу ведаеш... Кожны раз ты можаш ка мне прыехаць і няскрытна паведаць пра ўсё...

Гаспадыня прынесла гарбату. Рыгор увішна наліў шклянку і падаў Гэлі.

— Дзякую, Рыгор. Мне час ісьці, а то комітэт...

— Я цябе правяду... Пі...

Гэля ўзяла шклянку і тут-жа паставіла назад.

— Зусім запамятавала!—весела праказала яна да Рыгора:— Хоць жыцьцё прымушае плакаць, а я знарок буду весяліцца...

— Брава, Гэля!.. Весяліся, пой і змагайся...

— У мяне рэч усяго пра адзін вечар...

— Вонь яно што! Пра адзін вечар усяго?

— Бежанскі комітэт наладжвае вечарынку... У студзені як раз... І я, як артыстка—маўчы, Рыгор!—іграю. Ты мне хоць пару воплескаў падорыш, га?

— Я табе, Гэля-а!.. Буду чакаць цябе з білетамі... Дачакаюся?

Гэля задаволена ўсьміхнулася.

І гэта Гэліна ўсьмешка ўжо ня сходзіла з яе твару, пакуль яна не рассталася з Рыгорам.

Х

ЦЕМНАЯ ЎСКРАЇННАЯ НОЧ ахутала вузкі дворык чорным цалуном. Золкае паветра сьціснула холадам распараныя постаці выйшаўшых з дому двух чалавек. Пасьля зыркага святла бегалі калёсы ў вачох. Дзьмухаў фінскі ветрык, сыплючы ў твар калючымі сняжынкамі. Зьвінелі драты. Пахіленыя варотцы на ланцужку монотонна скрыпелі. Уверсе-ж, над зямлёю і будынкамі, над голымі дрэўцамі і парканам калыхалася малако отсьвіту. Цішыня, коўзкая і паўзучая.

— Засядзеліся,—першым вымавіў Рыгор.

— Яшчэ-б не засядзецца! Пытаньне ня лёгкае і ня простае,—адказаў Анікей.

— Ха-ха-ха! Ну, мне з Якавым Гісам не разабрацца. Гой, дзівак які... Ты паслухай толькі-ы...

Анікей тузануў Рыгора за полу паліта.

За імі чуліся чыісьці крокі і ціхае перашоптваньне.

Яны вёрткім паваротам апынуліся за брамаю і павярнулі направа.

На адгоне некалькіх сажняў сьвірэла першая пара зеленаватых агенчыкаў. За імі, як зьвены ланцуга, ішлі другія пары: яны глядзелі з цемры ночы блішчастымі тузікамі на чорным сурдуце.

Ні жывое душы. Толькі цёмныя абрысы будынкаў.

— Няма нікога!—шапнуў Рыгор:—Давай пройдам наўскасяк і тады налева,—дадаў ён.

— Ды мне-ж будзе не па дарозе,—адказаў Анікей.

— Чаму?

— Мне на Сэрдабольскую...

— А ты подзеш гэтай, як яна...

Анікей не спрачаўся. Яны перайшлі вуліцу зломаным кутом і ўперліся ў другую, яшчэ цямнейшую. Прайшоўшы ня болей дзесяці хвілін, Рыгор знайшоў спраўнейшым абагнуць два кварталы першага завулку, каб на яго скрыжаваньні расстацца з Анікеем.

— Я ўжо цалкам здаюся на цябе,—пасьмяяўся ён.

— Здавайся, кацяцца ня будзеш...

Рыгор спыніўся пры мглівым сьвятле ліхтарыка і прачытаў лічбу дому. Ліхтар далёка ня вытлумачыў таго, чаго ад яго чакалі. Тады Рыгор узяў на рызык і пераказаў да таварыша:

— Здавайся, кацяцца ня будзеш.

— Здаюся... А пакуль выведзеш з гэтае глушы, зусім здамся...

Абодва засьмяяліся і зусім не з асьцярогаю. Ніякага адказу—ні стукам, ні тупам, ні кашлем.

— Якаў мяне распацешыў, ды годзі-ы... Ну, да чаго, скажы, зношныя яго пропозыцыі?..

— І я так думаў... Інтэлігеншчына...

— Я табе кажу, Анікей...

Ім паказалася, мэрам-бы хто іх наганяе... Азірнуліся... Смуглыя ліхтарыкі хаваліся пад стрэшкамі брам. Ціха.

— Зрабіць спробу не мяшае... Сотня, дзьве сотні чалавек, а эфэкт, во-а-а... Ня праўда, мо'?

— Як табе сказаць... І я гэтай думкі трымаюся... Хоць рызыкі...

— Рызыкі... Зразумела, што не без таго... Строба, бачыш... Паўгода вісіць крывавы дурман... Алавяны цяжар душыць усякія

пазвывы... Ну, памятаеці, сталовую? Во-а! У адзін момант і—
Вэзуві... Вэзуві, кажу табе...

— Усё-ж, і Якаў меў радыю... Перша раздаць адгэзвы—
мерам-бы сыгналам прапусьціць па заводзе... А тады... Тэма—
суд над дэпутатамі думы, дарагоўля мяса, нястача вугалю,
цукру...

— Спроба... Аднак, надзея ёсьць... Важна, кажу табе, вы-
крэсьціць хоць адну іскрачку... Зрабіць намёк, што вайсковае ста-
новішча, мілітарызацыя, узмоцненыя меры папярэджаньняў,
усё-ўсё—цівошта...

— Я ўсё выясьняю гэтымі днямі... Нельга-ж без коардына-
цыі... Сам разумеш...

— Ну, Якаў, Якаў! Дзівак які, ня праўда, мо'?

Яскравы бляск ліхтара іх перапыніў.

— Куды мы выйшлі?—запытаў Анікей.

Рыгор сьмяяўся—то была яго вуліца.

— Паверышч, ты мяне правёў дамоў...

— Няўжо? Вось і здайся на цябе...

Яны разглядалі мясцовасьць.

— Ты варочай налева—прасьцей дарогі ня знойдзеш.

— Да ўжо-ж.

Анікей разьвітаўся і спешна пайшоў у бок Выбарскае шашы.
Як яно выйшла, што Рыгор вывеў на гэта месца, для яго таксама
было няясна. Ён шчыра сьмяяўся з таварыша.

Той мінаў другі квартал, калі Рыгор кінуў праводзіць яго
ўзрокам і павярнуў направа, да сябе.

Ён зрабіў некалькі крокаў, зноў вяртаючы думкі да Якава,
і не заўважыў, як хтосьці мігнуў паміж яго. Рыгор спыніўся і
агледзеўся. Мо' на сажань ад яго стаяла якасьці жанчына,
азіраючыся. Рыгорам зайдрала цікавасьць.

— Не пазналі?—запытаў ён.

— І вы не пазналі?

Знаёмы акцэнт рушыў Рыгора з месца.

— Няўжо гэта..

Ён падумаў на Гэлю, і раптам зьмяніў дагадку.

— Вось, бачыце-э...

— То-та і ёсьць, што ня бачу...

— Вы Рыму суйэдрам запам'яталі... А я вось іду ад вас...

— Рыма?!.

Каб хто чуў Рыгораў выказ, падумаў-бы, што Рыгор напаў на сьлед чалавека, якога шукаў гадамі. Мяжкасьць і мілагучнасьць яго голасу дыхала весялухаю радаснага пачуцьця.

Рыма пачула ў ім нечаканую асалоду.

— Ха-ха-хэ-э!—зарагатала, падыходзячы насустрач.

Поціск іх рук быў шчырым і сардэчным. Рыгор зразумеў яго, як выбачэньне з боку Рымы.

— А я зьняверыўся быў... Памятасце-э...

— Кіньне-э... Хто ўспомніць мінулае, таму... Хэ-хэ-э-хэ!..

Ну, я буду шчасьлівая!..

— Чаму?

— Вы не пазналі...

— Я вам жадаю...

Ласкавая, крохкая ўхмылка на Рыгоравым твары была заканчэньнем яго сказу... Рыма разумела ўсё, што таілася ў ёй. Дзяўчыне было прыемна слухаць Рыгора, ці проста, моўчкі, глядзець у яго раскрытыя вочы... Яна не аднімала свае рукі з яго рук і мінаю Джыаконды выклікала новыя сказы з Рыгоравых вуснаў...

— Я заўсёды ўспамінаю вас...

— Маўчэце... Хто ўспомніць мінулае...

Рыма падняла ўгору левую руку і паказала ўказны палец.

— Разумею... Чаму-ж вас я ня мог дачакацца?..

— А ў мінулую нядзелю хто вас наведваў? Бяспамятнасьць?

Рыгор успомніў, што яго гаспадыня паведамляла пра нейкую дзяўчыну... Так, гэта тады, калі ён прыйшоў з Гэляю...

— Вам холадна, Рыма?

— Ён сьмела крануў яе пушыстага, коцікавага каўнера. Драбноткія пылінкі сьнегу ссыпаліся на ровень надтруднага прастору.

— Марозіць?

— Марозіць!.. Золка...

— Пойдам?

— Мне пара дамоў.

Другім бокам вуліцы прайшла запозьненая пара.

— Людзі не сьпяшаюць, во!

Рыма азірнулася.

— Яны ідуць таксама дамоў!

— Ёх дом у тым баку?

— Хэ-хэ-х!—засьмяялася Рыма на хаду.

Перад брамаю, дзе спыніліся, яна рашыла вярнуцца дамоў.

Гэта рашэнне дапомніла Рыгору памятны выпадак з Рымаю ў яго пакоі. Ён усхваляваўся, але паказаў, што не заўважыў нічога.

— Я вас правяду...

— Калі ласка... Я мушу вам перадаць тое, з чым наведвала вас...

— Менавіта?

— Я была ў Пятруся...

— Былі ў Пятруся?!

— Дзівіцеся? Была... Ён казаў мне, што бачыўся з вамі... Я так і думала, што вы таксама былі ў яго...

— Як-жа Пятрусь сябе адчувае?

— Па-мойму, дрэнна... Ён вельмі зьмізарнеў і пабляднеў...

Мне шкада яго... Ён гэткі добры і мілы чалавек...

— Ну, калі-ж, нарэшце, яго вызваляць? І чым...

— Чакае, нібыта днямі яго лёс будзе вырашан...

— Казаў?

— Так, казаў... Жудасьць бярэ, Рыгор, уяўляючы сабе яго стан...

— Я з ім знаёмы...

— Што вы кажаце?

— Сядзеў... А ласьне вам Пятрусь не казаў?

— Магчыма... Ён вельмі дзякуе вас за грошы. Прасіў перадаць, што калі можна, пастарайцеся яшчэ хоць раз наведаць яго... Ён добры таварыш... Каб я была...

Рыма адварнулася на вуліцу.

— Я ненавіджу гэтыя людзкія ўмоўнасці... Як павуцінаю, пераблытана імі наша жыццё... І чуеш у сабе сілу, а між тым ня можаш з агідаю іх парваць... Скажэце, Рыгор, колькі пойдзе часу на тое, каб усе гэтыя талмуды, эвангельлі, псалтыры і торы сабраць у адно месца і—шпу-ух! агнём... Мне шкада Пятруся, як бывае шкада...

Рыгор апяразваў Рыму праваю рукою. І чуў, постаць яе аддавала нэрвовым трапятаньнем; ён настарожваўся і выбіраў гладкія, плаўкія сказы, каб імі не раздражніць дзяўчыну.

Яна штосьці такое перажывала—відаць было з яе адрыўнай, затуманенай гутаркі, з частата дапамінаўня пра Пятруся.

— Вы ідзеце дамоў,—праказала яна Рыгору, калі яны спыніліся перад бражкаю аднае дачкі:—А я выберу час і зайду, каб доўга-доўга і пра ўсё-ўсялякае пагутарыць з вамі...

- Даяце слова?
- Ня верыце?
- Буду вельмі рад з вамі спаткацца...
- Не забывайце Пятруся—ён ваш лепшы таварыш...

Яна абразнула цяжкаю клямкаю дзвяерац і схавалася ад Рыгора.

У гэты момант пачуўся трывожны званок пажарных, якія ўгрунь несьліся з-пад Выбарскае шапы ўсьцяж вуліцы. Чырвоныя лахматыя факелы агню разьвяваліся на белым фоне сьнегу, прамянеючы рэволюцыйнымі сьцягамі.

Ч А С Т К А Ш О С Т А Я

I

ГАННА УЖО ТРЭЦІ РАЗ спускалася з свайго пакою на вуліцу. Абегала некалькі крамак, а забыла хлеба.

Была дзевятая гадзіна і вось-вось канчалі гандаль. Каб засьпець, яна хутка перабівала нагамі, не азіраючыся па бакох. Некалькі суседзяў, стрэўшыся на сходах, прывіталіся з ёю—але Ганна забыла адказаць. Дворнік, уладуючы з брамаю, зняў перад ёю лахматую шапку і саступіў з дарогі.

На дварэ стаяў моцны мароз.

Рыпала пад нагамі, і бляск марознага галену пярэсьціў у ваччу.

У хлебнай падбіралі апошні тавар. Голья паліцы дапаміналі пра сьвяты.

— Хоць пару фунтаў, Мікалай Ігнатавіч,—папрасіла яна маладаго рухавага прыказчыка.

— Да хоціць-хоціць, барышня—адказаў той.

Ганна прашылася да прылаўка і ўзяла адважаны хлеб. Цяжкія медзякі бразнулі аб дошку.

— Вазьмеце грошы.

Прыказчык паглядзеў на Ганну і жартоўна ўхмыльнуўся.

— Жадаю вам весела спаткаць новы год...

Ужо з дзвьярэй Ганна паслала аддзяку.

А на першым кроку за дзвьярыма забыла, што і была ў краме. Тым-жа тэмпам яна накіравала да сябе. Ёй не хацелася, каб госьці засталі яе непадгатаванай для іх спатканьня.

Ачуўшыся ў пакоі, яна агледзела яго, як незнаёмы ёй, і паківала галавою. Ёй паказалася, што ў яе дужа ўбога і няпрытульна. Прыдуць госьці, а іх стрэнуць гэткія абставіны. Не, тут не да новагодніх настройў.

Ганна пераставіла накрыты закускаю стол; прымеркавала на вока, як і што расьсядуцца госьці, насяля яшчэ раз прыглядзіла

гасцьцель і направила накірку на падушках. Далей пачала прыбірацца.

Кожны стук у калідоры і за дзвярыма, на ўсходах, яе нэрвалі. Час бег няўтрымна, а процэс чаканьня гэткі цікавы! Ганна нічога ня мела-б, каб ён працягнуўся надалей... Але разам з гэтым ёй прыкра было думаць, каб закліканьня ня прыйшлі.

Вось перад ёю мігнулі: Рыгор, Лука Дарафеіч, Міхась Камар... Ізноў яна глянула на прыгатаваную вячэру. Яе ўражаньне перабіў зычны званок. Ганна кінулася да дзвярэй і пачула гаспадынін голас:

— Дома, направа першыя дзверы.

Сьледам да яе пастукалі.

— Прашу вас,—пазвала Ганна і адчыніла пакой.

— Я раньні госьць, выбачайце мне,—праказаў Рыгор.

— Яшчэ-б чаго не хапала... Бяры крэсла... А я думала, што можа ты забудзеш і не наведаеш.

— Гм! Якія дзіўныя ў цябе думкі.

Рыгор распрануўся і пацёр рукі.

— Вось марозік—дык марозік! Бедныя салдаты—трэба-ж ім цярэць у акопах.

— Праўда, горкая праўда... Цярпяць, а завошта?

Ганна раз-по-разу паглядала на стол, сочучы за Рыгорам. Той-жа тупаў на малюткай плошчы паміж сталом і дзвярыма і паахківаў.

— Зіма бярэ сваё...

— А я, ведаеш, Рыгор, што надумала?..

Ганна пыталына зазірнула Рыгору ў вочы.

— Што?

— Пайсьці ў сёстры... Тут нас некалькі чалавек і я з імі... Мне хочацца памагчы няшчасным салдатам... Хоць чымсь-кольвечы памагчы... Як ты думаеш? Твая думка будзе мне...

Ганна не даказала, мэрам-бы збаяўшыся выказваць свае намеры.

— Як табе сказаць... Мне шкада цябе... Я-б не хацеў з табою расставіцца... Усё-ж, Ганна, ты сама над сабою пан...

Яна задумалася. І прыгатаваны стол, і спатканьне гасьцей, і перадновагодні настрой—усё гэта на момант знікла дзесьці, затулілася Рыгоровым выглядам. Ганнаю апанавала пачуцьцё шэрае нявыразнасьці, тупое і бязвыходнае. У гэтым пачуцьці расплылася за апошні час набліжаная да яе істота Лукі Дарафеі-

ча... «Няўжо такі Рыгор?...» бліснула ў Ганьнінай галаве запытаньне і раптам абарвалася.

Ізноў званілі. Ганна борзда пабегла адчыніць.

Засопшыся, перад дзввярыма стаяў расчырваневы на марозе Лука Дарафеіч. Ганна зусім была забылася пра яго—а гэта якраз тварам да твару.

— Калі ласка!

Той праз парог працягнуў аголеную з пярчаткі руку і нізка схінуўся перад Ганнаю.

— Зіма ў поўным разгары... Вы адны?

— Ня бойцеся, калі і ўдваіх...

— Ужо?

— У пакоі Ганна пазнаёміла Луку Дарафеіча з Рыгорам.

Абое нейкі час памаўчалі, аглядаючы адзін другога; пасля слова за словам узнялі гарачую гутарку пра сучаснае становішча. Лука Дарафеіч пачаў скардзіцца на дарагоўлю мяса і круп, на перабоі ў апале. Усю віну ён ускладаў на дзясчоў гарадзкое думы і мясных гандляроў. Лука Дарафеіч выглядаў у іх зломысьнікаў і шкоднікаў грамадзкай справы. Апошняя заключалася, па-ягонаму, у адзінай мэце—перамозе ворага Расіі, прускага юнкера.

Рыгор спрабаваў перасунуць спрэчку на большы шырокія рэйкі, закранаючы агульныя прычыны соцыяльнае несправядлівасці і бязладдзіцы пануючага стану. Гэтае, аднак, ня ўспрымалася Лукою Дарафеічам. Тады Рыгор перамяніў тэму гутаркі, звужыўшы яе да будзённых мотываў.

Ганна перш дзесьці выйшла з пакою і мо' з паўгадзіны адсутнічала. Вярнуўшыся, яна ўставіла некалькі сваіх заўваг, і следам за апошняй заўвагай крута абарвала обоіх.

— Адзінаццатая гадзіна, а Камаровых усё яшчэ няма.

— Марозу баяцца,—адказаў Лука Дарафеіч.

— А бяз іх мы ня сумеем спаткаць новы год?—пасмяяўся Рыгор.

— У большай кампаньні весялей...

— Нават?

— Ды я гатавалася дзеля ўсіх...

— Нічога не парадзіш...

Ганна прачыніла дзверы і паслухала. У кватэры і за дзввярыма было ціха.

— Вы ўбачайце мяне, браткі, што так не гасьцінна...

— Ня ўбачым, ні за што,—пажартаваў Рыгор.

— А вы-ж яшчэ чакаеце кагосьці...

Ганьнін адказ пераняўся стукам дзвярэй—то прыйшлі Камаровы.

Пакоік напоўніўся да адказу. Пяцёра чалавек да разалаты пасярэдзіне столік занялі ўсё яго гала.

— Хто не знаёмы—пазнайцеся, прашу...

Скрыкаваньнем выцягнулася некалькі рук. Паўстаў сьмех, перагаворы...

Ганна замітусілася, ня ведаючы, як гасьцінней уладзіць. Яна тамеркавала з крэсламі, падышла да ложку і ўсё не магла вырашыць, як тут лепей. Нарэшце спынілася, праказаўшы:

— Прашу вас заняць месцы за сталом. У цеснаце—ня ў крыўдзе...

— А вы-б мо? думалі, што мы крыўдзімся? Харошая справа...

Міхась Камар першым залез за стол, а за ім усе другія.

— Мне думаецца, што ўжо павінна чуваць крокі новага году. Рыгор паглядзеў на гадзіннік...

— Зараз званіцьме...

Ганна наліла ў чаркі віна і праказала:

— Давайце вып'ем за новы шчаслівы год!

— Хоцькі-б не абмануў ён нас...

— За хуткую перамогу?

Міхась Камар паглядзеў на Рыгора.

— Над кім і каго?—суха запытаў Рыгор.

— Над немцамі.

— Дык вось: немца рабочага над немцам буржуем і расійскага рабочага над расійскім буржуем... За перамогу над вайною...

— Рыгор! Цябе, я бачу, не навучылі апошнія здарэньні гісторыі... Я бачу, што ты... Во! Гэта-ж мой вучань!—абярнуўся Міхась да Лукі Дарафеіча.

— Ласьне?

— Запытайце... За Рыгу і за мінулае, Рыгор!

— За сьветлую будучыню...

— Я з Рыгорам!—праказала Ганна.

— Ну, вы пад яго ўплывам, дарагая...

Яны скончылі пераказы, калі стрэлкі ўсіх' нааўных пры іх гадзіньнікаў наблізіліся да лічбы дванаццаць.

— За гаспадыню ў новым годзе,—падняўшы ў аднэй руцэ чарку, у другой гадзіньнік, праказаў Рыгор.

Усе выпілі і прыняліся закусваць. Пакоік хутка напоўніўся бразгам нажоў, талерак, вёрткім увіханьнем Ганны, рэзваю гутаркаю. Госьці пакінулі ўмоўнасьці. Шэраг надзенных тэм уліўся ў іх спрэчкі. Рыгор схашіўся сварыцца з Міхасём. Ён перамова незаўважна для абодвух прыняла формы вострае спрэчкі, пасля абярнулася ў дыскусію.

Рыгор няшчадна асуджаў царскі лад, ганьбу, яго прадстаўнікоў, паднімаў чарку за яго знішчэньне. Паражэнчыя думкі набывалі выразную форму і сваім лёзам пранізвалі Міхасёва нутро.

Міхась злаваўся і таксама не шкадаваў едкіх выказаў; ён заўзята хапаўся за буржуазную формулу—«перамога над нямецкім юнкерствам дасьць народнапраўную Расію». Тут звяўляліся рознастайныя тэорыі рабочага дабрабыту, правы для Польшчы і ўскраін, разьвіцьцё прамысловасьці, уздым культуры.

Усе аблезлыя, заношаныя абяцанкі новаўлечаных патрыотаў скланяліся і пераскладаліся ў вуснах Міхася Камара. Наперакор Рыгору ён вышываў чарку за чаркаю за пераможны канец вайны, за аб'яднаньня сілы расійскага народу...

Жонка Міхася настарожна сачыла за мужам, раз-ад-разу хапаючы яго за рукаў, перабіваючы яго на словах.

Лука Дарафейн сьмяяўся і лагодна патураў то Міхасю, то Рыгору.

Ганна ўпарта трымалася Рыгоровых думак. Але становішча гаспадыні не дазваляла ёй уважліва сачыць за захапіўнаю ўсю кампаньню дыскусіяй. Яна нясьціханна выбягала з пакою, клапатліва сачыла, каб госьці закусвалі, не забываючы дзе яны і для чаго ўселіся за стол.

Хутка завязаная гутарка паміж імі здавальняла Ганну. Яна кінула небяспечную думку, што на гасьцях адаб'ецца няпрытульнасьць яе пакою. Выходзіла зусім наадварот. І гэта надавала Ганне рухавасьці і адпаведнага настрою.

— Толькі не пабецеся—гукала яна да Рыгора і Міхася:— Тады ня добрай будзе адзнака новага году.

Рыгор махаў ёй у адказ рукою і рашуча перабіваў Міхасёвы довады.

Ужо перад канцом бяседы, якая захапіла дзесяць хвілін на другую гадзіну, Рыгор чапіў справы сябраў дзяржаўнае думы—бальшавікоў.

— Вось тая народапраўнасьць, якое вы чакаеце ад перамогі над немцамі... Не народапраўнасьць прынясе вам пераможная вайна, а дубальтовае бяспраўе і прыгон... Зьдэск, нагайкі, тухлую і крывавую горамякіншчыну,—казаў Рыгор.

Міхась вярцеў галавою і перабіраў рукою. Бальшавікі-дэпутаты яму не падабаліся.

— Я за Ганну, за яе намеры—ісьці на дапамогу гарацешным салдатам... Агульнымі патутамі мусім выбавіць Расію ад нямецкага засілья, а тады—штыкі супроціў сваіх тыраноў. Праўда, Ганна?—Нам тады не па дарозе. Бывайце!

Ганна ўладжвала з гарбатаю. Занятая самаварам, яна зразу не адказала на Міхасёва запытаньне. І толькі падаўшы гарбату, паведаліла яму, што яна пакуль ня мае пэўных рашэньняў.

— Гэта вырашыць новы год!—тукаў Лука Дарафеіч.

Вакол Ганны гутарка вярцелася нядоўга. Госьці патрошку стамляліся і пазіралі на гадзіннікі. І хоць Ганьне вельмі шкада было перарываць прыемны для яе час, ёй хутка прышлося расставацца з сваімі гасьцямі.

Правёўшы Рыгора, яна запрасіла яго наведваць часцей. Рыгор даў згоду на гэта шчырым поціскам рукі.—Толькі бяз гэтых засоб!—праказаў ён за дзьвярыма.

II

ДВОРНІК ХРОП ў вялізарны каўнер чорнае браваркі. Шкада было яго будзіць. Позны час, цішыня ночы—усё казала не ў карысьць Рыгора. Усё-ж ён ня мог чакаць, пакуль дворнік прагнецца і выпусьціць яго на вуліцу. Ён падышоў да брамы і пастукаў у халоднае жалеза.

Па двары, у рэдкім марозным паветры, зазвінела. Звон быў да таго гулкім, ажно, здавалася, сыпнулі з неба зоры. Дворнік мігам падняўся на ногі і паглядзеў на Рыгора. Нічога не сказаўшы, ён павольна адамкнуў жалезныя варотцы ў браме і выпусьціў яго з двара. Той хапіўся за кішэню, маючы на думцы аддзякаваць за гэта, але дзьверцы ў момант апынуліся на замку. Рыгорава рука адчула пякучасьць жалеза і хутка апынулася за паухай паліта. Ён павярнуў налева, да Садовай.

Вакола было пуста і ціха. Ліхтарні расплываліся сьвятлом на аб'індзьявельым фоне сумных муроў. Рэдка дзе ў вокнах сьвяціўся агонь; шэрыя плямы іх прагна лавілі вулічнае сьвятло.

Пра трамвай нечага было думаць. Рыгор дарма супыніўся і прыслухоўваўся—знаёмага гуку ня чуваць было нідзе. Вярней было—шukaць рамізніка. Але і таго не напатыкалася.

Рыгор ускорыў хаду. «Хачы-б не давялося шагаць пехам на Выбарскую старану! Гэта-ж зойме болей гадзіны».

Ён яшчэ раз супыніўся, ужо выйшаўшы на Садовую. Паглядаеў. У баку Аляксандраўскага рынку прымеціў чорныя плямкі—бязумоўна, то былі рамізнікі. Стала бяспечнай, і ён кінуўся сьпяшацца. Гэта дазволіла вярнуцца яго думкам да Ганьнінага пакою. Міхась Камар мігнуў перад ім несымпатычнаю мінаю твару.

«Які дзіўны ён, аднакава. Няўжо такі, сапраўды, не навучыла яго жыццё правільна ў ім разьбірацца?» праказаў сабе Рыгор. І толькі намерыўся працягнуць далейшую думку пра Міхася, як зьнянацку пачуў з-пад брамы:

— Як ваша імя?

Рыгора зьбянтэжыла ад нечаканасьці. Ён першою азірнуўся ўправа і ўгледзіў пры чорнай браме якуюсьці фігуру. Сьледам бліснуў агенчык дыгаркі.

— Як ваша імя?—ужо сьмялей даняслося да Рыгора.

Ён спыніўся, сьціміўшы ў чым справа. Унутры заварушылася цікавасьць.

— Вам яно патрэбна?

— Скажэце.

Ад брамы аддзялілася сярэдняга росту, у суконнай, вязанай хустцы дзяўчына і накіравала да Рыгора. Не падыходзячы на крок, яна пазвала:

— Можа праведзяце мяне дамоў?

— А вам далёка?

— Я на дарозе з вамі... Запасьнілася ў таварышкі і боязна ісьці.

— Калі ласка, я магу з вамі прайсьці...

Рыгор ня сумеў дасказаць, як на твары набліжанай да яго дзяўчыны мігнула нешта знаёмае. Сьледам за гэтым паказаўся вядомым яе голас. Ён пільна ўгледзеўся ў дзяўчыныны вочы і з хваляваньнем праказаў:

— Гэля?

— Што-а ты кажаш?

Дзяўчына завярнула назад і ўподбежкі стала ўцякаць ад Рыгора.

— Гэля, куды-і ты?—гукнуў Рыгор:—Чакай, на хвіліну.

Гук панёсься ўсьцяж доўгай Садовай. Рыгор пайшоў за дзяўчынай. На адгоне трэцяга дому, у самым цёмным месцы яна завярнула да сьцяны і спынілася. Рыгор падышоў да яе і ўзяўся за руку.

— Гэля?

— Так, Гэля... Даруй мне, што я...

— Ты-ж чаго гэта так позна адна? Ты заблудзіла можа? Яна траслася ні то ад холаду, ні то з сораму.

— Хадзем да мяне...

— У бежанскі комітэт?

— Не-э, я ўжо на новай кватэры. Я жыву вось у гэтым двары... Зойдзем, Рыгор... Табе далёка ісьці дамоў... Я ўладжу з начоўкаю. Дам табе свой ложак, а сама перайду да таварышкі...

Ад Гэлі нясло шахам таннае пудры і поту. Блішчэлі заатрапіненыя вочы. Яна стукала нагою аб нагу, лясочучы замерзлымі чаравікамі. Рыгор ня ведаў, як быць. Яго рука не выпускала з пальцаў Гэлінай рукі. А думкі разгорталі шэраг балючых датадак. Яны страшнылі Рыгора і ў той самы час не дазвалялі яму пакінуць Гэлю.

— Хадзем! Думаеш? Саромеешся?

Апошняе запытаньне агаліла праўду. Рыгор адказаў на гэта сударжным уздрыгам і на некалькі хвілін адсрочыў намер пайсьці з Гэляю.

Але яна пераняла Рыгора, стукнуўшы нагою ў браму.

— Хто там?—пачуўся з-за брамы мужчынскі голас.

— Гэля.

Бразнулі ключы і каля іх вырас высокага росту, тоўста апрапуты дворнік.

— Ідзеце.

Рыгор безадумна шагнуў за Гэляй і ачуўся ў вузкім цесным двары.

— Дай капеек дваццаць дворніку,—шагнула Гэля Рыгору.

Той спыніўся, дастаў пулярэс, і, абмацаўшы сярэбраную манету, працягнуў руку да дворніка.

— Дзякую!—адказаў той.

Рыгору замоташніла.

Ды куды было раздумаць! Падобны вастрожнаму, выразны стук брамы аддзяліў іх ад вуліцы. Гэля мерзканула ў цёмны кут двара, сьжкнуўшы Рыгору. Нельга было ня ісьці на яе кліч.

Праз хвілю абое ўзьбіраліся павільмі ўсходамі наверх. У нос біла атручанае павестра: нясло памыямі, гнілым расолам, здыхляцінай. Сумны агенчык вугальнае лямпачкі сеяў нудоту.

— Зараз, вось, Рыгорка, зараз,—судышала Гэля.

Рыгор маўчаў, не даючы сабе адчоту ў бягучым і не зазіраючы наперад. Лёпкі хмялёк, захоплены ў Ганны, развееўся. Сапраўднасьць непрыхарошанай глядзела яму ў вочы. Ён больш зрочыў пад ногі, на выбітыя, замурзаныя ўступы. Не заўважыў аблупленых сьцен і ўткнутых у іх, абітых палатном і цыратаю дзвярэй.

— Ужо!—даняслося праз адзін пралёт, які аддзяліў яго ад Гэлі.

Пакуль Рыгор яе нагнаў—дзверы былі адпертымі.

— Ваходзь, Рыгорка!—сьмялейшым тонам запрасіла Гэля.

Рыгор пераступіў парог у цёмны калідор. Дыхнуўшы імпадна даў магчымасьці адступіць ад дзвярэй, і Гэля таўхнула яго ружою.

— Прайдзі наперад.

Разам з выказам гэтых слоў бліснула сьвятло. І тут-жа, як па чыйму оклічу, з бакавых дзвярэй высунула галаву страшэннае стварэньне: налахмачаная, адутлая, з бліскучымі вачыма пажылая кабета. На ўзроўні яе плюскатага носу з адвіслым падбародкам, цяляпаліся гарбузамі фэномэнальныя прудзі.

— Вольны нумар трэці. На час, ці нанач?

— Гэта мой знаёмы, і ён у мяне заначуе.

— Там усё напатагове? Можна піва патрабуецца?

Стварэньне не мяняла позы.

— Я вам скажу, Палута Янкаўна,—нездаволеная адказала Гэля і прапусьціла Рыгора ў пакой.

Рыгор моўчкі шуснуў у адчыненыя дзверы і стомлена прысеў на зялёнай тумбачцы. Абставіны яго вярнулі—яны былі знаёмы Рыгору па вядомым творы Купрына. Ужо адно павестра, прасякнутае вострымі, тухлымі пахамі, казалася за ўсё. Яго забіраў жаль і ссала жуда. Спраўдзілася! Не здарма ад першага спатканьня з Гэляю ён затаіў мулкую падазронасьць—зараз яна навывае.

Гэля незаўважна для яго распранулася, выбегла дзесьці з пакою і сьледам вярнулася з закуранаю цыгаркаю ды дзвюмя пляшкамі пьіва.

— Смага, Рыгорка, забірае. Пі, прашу. Садзіся да стала... Я бачу, што для цябе ўсё гэта нечаканым выглядае. Га?

— Нечаканым, Гэля, і страшным...

— Для рэволюцыянэра ды страшна? Ха-ха-ха! Рыгорка-а?

— Страшным і балючым...

Гэля падала яму шклянку пеністага пьіва. Пакуль Рыгор падняў яе з стала, яа другую вышліла засаб, зацяжна ажнуўшы.

— Пі-ы, мой добры сябра, пі-ы, мой...

Спрытным повертам яна апынулася ў яго на каленях і абвіла халоднаю рукою яго шыю.

Рыгор скалынуўся і крыху адхіліў галаву...

— Рыго-орка-а! Давялося-а мне-э... Я тады не магла сазнацца—сэрца, ведаеш, ціснула-а... А зараз—ня выцёрпела... Або ты не дазнаўся-б. Рыгорка-а? Муціла. «а». Во-а—пасьцель мая—высокая і мяккая, а муляе... муляе, сябра мой дарагі...

Гэля шчыльна прытулілася напудранаю, вялаю шчакою да разгарачанага твару Рыгора. Яе сухія губы правялі па яго лбу халодную істужачку мёртвага пацалунку...

— Ты на мяне здуеш?

— Нічога падобнага... Я цябе шкадую...

— А чаму ты нудны такі? Над чым задумаўся-а? Прышоў да дзяўчыны і думаеш?..

Пьіва палілося Рыгору на прыпол. Ён паднёс шклянку да губ, смакануў крыху і адставіў...

— Разьдзявайся, Рыгор... Ужо нечага далей марнаваць час...

Гэля першаю стала здымаць з сябе памяту, бедную кашульку. З-пад нізка агарсаванай сарочкі паказаліся худыя, плоскія, касьцістыя грудзі. Тонкая шыя слаба трымала вяртлявую галаву.

— Ты ня супроць таго, каб і я тут спала?

— Табе лепі відна,—ціха праказаў Рыгор і падняўся з месца.

Ён не агледзеўся, як Гэля стала перад ім у аднэй сарочцы, ні каліва не саромеючыся.

— Мы-ж разам расьлі, разам гадаваліся... Няўжо ты гнаць-меш мяне, Рыгор, ад сябе?..

Спрытным скокам яна апынулася на ложку і заківала Рыгору пальцам.

— Гэля, ну як ты дазволіла сабе гэта?—упічліва запытаў Рыгор.

Гэля маўчала, утуліўшыся тварам у падушку. Рыгор не кра-наў яе, адчуваючы глыбіню трагедыі, якую перажывала шры ім дзяўчына.

Ён ужо драмаў, сьціснуўшыся ад жалю, калі громкі плач Гэлі яго абудзіў. Расплюшчыўшы вочы, Рыгор угледзеў каля сябе Гэлю. Яна сядзела і плакала.

— Чаму ты ня сьпіш?

— Не магу... Паверыш... Го-ой-ой!.. Рыгорка... Выцягні ты мяне з гэтае ямы... Ты-ж абяцаў мне месца, помніш? Ласьне табе ня рупіць, Гэля? Твая таварышка ў дзяцінстве, верная твая пасяброўка... Няўжо табе лёгка, глядзячы на мяне, га?.. Сідцы. маладосьць, каханьне, Пітрусь... Збаў мяне, сябру мой...

Рыгор бязмоўна ахапіў Гэлю двума рукамі, прыцягнуў да сябе і падалаваў яе ў халодны, напудраны твар.

— Я ўсё зраблю, што ад мяне залежыць... Я выму цябе з гэтага балота, выму-ў... Чаму-ж ты мне раней не казалася?

У пераемежку з доўгімі маўчанкамі, яны прагутарылі да самай раніцы.

Ужо забялеў зслак першага дня новага году, калі Рыгор крыху заснуў. Але Гэля яго абудзіла. Ён стомлены і сонны, пасьпешна сабраўся і, не разьвітваючыся з Гэляю, кінуўся ў дзьверы. Цяжкія крокі яго ног прагучэлі па кватэры.

— Адно хвілінку!—перапыніў яго нейчы вымусовы голас.

Рыгор абярнуўся і ўгледзеў перад сабою ўчарашняе страшы-лішча—кабету. Яна бессаромна, у адной кашулі, стаяла ў прачы-ненай форцы дзьвярэй, і ўпарта глядзела ў яго бок.

— Вы заплацілі за піва? Гэля?

— Усё заплачана, Палута Янкаўна, прапусьцеце!—даняслося з Гэлінага пакою.

Рыгор павярнуў да дзьвярэй.

— Вы там абмацайце крук, налева... Заходзьце-э часьцей...—праказала кабета.

III

ЦІХАЯ, марозная раніца асьвяжыла Рыгора. Ён безаглядна прабег вузкі цесны двор і ачуўся за брамаю, як у новым сьвеце. На вуліцы яшчэ было пуста. Першы вагон трамваю выскачыў з-за рогу выскага будынку на Вазьнясенскім проспекце і шпар-

ка пранёсься перад яго вачмі. У замерзлых, абсьнежаных вокнах мігала некалькі людзкіх ценяў. На адгоне кварталу—рассыпалася серабро сыгнальнага званку. На рагу гандлёвага раду Аляксандраўскага рынку стаяла некалькі рамзьяшкаў. Ухуганья ў доўгія зялёныя халаты і валасатыя пыжыкавы шапкі, двое з іх стукаліся адзін з другім, праганяючы мароз. Трэці неадгінна сачыў за таварышамі і весела падбадзёрваў іх частымі выгукамі.

З-пад Сэнацкага пляцу выскачыў жоўты аўтамабіль і страляю прарэзаў стромкі шнурок Вазьнясенскага. Чырвоныя аковышкі седакоў чужь адзначыліся ў Рыгравым ваччу. Калі аўтамабіль праскочыў мосьцік праз Фантанку, рамзьяшкі кінупі па адрасе яго некалькі лаянак.

— Паедзем?—звярнуўся адзін з іх да Рыгора.

Той моўчкі прайшоў далей.

На рагу Петэргофскага проспекту ён стрэўся з атрадам бальтыцкіх маракоў. Выходзячы на Садовую, маракі зацягнулі песьню. Звон песьні многаратным водгукам разьляцеўся ва ўсе канцы вуліцы.

Рыгор правёў маракоў да Сяннога пляцу, дзе сеў на падашыпейшы трамвай і паехаў на Выбарскую.

Не даяжджаючы да апошняй спыякі, ён выйшаў з вагону і пайшоў пяхком да кватэры. Яму хацелася сустрэць таварыша ці знаёмага і ў гутарцы з ім на тую ці іншую тэму разгагнаць сьціснутыя яго пачуцьцё агіды і мосьці.

Мінуўшая ноч пакінула ў яго нутру гадкі асадак. Выябражэньне затуманілася дымкаю горкасьці. Сударгі нэрвовасьці разгойдалі ўсю яго постаць. Няпрыглядная, адваротная сапраўднасьць труіла сэрца.

Ён ня верыў у прымкі. Ён сьмяяўся з усялякіх забабонаў. Але супаданьне двух стрэч перад новым годам—прыкрыла. За трыццаць хвілін язды ў трамваі ён перагарнуў дзесяткі ўспамінаў, звязаных з Гэляю. Перад ім мігнулі Сідзы, Смагін, зборні і пакоік, дзе ён стрэўся з аматарскаю трупаю. Рэзвая, жыцьцёрадая Гэля, як жонка Вусіка; Гэля, як здольная аматарка-артыстка... Яе надзеі, яе парываньні... І зараз... Бацькі, Пятрусь, Зося і Волька... І сьвет у выглядзе тае кабеты—чудзішча, якую ён двойчы ўгледзеў у кватэры Гэлі—беспагадна паглядзеў яму ў вочы. Пажаданьні за чаркаю віна ў прытульнай каморцы Ганьны і распырсканае на прыпол пьіва...

Рыгор раптам спыніўся: «Анікей».

Так, на адгоне дзевяці сажняў ішоў яму настрэчу яго таварыш Анікей. Ён ужо заўважыў Рыгора, бо на яго расчырвоненым твары гуляла ўжмылка. Падшышоўшы бліжэй, Рыгор падняў руку да шапкі і стрэў ад Анікея падобнае-ж прывітаньне.

— Ты ня з гораду, часамі?—запытаў Анікей.

— Угадаў, браце...

— Бачу.

Рыгор сумеўся—на ім відаць было адбітак перажытае ночы. Ён успомніў, што, выходзячы ад Гэлі, яму ня прышлося нават умыцца. Чуў па нудзе ў нагах і па шоламе ў стомленай галаве, што ў ім мала звычайнага. Празрыстая сонечная пагода не гадзілася з памятасьцю яго твару, з прыплюшчанасьцю яго звычайна бойкіх, іграючых вачэй.

— А відаць, ласьне?

— Ха-ха-хі! Не скаваешся—дзень...

— Дагадваюся... Перажыў ноч, скажу табе...

Поверт галавы і ківок рукі ўзмоцнілі сэнс Рыгорава сказау.

— Дзе-ж гэта ты і як?

— Не раскажаш, пакуль не апамятаюся... Перажыў, чаго дагэтуль не даводзілася... Куды ты?

— Я за Маскоўскую заставау. Там маецца сёньні адбыцца маленькая нарада...

— Наконт дзевятага студзеня?

— Ага...

— Стой на нашай думцы, Анікей... Мы павінны адсвяткаваць гэты дзень... Пара разьбіць маўчанку... Годзе-э...

— Ды я чалавек цвёрды... Мяне цяжка зьбіць з абраных пазыцый... Ну, пакуль...

Рыгор ускоранай хадю накіраваў у ператочную вуліцу.

Незаўважна ён праішоў на Выбарскую шасу, а адтуль завярнуў дамоў. Яму адчыніла гаспадыня.

Новы год адбіваўся на ёй у вясёлым твары, у парыўчатых руках і ў надзвычайнай піявасьці.

— Я ўжо нямаведама што падумвала наконт вас... Прачнулася—а ў вашым пакоі—муха-заваруха. Я пастукала—маўчок. Я, прызнацца, адчыніла, а пасьцель нярушаная... Дзе, думаю, Рыгор Міхасевіч? Час ня пэўны і мала што можа трапіцца...

Сарафіна Хлёраўна наўздыіў ласкава зазірала Рыгору ў вочы і не дазваляла адыйсьці ад дзвярэй.

— Вы заглянеце да мяне,—казала яна далей, разьліваючы пах цвьятнога одэколёну і часта моргаючы шэрымі вачыма:— У мяне цяпер знаёмыя, павіншаваць прыйшлі з новым годам...

З-за дзвьярэй гаспадынінага пакою дажэсься жаночы голас— звалі Сарафіну Хлэраўну. Яна пудка закруцілася на правай наве і шмыганула ад Рыгора. Да Рыгора дайшоў вясёлы, покаты рогат, а над ім выразны вымаў яго імя. Сьледам пачулася некалькі тостаў.

Было ясна, што жаночая кампанія, разьвяселеная і рэзвая, выклікала яго да сябе. Але Рыгор не адказаў на гэта жадным гукам, і хутка прайшоў у свой пакой.

Зразу, мэрам-бы хто яго абласкаў, стала спакойліва і міла. Цьвёрдае крэсла, на якім ён прысеў, цешыла яго знерваваную істоту. Думкі, як напалоханья вераб'і, разьляцеліся. Колекцыя гаспадарскіх рэчэй, незаўжаных і звычайных, набылі асабісты прыемны выгляд і лашчылі Рыгораў узрок. Белаватае, з адсьветам вохры, неба, напайняла пакой мяккім, пухкім сьвятлом.

Рыгор пільна ўглядаўся ў павешаную на сьцяне партрэтку невядомае асобы. Скрыпнья воддалью рысы твару яе нясуць і мяняліся, прымаючы рознастайныя міны. На шкле мігаліся лёгкія цені, паласуючы яго плошчу.

Было зусім нечаканым, калі апаўшы на стол Рыгораў узрок увавіў сіні конвэрцік пісьма. Рыгор схамянуўся і порсткім рухам пальцаў падняў конвэрт. Чатыры няроўных радкі адрасу дапомнілі Сёмку—то яго рука. Сілцы—маці—сябра... Надыходзіўшы ўздrom адляцеў—зарупела працытаць. Ён запомніў ужо, калі ад мацеры было пісьмо. У завірусе падзей ня мог спыніцца над прычынаю гэтага, і зараз—суйздrom падьшоў момант.

«Дарагі сыноч...»

Тое-ж, што і дагэтуль, што і ўсягды...

Радок за радком выкладалі мацерына пачуцьцё...

«Гэтак доўга ня мела ад цябе пісьма, і розных думак—не абяруся. А можа тое, а можа гэта—сьвет як круцёлка, як малатарня—не падсаджвай рукі... Атрымала ад цябе гасьцінец, і цалую твае шчочкі, тваё чулае сэрца... У нас так неспакойліва, Рыгорка, так трывожна, што я начамі ня сплю, як на чаране гарачым ляжу... Некаторыя зьбеглі—іншыя рыхтуюцца на вясну... Шьпоць буды, ладзяць драбіны, шыжкуюцца. Чутак тых чутак!.. Гэрман пад Гродню, Гэрман у Беластоку, Гэрман ля Слоніма—страхоцьце... І хоцькі мне няма чаго шкадаваць—голы зьбі-

райся—голы гатоў,—а вось кут дарагі і з месца ня ўзняцца...
Жджэцца пакуль папхнуць і тады ўжо, даруй, да цябе. Пра-
сіць-му Сёмку, няхай не пашкадуе мясцінкі для клумачка і хоць
да Ліцку адвезе. Няўжо я далей ня траплю сама ў Пецярбург?
Можа-ж там зацішней крыху, сыноч? Дажыліся, мілы мой, дачка-
ліся. Уздумаў д'ябал сьвет засмуціць і пайшла гуляць заві-
руха... Каб ты ды бачыў тое пекла ў часы мобілізацыі—Рыгор-
ор-ка-а, зала-а-т-ы-ы! Што тады рабілася! Век жываю—ня ба-
чыла... Цяпер трасуся—думаючы...

Ну, як-жа-ж ты там, галубе? Шануйся сыне, беражыся,
родны. Твая маці не пакідае аб табе думаць. Яна моцна цябе
цалуе і...»

Стук у дзвяверы адарваў Рыгора ад замілаваных слоў мацеры.
Ён незадаволена папрасіў увайсці і падняўся з крэсла.

Высокая, у блакітным, з белымі інталажамі сукні, паружа-
веўшая ад хмелю, увайшла ў яго пакой стройная маладзіца.
Крыху скошанымі вачмі пад шарымі брывамі ласкава зірнула на
Рыгора. Тут-жа доўгая рука зьмяёю выцягнулася на ўзроўні бе-
лага, як сьнег, поясу.

— Суніцына. Я пасланцом ад Сарафіны Хлёраўны... Ня цу-
райцеся яе гасціннасьці, малады чалавек... Новы год... Сёньні
жывом, а заўтра—Авеццано... Ці Нява, ці Бальтыцкае мора, калі
ня вулькан...

— Я дзякую вам...

Рыгор паглядзеў у твар незнаёмай жанчыны і адварнуўся.

— Я адчуваю сябе, ведаецце, надта змораным і... дзякую...

Маладзіца спакойліва падышла да яго і ўзяла пад руку.

— Вы, мужчыны, робіцеся часта жанкамі. Ідзем-жа..

Рыгор яшчэ раз падзякаваў за запрашэньне і ўглыбіўся ў
мацярын ліст.

Пастаяўшы хвіліну моўчкі, маладзіца мерсканула з пакою,
моцна стукнуўшы дзвярыма.

Праз момант па калідоры праляцела рэха шклянога звону і
рэзвага, гіронічнага сьмеху.

IV

ШАРЫ ЗМРОК глядзеўся ў цішыню Рыгоравага пакою.
Сьцягнутая са століку сурвэта пялася падняць скінуты і разгор-
нуты лісток паперы. Сіні конвэрцік туліўся да боку, абняхаень

адрасатам. На ложку, распятым, ляжаў у адзежы гаспадар пакоіку. Памятая падушка ціснулася між палак ложку, разгароджваючы надвае пужкія валасы Рыгора. Ён спаў, як заварожаны, ціха-ціха сапучы. Спаў соладка і моцна, адарваным ад сьвету і ад яго жорсткіх праёў.

А ў гэты час, паважнаю, разьмеранаю паходкаю набліжаўся да яго дому затуланы ў каўнер чорнага паліта чалавек. З-пад нахлабучанае фінкі ён паднімаў пару нявыразных у змроку вачэй і разьзіраў нумары. Каля брамы Скрынкінай, Сарафіны Хлёраўны, ён спыніўся і аглядзеўся навакола. Пасьля шчыльна падблізіўся да вярэі і яшчэ нейкі час пазрочыў на прыламаную лічбу ліхтарні.

З-пад Выбарскае шашы падыходзіла да яго некалькі пешаходаў і ён, каб не спаткацца, хутка прайшоў на двор. Пры дзьвярах ён яшчэ крыху падумаў ды памеркаваў, адаля пазваніў. Хвілін з пяць ніхто на званок ня прыходзіў. Можна было думаць, што няма нікога ў дому, але чалавек паўтарыў званок і яму адчынілі.

— Вам каго?—злосна запытала Сарафіна Хлёраўна, выбегшы ў хусьцінцы на галаве.

— Я да Нязвычайнага... Ён дома?

— Ён сьпіць і яго ня варта трывожыць...

— Мне экстранна да яго...

— Я перадам ўсё, што вы дасьце ці скажаце...

— Мушу асабова...

— Даруйце, я не магу вас пусьціць...

— Я а дванаціцатай павінен выехаць...

— Я і сама ня ведаю...

Чалавек пераступіў парог і ўжо безнадзейна было яго выгнаць. Сарафіна Хлёраўна зачыніла дзьверы пярэдняй і падышла да Рыгоравага пакою.

— Сьпіць, а будзіць яго так шкода, што я... Заходзьце да мяне, хіба, на хвілін колькі.

Гаспадыня ня кідала разглядаць незнаёмага. І пакуль той вытрапшэў, будзіць Рыгора, ці не, яна адважылася запытаць яго.

— Ці вы толькі... ня былі ўжо калі-кольвечы ў Рыгора?

— Можа калі і было...

— Я бачу, што нешта знаёмае відаць і ў вашай паходцы і ў вашых вачох і... Калі ласка, прашу да мяне...

Сарафіна Хлэраўна гасьцінна адчыніла дзьверы і прапусьціла госьця ў свой пакой.

— Я вас добра помню... Распранайцеся... Го, як Рыгор узрадуецца вашаму прыходу!.. Вы езьдзілі кудысьці?..

Пятрусь—то быў ён—ня ўстрымаўся ад сьмеху.

— Каб ды езьдзіў—сядзеў, ня езьдзіў...

Гаспадыня адразу перамянілася на твары.

— Сядзелі?.. Во, здэцца, Рыгор прачнуўся...

Яна мігам вылецела з пакою, і Пятрусь пачуў часты асьцярожлівы стук у дзьверы. Ён дагадаўся, што гаспадыня будзіць Рыгора, але не даваў на гэта выгляду.

— Хтосьці стукае за сьцяною!—праказаў ён у адчыненыя дзьверы.

Тая ўбегла ў пакой і паведаміла:

— Рыгор устаў; ён просіць вас да сябе.

Пятрусь спакойліва выйшаў з яе пакою і пастукаў Рыгору.

— Братка-а-а!—выгукнуў Рыгор, угледзеўшы перад сабою Пятруся:—Я хіба ня сьню?

Яны кинуліся ў обдым і зацяжна пацалаваліся.

— Разьдзявайся, вось... Мо' хочаш чаго перакусіць?.. Не чакаў, ведаеш, ну, забі, не чакаў... Яшчэ нядаўна, вось, бачыў Рыму і пытаў... А пэўнага—нічога... Ну, як-жа, як, кажы?!..

Рыгор пасобіў Пятрусю зьняць паліто і неадгінна заглядаў яму ў вочы. Пятрусь націраў ад марозу рукі і спакойліва, сцешна ўхмыляўся. Яго схудалы твар выразна выпукляў падаўжэлы, здавалася, нос, і праводзіў роўныя лініі ўсьцяж вытырклых скронь. Вочы ўдаліся глыбей у орбіты і ўпарт змагаліся з навязваючай хвалькай ухмылкі. Знаёмы гарнітур здаваўся завялікім і прасторна вісеў на Пятрусёвых плячох.

— Як бачыш... Некалькі месяцаў—у воду...

— Дык раскажы, усё-ткі...

— Рыгор пазваў гаспадыню і папрасіў гарбаты.

— Госьць, Сарафіна Хлэраўна, неспадзяваны госьць... Калі ласка, ужо....

— А я ведаю, ведаю,—суха адказала гаспадыня.

Пятрусь ня сьдзярпеў, каб не азнаёміць Рыгора з яе нядаўнімі паводзінамі вакол яго, і праказаў:

— Напалохалася, бедная...

— Кручаная, а ня бедная... Кажы лепей пра сябе...

— Мая прысутнасць у цябе ўсё кажа...

— Мала, браток, мала... Я хачу ведаць дасканала, на якіх-жа правах... Рыма шгосьці казала, нібы-та мерыліся цябе выслаць...

— Праўда,—цішком адказаў Пятрусь.

— Такі?

— Іначай нельга. Цяперака трыццаць тры пункты—шаблёнае рашэнне... Чым-жа я лепшы?

Рыгор задумаўся.

— Дык ізноў на расстаньне?

— Нічога не парадзіш.

— І далёка намерыўся ехаць?

Пятрусь некалькі памаўчаў, пасля шэптам паведаміў:

— Застаюся ў Шувалаве. Днямі мецьму новы пашпарт і перад табою—другі чалавек...

— Та-ак?..

Рыгор зрабіў здзіўленую міну, пакасіўшы галаву.

— Гарбата! Можна?—перабіла з-за дзввярэй гаспадыня.

— Прашу вас... Налівай, Пятрусь... Можна-б вы, Сарафіна Хлёраўна, пазычылі мне некалькі закускі... Выбачайце ўжо, але дайшло да таго, ведаеце...

Праз хвілін пяць гаспадыня прынесла да Рыгора дзве талеркі з рознаю ежаю.

— Што маю, не захайце,—праказала яна.

Рыгор упрашваў Пятруса закусіць, а сам няўпэўнена азіраў яго з галавы да ног. На Пятрусю адбіваліся ўтома доўгата адвіночнага вязьнення. Яму неахвотна давалася гутарка, і на несканчоныя запытанні Рыгора ён адказаў двуслоўнымі сказамі ці кіўком галавы.

— Ну, ты бачыўся з Рымаю?—пытаў Рыгор.

— Калі-ж было!

— Дык ты наперад усяго да мяне?

— Я ўчора вызваліўся і пасьпеў ужо пераначаваць на волі...

— І яшчэ не агледзеўся акурат?

— Цяжка апамятацца.

Рыгор перамяніў гутарку, каб урознастайніць Пятрусёў настрой.

— А ў мяне, браток, колькі ўсякіх навін!

— Маеш навіны?—з адбіткам нявыразнай цікавасьці запытаў Пятрусь...

— Да цябе мала даходзіла, вядома, раскалыханая хваля нашай сучаснасці. А яна, ведаеш, неміласэрдна страшае сьветам і топча людзкае жыцьцё, як апаўшыя лісты...

— Гэта жыцьцё яшчэ ня вызвалілася ад жывёльных інстынктаў...

— Гэта зверху, бач; з птушынага, як кажуць лёту... А зазірні ты ў гушчу—чырвоны сьмех, ды далёка не па андрэеўскі... І колькі яшчэ патрэбна сілы і волі, каб зьнішчыць усё гэта!..

— На нас ляжыць адпаведнае заданьне... Разьбярыся адно: сьцяна, а за ёю бесканечная плошча заросьніку. Карчуй і карчуй, палі ды палі.

— Я веру, што рабочая кляса суме прэабразіць сьвет... У яе досыць дадзеных на тое, каб зьняць з жыцьця запашаную апрапаху і адзець яго ў бліскучае, сьветлае адзеньне... Праўда? Патвойму?

— Мы-б ня жылі, каб ня верылі ў гэта і не памагалі змагацца...

Пятрусь сказаў і азірнуўся навакола пакою. Разьбюшаная нэрвовасьць прабегла яго істотай.

— Вартавы ня сочыць у шкелка,—пахлопаў яго па плячы Рыгор.

— Але ён не дае пакуль мне ні спаць, ні сядзець спакойна... Цішыня, што зараз пануе ў кватэры, дапамянае мне....

— Кінь... Я табе скажу адну навіну...

— Навіну?

— Гэля ў Пецяярбурзе, ці чуў?

Пятрусь выцягнуў голаву і паглядзеў на таварыша.

— Не сьмяешся?

— У тым-жа і справа, што тут не да сьмеху...

— Нават?

— Нават... Мінулаі ноччу бачыўся з ёю...

— Ноччу?

— Вось іменна, што ноччу...

Рыгор зьняверна матнуў рукою.

— Можаш ужо дагадвацца, у чым справа... Прапала Гэля... Ад першага разу, калі яна зьнянацку наведала мяне, я супроць вачавідкасьці ня мог згадзіцца, што з ёю бяда. А ўчора... учарашняе разьбіла ў шпэлах усё мае ілюзіі... Прапала, бедная, амінь...

Пятрусь ня ўседзеў, а пачаў тупаць па пакоі. Відаць, было, што Рыгорава паведамленьне кранула яго нутро.

— Трэба бараніць, Рыгор! Ды ці можна?

— У гэтым наша важнейшая павіннасьць. Я ўжо сур'ёзна заняўся думкаю, каб яе дзе-кольвечы ўладзіць на працу... Жанчына яшчэ можа выратавацца, пакуль бросьня цалкам не зассала... Сама, ведаеш, просіцца... І з такім замілаваньнем успамінае цябе, што нельга не паспагадаць ёй. Першы раз знарок прыйшла да мяне, каб пагутарыць пра цябе... І ўчора...

— Так...

Пятрусь парываўся нешта сказаць, але спыніўся на адным слове. Крутым узмахам рукі ён даў зразумець Рыгору, што на гэтым пара скончыць пра Гэлю. Рыгор пасьпяшыў разagnaць яго трывожлівае пачуцьцё запытаньнем:

— Жыць у Шувалаве, а працаваць думаеш дзе?

— Знайду, Рыгор. На Воздухаплавацельным папрабую ўладзіцца...

— Было-б добра, ведаеш...

Хлопцы яшчэ час аставаліся ў Рыгоровым пакоі, зацята абгаворваючы апошнія здарэньні з рэволюцыйнага і рабочага руху і падзеях па заводах.

V

РЫГОР з вясёлым настроем ішоў на працу.

Уплыў ад спатканьня з Гэляю, доўгія раздумы пра яе лёс— усё знаходзіла ў сабе апраўданьне ў яго яскравых надзеях.

Ён адчуваў у сабе сьвежыя сілы, асаблівую моц. Вось няхай толькі прырвецца да станку—фонтанам палітуць жалезныя стружкі. Станок зайграе стальную сымфонію. Праца апраўдае ўсё.

Яго цягнула ў завод болей, як калі дагэтуль. Сёньня ён павінен сустрэцца з шэрагам знаёмых і абмяняцца з імі навінамі. Ён раскажа пра вызваленьне Пятруса, а сам дазнаецца пра іншыя навіны. Чаго добрага, магчыма пачуе што-кольвечы і пра месца для Гэлі. Новы год—новае жыцьцё. Паглыбленае і пашыранае. Сьмялей-жа на яго хвалі!..

Але што там?

Каля заводу, перад варотамі, зьбіраліся рабочыя. Грамадка іх то ўзрастала, то раставала. Нешта ёсьць?

Рыгор пасьпяшыў. Ясна. Адміністрацыя ня дрэме—на варо-
гах абвестка. Папярэджаньне? Так. Надыход дзевятага студзеня.

«Па горадзе ходзяць упартыя чуткі, што на дзевятае студзеня
готовяцца выступленьні. Праступныя асобы знайдараць па прад-
прыемствах Пецярбургу і ўносяць смутак у голавы трэзвага і па-
трыотычна настроеных рабочых... Папераджаецца, што ўсе, хто
будзе заўважаны ў праступнай агітацыі...».

На Рыгоровым плячы лягла чыясьці рука; ён аглянуўся.

— Бачыш, во? Здароў!

То быў Анікей.

Яны аддзвіліся ад прамадкі і прайшлі ў завод.

— Гатовяцца.

— Былі-б дурныя, каб сядзелі склаўшы рукі.

На заводзе жыва абтаварвалася абвестка.

Дзевятае студзеня набывала ўсё большай выразнасьці і глы-
бейшага значэньня. Яксьці вяла пачыналася праца і асьцярож-
ліва вярцеліся станкі.

Рыгор пачуў, што ў ім згинула нядаўняя хэміць завіхнуцца
пры рабоце. На каго—навошта? Якая карысьць, калі з-пад яго
рук выйдзе пара лішніх каробак для знарадаў?

Ён пахвільна перакідаўся словамі і сказамамі з Анікеем.

Да абеду яны пасьпелі расказаць адзін другому пра ўсё чутое
імі за мінулы дзень.

У абед на заводзе атрымалася неспадзяванае здарэньне.
У майстэрнях і на дзядзінцы зьявіліся проклямацый. З пралнай
цікавасьцю накінуліся на іх рабочыя, і гурткамі, па некалькі ча-
лавак, узасос перачытвалі даўгія палоскі тэксту. Адміністрацыя
нашарохана насілася па майстэрнях заводу, выяжджала ў горад
і варочалася назад. Падазронай глядзеў вартавы на выходзіў-
шых рабочых і шільна сачыў за вяртаўшымі на завод.

Рыгор задаволена азіраўся па бакох, выяўляючы настрой ра-
бочых. У надьшоўшай настарожанасьці ён углядаў нараджэньне
доўгажаданых падзей. Новы год—суміў новае. Пра яго гудзелі
станкі, сьпявалі шасьцярыні. Яно чулася ў агульным пэнце за-
водзкае працы.

Яно, гэта новае, перабягала па твары соцень людзей, напаў-
няўшых харчэўню. Яно прабівалася ў рэзвым сьмеху і ва ўзня-
тай гутарцы за сталамі.

Анікей?

Нельга было ня дзівіцца спрыту і ёмкасьці гэтага таварыша. Толькі-б, чаго-нядобрага, яго ніхто не западозрыў.

Рыгоравы вочы ня спускалі ўзракаў з куткавога стала. Спакойная міна Анікея казалася за бясьпеку. Рыгор пераканаецца, калі стане пасьля абеду поруч з Анікеем за станкі...

А зараз...

Пакінуўшы харчэўню, Рыгор сустрэў на вуліцы патруль гарадавых. Яны тапталіся каля варотаў заводу, праводзячы кожнага, хто ў іх ваходзіў. Шнурок рабочых паважна цягнуўся між іх шулаватых фігур, як нібы-та той. Рыгор прайшоў з другімі. Прайшоў, ганорней і гардзялівей іншых, і пачуў нявыразны сказ па сваім адрасе. Але не азірнуўся, бо праз трох чалавек ішоў і Анікей. Успомнілася здарэньне ў шпіннушцы на Выбарскай пашы—жыцьцё багата на розныя фокусы і сьмікалкі!

«Цені забітых трывожаць тыранаў!»

Зыкі станкоў заглушалі перамову Рыгора з Анікеем да канца дня.

На разьвітаньні Рыгор моцна паціснуў Анікееву руку і з рацішнім настроем пайшоў на кватэру.

Хрускі сьнег сыпяваў у яго пад нагамі.

Дзевятае студзеня?

— Дзевятае студзеня.

Празрыстая палоска бадзёрых адчуваньняў цягнулася перад ім усьцяж сямі наступных дзён.

«Цені забітых трывожаць тыранаў!»

— Чакайце, на хвілінку.

Рыгора наганяла Рыма. Ён пазнаў яе на адгоне каля двух сажняў і ўхмыльнуўся:

— Ізноў мы з вамі стрэліся на тым-жа месцы.

— Можна прымха?

— Я вас заўважыла і думаю, што вы мяне таксама... усё-ж, аднак, прайшлі—і не ўшманкі.

— Ubачайце, я вас не заўважыў, даю слова.

— А я вам магу паклон перадаць...

— Можна?

— Ну, як вам здаецца?

— Гублюся, ведаеце, у дагадках...

— Я выпадкова зусім стрэлася з адной вашай знаёмай. Яна сястрою зараз.

— Ганна?—нечакана для сябе самога праказаў Рыгор.

— Брунэтка такая, стройная і сымпатычная...

— Вы ня кламіце?

— З якогасьці мястэчка, казала. Разгаварыліся і яна мне давай апісваць вас... Я, прызнацца, дала ёй ваш адрас.

Гэта канчаткова зьбіла Рыгора ў яго дагадках, і ён абмежаваўся тым, што падзякаваў Рыму.

— Але гэта між іншым,—прамовіла яна, рушыўшы з месца:—я, уласна кажучы, хацела запытаць вас, ці ня чулі вы пра Пятруся?

Няведаньне Рымы яго здэвіла.

— Хіба-ж вы ня чулі?—запытаў ён.

— Ведасце, нічагуткі. Наведаць ўсё не зьбяруся, а ад яго жаднае чуткі...

— Тады я вас абрадую—Пятрусь учора заходзіў да мяне; яго выпусьцілі і... высылаюць...

Рыма, як ішла, так раптам спынілася.

— І ня даў мне знаць!

У яе словах пачуўся жорсткі папрок Пятрусю.

— Ён, напэўна, не пасыпеў яшчэ гэтага зрабіць, Рыма. Дрэннага ня думайце-э...

Рыма моўчкі ішла побач Рыгора, правяраючы ісьціну яго завярэньняў. Рыгор шкадаваў яе перабіваць.

Абое ня прыкмецілі, як іх нагналі чыесьці скрышчаныя крокі.

— Выбачайце!—нечакана даняслося да іх.

Яны збочылі з тротуару. Абмінуўшы іх, паглядзеў назад.— Рыгору ёкнула ў путру—знаёмы?—мігнула няўвераная думка. І ён цішком пазваў.

— Пятрусь?

— Хто гэта?

— Я, Рыгор. Ты куды?

— Я...

Пятрусь зрабіў некалькі крокаў.

— Думаю да Рымы...

— Ха-ха-ха!—засьмяялася тая, ня могучы ўтрымацца ад нечаканасьці:

— Здароў!

— Рыма?

За маўчанкай, якая надыйшла пасля гэтага, Рыгор развітаўся і з Пятрусём і з Рымаю і ўскоранай ходою пайшоў да сябе.

Рыма з Пятрусём павярнулі назад.

У пакоі Рыгора чакала свежая, толькі што прынесена газэта. Ён, не раздзяваючыся, хапіўся за яе і прачытаў важнейшыя навіны дня.

На фронтах адзначалася ўмоўнае спакойства. Побач выдаваліся фальшывыя, падрабленыя весткі пра магчымае нямецкае адступленьне з Польшчы.

«Германія напярэдадні банкруцтва».

Усё гэта, знаёмае і перажованае, не супыніла на сабе Рыгоравай увагі.

Вайсковыя надзеі патанулі ў жаху другіх навін. Гэтыя навіны адбыліся ў Італіі. Там разыюшылася стыхія. Магутныя зямляўздрыгі разбурылі шэраг гарадоў і сёл. Дзесяткі тысяч людзей, як няпрытомныя, разьбегліся ў сьвет. Бяздомныя, напалоханыя, пакалечаныя. Сіраты і няшчасныя. Між соцень і тысяч мёртвых целаў, пры вышці сабак і карканьні варон. У асяродку жаху і зьнішчэньня... Дваццаць тысяч забітых... Вайна і стыхія... Стыхія—вайна...

Рыгор злосна швырнуў на падлогу скамечаную газэту. Распраўнуўся і сеў пры акне.

У яго галаве мітусілася плейма рознастайных думак.

На вачох, адзін за другім, запальваліся ліхтары. Цёмны змрок разьбягаўся ў бакі.

Новы год—новае жыцьцё?

Адказ рабіўся сьлізкім і неўлавімым.

VI

ГРАМАДКА КОНЬНІКАЎ прамчалася наперад і зьнікла за рагавым домам.

Патрулі?

Рыгорава хада стала спарнейшай. Ці то здаецца яму, ці сапраўды, на Выбарскай шашы многалюдней звычайнага. Няўжо такі ў гэтым заложаны ўплыў дзевятага студзеня? Ды ня відаць паравіка! Было-б цікава, каб ды ён у гэты дзень не хадзіў!

Хутчэй на Выбарскую шашу!

Не, нічога асаблівага.

Вось прамчаўся паравік бітком набіты людзьмі. Найбольш рабочых з ваколіц. Куды-ж, як не на завод, яны сьпяшаюць?

Абапал, тротуарамі—таксама.

То было ўражаньне, няйначай.

Ён паглядзеў направа і налева—не распазнаць.

З ператочнай вуліцы раптам выскачыў конны развезд—новы, другі, ці той самы? Казакі накіравалі да заводу і, пад'ехаўшы, сталі. Мэрам-бы грамада расьце і павялічваецца. Ня пускаюць у завод? Што там трапілася?

Пакуль Рыгор дайшоў да заводу—людзі расьсеяліся. Ён звычайна прайшоў у дзьверцы брамы і ачнуўся на заводзкім дзядзінцы.

Дзевятае студзеня, ці будні дзень?

Сьледам за гудком заварушылася трансмісія і завярцеліся станкі. Шолам, стук, бразгі напоўнілі майстэрні і цэхі, вялікія карпусы заводу.

Побач—Анікей.

— Як-жа ў другіх?

Навін жадных.

І вострае джала разца гоніць спружыністыя стужкі блішчэстае сталі. Ад сыяны да сыяны—шэрагі прыгнутых сьпін.

— Модлы над забітымі ваякамі?

— Праца на карысьць катаў?

Вось яны.

Перад Рыгорам мігнула фігура палкоўніка. З гары паглядзеў і прайшоў далей. У вачох—гардлівая ўпэўненасьць.

За варотамі—патрулі?

Ды ці ўловяць яны раскалыханыя хвалі пачуцьцяў рабочых да помсты? Ці прыфёмуць іх захашчэньне да протэсту? Ня чутна і незаўважна пераліваецца яно ў стальным шоламе станкоў па душных майстэрнях. Між стосаў абструганае сталі і скрынак з абітым начыньнем.

— А мы працавацьнем?

— Не сыпяшайся...

Анікей кінуў ўзрокам усьцяж роўнага шэрагу бліскучых станкоў.

У пераплёце соцень прыводаў хісталіся рабочыя. Крыжаваліся ў вачу сьпіны з рукамі, галовы з кавалкамі сталі. Проста, як па шнурку, ішоў палкоўнік — контроль — кірункам да конторкі майстра.

— Таварышы, хопіць на сёньне!

Рыгор аддзяліўся ад станка і махнуў рукамі направа і налева. Раптам вырас лес галоў. Дзесяткі ўзрокаў накіраваліся ў Рыгораў бок. У момант—запруджаны праход кішэў людзьмі. «Канчаць

работу!» «Далучыцца да другіх!» «Адзначым дзевятое студзеня!»

Даўгіх пераконваючых прамоў не патрабавалася. Усе, хто адлучыўся ад станка на Рыгораў мах рукі—ясна разумелі яго значэнне. Яны патужна яго чакалі.

А цяпер?

Палкоўнік не апамятаваўся, калі насустрач яму пацяклі стройныя шэрагі забаставаўшых. Тупат увераных крокаў даваў ілюзію вярчэння станкоў.

Але песні?

Яны палохалі палкоўніка і гналі бягом па дарозе ў дырэктарскую. У яго вачах вапромісты завод рушыў з месца, паўстаў на ногі і загудзеў нячуваным гоманам бунту.

Трым-ма-ай!

Жалезная брама перад напорам людзей беззагодна расчынілася на абедзве форткі. Прасторная вуліца радасна ўбірала ў сябе смелую грамадку забастоўшчыкаў.

Спыняліся пешаходы і злезлі з паравіка прасяджыя. Вачавідкі натоўп большыўся. Хутка ён загарадзіў дарогу для вулічнага руху.

Студэнты, што стаялі пры браме з скарбонкамі, збіраючы на бялізну салдатам—зыклі. Забастоўшчыкі нясьлі не падмогу вайне імперыялістычнай, а вестку, першую спробу вайны грамадзянскай.

Разам з студэнтамі—схавалася пара гарадавікоў, што глядзела за парадкам на вуліцы і ў заводзе. Няўжо на іх адных выпала гэта адказная роля? Не павінна быць—дзесьці блукаюць патрулі.

Дэманстранты грамадкаю павярнулі ў бок гораду.

Колькі ім удасца прайсці?

Яшчэ ніводзін з іх ня сумеў адказаць на гэта, як ужо дэманстрацыю нагнаў узмоцнены патруль. Дзесьці ў патайных мясцох чуліся поліцэйскія сыгналы. Дэманстранты разышліся на дробныя кункі і змяшаліся з пешаходамі. Тут яны ўбачылі сваю маласць і адзіноцтва.

Іх не падтрымалі ні суседнія заводы, ні нават іншыя цэхі свайго заводу. Чаму так?

Рыгор нэрваваў і злаваўся. Але не шкадаваў няўдачы. Невялікі лік мала адбіваўся на вагromнай значнасці самога факту забастоўкі. Яе эфэкт дасягаў патрэбнае мэты...

Калі-б яшчэ адбылося падобнае і ў іншых раёнах гораду, тады...

Яму захацелася наведаць Маскоўскую заставу.

Няўжо яны адны?

Праз паўгадзіны Рыгор ужо ехаў напрамак да Неўскага. Ехаў і наглядаў у акно вагона за вулічным рухам. Прыслухоўваўся да гутарак пасажыраў—ціха; ніякіх водгукі на дзевятае студзеня. Было ясна—чуткі пра іх дэманстрацыю не данясліся ў буржуазны асяродак сталіцы.

Рыгор купіў сьвежую, толькі што вышаўшую вячорку. Абеглым узрокам прабег па яшчэ незасохлых радках чатырох старніц зьместу—пуста. Напэўна газэта не пасьпела надрукаваць і пакінула назаўтра. А можа?..

Карцела хутчэй, яшчэ засьветла дабрацца ў намечанае месца. Бадай што яны адны адгукнуліся на дзевятае студзеня, і зра-зумела...

Рыгораву думку перабіла раптоўная спынка трамваю.

— У чым справа?

— Папсаваліся правады і перарваўся ток.

Разам з публікаю Рыгор пакінуў вагон і ачуўся ў нерашучасьці, як быць—дабірацца да Маскоўскае заставы, ці перавырашыць гэта пытаньне. Ён схіляўся да апошняга, хоць яму не хацелася адмяняць свой ранейшы намер.

З нявыразнаю думкаю ён пайшоў у бок Неўскага, азіраючыся на трамвай.

Ужо ён быў ад проспекту на адгоне ня болей пяці сажняў, калі насустрач яму паказалася грамадка раненых у спаводжаньні двух сясьцёр. Рыгору раптам успомнілася гутарка з Рымаю пра яго знаёмую сястру.

«А можа стацца, што?..»

Ён пасьмяяўся з гэтых сваіх думак і адварнуўся да акна кніжнае вітрыны.

Пярэстыя вокладкі новых кніжак замігалі ў яго вачу. Зава-рушылася нейкая асабліва вострая прагнасьць мець іх у сябе і запойна, засаб перачытаць да аднае. Вечар у вечар, адкінуўшы шэраг іншых заняткаў, сесьці ад шостае гадзіны дня і...

Лёгкі штуршок прымусіў яго азірнуцца направа. На Рыгора з пракольваючай тільнасьцю ўзіралася адна з сясьцёр, што праводзілі раненых. Пазадзе яе стаяла двое калек-салдат—адзін на

двух мыльницях, другі—на драўлянай назе. Абое глядзелі ў шырокую сьветлую шыбу кніжнае вітрыны.

— Вы хочаце ў мяне чаго-кольвечы запытаць?—праказаў Рыгор да сястры.

Тая адвяла ад яго вочы і зрабіла намер ісьці, але раптам адказала...

— Мне здаецца, што я вас дзесьці бачыла.

— Магчыма, толькі...

У момант незнаёмая сястра выявіла ў Рыгравым ваччу многа знаёмых рысак, дапомніўшы яму маладую смагінскую карчмарку.

— Ці ня былі вы толькі ў Смагіне?

— Ліба?

Яны прывіталіся, ня веруючы адно другому.

— Але вы знаеце, што мне надовечы пра вас казалі, пахва-ліўся Рыгор.

— Правізарша? Ну, вы-ж успаміналі мяне, скажэце, хоць раз?

— Я вельмі быў узрадаваны, калі пачуў пра вас і калі атры-маў ваш уклон... Ці мо' яго мне ўплялі ў комплімэнт і я дарэмна тут...

— Ужо нават заўтрашнім днём я варвалася-б у ваш пакой... Вось гэта ваш адрас...

Яна паказала на радыкюль.

— Мне казалі, але, паверьце, я ніяк ня мог здагадацца, што вы—сястра. Я губіўся ў дагадках і каб мне падказалі, што вы ачуліся ёю...

— Чаму, дрэнная справа?

— Ня тое, зусім, Ліба. Ну, я...

— Вы ня ўлічваеце, Рыгор, аднаго... Маё-ж званьне мне дае правы тупаць вась на гэтым тротуары... Гэта—ад Смагіна... Смагіна!? Ды дзе ўжо ён, той Смагін... О, Рыгор! Я вам хачу пера-казаць цэлую эпопею, крываваю эпопею нашага мястэчка.

— Сястрыца!—пазваў яе ранены на мыльницях:—пойдам па-ціхай, холадна.

Ліба адварнулася ад Рыгора і штосьці праказала раненаму.

— Мне вельмі хочацца пагутарыць з вамі, ну, бачыце, зусім няма часу. Даруйце ўжо, калі-кольвечы...

— А вы-ж збіраліся заўтра, як быццам бы...—запытаў Рыгор.

— Думала, толькі кожную хвіліну мне могуць паперашкодзіць.

— Ліба Шлёмаўна!—гукнула Лібу яе таварышка.

— Зараз, Тацьцяна Іванаўна, у хвілінку...

Яна яшчэ раз працягнула руку Рыгору і з гасыціннаю ўхмылкаю на пасталеўшым сур'ёзным твары, пад белаю касынкаю, адступіла назад на пару крокаў.

— Вас нельга пазнаць...

— Няўжо толькі праўда таму?

— Даю слова... І чакаю, Ліба?

— Абавязкова наведваю... Бывайце-э!..

Рыгор паглядзеў ёй услед і загадліва пацяў плячыма.

Калі-ж пешаходы засланілі ад яго і Лібу і раненых, ён крута рушыў з месца і пайшоў на празрысты ліхтар, умацованы на сутыку трох проспектаў.

VII

ПЕРАД ВЫСОКІМ шасыціпавярховым каменным тмахам па Захэр'еўскай вуліцы грамадзілася многа якіхсьці людзей, адзетых у жоўтыя і белыя кажухі, у шэрыя халаты і падхалаткі. У многіх з іх віселі за плячыма зрэбныя, памурзаныя клумкі. За малым выключэннем—яны былі абуты ў ліпавыя ці лазовыя лапці, у да кален абкручаных аборкамі анучах. Адны з іх выходзілі ў дзверы дому, лаючыся на некага і нешта, другія, відаць, ужо пабывалі ў ім і спакойліва абгаварвалі вынікі наведвання.

У многіх, слабей адзетых, сінелі худыя твары і на вытаркшых насах віселі каплі. Другія падскакалі на месцы, грэючы ногі, часта прамочаныя навывлет; іншыя старэнна паціралі рукі. Ніводзін не рашаўся пакінуць намерзлых тротуараў і аддзяліцца ад грамадкі. У грамадцы ішла мерная, з адбіткам хвалявання, але з выразнаю доляю жалбы і безнадзейнасці, ажыўленая гутарка. Большасць прагна ўталашна глядзела між двух слупкоў пад стрэшкаю ў вузкія зялёныя дзверы, раз-по-разу стукаўшыя праваю форткаю. На выходзіўшых з дзвярэй накідаліся чалавек падвое—па-чэцьвера і доўга нечага распытвалі.

Пешаходы і рамізынікі з пасажырамі ўважліва супынялі на гэтай жоўта-шэрай пляме з людзей свае цікавыя ўзрокі; некаторыя прыпыняліся воддаль, каб хоць паглядзець на іх, ці паслухаць іх незнаёмае гутаркі. Ад іх нясло потам і шахам чорнага

хлеба. У памятых і закаравелых кажухох ды халатох, у парваных лапцях выглядала жорсткая доля.

Рыгор спыніўся каля грамадкі якраз у той момант, калі з дзв'ярэй дому выйшла двое маладых мужчын у аблезлых манджурках, з дубовымі дручкамі ў руках, прагукаўшых грамадцы:

— Для трыццаці памяшканьне вызначана. Пойдам, дзядзькі.

Адным замахам рушыла з месца да паловы грамадкі. Яна накіравалася ў бок Басэйнае. Рэшта падалася бліжэй да сыцяны дому і моўчкі цягнула чакаць.

Ні з водных вуснаў ня чулася скаргі на пайшоўшых. Ніхто, таксама, ня выказваў выяўнага нецярпу на доўгае стаяньне. Відаць было, што пачуцьцё пагоры і замірэньня з сапраўднасьцю загартавала іх цярпеньне і спакой.

Рыгор толькі ўгледзеў грамаду з-за рогу вуглавога дому, як зразу дагадаўся, у чым справа. Жоўтыя кажухі і паўшубкі гэрбавалі сабою беларускія прасторы, ціхія паніклых вёскі.

Яшчэ зусім нядаўна па раскіданых ва ўсе бакі шляхох і гасьцінцах тупалі гэтыя людзі за дробнымі худымі канякамі. З сёл у мястэчкі, з мястэчак у горад перавозілі яны рэшткі плёнаў свае працы, кароўку ці свінку. Адпраўляліся ў лясы на сечку дроў, да паноў у двары і фальбаркі на падзённую працу. Нядзелямі ды сьвятамі кішэлі імі рынкі. Саматкань, зрэб'я, гаршкі і бандарныя рэчы, лыка і тальку мянялі яны на медзьякі для падаткаў ды акцызу.

У нізкіх курных хатах, з земляною падлогаю, у прыэмеж з курамі і гавядай караталі яны сваё жыцьцё.

Сумнае сьвятло лучніка ці сьветаша сымбалізавала іх дабрабыт, іх культурны і эаномічны стан. Вузкія шнуркі зямлі, пататанья шырокімі, трэсканымі нагамі, дагледжанья ад каменняў і дзярыны, не давалі ім умерці з голаду. Пра іх быў клопат у вурадніка і ў папа, толькі клопат асабовы, драпежны і дзікі.

А гэта, во...

— Вы з якое прычыны сабраліся тут, дзядзькі?—запытаў Рыгор у двух пажылых сялян.

— Сынёк мой, няўжо табе невядома?

Сівабароды, са ўпалымі шчакамі, з тоўстым, бульбінаю, носам, затрос рэдкаю бародкаю. Даўгая арэшчына, на якую ён аспраўся, каўзанула наперад.

— Гэта наша не астатняе прыстанішча,—дадаў другі дзядзька, абросшы жоўтымі валасамі ад вушэй да барады.

— Мы зранку тут,—казаў першы:—Гэта бежанскі комітэт і мы прыйшлі за дапамогай. Няма дзе, сыне, прытуліцца, куска хлеба няма, і мы вось...

— Але, але,—пераймаў другі:—дзсяткамі гадоў мелі зямлю і хаты, мелі хоць на чым прылажыць сваю працу, а гэта... Выгналі... Хмараю насунулася войска... Патапталі нашы палі і поплавы, паадбіралі статак і хлеб і прагналі ў белы свет.

— Ідзеце!..

Да іх падышло яшчэ некалькі чалавек. З напружанымі ўзрокамі настарожана глядзелі яны ў Рыгораў спагадлівы твар і прагна чакалі яго рады. Ём так мала трэ́ было ў гэты час! Хоць некалькі сучасных сказаў, каліва ўвагі, адну-другую сяброўскую нараду... Напэўна Рыгору зразумелы іх мукі, іх доўгае пакутнае вандраваньне...

— Ідзеце, а куды і як?—казаў першы:—у свет! Лёгка сказаць! Кідай гняздо і ляці на галодную сьмерць... Ды нічога не парадзіш... у іх штыхі і кулі, нагайкі і дзікія суворыя твары. У іх жорсткія сэрцы і бязьлітаснае пачуцьцё... А ў нас?

— У нас дурная, нікудышная пакора. У нас зайцава палахлівасьць, за вошта цяпер адкупаемся мукамі,—рашуча выказаў грэці і з агідаю сплюнуў.

Першы хапіў яго за руку і праказаў:

— Маўчы, Сьцяпан, не кажы на вецер... А чаму-ж ты пайшоў? Паказаў-бы сваю сьмеласьць і паспрабаваў-бы астацца... Пераканаўся-б тады... Гаворыць—ліха ведае што. Нябось—пайшоў і зараз там сама, дзе і другія. Чаго-б лепшага, а глядзі, нябожа, дарога, напэўна, яшчэ ўся ня пройдзена.

— Кінь, Андрэй, злавацца. Каго ты ўшчуеш, га?—пераняў яго другі:—Думаеш, чалавек не разумее нас і бяз гэтага?

— Разумею, дзядзькі, усё разумею...—спагадліва падаў Рыгор і заўважыў, як некалькі лахматых галоў яшчэ шчыльней нахіліліся да яго.

— Чаму-ж ня ведаць? Хто зараз ня ведае гэтага страшнага пекла? Наша гора свет заліло, браткі мае. Яно ня можа не пачуцца навокал-вакола. Гора, гора, добры чалавек—вякамі ня вычарпаць яго, патомкам не забыцца... Во, глядзі на нас—старцы—ня старцы, валацугі, брадзязгі... А завошта? Запытай нас—завошта-а? Перад кім і што мы саграшылі, чалавеча добры?.. Ніхто ня кажа. Багацеі ўздумалі—і доля наша вырашана.

— Ідзі-ы...

— Пакора, дзядзька, дазволіла на гэта...

— Ты ізноў, — азірнуўся Андрэй: — не правучыла цябе нівошга...

— І каб ты бачыў, як мы ішлі, каб ты бачыў, сыне, ты-б ня вытрымаў, гледзячы,—перабіў першы:—Ад Ваўкавыску—на прасьцяж, як вокам кінуць роўная дарога. Мэрам гэта, вось, вуліца. І ўся, ня згледзець, загружана людзьмі, падводамі, жывёлаю. Пыл, стогны, конскі рогат і сабачы брэх—адзін гвалт, вялікі, страшэнны крымінал. А ззаду—промін. Усё неба, сыноч, з гэткага, во, проміну, як той ліхтар, так во і калыхаецца над нівамі, над дубравамі. Камякі чорнае сажы—вапромістымі каршчукамі па зялёнай руце лісту, па сіняй валощы, па белым цюцюнане—лажыцца і сажыць, лажыцца і мярцьвіць. І сэрцы разам мруць, сьціскаюцца тоўстымі халоднымі рэхвамі,—сынку, падумай—то-ж у дыме тым нашы хаты і гумны, населджаныя гадамі мясьцінкі. Наша праца, наша ўсё, што мы мелі, што нажылі, чым хваліліся і на што апіраліся. А нівы, гайдаюцца, братка мой, густым ядраным коласам, залатою пруткаю саломая—якія-б выходзілі кулькі, як-бы хораша выглядалі новыя стрэхі!—гэта жыта дратавалі коні, ня тыя, што ўспахалі яго, а тыя, з якіх на нас глядзелі сіберныя твары казакаў... І жыта, і ячмень, хлеб і аладка—усё, усё—пазадзе. Адвернешся, нябожа, і няма сілы адарваць ваччу, прыкоўвае болем і жудою, заве, вабіць назад. Назад—да ведамага, да ператупанага, да перамацаванага, да... Ды назад нельга...—гоняць, націскаюць. Ідзі наперад, туды, дзе чакае невядомае. І мы ішлі, цягнуліся, валакліся... Галодныя, забруджаныя, абаўшывеўшыя... Дзень і другі. Ноч ды другую. Тыдні—насустрач яснага, але халоднага сонца... Ішлі, знерваваныя, з падбітымі нагамі, нямытыя, злосныя на людзей і на сябе. ачумелья...

Па бакох яшчэ стаялі ціхія, неўзварушаныя вёскі... Пасьвіліся коні, вырасталі мэндлі і копы. Дзяўчата пяялі жніўныя песьні. На шырокіх межах, на сьценках і сьцежках стаялі гэткія, як мы, сяляне і глядзелі на нас і спачувалі нам. Нашы дзеці прасілі ў іх малака, яблычка, кавалачак сала. Ды ці-ж усім надаешся? Глянеш—а ўсьцяж даўжэрнае дарогі, як вокам кінуць, ідуць і едуць, становяцца і топчуцца на месцы. Бо што-ж ты думаеш—паўкраю ў дарозе. Узнялі і пагналі. Ідзі-ы... Куды-ж і колькі-ы ісьці—няведама... Стаімо, вось, і думаем, што заўтра, пазаўтра—кідай горад і далей-далей-далей...

— А тыфус, Андрэй, а халера... Баішся сказаць? Ведаюць, не схаваеш. Паглядзеў-бы, браток—як на пакосе. Людзі—як мукі. Мэрам чыясьці рука махала востраю касою—на вачох клаліся людзі. Зрабіў два крокі—і сьмерць, два крокі—і сьмерць. Каця, карову—убок, а чалавека—рыеш магілу. Паложыш і галінку бярозы, ці елачку ваткнеш ды далей. Зрэдку саб'еш нятрывалы крыжык. А разам, паверыш, могілкі. На гоны, на вёрсты, доўгія, вялікія могілкі. Аднаго маладзіца, другога—дзіця, бацька і дзед, матуля і каханая. Кінуў—ня глянуўшы на твар у апошні раз—і пайшоў ці паехаў. Калі мы пройdam, братка, між тых могілак і крыжоў? Нас тут каля сотні, а выйшла—у пядера болей. Што-ж, можа і добра, бо дзе-б мы начавалі? Дойдзе з нас палова і таго хопіць... Гэткія справы, нябожа...

Рыгор стаў, як заварожаны, убіраючы ў сябе жаласьлівыя паведкі дзядзькоў.

Іх простыя шурпатыя сказы стукалі малаткамі па яго сэрцы, пілавалі нутро і камянілі істоту. Хацелася абняць гэтых мучальнікаў, пераліць у іх сваё гарачае кіпучае пачуццё спагады і ўверыць у сьветлае, бліскачае, надзейнае ды ўцешнае будучае.

— Дзядзькі, прыдзе час і ўся ваша крыўда і ўсе вашы мукі будуць адплачаны вольнаю доляю і жыццём шчаслівым... Гэта залежыць і ад вас саміх.

Рыгор не дасказаў свае думкі—перасохла ў горле.

Раптоўны вокліч, вылецеўшы з дзвярэй, разварушыў грамадку.

— За Неўскую заставу, мужчыны.

Яшчэ пяць хвілін і нястройныя, блытаныя шэрагі кажухоў і сьвітак аддзяліліся ад Рыгора, пакінуўшы яго адным. Ён паглядзеў ім усьлед, многазначна паківаў галавою і схаваўся ў дзвярах будынку.

Стромныя, забруджаныя ўсходы глядзелі на яго шырокімі піраговымі сьлядамі лапцей. Пракуранае карашкамі і самасеем наветра, дапамінала пра цэладзеннае таптаньне па ўсходах яго земляжоў—вынанцаў.

На самым верхнім паверсе, пры няпрычыненых дзвярах, стаяла пара бабулек, шільна рухаючы медзьякі. Яны баязьліва паглядзелі на Рыгора і сышлі ўбок ад дзвярэй.

Рыгор прайшоў у дзверы.

Цемнаваты калідор сьмярдзеў дымам і якімсьці кіслым пахам. За дзвядцямі ў прыеднім пакоі ішла гучная размова. Ён пастукаў і, не чакаючы адказу, увайшоў.

Пры шырокім заваленым папкам і сьпісаным паперай стала стаяла двое мужчынаў; адзін з іх кароценькі ў шэрага колеру жукетцы, з памурзаным каўнерчыкам пад ёю, жывы, рухавы, з ласкава бегаючымі ўзрокамі, раптам павярнуўся да Рыгора:

— Вы па справах комітэту?

Другі мужчына, крыху вышэйшы ад першага, з падобнымі да першага жоўтымі вусамі, з лапінкаю французскае бародкі і сінім колерам вачэй, ну ўжо сутулы зьлёгка, дабрадушна ўхмыляўся.

— Напэўна за білетамі?

Першы спрытна разгортваў перад Рыгорам зялёную афішу з чорнымі надпісамі праграмы.

СПЭКТАКЛЬ У ЗАЛІ «ПОЛЛАК»—НЯДЗЕЛЯ...

— На карысьць бежанцаў.

— Для мяне цікава, на колькі ім комітэт пасабляе?

Другі мужчына незадаволена пакруціў галавою.

— Крошкі адны, крошкі... А гора, а бяды—акіян, акіян... Кідаемся ва ўсе бакі, хапаемся за ўсё, што можна... Вось ладзім спектакль... Самі не пасобім сабе—хто-ж паклапатуе за нас? Вы два білеты возьмеце?

— Ты запрасі чалавека, Брошсь, няхай распаўсюдзіць білетаў з дваццаць,—парадзіў другі мужчына.

Кароценькі дастаў з кішэні білетную кніжку і падаў яе Рыгору.

— Ваша фамілія і адрас?

Рыгор сказаў.

Кароценькі запісаў на маленькім кавалачку паперы, які тут-жа схаваў у бакавую кішэню.

Рыгор даў згоду і ўжо адчыніў дзверы, як яму ўспала думка пра Гэлю.

— Будзьце ласкавы,—абярнуўся ён да абодвух мужчынаў:—Ці ня ведама вам, часамі, наконт складу ўдзельнікаў спектаклю? Сярод іх няма, выпадкова, адной дзяўчыны, Гэлі Пералаз—імям і фаміліяй?

— Ведаеце, рад-бы сказаць, ды суйздром запамятаваў.
Даруйце.

— Даруйце вы мне.

«Ну, што я пра Гэлю пытаю. Наіўны!»—папракнуў Рыгор
сябе і схаваўся за дзвьярыма.

Праз гадзіну ён быў дома.

VIII

КАЛЯ ДВУХ ТЫДНЯЎ ад часу наведваньня бежанскага
комітэту і да дня спектаклю Рыгор быў цалкам заняты думкамі
пра бежанцаў. Перад ім неадлучна стаялі здані малюнкаў вялі-
кага зьбегу людзей, разбурэньня знаёмых абшараў спустошанае
краіны. Вулічны вырай людзей дапомніў яму тыя незьмярэмныя
шляхі ад Ваўкавыску, ад Бельску, ад Горадні—на ўсход, якімі
выходзілі бежанцы з сваіх месц. Курава над фабрычнай Выбар-
скай стараною—асоцыявала пажары вёсак, нажытага добра, ма-
зольнае працы. Яго раздражнялі аднакава: і брэх сабакі, і
ржаньне каня, і праезд коннага гарадавога ці казака. Чудзішча
вайны набыло ў яго нутру яшчэ большае дзікасьці, драпежнасьці
і абурэньня.

Ён хадзіў па вуліцах і бачыў у кожным дзесятым чалавеку
выгнанца, бяспрытульніка, пакутніка. Халодныя, жмурныя мурь
гораду—ведаў Рыгор—ня проймуцца іх сьлязьмі і плачам.

А між тым новыя чаргі ўліваюцца ў халодную, бяздушную
прорву сталіцы. Адыходы расійскага войска перад націскам нем-
цаў гоняць сьвежыя тысячы няшчасных. Ні зіма, ні завеі, ні по-
шасьці не супыняюць разгону вайны. Вайна—і ворагу пустыя аб-
шары. Вайна—і пляваць на ўсе скаргі, на ўсе законы да аховы
чалавека, жывёлы, добра.

Пляваць?

Дык чаму-ж дзень-у-дзень нясьціханна трубяць прадажныя
газэты пра «нямецкія зьверствы?»

Атрутныя газы—праступак? Абстрэл Рэймскага сабору—
зьверства? Зруйнаваньне Лувэну і Льежу—барбарства?

А здэекі і глум над тысячамі польскага, беларускага, яўрэй-
скага, літоўскага працоўнага насельніцтва—тактыка? Гвалтоўнае
спусташэньне краю, адданьне соцень тысяч людзей у ахвяру бу-
дзе, марозам, тыфусу і галоднай сьмерці—абарона? Цэпаліны над

Лендонам—драпежніцтва? А зруйнаваньне тысяч сёл, мястэчак і гарадкоў з радзімых гармат і кулямэтаў—людзкасць?

«Ад Смагіна не засталася памятки».

А Сілцы?

А вялікая колькасць тых вёсак і мястэчак, якія цешылі яго вочы ў пераезды з Рыгі ў Сілцы, з Рыгі ў Сматін, са Смагіну ў Пецяярбург?

А тыя людзі, між якіх ён тоўкся на рынках і сходках?

А яго маці? А Сёмка з сям'ёю? А цэлая вуліца суседзяў, знаёмых людзей? Няўжо ён не сягоньня—так заўтра сустрэне іх на абледзянелых тротуарах Захараўскае вуліцы? У зношаных, вышартых і лапленых лахманах? Пахудзеўшымі, прыбітымі, бязмоцнымі і безнадзейнымі? А мо' і зусім яны не дайшлі, ці мо' ня дойдучь?

На шырокім выбітым гасьцінцу, пад бярозай ці ядловым кустом прыойме іх беспасагданая пошасць і прыкуе на векі да зямлі.

З нецярпеньнем чакаў Рыгор да сябе Пятруся, каб падзяліцца з ім балючым уражаньнем пра стан роднага купка.

Як на-дзіва, Пятрусь дзесьці знік і не паказваўся да Рыгора.

І калі Пятрусь зьявіўся да яго дзён за два да спектаклю, Рыгор, замест прывітаньня, праказаў:

— Як шкода, што ты позна мяне наведаў!

Пятрусь не зразумеў сказау і ўпарта паглядзеў на Рыгора.

— Так, так... Ты быў мне вельмі патрэбным у гэтыя дні,— дадаў Рыгор.

— У чым справа?—пацікавіўся Пятрусь.

Рыгор пачакаў, пакуль таварыш распранецца ды зойме месца і падрабязна расказаў свае ўражаньні ад спатканьня з бежанцамі. Абое, і Рыгор і Пятрусь, разьюшана тупалі па пакоі, захапіўшыся настойнымі думкамі. Перад імі абодвымі паўставалі выразныя малюнкi з трагедыі, якая адыгрывалася далёка ад іх.

Яны хвілін з дзесяць пастаялі моўчкі, гублячыся ў бязмоцнасьці. Каб хоць крыху адыйсьці ад думак, Рыгор паведаміў:

— Бежанскі комітэт наладжвае спектакль. Можна чуў?

— Не.

— Вось я ўзяў для распаўсюджаньня пару дзесяткаў білетаў; і, думаш, так-такі і лёгка гэта зрабіць? Прапануеш білет—а на цябе з ухмылкаю пазіраюць і маўчаць. Што за бежанцы і каму да іх якое дзела.. Так, прынамсі...

І ўчора я мусіў вярнуць каля дзесяці білетаў не праданымі.
Ці чуў ты?

Пятрусь здзіўлена пацяў плячымі.

— А ад мяне купілі-б, думаеш?

— Усё-ж бы... Аднаму, другому знаёмаму і дзесятак...

— Гэта малая дапамога. Ды мне, ведаеш, нязручна ўсюды хадзіць, пакуль яшчэ ня ўладзіў са сваімі справамі.

— А хіба-ж яшчэ ня ўладзіў?

— Эгадзіся, што не. На Воздухплавацельным — цяжка ўстроіцца... І я ўжо намерыўся ехаць у Маскву...

— У Маскву?!

Рыгор вытарашчыў вочы.

— Так, браце, іначай ня выходзіць.

— Дык мне жадаеш аднаму аставацца?

— Як таго не шкада, а даводзіцца. Я з гэтае прычыны і зайшоў да цябе, Рыгор. Прапануюць месца ў Народным банку і мне думаецца, што гэта праца якраз для маіх разгойданных нэрваў... Там-жа ўладзіцца і з пашпартам. А з білетамі... Так, я мушу гэта—гдзе што значыць праданых пара білетаў...

— Вось не чакаў я таго! Гм! Шкада, шкада, Пятрусь, мне расставалца з табою. Ды, прынамсі, на колькі—нічога пэўнага ня скажаш? А ў наш час—кожны дзень за год, і хто ведае... Зразумела, што продажам білетаў мала дапаможаш.

Далей яны пакінулі гутарку пра спектакль і заняліся абгаворам Пятрусёвых спраў.

— Так, хто ведае... Думалася яно так, а выходзіць...—шкадаваў Пятрусь.

— І нельга змяніць?

— Дзе-ж ты бачыў... Ды ці варт! Я ўжо думаў пра гэта і рашыў... Я напішу табе—толькі зьлезу з цягніка. Ну, вось, прасіў-бь цябе, браце, аднаго...

— А менавіта?..

— Ты не забывай адпісаць на мае лісты.

— Што ты выдумаў! Ласьне можна дапусьціць. Усё-ж і ў Маскве не забудзь пра бежанцаў...

У гэты момант за дзвярыма некалькі разоў пераказалі Рыгорава імя. Чыйсьці невядомы, басысты голас зычна гудзеў у пустым калідоры кватэры. Хлопцы прыслухаліся. Пятрусь паспешна стаў апрацацца.

— Ты куды гэта?

— Ды ці ёмка мне аставацца?

Пятрусь не пасьнеў зашпіліць паліта, як у пакой увайшоў ся-
рэдняга росту, у добрым зімовым паліце, грубы, доўгавусы чала-
век. Ён спрытным замахам рукі зьняў баярскае формы коцікавую
шапку і запытаў:

— Я не перашкаджаю?

— Калі ласка, сядайце!—адказаў Рыгор, падаючы зайшоў-
шаму крэсла.

— Я перапрашаю вас, Нязвычны, я, памятаеце, наконт вашай
просьбы. Зараз якраз выдалася месца ў нашым цэху для аднае
жанчыны. Якаво з вашай кандыдаткай?

Рыгор зразу дагадаўся ў чым рэч і радасна адказаў:

— Вельмі дзякую вам; вы, проста, выбаўляеце чалавека.—
Гэта наконт Гэлі,—абярнуўся Рыгор да Пятруся, які стаў пры
стале, уткнуўшыся ў газету:—Дзякуй яму, таварыш не забыў.

— А мне што-ж, прасілі—і я лічыў таварыскім абавязкам па-
ведаміць... Няхай зойдзе, скажаце, у інструментальны цэх і за-
пытае Палікара Лазарчука.

— Калі-б то лепш?—запытаў Рыгор.

— Н. пазьней паловы лютага. Месца, трэба сказаць, ня
дрэннае. Рублёў паўсотні выжана ў месяц.

Ён устаў.

— Прашу пасядзець... Як у вас з настроем, скажэце?—паці-
кавіўся Рыгор.

Настрой паднімаецца... Але, зразумела, ня так, як-бы таго
хацелася... Вось і дзевятае студзеня—перш памкнуліся баставаць,
а датыркнулася справы, каму пачынаць—дык на нас чалавек са-
рака і абышлося.

Ён незадаволена махнуў шапкаю і зрабіў на твары невыразную
міну.

— Патрэбен штуршок. Ды добры штуршок; а бяз гэтага—
цяжка раскачацца... Так... Значы, як толькі захоча яна—няхай
ад дваццаці да другога—кожны дзень. Палікар Лазарчук—
мяне ведаюць.

Прыішоўшы завярнуў у дзверы. Рыгор яшчэ некалькі разоў
пераказаў яму сваю пэдажку і правёў яго на сходы.

Вярнуўшыся назад, ён застаў Пятруся нарыхтованым да
выйсця.

— Дык бывай здароў, Рыгор! Чакай лісту.

— Ужо? Бывай! Шкада, ведаеш, але нічога не парадзіш.
Яны пацалаваліся.
Стук дзвярэй разлучыў іх на доўгі час.

ІХ

УЖО ПАДЫХОДЗІЛА ДА ВОСЬМАЙ гадзіны вечару. Час бег безаглядна. Бадай што можна было-б выходзіць з пакою, але Рыгор хацеў дачакацца Анікея. Яны згаварыліся ўдваіх паехаць на спектакль.

«Чаму-ж яго няма?» Рыгору не хацелася думаць, што Анікей перавырашыў з гэтым. Усё-ж можна было дапушчаць, што знайшліся тыя ці іншыя прычыны, папэрашкодзіўшыя яго намеру. Рыгор апошні раз паглядзеў на гадзіннік і пачаў збірацца. Самому яму карцела папасьці на спектакль у час, каб так ці іначай праведаць пра Гэлю. Напаткаць яе на спектаклі і паведаміць пра знойдзенае для яе месца было-б вельмі добра. Праўда, яму ня верылася, што Гэля там будзе. Апошняя стрэча з ёю ня сьведчыла за Гэліну цікавасьць да спектаклю. Рыгору проста хацелася, каб яна была, і ўжо на хаценыні будавалася магчымасьць.

Рыгор патраціў на дарогу ня болей паўгадзіны. І калі апынуўся ў залі Поллак—там ужо было багата публікі. Аднак, як звычайна з аматарскімі спектаклямі, вечарына яшчэ не пачалася. Ён замяшаўся ў туматні публікі і з цікавасьцю разглядаў залю.

Публіка была зборная і рознастайная, мяшчанская і абыватальская, іскрыу закранутая пачуцьцём спагады да «няшчасных» землякоў. Але гэта іх «спагада» канчалася з моманту адарваньня білетных купонаў.

Рыгор, прынамсі, ня чуў адпаведных мэтам вечарыны гутарак. Пад яскравымі люстрамі цеснага фойэ разьліваліся твары бесклапотнымі ўхмылкамі. Нясло парфумаю. На жаночых шьях віселі залатыя ланцужкі і жамчужныя маністы. Рознакаляровы шоўк шапацеў над нацэртным паркетам. Усё гэта лякіравала прыедная за час вайны філянтропія.

Гэля? Было выразна, што сярод публікі яе няма. Калі яе няма і за кулісамі—значыць яна на спектакль ня прыйшла. Болей таго—значыла гэта, што Гэля кламіла Рыгору, успамінаючы яму пра вячарыну ў час першага з ім спатканьня. Рыгор выйшаў у пустую глядзельную залю і прыблізіўся да ўваходу за сцэну.

Ён прачыніў вузкія дзверцы за кулісы і паглядзеў на груды складзеных дэкарацый і рэжывізыту. Гутарка ішла дзесьці на сцэне, дзе сьпешна гатовіліся да пачатку спектаклю.

Рыгор палічыў няёмкім праходзіць за сцэну і зачыніў дзверы. У гэты момант каля яго апынуўся той самы кароценькі вёрткі чалавек, якога ён першы раз сустрэў у бежанскім камітэце. Хапіўшы Рыгора за руку, ён тасьцінна прывітаўся і запытаў:

— Вы кагосьці шукаеце?

— Так, мне хацелася-б знаць, ці ня прымае ўдзелу ў спектаклі Гэля Пералаз?

— Гэля Пералаз?—пералытаў кароценькі чалавек:—Ня памятую такое. А ў тым, я запытаю, пачакайце-э.

Кароценькі чалавек шыгнуў за кулісы. І яшчэ не пасьпеў ён зачыніць за сабою дзверы, як пачуўся трохкратны званок. Шупнуўшая з фойэ публіка вастукала крэсламі, загудзела навакола яго, замятусілася. Рыгор ня мог ужо стаяць на праходзе і сам накіраваў між радаў крэслаў.

І толькі ён трапіў на сваё месца, як сьвятло пагасла.

Рыгор з зацікеўленасьцю глядзеў на сцэну і не заўважаў, як падасьпеў антракт і зычны гул воплескаў напоўніў асьветленую залю.

Рыгор ухмыляўся, азіраючыся наўкола.

— Цікавішся?—перабілі яго ззаду.

Ён аглянуўся і ўбачыў Анікея.

— А я да цябе заяжджаў, ды ты ўжо пайшоў.

— Не дачакаўся.

— Угаварваў жонку і запазыніўся. Пайшла ў Народны дом, а я...

Абое намерыліся пакінуць месцы, калі да іх падышоў кароценькі чалавек, ужо знаёмы Рыгору.

— Ну, як пачатак?—з цікавасьцю запытаў ён.

— Добра,—адказаў Рыгор.

— Бачыце, у Пецярбурзе вельмі цяжка што-кольвечы наладзіць. Б'ешся, б'ешся, пакуль нойдзеш людзей, пакуль арганізуеш. А, між тым, патрэба ёсьць... Спробы, бачыце...

Кароценькі чалавек не дагаварыў, як яго пазвалі ў фойэ. Адыходзячы ад іх, ён дакончываў гутарку швэдымі размахамі рукі.

— Гэта з бежанскага комітэту. Жывы чалавек—як клубок, так і круціцца.

Сыгналы да другое дзеі перабілі іх гутарку.

— Будам рабіць вывады пазней!—праказаў Анікей, ідучы на сваё месца.

Рыгор у думках гярнуўся да Гэлі. Было ясна, што яе няма і ня будзе. Было таксама ясным, што Гэля ня мела да спэтакляю жаднага дачынення. Адгэтуль выходзіла, што нельга было паверыць усёй яе гісторыі з прыездам у Пецярбург, з набыцтвам нем бежанскага комітэту. Гэліна гісторыя бадай што разьвіталася зум іншымі шляхамі. Ці-ж можна верыць, каб ята пакінула сваю яму і пайшла на працу?

Рыгор з-за думак пра Гэлю малаўважна праглядзеў канчаток п'есы. Ён ня мог нічога адказаць Анікею, які хваліў артыстаў, «выразна зарэкомэндаваўшых сябе ў ігры».

— Мяне цікавіць, болей усяго, той прыбытак ад спэтакляю, які мае пайсьці на дапамогу ўцекачом!—адказаў Рыгор.

— Так, гэта асноўнае пытаньне,—згадзіўся Анікей.

— Гэта пытаньне, над якім доўга прыдзецца думаць... Калі мне ўспамінаюцца жудасныя апавяданьні сьвабародага дзядзькі...

Анікей разьняў губы, каб выказаць таварышу сваю спагаду, як ківок рукі таго-ж кароценькага чалавека павярнуў іх абоіх управа.

— Я папрашу вас, прымеце ўдзел у скарбоначным зборы... Хоць дзесяць рублёў,—усё-ж дапамога...

— Я вельмі ахвотна пасоблю, калі гэта трэба лічыць за дапамогу,—адказаў Анікей.

Яны схаваліся ў суседнім пакоі.

У залі пачыналіся скокі і медныя гукі оркестру зьліваліся з бразгам медзякоў у пустыя скарбонкі.

Х

НА РАГУ ВАЗЬНЯСЕНСКАГА проспекту і Садовай вуліцы Рыгор злез з трамваю і лайшоў напрамкам да Нікольскага рынку. Ён помніў, што дзесьці між гэтымі двума пунктамі, у адным з шэрых нявысокіх будынкаў жыве Гэля. Ён пільна разглядаў форму дамоў і асабліва строй іх варот, але ні на водным ня мог спыніцца.

Будучы ў Гэлі перад новым годам, яму ня ўспала на думку заўважыць месца і будынак, у якім яе «кватэра». Тады ўсё неяк сталася нечакана і дзіўна, што, каб і хацеў разгледзецца чалавек, то ня мог-бы гэтага зрабіць.

Роўная сьцяна булынку на ўвесь квартал. Падобныя адна да другой лёхі пад жалезнымі брамамі. У прачыненых варотцах глядзяцца калодзежы цесных двароў. Сярод іх, бязумоўна, і тэй, якім правяла яго Гэля да сябе. Але каторы? Рыгор прыпамніў, што гэта мэрам-бы ў першым ад Вазьнясенскага проспекту квартале з левага боку, калі шакіроўвацца да Нікольскага рынку. На адгон некалькіх дамоў ад Аляксандраўскіх радоў. Хоць-бы адна прымета асталася ў яго памяці—дык не.

Ён навугад пачаў заглядзець у двары. Пройдзе у варотцы, азірне навакола і далей.

На чацьвертым захадзе ён угледзіў найболей падабенства да таго, чаго шукаў. Заўважанае выйсьце ў бакавы засмуглены будынак шацягнула яго да сябе.

Усходы аднавілі памятны выгляд,—можна было расьсеяць сумненьне.

Каля абшарпанае абіўкі дзвярэй Рыгор спыніўся і пазваніў. Чамусьці марудзілі адчыняць. Ён паўтарыў званок і праз хвіліну угледзіў праз вузенькую шчылінку знаёмы адрэз запам'ятованага твару гаспадыні.

— Вам каго?

— Гэля Сідараўна дома?

Гарылаў твар гаспадыні зрабіў мэханічны поверт убакі і з гары ўніз; сьледам выкаціліся з яе абвіслых, набрынялых губ недаверныя запытаньні:

— Вам яна патрэбна? А па якой справе?

— Я згаварыўся з ёю сустрэцца сёньні.

Гаспадыня бразнула крукам і ўпусьціла Рыгора ў кватэру. Паўгорны бразг залёр зачыненыя за Рыгорам дзвяры.

Не запальваючы сьвятла, жанчына правяла яго цёмным калідорам да якіхсьці дзвярэй, адчыніла іх і праказала:

— Прашу заходзіць.

Па ўсім абсталяваньні пакою, якое кінулася Рыгору ў вочы, відаць было, што гэта рэзыдэнцыя самое гаспадыні.

— Сядайце-э,—мяжка выказала яна, засунуўшы засаўку ў дзвярах.

Рыгор сеў на падстаўленым таўстухаю паношаным, калісьці раскошным, фотэлі і чакаў, што яму скажа зацікаўленая яго прыходам гаспадыня.

Тая некалькі хвілін бязмэтна і падозрана павярцелася між чарады расстаўленых бяз толку мяккіх крэслаў, зазірнула па чарзе ў буфэт і шафку і, стаўшы ўблізу Рыгора, праказала ў паўшэпт:

— Гэлі няма ўжо, малады чалавек. Ці-ж вы ня чыталі хіба? «Пецяярбургскі лісток» надоечы публікаваў пра яе сьмерць ад самагубства...

— Што вы кажаце-э?!—узбянтэжаным падняўся Рыгор з фотэлю.

Спакойнае паведамленьне гаспадыні, мэрам-бы то справа да тыркала блуднае кошкі, ці злоўленае ў пастку мышы, паказалася Рыгору здэкам над Гэляю.

— Вы яе давялі да гэтага?! У чым справа?

Гарыла працягнула да Рыгоравага твару вагromністыя пухлыя далоні рук і, зрабіўшы ведзьміну міну на твары, яхідным шэптам адказала:

— Хлусьня-а... Вы, мужчыны, віною гэтаму. Вы пхаеце жанок у гэта бяздоньне, робіце іх таварам, рэччу сваіх асалод, а пасья...

— Дзе вы дзелі Гэлю Сідараўну?—сирдзіта выгукнуў Рыгор, стукнуўшы кулаком па стале.

Яго вокрык і стук сунялі таўстуху і яна, адступіўшы на два крокі, адказала:

— Клянуся вам, што я непавінна ў яе сьмерці.. Ёй жылося ў мяне зусім нядрэнна. Бывалі дні, што Гэля ня мела ні аднаго гасця... Я давала ёй штодня па рублю кішэнных грошай... Карміла—няхай яе таварышкі скажуць—як дочку. Прызнаюся—любіла яе болей усіх. І чаму, і што яна пайшла на самагубства—гублюся адказаць. Я сама плачу аб ёй...

Як па заказе гаспадыня пусьціла з вачэй сьлёзы і старэнна пачала ўціраць іх нямецкім бялюткім фартушком.

— Нашто вам узводзіць на мяне дарэмшчыну,—з горнасьцю скардзілася яна Рыгору, абапёршыся на стол:—Колькі я перанесла гора, поліцэйскае цеганіны, а завошта? Ці-ж бы я прытульвала яе, каб гэта ліха ведала; пражыла два тыдні, а з іх цэлы тыдзень непакой у кватэры; допыты, хадзьба ў вучастак,

вопісі і штрафы, ды людзі яшчэ ад сябе... Дабро робіш— а астаешся вінаватай. Сьвет, сьвет, каб ён праваліўся...

Таўстуха крута павярнула да буфэту, спрытным замахам непаваротнае рукі адчыніла дзьверцы і зашумела газетным лістом паперы.

— Во,—як усё гэта было... Ласьне я магла тут мець хоць укоснае дачыненне?

Яна ў голас, сьлібізуючы, прачытала: «26 студзеня-а... адвя-а-чоркам... каля Чарнышова-а-га мо-о-сту... на вачох многа-а-лікіх праходжых кінулася ў прасечан-ную палонку Фонтанкі маладая, на выгляд гадоў дваццаці, дзяўчына... Падбегшы-і на ратунак... двое ма-а-тросаў-у і гарадавік... з вялікімі... цяжкасьця-а-мі вылавілі самагубцу... застрэмя-а-ную галавою... пад крыгаю лёду. Самагубца... была... няжывою, атрымаўшы сьмяртэльнае раньне галавы аб востры руб ільдзіны... Ахвяра адзе-э-та ў пано-а-шанае дэмісэзоннае-э паліто-а... з чорнага драпу, у таннай вэлюравай пастэрцы... На нагах жоўтыя... пакрыўленыя мэ-эшты на шэ-э-рых фільдэкосавых панчохах... Шарсьцяна-а-я малі-ы-навага колеру спадніца... і модэпаля-а-мавая... у палоску блюзка дапамінаюць пра беднае пахаджэ-э-ньне самагубцы... Ся-а-род знойдзе-а-ных пры ёй рэ-э-чаў выяўлены паралез з трыма руб-лямі дробязі... і жоўты білет, які сьве-э-дчыц... за во-о-льныя паводзіны дзяўчыны... Пры-і-ходзіцца... дагадывацца, што дзяўчы-і-на, імем Гэля Сідарава Пералаз... родам з мястэчка Сілцы—стала ахвярай прыкрага выпадку... Далэ-э-йшае дазна-а-ньне... паўней выявіць пры-і-чыны гэтага»...

— І вы нічога ня ведалі пра яе намеры?—абурана запытаў Рыгор у гаспадыні.

— Няўжо я вам клушу, малады чалавек? Запытайце, калі ня верыце, яе таварышца. Пайшла, як заўсёды хадзіла з кватэры і хоць-бы па настроі відаць было, што ліхамыснас—барані божа...—Шурка!—аклікнула рэзкім голасам гаспадыня і адсутнула дзьверы.

У пакой убегла сьветлая блёндынка з разбэрсанымі на плячах, завільмі касамі. Угледзіўшы Рыгора, яна роблена засьмяялася і ня двузначна мірганула сінімі бліскучымі ад атропіну вачмі.

— Ты памятаеш, калі Гэля апошні раз выходзіла ў горад?—наводна запытала гаспадыня.

Дзяўчына ў момант перамяніла настрой, зрабілася нярухомай і баязлівай ды ў паўголас адказала:

— Бедная Гэлінька, яна была тады сама не свая...

— Лжэш, блядзюшка,—тушнула нагою азьвярэлае чудзішча ў асобе гаспадыні:—ды цябе-ж, здаецца, і ня было тады, а сьме...

— Так гэта вы збёдавалі маладое жыццё...

Рыгор злосна страсянуў стаяўшую пад рукою фотэлем, і, абураны нечаканую весткаю пра Гэліна самагубства, вышаў з гаспадынінага пакою.

Цёмны калідор узбівіў яго на якіясьці куфэркі, і ён уголас вылаяўся па адрасе гаспадыні.

Ужо ён мацаў клямкі ў дзьверах, як да яго данёсься глухаваты вокліч:

— На адну хвілінку!

Ён адварнуўся ў цём калідору і ў гэты-ж момант пачуў да-ткненьня да рукі шамкага лістку паперы.

— Відаць—гэты ліст вам ад Гэлі?—праказала цішком выкліканая гаспадыняй блёндынка.

Рыгор схамянуўся ад абдаўшага яго жалю, порстка выхапіў з халоднае рукі дзяўчыны ліст і, бязумоўна, шпунтам вылецеў за дзьверы. Бяз азірку прайшоў ён вузкі двор, выйшаў на вуліцу і ўпадбежкі накіраваў да трамвайнае спыткі. У левай руцэ залхнутаў у кішэню, ён трымаў перададзены яму ліст.

Гэлін вобраз міргаў у яго ваччу, жорнамі ціснучы на раскальханнае сэрца. Дапушчальны змест лісту перабіваў усе іншыя думкі, падбіваў заўвагу да ўсяго акаляючага.

Не заўважыў Рыгор і раптоўнага зьяўленьня перад ім Артура Цьвібеля.

— Ты адкуль гэта, колега?—гучна прамовіў той, стукнуўшы па плячы Рыгора:—Ці не ад Ганны толькі?

Рыгор здзіўлена паглядзеў на Артура і нічога не адказаў на яго запытаньне.

— Не пазнаеш?—перאпытаў Рыгора Артур.

— Ах! Даруй, я зусім ашаламіўся...

— Чаго? Шкадуеш Ганны?

— Ганны?—трывожна перапытаў Рыгор.

— Так. А ты-ж часамі не ад яе?

— Не-э. І з ёю нядобрае што?

Сьмяянок, прайшоўшы па эдаровым круглым твары Артура, крыху супакоіў Рыгора.

— Як табе сказаць... Хто як глядаць...

— У чым справа?

— А ты-ж хіба ня ведаеш, што яна памянула цябе добрым словам і...

— І што?

— І стала вернай жонкай Лукі Дарафіча. Ха-ха-ха! Вось табе пумарок... Ня чуў? Ба-абы-ы! Ды і ты падкачаў, браце. Можна сказаць—з-пад рук выпусьціў гэткую дзяўчыну.

Паведамленьне Артура Цьвібеля, як яно ня было зьняцкім, не зрабіла на Рыгора моцнага ўражаньня. Трагедыя Гэлі прыгупіла яго пачуцьці і ў іх не знайшлося належнага водгуку на сьвежую, далёка ня прыемную навіну. Тым ня меней, Рыгор ня выпусьціў гэтага з-пад увагі і яшчэ болей ацяжыў сум свайго настрою.

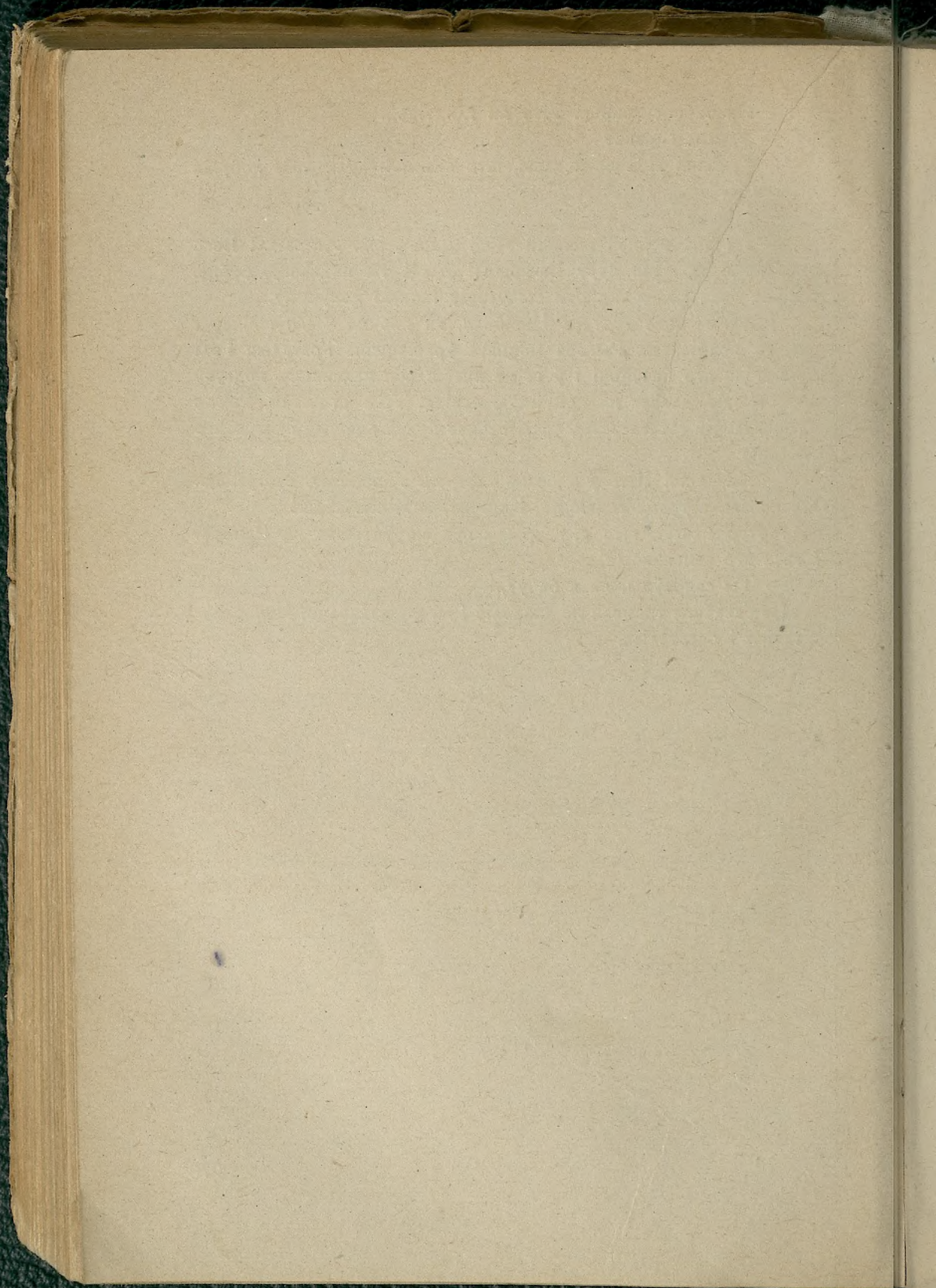
— Ха-ха-ха! Што ў цябе за настрой. Упяршыню сустракаю. Ня хочаш, а трэба сьмяяцца. Кльн-жа, калі сапраўды!

Артур бачыў, што яго рэзвасьць ня ўплывае на Рыгора. І гэта яго занепакоіла.

— Ты сапраўды, як я бачу?..

Пад'ехаўшы трамвай не дазволіў Рыгору адказаць. Яны разьвіталіся і рассталіся.

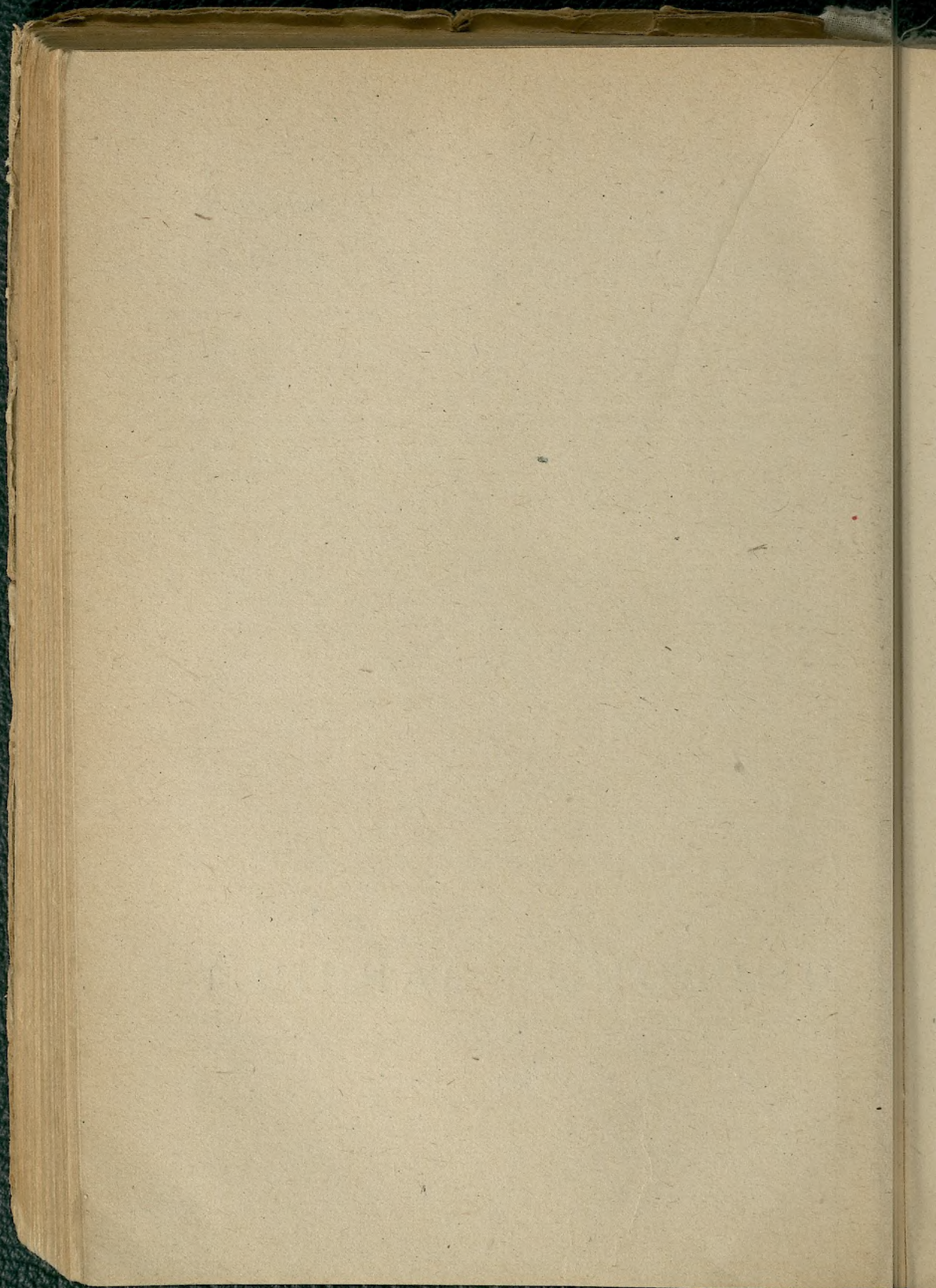

КВАДРА 4

ЧЫРВОНЫЯ ЗАРЌЦЫ

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

I

ЗАЦЯГЛАСЬЦЬ ВАЙНЫ на зіму крута мяняла грамадзкія настроі ў сталіцы. Дзе падзеліся яшчэ, незабытыя, задзе-рыстыя, ганарлівыя разважанні на тэму пра паход на Бэрлін, пра ўзяцце Дарданэл. Зыкла пустая пахвальба вялікасьцю і пераможнасьцю расійскага войска. Усё часцей ды часцей вынікалі хлусьлівыя паведамленьні аб хуткім банкруцтве немцаў. Час ад часу ўздымалася муссыраваньне цёмных, нявыразных чутак пра мір.

Уцеха перамогаю над туркамі нацягвалася кампэнсацыяй за вагromністыя страты на вайне. Спрумень бульварнае чорнасотніцкае літаратуры ў выданні «Новаго Времени», бутафорнасьць патрыятычных канцэртаў расплываліся ва ўсё ўзрастаючых недахопах. Уздым дарагоўлі на хлеб, на соль, на мяса, недастачы цёплага адзеньня на франтах; пошасныя хваробы ад недаяданьня арміі, ад яе разьдзетасьці прарочымі ліхое ды нядобрае. Часцей і больш упэўнена пачаліся чуцця крытычныя галасы наконт непарадкаў у вайсковых сфэрах. Непадгатаванасьць да зімовае кампаніі выразна вылазіла напаверх падзей, папражаючы іх паваротам у дрэнны бок. Сэжвэстрацыя маемасьці нямецкіх грамадзян, забарона опер Вагнэра, выдэлюеньні зьмены Мясеедава не маглі апраўдаць страшэннага згубства войску і разору краіны. Мільёны забітых немцаў і аўстрыякаў хавалі пад сабою ня меншыя лічбы страт з расійскага боку. Вэрдэн і Лувэн на заходнім фронце, Перамышль і Асавец—на ўсходнім. Атакі і кровалітныя бойкі вяшчалі штосьці страшнае наперадзе.

Жыцьцё цалкам, ва ўсіх сваіх рознастайных праявах, паддавалася ўплыву вайне. Ад вайны залежыла доля мільёнаў людзей, з вайною былі звязаны жаданні і імкненьні любое адзінкі ваюючай краіны. Байна ўваходзіла ў звычайнае зьвязьшча, але гэта далёка ня ўсьцішала людзкага хваляваньня.

Стаіца і губэрскія гарады памагалі гэтаму нясупынным павялічэньнем раненых, мобілізаваных. Дэфіляваньне вуліцамі трамад сагнаных з вёсак, з мястэчак людзей, перавозка гармат і прыпасаў, праезд кавалерыі—дапаміналі пра несканчоную крываваю завіруху.

У ваччу зелянілася хакі. Яго бледа-зялёны колер, які выглядаў з вокан магазынаў, з плеч вялікае колькасьці мужчынскага насельніцтва, каламуціў сьвятло сонца і бялізну сьнегу.

Жалеза і кроў—напаўнялі згушчанае паветра. Разгойданыя нервы радзілі міжлюдзкую злосьць, нянавісьць, жывёльнае драпежнае пачуцьцё. Кавалкі людзей, падапёртыя кастылямі і цурубалкамі, павязаныя марляю і адзетыя ў шкураныя, рыпучыя протэзы—пеніліся агідаю на жывых і здаровых. Абыдзеныя фронтам, з свайго боку, надбала, агідна пазіраў на быўшых людзей.

Абжырэлыя, з выпучанымі на аршын прудзьмі, ваяўніча пракладвалі сабе дарогу тылавыя офіцэры, чыноўнікі, земпусары. Над імі—неба, пад імі—сьмецьцё. Вазьніца аб'яжджаў яго на дарозе, трамвайны важаты спыняў на ўсім хаду трамвай, бачучы ківок яго пальца. Бліскучыя сьвятлом рэстараны падсьцілалі ім белыя сурвэты, ставілі букеты красак, увіваліся дзесяткамі пакорлівых, паслужмяных кельнэраў.

Вайна—як эпоха, правіла жыцьцём. Яна вікрыла людзкі на-тоўп, як парушынікі, разносіла скаргі, як вадзяныя плюхі. Вайна, як эпоха гайдала долю мільёнаў, зрываючых іх з месца і ганяючы па спустошаных прасторах.

Дзе яе канец?

Няўжо, сапраўды, Вільгэльм просіць згоду ў бэльгійскага караля? Дык чаму-ж той, упарты і агідны, адказваецца пайсьці на яго?

У Бэрліне не хапае ежы—стаіць агульнае незадавальненьне вайною. Дык чаму-ж нямецкае войска з гэткаю ўпартасьцю вядзе наступ на ўсіх франтах?

Расійскае войска ідзе на Эрзэрум. Туркаў чакае пагібель? Дзе яна, чаму яна ня прыносіць разам з гэтым пагібелі усёй вайне. Усюды і ўсе чакаюць міру, чакаюць тэй хвіліны, калі змоўкнуць стрэлы гармат і нязьлічоныя цяжкія пакінуць падвозіць сотні тысяч раненых.

І разам з тым, усе бязвольны наблізіць той час. У чым за-хавана вось гэта супярэчнасьць? Якія законы давяду на волю

мільёнаў, не дазваляючы ёй разварушыцца? Няўжо вайна вышэйшы закон?

Насустрэч прыгожай вясне вытырклі прагныя дулы гармат, бліскучыя лёзы штыкоў і пік. Пад сіні лазурак неба імкнуцца хмары дыму ад пажараў, з комінаў фабрык ды заводаў, дзе куюцца знарады, зброя, атрутныя газы. Чырвоныя пырскі крытві звыльжаюць вызьвеўшыя купіны зямлі. Там, пад верхнім слоём размочанага пяску насенне валашкі, пралескі, кукалю. Няўжо на іх крожкім храстку стане падкованы абсац і расьцісьне кволыя валаконцы прыгожых красачак?

Вясна, ядраная, з залацістымі сувоямі шаўкавістага праменьня, гудзе струменямі бурлівае вады, блаславіць зямлю нябескаю красою неабмернага блакіту.

На вясну надзеі.

Навошта каму той Бэрлін, тая Вена, Будапэшт і Канстантынопаль?

Замірэння—згоды!

Годзе драпежніцтва!

Гэта выразна напісана на тварах тысяч праходжых, занятых працаю.

Абыякавасьць?

Так, яно не паддаецца ўжо награваньню адцягненымі, фальшывымі абяцанкамі. Зіма паказала, што ў ёй хаваецца. Вясна—рашыць!

Вясна рашыць!

Рыгору хацелася гэтага, але ён ня быў упэўнены, што гэта здарыцца. Нячуваны размах вайны, захапіўшай у сваё ўлоньне дзесяткі краін, мільённыя арміі, азьвярэныя людзей—не казалі ў карысьць яго хаценьня. Клубок нясупынна блытаўся, рос вузел на вузлу—бяз канца, бяз меры.

Разам—падвышалася напружанасьць пачуцьця. Цяжка рабілася—губляючыся ў няведаныя наступнага.

Але раздумь на гэту тэму не аблягчалі становішча. Наадварот, яны ўдубальтоўвалі яго цяжкасьць. Прыходзілася спыняцца на апошнім—калі-небудзь ды вайна скончыцца. Ня будзе-ж яна бясконцай?

Кожны раз, адцягваючыся ў думках ад вайны, Рыгор у яе аспэктце разглядаў сваё ўласнае жыцьцё. Нельга было сказаць, каб ён цалкам залежаў ад паваротаў вайны, усё-ж яна клала на ім свой адбітак. Прымацаваны мілітарызацыяй да заводу, Рыгор

адчуваў усё, што з гэтага выплывала, і ня мог ня браць яго пад увагу.

Дзень-у-дзень перад ім паўставаў сивабароды дзядзька са Знаменскай вуліцы; пакорліва разьвіттыя сінія губы не пакідалі шавяліцца, пагрозныя, пякучыя словы выкладалі балючы змест страшэнных падзей. Яны абнімалі Рыгорува істоту, ціснулі на яе і не давалі супакою. Вайна разбурае цэлыя краіны, зганяе з месца сотні тысяч працоўных людзей. Колькі іх разышлося па белым сьвеце! А колькі яшчэ на чарзе!

Праз усю зіму—вайна ня сьціхае. Як страшэнная тузаніна, яна пазьменна кальша мільёнамі, давіць і цісьне на зямлю і на людзей. Кожнадзённыя весткі ня спыняюць казаць пра ўпартае пасуваньне нямецкае арміі на ўсход. Нямецкая армія націскае—расійская адступае, ці наадварот—а мірныя вёскі і мястэчкі няшчадна расьціскаюцца пад тоўстымі шынямі гармат, пад конскімі капытамі, пад абсацамі тысячных грамад пехацінцаў.

Вайна цягнецца—і ня спыняецца бежанства. Хто яго ведае, у які момант падыдзе чарга да Сілцоў. Газеты праўды ня пішуць—стаўка захоўвае няпрыйемныя для Расі навіны. Ці-ж не адмячаў Рыгор многаразовыя няўвязкі ў разгортваньні плянавага манёўру абароны? Ці не зьнянацкам было заняцьце немцамі Лодзі, іх раптоўнае зьяўленьне пад Асаўдом і ў Сувалкшчыне? На заўтра, паслязаўтра прарвецца данясенне пра страту Гародні, пра падыход немцаў да Нёману. Гэта-ж усё згон мірнага жыхарства, гэта-ж усё новыя тысячы ўцекачоў.

Вось-вось у іх ліку апыніцца яго маці, Сёмка з бацькамі і жонкаю, Зося і дзесяткі яшчэ ня згладжаных у памяці сілкаўцаў. У адзін лікі момант зрушацца яны з месца і, як бяздомнікі, рассыплюцца па засьнежаных дарогах. Агусьцеюць сілцоўскія вуліцы; парожнімі застаюцца будынкі; будзе рэхам аддавацца ў пустых хатах стукат конскіх капытоў, рэдкія стрэлы гармат ды вінтовак. Пасля беспаладнага рука запаліць пук саломы, уваткне ў рагавую хату ў бок ветру і пусьціць агнём векавую, працоўную ашчаднасьць сілкаўцаў. Голымі комінамі глядзець-мудь абгарэлыя плечы, сатруцца лініі вуліц і дзікая крапіва забуяе густымі зарасьнямі. Вецер завірухі—стане адгалоскам жніўных і вясельных песень сілцоўскае моладзі.

А дзе прыпыняцца тыя, што пакінуць Сілцы? У Пецярбурзе на голым бруку халодных вуліц? Ці пад пякучым пяском. Тур-

кестану? Сярод роўнага гасвідніцу ў запушчаных палетках, ці пад скаржэлымі кустамі ядлоўцу?

Ужо месяц з лішкам, як Рыгор бяз жаднае весткі з Сілкоў. Бадай што маці ў дарозе. «Людзі рыхтуюцца да ўдэку»—то было яшчэ з восені. А зараз, на весну, напэўна, падрыхтаваліся. Рушылі, ці чакаюць?

II

СУМНЫ, абкураны будынак заводу. На чыгунных варотах вагромністая завала. За варотамі шаламлівая стукатня.

Ці то страляніна?

Хтосьці пераскаквае высачэзны паркан і паднімае над вуліцай разгорнуты сьцяг.

Пяе?

Кліча на падмогу?

Вакол—ні душы.

Але раптам вырастае чалавек. Махае рукамі і тысячы людзей вышываюцца з куткоў, са шчылінак, з патаемных сховаў—і натоўп. Усё дрыжыць ад яго бурлівага тупату, ад яго зычных песень і гукаў. Чалавек з рабрыны паркану падае ў паднятыя рукі з грамады. Сьцяг, як вагромністае чырвонае палатно, атуляе тысячы разыюшаных асоб. Яны хаваюцца ў ім, як у хустачцы штукара, гінуць.

І там, дзе кішэла зямля бурлівым натоўпам—раптам стройныя, халодныя шэрагі войска. Бліскучыя палосы штыкоў, гузікі, як запаленыя сьвечкі.

У міг—вінтоўкі на перавагу і штыкі ў воблаках дыму...

Далей—шэрая павуціна нявыразнасьці...

Што гэта—дзевятае студзеня, ці першага мая?..

У Рыгоравым пакоі ня месціцца жваля бліскучага променю сонца. Залаціцца вокны, партрэткі на сьценах, буфэт. Алюмінівая сьпінка ложку палажыла на Рыгоравым твары сярэбраную лінейку. Здаровыя шчокі п'юць жывільнае цяпло, што коўзае па белым моху няпрыкметных валаскоў.

За акном нясьціханае шамаценьне ні то надазойлівай кошкі, ні то прыляцеўшай сніцы.

У кватэры ціха. Сарафіна Хлёраўна тупае ў баваўняных пантофлях па свежа-пасланых дарожках.

А як-жа з кватэраю? Рыгор спацьме, ці хутка прачнецца і пойдзе па справах?

Возьме ды забудзе замкнуць. Хіба ключ палажыць на пліце, на белым полі памытай кафлі—угледзіць. Каля ключа—ліст.

Ды няўжо-ж такі ён сыпць яшчэ, сапраўды? Ужо-ж пайшло на адзінаццатую. Бесклапотны які. Нядбайны. Сварлівы і гнеўны. Няўжо і калі сыпць—ён той-жа? Ха-ха-ха! Незачэпа, ой, ой, незачэпа! Задзіра.

Сарафіна Хлёраўна кідае на крэсла пачышчаны сак, астаўляе пастэрку на круглым століку ў кутку пакою, а ліст камечыць у руках і на пальчыках падыходзіць да дзвярэй Рыгоравага пакою.

Мнецца нафуфыраная прычоска, вуша шчыльна прыстае да нагрэтых вушакоў у дзвярах. «Сьпіць, як пшаніцу прадаўшы! Ха-хі-хэ! Што значыць маладосьць і сіла. Глынуць? Пэўна, выпрастаўшыся, як рыцар, мужны і гарды?»

Сарафініна рука варушыць руб дзвярэй і палец украдчыва пралазіць у вузкую шчылінку. Патуга—і касьнік залацістага сьвятла сьлепіць яе правае прышчуранае вока. Яшчэ націск, і Рыгорава постаць выразнымі рысамі прыцягае гаспадынін пражны ўзрок. Задзёр пхае кабеціны ногі за парог і скрадныя крокі адмяраюць адгон ад дзвярэй да прыстаўленага да ўзгалоўя крэсла...

Праз хвілю нячутнымі рухамі яна адступае назад, апусьціўшы з воку сіні конверт лісту і прыліпшы ўзрокам да ружовага, квітучага твару Рыгора.

«Чуе?»

«Які слаўны!»

Сарафіна Хлёраўна стуляе нафарбаваныя губы, прытульвае да свае наодэколёненае рукі і цмокае. Сьледам крута зрываецца з месца і, забыўшы асьцярогу, выбягае з Рыгоравага пакою.

Дзверы стукаюць аб вушак і будзяць Рыгора.

— Хто там?—зальгатаў ён, расплюшчыўшы вочы.

Адказу не пачулася—Сарафіна Хлёраўна спускалася са сходаў у двор.

Рыгор працягнуў руку да кніжкі на крэсьле. Рука абмацала пісьмо.

«Ага, то Сарафіна Хлёраўна»...

«Маці?»

Яшчэ збіраецца і, значыць, напэўна, паведамляе сына...
Пакутніца.

Машынальна перад Рыгоравымі вачмі паўстаў маленькі кавалачак сьпісанай паперы.

Сёмкаў характар?

Ён. Маці трывожыцца—вясна нясе страшныя весткі.

Сідцы паступова пусьцеюць і яшчэ больш наганяюць спалоху. Сёмка сущынае Стэпу. Які верны таварыш, што за чулая душа!..

Забілі старшыню Андрэя?

Цікава! Уначы, па дарозе да вурадніка—двума равольвэрнымі стрэламі. Забойцы схованы сьляды!

Хто-б то мог гэта зрабіць?

Думаю, што гэта простыя владзеі з дэзэртэраў, якіх за апошні час поўна ваколіца...

З перапуду грамышамі пакінулі Сідцы Хлёр Бераг з сям'ёю і Дзямян Квіта—накіравалі на Смаленшчыну. Сьпешна рыхтуюцца ў дарогу і Прыдатныя.

Васіль Бераг дзень-на-дзень чакае мобілізацыі.

Але цікавей усяго—да Сідара Пералаза дайшлі дрэнныя чуткі пра Гэлю...

«Ці ня чуў пра яе, сыноч?»

Сідарыха нясуцешна плача, а Сідар мерыцца ехаць у Пецярбург. «Пішы часцей, Рыгорка». «Твая маці—Стэпа».

Рыгор адлажыў ліст і квілін з дзесяць праляжаў ціхутка і непарушна, раздумваючы. Пасьля раптам падняўся і кінуўся да стала, дзе на відным месцы, разгорнутай, ляжала Гэліна записка. Няроўныя радкі Гэлінага характару выказвалі распачныя думкі дзяўчыны.

«Можа я раблю вялікі праступак перад людзьмі, што жыва сілам гублю сваё жыцьцё. Я адзнаю, што мой намер ідзе востра насупроць вымаганьня жыцьця. Як-ні-як, а я складаю, хоць і незауважную, а ўсё-ж неад'емную часьціну людскога колектыву. Ну, значай зрабіць не магу. Для грамады я бескарысна і непатрэбна, для сябе—вораг. Я—балячка на здаровым целе і мушу стаць адплатаю за сваю няздольнасьць захаваць сябе здаровай і годнай на карысную справу. Цяжка і позна разьбірацца мне ў

тым, хто не адгукнуўся на мае надзеі і праз гэта пасобіў росквіту нявер'я ў дадатнасць майго існавання. Позна і дарэмна. Мне болей не вярнуцца да таго пункту, ад якога я строма пакацілася ўніз. Мне страшна і нявытрымана стала тады, калі я стрэлася з табою. Мая баязьлівасць застаўляла табе схлусіць пра комітэт і пра спектакль; тая-ж баязьлівасць не дазволіла мне адмовіцца ад тваіх турбот адшукаць мне службу. Ды ня толькі гэта—не. Я ўжо тады адчувала сваю няздатнасць да творчае працы, сваю лішніцу ў жыцці, якое ашукала мяне. Але, прызнаюся табе, Рыгор, што і тады і зараз, вось успамінаю пра Пятруса. Я, ня думай таго, і няхай ён ня думае, спатыкала яго з невядомай мне дзяўчынай, завірнула ад шчырага сэрца ў яго сарамлівыя вочы—ды не знайшла спагады. Бач, мне непатрэбна было жаднага спачування, я незалежны ад нікога чалавек, шу, і ў яго людзкасці не хапіла ні на макава зерня. Я адышлася і сплонула, але сэрца мае балюча ёкнула. Мне стала цяжэй і безнадзейней. Тады да мяне надышло бліскучае рашэнне—кінучу жыцццю ўкорны папрок—аквяраю сябе. Я не хацела сумнявацца ў правасці гэтага і баялася, моцна баялася, каб мяне не падсьцерагло сумненне... Скора буду ў дарозе. Цвёрдымі крокамі я накіроўваюся да астатняй станцыі... Даруй за ўсё, але ня думай, што дарма на гэта іду. Другія шляхі мне загароджаны. Уклон Пятрусю і... можа бацьком.—Гэля».

Глыбіня Гэлінай трагедыі—нязмерна. Рыгор яшчэ ясьней увяіў гэта менавіта цяпер. Яна не давала яму супакоіцца, не дазваляла апраўдацца. Ён дагадваўся, што чаўпецца ў Гэлінай сям'і; яе-ж так моцна любілі і шанавалі, так ганарыліся ёю і раптам...

Рыгор увесь задрыжаў ад злосьці, адлажыў Гэлін ліст і безабдуманна, нэрвова хапіўся за адзенне. У яго руках хутка завярцеліся сарочка, камізэлька, жукетка, паліто. І сьледам стук дзвярэй правёў яго на сходы.

Без намеру і без абдуму ён выйшаў на вуліцу і паскораным крокам пайшоў напрамкам да клінікі Вільлё.

Сустрэў-бы хто Рыгора ў гэты момант і запрапановаў-бы яму што-колечы блазнае, нязбыўнае—ён кіннуўся-б на яго з засосам, самааддана. Але на адгоне каля двух кілёметраў яго ня толькі ніхто не пераняў, а нават ня зьбіў яму дарогі і ня даў жадната намёку на перашкоду яго роўнай, адшуканай хадзе.

На скрыжаваны́і трамвайных шляхоў яксьці саматутам, мімавольна кінулася яму ў галаву выпадковая думка пасхаць у Народны дом—ні на драму, ні на оперу, нават ні на крыклівае, пустазвоннае кабарэ, а ў тысячную гушчу гуляючай публікі, у яе тлум, гам, бязьмэтнае таптаньне.

Сеўшы ў вагон трамвая—ён ужо быў непарыўна зьвязаны сваім плянам, які вырас у нешта завабнае ды заспакойваючае. А чым бліжэй да Народнага дому, тым гэты плян рабіўся шырэйшым і багацейшым па сваім зьмесьце. Народны дом глядзеў на яго смачнымі піражкамі з кавай, бесклапотным сьмехам тысяч дзяўчат і хлопцоў, буйнымі шансамі рознастайных выпадкаў, здарэньняў ды нечаканасьцяй...

Празрыстыя рэкламы пры ўваходзе ў Дом швыдка выпхнулі Рыгора з трамвая і магнэтам пацягнулі яго да дзьвярэй, якія нясьціханна, як вяртушка, круціліся перад ім. Рыгор не апамятаўся, як халодная медная ручка, таўшчынёю з цапідла, алякла яго руку халадэчай. Хтосьць, што ішоў заднім, пасобіў швыдчай адцягнуць на сябе цяжкую фортку дубовых дзьвярэй, пасьля моцна ціскануў яго і перадтурнікетны натоўп увабраў Рыгора ў сябе.

— Праходзьце хутчэй!—прагукнуў ён наперад.

Яго словы засталіся без адказу. Ды фактычна іх ніхто і не пачуў з-за раптам узнятага крыку.

— У чым справа?—запытаў хтосьці поплец Рыгора.

— Інваліда павалілі, сто-ой-це-э!—пачуўся адказ, і новы націск адхігнуў людзей. Але тыя, што іх прыціснулі да дзьвярэй, дружным напорам павярнулі людскую хвалю наперад. Пачуўся гучны стук, і Рыгор на паветры пранёсся праз турнікі ў залю.

— Вось дык здорава!—пасьмяяўся з яго хтосьці ззаду.

— Так!—абярнуўся ён на хаду да сказаўшага гэта і раптам спыніўся.

— Дык гэта-ж вы, Ліба? У гэткай таўханіне, матачкі!—здзівіўся Рыгор.

— Даруйце мне, што я дагэтуль не сабралася да вас. Ужо гэтымі днямі—абавязкова—... успомніла Ліба пра ранейшае.

— Пройдзем да буфэту, Ліба. Я, прызнацца, яшчэ сёньня нашча.

— Нашча? Гэта з якое прычыны?

— Або іх пералічылі?

Яны павярнулі да буфэту, паціху і асьцярожна рассоўваючы публіку, каб даць магчымасьць прайсьці раненым.

Трое іх, адзін на мыльніцах з дзвьюма баўтушкамі—нагамі, другі бяз рукі, трэці з павязанаю галавою, моўчкі ішлі між ім ды Лібаю. Раненыя шільна паглядалі на Рыгора.

Усеўшыся пры малюпатым мармуровым століку. Рыгор загадаў піражкоў і па шклянцы кавы. Яго гасьціннасьць кранула раненых, якія ў перабой пачалі апісваць Рыгору перажытыя імі жахі вайны.

— Хутэй-бы як-колечы на родную Кубань. Прыехала-б у госьці, сястрыца, ды мо' з гэтым добрым чалавекам,—з поўным палу жаданьнем, але бяз веры, праказаў той, хто быў не мыльніцах, з вялікімі цяжкасьцямі прысеўшы на крэсьле.

А я ўжо сястры прышлю мелітопальскую мядзяніцу... Пахучую, як воск!.. Ха-ха-ха!..

Ліба цёпла ўхмылялася абодвым марнікам і спачываюча ўздыхнула.

— Так, мы ўсе тут—нудзім па радзіме ды па блізкіх, але..

Ліба не дасказала.

— Толькі ў адных больш шансаў на зварот, а ў другіх іх меней..

— Некаторым ня суджана вярнуцца зусім. І не таму, што ім папешкодзіла вайна, а таму, што... Вы помніце, Ліба тую дзяўчыну, якой кідалі кветкі на сцэну ў смагінскай пажарнай?

— Як-бо яе знаць? О, яна выразна адбілася ў маёй памяці...

— Яе ўжо няма.

— Што вы кажаце? Го-ох!—хапілася Ліба за белую касынку на галаве:—як гэта хутка!

Рыгор мігам падняўся з месца і адышоў ад стала.

— Я вас чакаю, Ліба, і прашу!—стараючыся перакрычаць гукі сьмеху, выкрыкнуў ён праз галовы раненых і ў момант зьнік у натоўпе гуляючых.

III

КАРОЦЕНЬКІ рэзвы чалавек зачыніў няпрычыненыя дзверы і незадаволена вылаяўся.

— Не навучыць іх да парадку. І што гэта за людзі! Каб чужое, а то свайго ня хочудь ушанаваць! Дрыгавачны гаворыш, а яны па-свойму.

Ён адкруціў святло, гаспадарскім озёркам правёў направа і налева па калідоры і прайшоў у канцылярню.

За шырокім сталом, пастаўленым у рагу нелапога пакою, сядзела некалькі чалавек. Яны ўжо пасьпелі добра пракурыць канцылярню, уклаўшы ў попельніцу каля дзевяці акуркаў. Курава ішло далей, агортаючы дымам дзеве трыццацісвечовых лямпачкі пад стольлю.

— Ты што-ж гэта позьнішся, Бронісь?—жартаўліва пракаваў адзін з тых, што сядзелі пры стале:—Мы ўжо добрую гадзіну чакаем.

— Прабачайце мяне, але-ж я не па сваёй віне; забягаў у таццінскі комітэт. Дык халеры гэтага, распарадчыка справамі не злавіў. Выклікалі на сёмую гадзіну, а прыйшоў—пуста. Якая тлумная ўстанова! Абрывла ўжо медзь з ёю жадныя справы...

Ён круцёлкаю завіўся па канцылярні, зашморгаў ключамі ў шуфлядах пісьмовага стала, што стаяў наўскасяк пустога, залез у шафу і навіццягваў гару сініх ды зялёных спраў.

— Усё ўрыўкамі даводзіцца вясці работу. Дзевяць гадзін сохнеш на службе, не пасьпесіш павячэраць, як барджэй ляціш сюды. Неяк хочацца, каб што-кольвечы зрабіць, каб дапамагчы людзям. Бяда. Жабрачыя сродкі, а няшчасных—гой, гой.

Кароценькі чалавек у морг вока залажыў пусты стол паперамі, бухгальтэрскімі кніжкамі, нейкімі пакункамі і акрышкамі з мастыкай ды пячаткамі і выляцеў з канцылярні. Услед яму панёсься вясёлы рогат.

— Золата, не чалавек,—праказаў адзін, паказваючы пальцам на дзверы:—Каб ня Бронісь, хоць бяры ды зачыняй комітэт. Працуе на сумленне. Увесь час, вось, так і круціцца і бегае.

— Яму-б, на добры лад, трэба было вызначыць якіх рублёў дваццатак за турбацыю,—сур'ёзна выказаўся другі.

Першы раптам падняўся з месца і зьдзіравана пачаў даводзіць, што Бронісь і слухаць не захоча пра ўзнагароду за сваю працу.

— Ну, так-жа ня можна, мы мусім яго ўгаварыць на гэта. Я сам унясу прапанову.

Кароценькі чалавек, вярнуўшыся ў канцылярню, перабіў гутарку прысутных.

— Скардзяцца жыльцы на недахоп ежы,—загутарыў ён:—Ну, што-ж я зраблю! Колькі хапае магчымасьці. Я-ж не шка-

дую. Спраўды-ж яны маюць рацыю скардзіцца, толькі-ж мы бязмоцы пасабіць... Можна пачнем засядаць?—запытаўся ён і тут-жа адказаў:—Нешта многіх няма. Але ўжо позна, а павестка...

— Усёй, бязумоўна, нам ня вырашыць у адзін засест.

— Важней усяго гародную справу вырашыць, а далей... Дык давайце, мужчыны, пачынаць.

Кароценькі чалавек сеў насупроць чатырох іншых і пачаў разгортваць плян арганізацыі народнае гаспадаркі комітэту. Згодна яго пляну, бежанскі комітэт павінен узяць дваццаць дзесяцін зямлі на скачках і абярнуць яе ў гароды. Апошнія мусяць апрацоўвацца сіламі комітэцкіх утрыманцаў.

Плян у сваёй аснове выклікаў спачуваньне, але зусім нязначныя дробязі яго ажыццяўленьня пацягнулі за сабою буру спрэчак. Відаць было, што апошнія нэрвалі індыйтара пляну і той, выйшаўшы са сьцеры, падняўся з месца і злосна прагукаў:

— На гэткай дробязі і то ня можам пагадзіцца. Ды дзіва, што мы чаго буйнага ня ўмеем зрабіць. Калі ласка, вырашайце самі, а я...

Яго перабіў уваход у канцылярню незнаёмага вяскоўца, на выгляд бежанца, у кашуху, лапцёх ды з кіем ў руцэ. Зьняўшы шапку ў дзьвярах, ён непасьмеў першым выказацца, чуючы голасную гутарку кароценькага чалавека. Калі засядаўшыя, як згаворана, усе разам паглядзелі на ўвайшоўшага, той запытаў іх:

— Скажэце, будзьце ласкавы, ці сярод вас няма часам Рыгора Нязвычайнага?

— Не,—адказаў кароценькі чалавек.—А гэта-ж чаму вы яго тут шукаеце?

Вясковец памядуся нейкі час, пасля разгорнена сказаў:

— Ды дзе-ж, мае мілыя, мне яго шукаць? Пецяярбург для мяне горад чужы і невядомы. Куды мне ткнуцца ў гэткім разе? Дзякуй яму, якісьці добры чалавек падказаў на вашу ўстанову.

— А вы-ж зачым, дзьдзька, прыехалі ў Пецяярбург? Бежанец, ці проста па справах?

— Па справах... Ох, ды справы, бач, гарэйшыя нат' ад бежанскіх...

У вяскоўца заблішчэлі ў ваччу сьлёзы. Гутарыўшыя з ім бачылі, як ён паднёс да іх лапляную рукавіцу і пачаў выціраць сьлёзы.

— У чым-жа справа, дзядзька?—ласкавейшым голасам запытаў Бронісь і падышоў да вяскоўца.

— Не раскажаць, добры чалавек... Цяжка мне, бацьку, ой як цяжка і горна... Знача Рыгора тут няма?

— Зайдзеце, пачакайце крыху ў суседнім пакоі—мы якраз яго чакаем на паседжаньне. Магчыма, што і прыйдзе, а не—дык я вам знайду яго адрас... Няшчасьце, пэўна маецца?

Кароценькі чалавек папрасіў засядаўшых хвілінку пачакаць, а сам панёў вяскоўца ў суседнюю каморку.

— І начаваць я ня ведацьму дзе, калі запозьніцца ён... Хоць-бы...

— Нічога, дзядзька, усё ўладзім... Вось бярэце-э крэсла і пасядзеце, а мы зараз...

Якраз пачуўся званок і кароценькі чалавек кінуўся да дзвярэй.

— Ага-а! Вось дык трапіна-а!—прагукаў ён Рыгору, які пераступаў парог:—А мы вас дагэтуль чакалі... Мне так жацелася, каб вы прынялі ўдзел у нашым комітэце, што я... Вы атрымалі бок, маё паведамленьне? Я, паверыце, ехаць меўся па вас, толькі, на яго бяду, тацянінскі комітэт паперашкодзіў... Ой-жа добра, што прыехалі. Нас-жа так мала і мы... Праходзьце—распранецеся ў канцылярыі. Прашу...

Кароценькі чалавек з падкрэсьленаю гасьціннасьцю, якая падкупала Рыгора, адчыніў дзверы і прапусьціў яго першым. Але Рыгор не паспеў пераступіць у канцылярыю, як кароценькі чалавек яго перапыніў воклічам:

— Ага, бок, убачайце-э... Вось тут чакае вас адзін селянін, во..

Рыгор забыў прывітацца з тымі, што засядалі за сталом і крута павярнуў з канцылярыі.

У гэты момант ужо бег да яго з суседняе каморкі ўспомнены Бронісем чалавек.

— Рыгор-а! Здароў, браце-э! Не пазнаеш? Сідар Пералаз, Галін бацька?!

Рыгор ажно падаўся на крок назад і нечаканасьць стрэчы яго зьбянтэжыла. Ён здзіўлена азірнуўся на кароценькага чалавека, сьледам узяў селяніна за руку і нейкі час ня ведаў, як быць.

— Прабачайце мне, я ўжо не магу прыняць удзелу ў вашым пасяджэньні,—перапрасіў Рыгор Броніся:—я буду прасіць дазволу з гэтым дзядзькам...

Кароценькі чалавек ня даў Рыгору дасказаць і з тэю-ж, ўжыўнаю сабе гасьціннасьцю, працініў дзьверы ў пакой, куды толькі што памясьціў селяніна.

— Шкада, ды што зрабіць... Вы ўжо абмяркоўвайце свае справы, а я пабягу канчаць пасяджэньне,—праказаў ён на хаду.

Кароценькі чалавек схаваўся за дзьвярыма канцылярыі.

Рыгор-жа з Сідарам апынуліся адзін-на-адзін, у суседнім пакоі.

Абое паселі пры маленькім століку і перад тым, як пачаць гутарку, пільна паглядзелі адзін на другога.

Сідара даў ў востры бацькаўскі жаль, шурпатая безнадзейнасьць, і ён сумна, але з нейкай няўпэўненасьцю глядзеў у Рыгораў сьвежы настужаны да чырвані твар.

Рыгор адчуваў яго настрой і ўжо меў сабе поўнае ўяўленьне пра тыя сцэны бацькаўскае мукі па згінуўшай дачцэ, якія перапаўнялі ня вельмі мяккае сэрца Сідара.

«Трэба судзіць старога, ды ці выйдзе што з гэтага?»

— Справы, Рыгорка,—з націскам горкасьці пачаў Сідар.—Прыехаў на вясельле да дачкі... Людзі маюць пацеху, а мы... Ласьне можна было?.. Рыгорка, маё сэрца чула, дык... Паверыш, ня меў сілы ўтрымаць... А, бач, ці-ж дрэнна было ёй дома?... У гэтых бацькоў, як мы... Але надало, надало... Некая ліхая сіла пхнула ды пхнула... Я адно, а яна другое... Упарта-а-я-а! І на табе-э... Клубком-ом, калясом па сьвеце-э... Дачушка-а, мілая!.. Гады ў рады пісямко, а бацькаўскае сэрца—каве-эліцца на часткі... Смагін, Ваўкавыск, Вільня... І той жаданы, той завабны... Пецябург... Эх-эх-хэ!.. Гэля-а... Гэлячка-а!.. Бацька твой ў госьці-ы прыехаў... Чаму-ж ня прыйшла ты на вакзал?.. Такіта-ж я кінуў і матку і хату... Можна ўжо за мною едзе-а маці з Кандратам, як бежанка... А ты... Рыгорка-а, ну, дзе-ж, ну дзе-ж мне яе пабачыць? Ну, можна-ж магіла ёсьць? Ці ўжо нат і гэтага... Гэля, Гэля-а, Гэля-ач-ка-а!!

Рыгор падняўся з месца і прайшоўся па каморцы.

Што ён мог сказаць? Чым ён мог спыніць Сідараву роспач?

— Так, дзядзька... Я і сам дагэтуль не магу супакоіцца— гэтак мяне ўразіла вестка пра Гэлін учынак... Успомню, і, ведаеце... але што-ж парадзіш цяпер, што!..

Сідар бязмоўна разводзіў рукамі і безнадзейна глядзеў на Рыгора.

— Парадзь хоць-бы, як мне на магілу наведаць.

Рыгор маўчаў, абдумоўваючы тыя рады, якія-б можна было даць асірацеўшаму бацьку, але якія мала што дапамаглі-б яго гору.

Правесьці яго на Гэліну быўшую кватэру, на вочы тае праціўнае ведзьмы? Атруціць бацькавы ўспаміны паветрам закатага вяртэпу? Кінуцца на пошукі Гэлінай магілы? Вучасткі, бальніцы, анатамічныя тэатры? Ці выйдзе што з гэтага?

— Дзядзька Сідар, паверыце, гэта ўжо ня ў нашай сіле, што колечы зрабіць...

— Хоць-бы магілу, хоць-бы месца тое ўгледзець...

Зацяжкія ўсхліпы старога Сідара перарвалі паседжаньне бежанскага комітэту; яны пякучаю жальбою насіліся па пакоі, б'ючыся ў гладкія, нячулыя сьцены, хваляючы спагаду ў грудзях тых шасьці чалавек, што стаялі перад ім.

— Гэля, дачушка-а, прыдзі-ж пабачыцца-а з бацькам...

— Вы яго сусеце і няхай ён адпачне праз ноч... Чым-жа болей яму памагчы?—разьвеўшы рукамі, спачуваюча выказаў Бронісь.

Іншыя чацьвёра, хто кінуўшы галавою, хто махнуўшы рукою, у адзін голас парашылі:

— Плач ня плач, дзядзька, а дачкі ня вернеш.

Рыгор разьвітаўся з Сідарам, і пакінуў яго аднаго...

IV

— ХА-ХА-ХА! Можна затрымалі? Глядзі на гадзіннік, Анікей!

Якаў Гіс страсянуў галавою і пук яго чорных, хвальністых кос скатам апусьціўся назад. Ён прыціснуў іх рукамі, і прывычна капальную доўгім роўным носам. Ангельскія вусікі яго агісалі нешта накшталт знаку параграфа.

— Ці дачакаемся, глядзі?

— Цікава тое, што ён не працаваў пасля абеду,—наведзіміў Анікей.

— Заняты нечым.

Якаў Гіс паглядзеўся ў люстэрка, яшчэ раз направиў косы на галаве і ханіў са стала газету.

— Шукаш у газэце?—пажартаваў Анікей.

— Чаго добрага, магчыма і натраплю,—адказаў уверана Якаў Гіс.

— Клапатлівы—ня ўмеру. Напэўна недзе некаму пасабляе, або...

— Друпі доктар Гааз...

Абое ўголас рассямяяліся.

— Ну, пры чым-жа мы?

Якаў Гіс сарваўся з месца і прашнураваў па пакоі.

— Магчыма...—выказаў ён і настаражыўся.

— Ідзе?

Анікей прачыніў дзьверы.

Да іх данеслася гутарка паміж Рыгорам і гаспадыняй.

— Нарэшце!

Рыгор нявыразным узрокам спыніўся на Якаве Гісе.

— Дзівішся, што без запросін ачуўся ў тваёй абіцелі?—пераняў той.

— ... Я маю да цябе інтарэс. Інтэрас, да гэтага, пільны, а між тым, ужо каля гадзіны мы цябе чакаем. Нязваныя госьці і нядбайны гаспадар...

Рыгор пасьпешна распрануўся і падышоў да сьценкі, у якой выдзяляўся рог печы.

— Так,—пасья хвіліннае маўчанкі вымавіў ён.—Інтарэсы... Ужо гэткі інтарэс, які я меў толькі што, не пажаданы для нікога...

Ён апусьціў галаву.

— У чым справа?—зьдзіўлена паглядзелі на яго таварышы.

— Справа?

Рыгор падышоў да стала, узяў Гэліна лісьмо і прачытаў з яго апошніх некалькі сказаў.

— Зямлячка, Дзяўчына, з якою ў мяне зьвязана многа агульных перажываньняў. Загінула, як аднадзенны матылёк. А зараз вось зьявіўся бацька; плача надрываецца; пакажы яму магілу. Бедны—ён ня ведае, што самагубца папала ў унівэрсытэцкую анатомку і там... на прудах людзкіх цел у лядоўні чакае доктарскага скальпэлю... Ці-ж раскажаш старому? Ён хадзіў з паўдня

на вучастках, дапытваў і вось... змардаваным прыйшоў у бежанскі комітэт, а я дамоў. «Што я скажу яе мацеры?»—пытас.

— Так, што стары скажа сваёй жонцы пра загубленую дачку?

Усе ўтраіх, мэрам-бы згаворана, спыніліся ў гутарцы, прыпёртыя шчыльна да зададзенага Рыгорам пытання: што стары скажа сваёй жонцы пра загубленую дачку?

— Аднак, таварышы,—перабіў Якаў Гіс: «Мертвы в гробе мирно спи, жыццём пользуйся жывучы». Мы ня сьпіліся на памінкі, хоць і блізкага Рыгору чалавека.

— Сапраўды,—падмацаваў Анікей.—Перад намі першае мая і звязаныя з ім заданні.

— Вы прынеслі іх развязанне?

— Мы прыйшлі, каб абгаварыць гэта.

— Я вельмі здаволены.

Яны чынна ўселися каля стала, як сваякі, і прыняліся за абгавор святкавання першага мая. Рыгор хутка забыў пра мінорны настрой, справодзіўшы яго праз увесь дзень, і горача аддаўся абароне дэманстрацыйнага выступлення ў дзень рабочага свята. Ён ня браў у разлік некаторых ахалоджваючых разважанняў Якава Гіса і не згаджаўся з Анікеевай орыентацыяй на іншыя мерапрыемствы.

— Дык што-ж, нарэшце, па-вашаму павінна быць?—нецярпліва пытаў ён.

— Я думаю, што ваш завод знойдзе выйсьце для гэтага...—нявыразнаю формулаю адказаў Якаў Гіс.

— Ты заўсёды калываешся між двух крэсел, Якаў. Я прыпамінаю Рыгу, і мне яскрава відаць твая нерашучасць...

— Усё-ж мы мусім уліцаць розныя вынікі, якія магчымуць атрымацца ад таго, ці іншага накіравання нашай тактыкі,—казаў Анікей.

— Цябе палохае студзеньская ізоляванасць?

— Да чаго гэтыя папрокі. Я ніколі не аставаўся ззаду і зараз...

— Дык пашто непатрэбныя развагі?

Якаў Гіс пачуў сябе на нейкі час выпхнутым з каляіны, па якой пайшла спрэчка паміж Рыгорам і Анікеем.

— Я думаю, што кожны з нас за плённейшыя вынікі святкавання,—унёс ён саламонаўскае рашэнне для прадстаячых і абгаворваных пытанняў.

Ні Анікей, ні Якаў ня далі на гэта ніякага адказу.

Аднак, у далейшых абгаворах усе трое сьмліся на тым, каб увязаць форму выступленьня з выяўленым на заводах перада-сьвятным настроем рабочых. Гэткае рашэньне, разам з тым, асту-дзіла выбухнуўшую навостранасьць у іх путарках. Якаў Гіс завёў мэлёдыю варшавянкi, а Рыгор дбайліва зьбегаў да гаспадыні і папрасіў у яе нагрэць гарбаты.

Паступова Рыгораў пакой напоўніўся ціхім харавым плянь-нем рэволюцыйных сьпеваў. Стаўшы ў колка, усе трое з рашу-чымі махамі рук, з рытмічным патоцгваньнем ног, поўныя натхненьня, зьлівалі сваю вяцкую рашучасьць у моцных сло-вах прызыўнае песьні. Уласцівая ёй сіла ўздыму і захапленьня няўпрыкмет падвышала настрой сьпевакоў, раздавала іх грудзі і гучыла галасы. Ужо калыханьне паветра пачало біцца ў шыбы акна і прасочвацца ў шчыліну неспрачынёных дзвярэй, калі моцны голас Сарафіны Хлёраўны варваўся ў пакой і абарваў пляньне.

— Што вы, Рыгор Міхасевіч, што вы? Пад вокнамі тупаюць гарадавікі, а вы маніфэстацыю разьвялі. Я не магу вам гэтага дазволіць, я ня мушу праз вас рызыкаваць сваім спакоем, Ры-гор Міхасевіч...

Расчырвоненая ні то ад злосьці, ні то з перапуду гаспадыня ўбегла ў пакой, хутка паставіла на стала гарбатнік і моўчкі вы-бегла з пакою.

Якаў Гіс правёў яе квалнай капіроўкай нэрвоае хады і за-чыніў дзверы.

Але не пасьпелі яны падысьці да стала, як гаспадынін голас ізноў адцягнуў на сябе іхнюю ўвагу.

Рыгор выбег з пакою і ўголас прагучаў:

— Пя-атрусь, браток, хіба-ж ты?... Заходзьце... Рыма... Зна-ёмцеся...

Пяцёра чалавек рабілі Рыгораў пакой цесным і поўным. Забітых у сьцену цывікоў не хапала для адзежы, стол сваім па-мерам не даваў месца для пяці крэсел, каб і былі яны ў пакоі. Але задаволенасьць гасьцей, выразна адзначаная на Рыгоровым разьвяселеным твары, раздавала сьцены пакою, робячы яго сьветлым і прасторным.

— Дзе цесна, там пацешна,—увіхаючыся з трыма крэсламі са сталом і адвежаю, некалькі раз пераказаў Рыгор.—А хоць-бы жанчыне даць дарогу.

— Ня турбуйцеся за мяне.

— Як-жа, вы сярод нас адна.

— Ды тая лішня... Я думала...

— Позна думаць,—пераняў яе Пятрусь.

— Давайце лепш тутарыць, чымся думаць,—пажартаваў Якаў Гіс.

Ён пільна ўглядаўся на Рыму. Прадстаўнічы ростам, з чорнымі вострымі вачмі з-пад рэшата чарнільных кос, ён улічваў уражаньне, наданае сабою дзяўчыне і лавіў яе ўкрадчывыя ўзрокі.

— Хто не за гэта. Ха-ха-ха!—рэзва адказала Рыма і першай уселася пры стале. Хлопцы яе пакінулі п'ючы гарбату і сабралі сваю ўвагу вакол Пятруся, які ў гэты момант пісаў Рыгору свой маскоўскі адрас.

— Я маю добрае месца, нечага сказаць,—аддаючы таварышу візытку, казаў Пятрусь.—Служба спакойная і заробтак ня дрэнны. У кожны момант знайду магчымасьць дапамагчы... лю-бому з вас...

— А з усім тым, што датыркала формальнасьцяй знадворнага характару, ты ўжо пасьпеў уладзіць?

— Ха-ха-ха! Мая прысутнасьць у цябе засьведчвае тое. Пятрусь Кандратаў Папяровіч, дазвольце-э...

Пятрусь не дасказаў, палічыўшы сваю разьвязнасьць за лішняй.

Рыгор паглядзеў пазьменна на Анікея ды на Якава Гіса і звярнуўся да ўсіх:

— Ну, Рыма выгадала лепей нас усіх... Хоць па чарзе вы-меце гарбаты...

— Выйграла, бо пакуль вы сабраліся піць, я выкарыстала тарачую гарбату...

Яна не дасказала, накіраваўшы сваю ўвагу на разгорнуты лісток паперы, які хутка прынялася чытаць.

Рыгор скепту, што Рыма трапіла на Гэлін ліст і прагна са-чыў за выразам яе твару. Перакідаючыся сказамамі з таварышамі, ён з хвіліны-на-хвіліну чакаў яе запытаньня. Несьведомасьць

апошняга застаўляла Рыгора знаходзіць шэраг лёканчыных адказаў.

— Вы наводзіце сум сваім зацяглым чытаньнем, таварыш,— кончыўшы з гарбатаю, закінуў Рыме Якаў Гіс.

Тая не адказала.

— Ваша таварышка ня ў гуморы,—паслаў ён рэпліку да Пятруся.

— Рыма, то пра цябе гутарка,—палажыўшы на яе плечы руку, на вуха сказаў Пятрусь.

— А пра цябе во, пісаньне, маеш?

Рыма раптам паднялася з крэсла, і, не адвртаючыся ад Пятруся, падала яму чытаную паперку.

— Маеш уклон...

Рыгор настарожана глядзеў на Рыму, чакаючы моманту падыйсьці да яе і разагнаць абдаўшы яе настрой.

Анікей утароплена глядзеў праз акно на мігаўшы воддалі ліхтар.

Якаў Гіс разглядаў залаты надпіс фірмы на цыгарцы, раз-по-разу падносячы яе да губ.

— У чым справа?

— Справа ў Гэлі, нябось, памятаеш?

Дзяўчына нэрвова стала перабіраць складзеную на ложку адзежу.

— Рыма, я прашу вас...

Рыгор пераняў яе ад ложку, і, паказваючы на крэсла, папрасіў:

— Яшчэ ня позна, куды вам сьпяшацца. Гэта-ж не далёка...

— Што сталася з Гэляю?—перабіў Пятрусь.—Яна скончыла самагубствам?! Рыгор?!

Анікей моўчкі адзеўся і павярнуўся да дзьвярэй. Якаў Гіс зьнімаў са сьцяны паліто.

У гэты момант гучнае прывітаньне, праказанае ў дзьвярах, адцягнула на сябе агульную ўвагу.

У пакоі стаў Сідар Пералаз.

V

— ТЫ ДА МЯНЕ?

Рыгор спыніўся ў варотцах брамы і пільна паглядзеў на Пятруся.

— Так, хацеў...—праказаў той і павярнуўся да вуліцы.

Рыгор выйшаў з двара сьледам за таварышам.

— Хіба правяду цябе да заводу?

— Нічога ня маю... Я-бы не пайшоў у завод, каб не перад сьвятам, а то...

— Не, не, дзе ты бачыў! Ці-ж варта з-за мяне траціць дзень—ніколі. Калі-б на тое пайшло, мне ўжо шмат выгадней на лішні дзень застацца... Ня варта, ідзем.

— Дык ты надумаў ехаць?—запытаў на хаду Рыгор.

— А трэба... Разумееш, мяне хвалюе Рыма. І надало-ж табе не схаваць Гэлінага лісту...

— Яна цудная нейкая. Мне не хацелася табе казаць, а калі да слова прыйшло... Цяжкая...

— Ды мне што. Яна думае, што на ёй усе дарогі сходзяцца! Падумаеш.

— Зразумела...

Намякнуў на пераезд у Маскву, дык закапыліла нос...

— Твая прыватная справа, браток. Мне, ведаеш, трудна што-кольвечы парадаць... Каб на мяне, то я-бы ўжо даўно махнуў рукою. А ты—думаў...

— Скажу па праўдзе, Рыгор, і хочацца і колецца. Натуру маю паганскую. Вось убілася ў галаву і ніяк ня зьмірыцца з думкаю, што... Люблю, прызнацца...

— Тады набок сумленьні... Дзейнічай...

— Так, пайду ізноў. І пастаўлю пытаньне катэгорычна: альбо, альбо...

Пятрусь затрымаўся.

— Бывай, Рыгор... Адрас маеш?

— Маю.

— У любую хвіліну адчынены дзьверы

— Дзякую.

Яны зрабілі па некалькі крокаў адзін ад другога. Пасьля, як па змове, кожны з іх азірнуўся назад, сустрэўшыся яшчэ раз сяброўскімі ўзрокамі. Рыгор адчуў, як пачуцьцё суму зашавялілася ў яго нутру.

Колькі разоў яму даводзілася сустракацца і разьвітвацца з Пятрусём! Ці хутка выпадзе чарговая стрэча!

Яму ўхмыльнуліся апошнія словы таварыша: у любую хвіліну адчынены дзверы. Таксама і ў Рыгора, што да Пятруса. У любую хвіліну...

Ён яшчэ раз азірнуўся назад, прамераўшы вострым узрокам даўжыню Выбарскае шашы, але Пятруса ўжо ня ўтледзеў. Чорныя фігуры людзей і ўдоўж і ўпоперак перарэзвалі каменны насьціл вуліцы, сьпяшаючы на працу. Яго наганялі і пераганялі дзесяткі рабочых. Знаёмыя віталіся, знаёмейшыя закідалі адным-другім словам.

Пры самым выхадзе ў завод прытма зьвяла яго тварам да твару з надаеўшым яму вайсковым наглядальнікам. Акінуўшы Рыгора начальнічым узрокам, ён саступіў яму дарогу і прапусціў праз дзверцы першым.

Было ясна, што азначала гэта далікатнасьць палкоўніка. Ад яе нясло шпегавіскаю манераю, якая пазьней выказалася ў паводзінах.

Апынуўшыся ў такарнай заводу, ён шльна сачыў за кожным повертам як Рыгора, гэтак і іншых рабочых. Няпрыметная раней, на гэты раз у руках палкоўніка відзелася запісная кніжка. Раз-у-раз ён прыпыняўся ў прагалку між варштатаў і нешта шльна занатоўваў. Часьцей, як дагэтуль, між ім і майстрам адбывалася адрывная гутарка, якая справодзілася на кароткі час зьнікненьнем палкоўніка з абшараў такарнае майстэрні.

Рыгор ня мінуў падказаць на гэта Анікею. Той-жа, у сваю чаргу, дапомніў суседу. Хутка вялікая колькасць рабочых праводзіла вайскоўца падозранымі ўзрокамі.

К вечару яго надазойлівае тупаньне пачало шэрваваць рабочых. Перш цішэй, а што далей—то сьмялей яны пасылалі яму ўсьлед жарты, сьмяшкі і посьвіст. Сам сабою складаўся ў гонар палкоўніка дэманстрацыйны кашачы канцэрт. Гэта астудзіла палкоўнічую зухаватасьць, і ён раптам зьнік з майстэрні на больш доўгі тэрмін.

Аднак, пранозаваты ваяка не прапусціў зьявіцца ў такарню ў той самы момант, калі рабочыя прыпынялі варштаты. Ён з украдкаю шпегавіска пазіраў у змрок майстэрні в-пад конторкі майстра і выразна бачыў, як рабочыя ў гуртках абгаварвалі майскае сьвята. Палкоўнік цікавіўся ўвішнасьцю Рыгора, які заўзята ўгаварваў таварышоў на забастоўку. Рапучыя размахі яго рук, звонкасьць яго сьвежага голасу прыцягалі палкоўнікаву ўвагу.

Палкоўнік дрыжэў ад злосьці і націснуў гузік электрычнага званка, які вёў у занятую пераадзетымі поліцэйскімі контору заводу. І толькі рабочыя сталі пакідаць майстэрню, як палкоўнік сярод першых выйшаў з заводу, і з ганку конторы праводзіў зажмуранымі вачмі выбеглых з засады поліцэйскіх. Але тысячны натоўп рабочых паглынуў іх у сваёй зьлітнай, зьяднанай адзінымі жаданьнямі воляй ды настроем рабочаю гущаю. Быў-бы няпрыгомым той, хто-б не разумеў усяе мізэрнасьці абранага мэтаду змаганьня з рабочымі. Апусьціў голаву і палкоўнік, калі бурлівая паводка іх бесьперашкодна лінула з адчыненае брамы на вуліцу.

Рыгор выходзіў у задніх радох і не прапусьціў наглядаць за разувераным палкоўнікам.

Першае мая пераможна лунала над высокімі закуранымі гмахамі заводу. Яго повеі гайдаў рабочым настроем.

У вошта выльецца гэты настрой заўтрашнім днём?

— Во, глядзі, Рыгор!—супыніў Рыгора Анікей, паказваючы яму на сьвежа-прылепленую на паркане абвестку губарнатара.

Каля абвесткі прамадзілася многа рабочых, якія рознастайнымі рэплікамі адказвалі на застрашваньне іх начальствам. У натоўпе паднімаўся рогат і выгукі.

— Начальства нас не забывае!

— У яго нападготове ўсё!

— І першым дзелам—абвесткі!

— Машына верціцца!

— Контора шша!

— Вайна на два фронты!

— Ды наш-та фронт небясьпечней Заходняга!

— Гэта разумеюць, каму сьлед...

Рыгора хутка адціснулі ўбок і ён згубіў Анікея, не пасьпеўшы згаварыцца пра заўтрашняе спатканьне.

Адшышоўшы на другі бок вуліцы, ён перш намерыўся яго пакацаць, адале перадумаў і пайшоў на кватэру.

Пры павароце з Выбарскае шашы паміж яго галопам пранёсься атрад казакаў.

Загудзеўшыя сырэны паднялі Рыгора з ложка. Ён мігам ачуўся каля акна і зьмерыў узрокам разьлёгшую перад ім карціну. Па стрэхах будынкаў, па зелянеючых дрэвах, у лаветры і

на небе разлівалася ранішнія праменьне сонца. Расшпіленая сарочка агаляла Рыгорувы грудзі, а вочы міргалі ад яркага бляску.

Ён прачыніў акно і прасунуўся ў яго па пояс, каб паглядзець у бок фабрычнага раёну. Якаясьці прыбудоўка, толькі зараз заўважаная ім, не дазвала выбіцца яго ўзрокам за межы двара. Але відаць было па каламутнасьці неба, што фабрычныя коміны па-звычайнаму сапуць густымі камякамі дыму. І частая тупатня крокаў па дашчаных тротуарах сьведчыла за тое, што людзі сьпяшаць на працу...

А вось пралапатаў цягнік фінляндзкае чыгункі...

Няхай!

Рыгор зачыніў акно і вярнуўся на ложак.

Выбражаючы перад сабою моцную варожую сілу, ён наперакор яе націску, дэманстрацыйна заплюшчыў вочы.

Першае мая—рабочае сьвята!

Далоў усякія думкі аб працы!

Ён не шавяльне пальцамі, каб знарушыць чыстасьць майскага сьвята!

Што будзе далей—пляваць; пра гэта знойдзецца часу падумаць.

А Першым Маем...

Нават Сарафіна Хлёраўна прыгаілася дзесьці і жадным шпоратам не зварушвае майскае ўрачыстасьці...

Першае мая—рабочае сьвята!

У цесным вобдыме варожай сілы, яно блыскае красою дыямэнту. Яго чырвоная здань прысутнічае навакол і ўсюды. І няма тае сілы, якая-б магла змагацца з пераможным наступам яго хвалюючых ідэй.

Гукі сырэн—інакшыя ад звычайных. У іх меней прымусовой, угоннай да працы сілы, а болей урачыстасьці, гучных напеваў вызваленьня.

Ці ня клічуць яны Рыгора да вулічных боек?

Пэўна таму і ня сышца, што майскі настрой разварушыў яго бадзёрасць. Калі сьвяткаваць—дык на вуліцы перад усімі, з дэманстрацыйнай адзнакаю сьвята. Хто яго бачыцьме схованым у пакоі? А мо' ён адзін адстаў ад тых, хто залучыўся ў баявую грамадку і пры чырвоным сьцягу з песьнямі вялічае Першае мая?

Загнанья, заклапочанья, нясьмелья і карысныя—няхай глядзяць на адвагу мужных і задумоўваюцца над значаньнем Першага Мая!

Рыгор спрытным, адрэзаным рухам пакінуў ложка і з напевам марсэльезы пачаў зьбірацца на вуліцу.

Сарафіна Хлёраўна не пасьпела заперці дзвярэй, вярнуўшыся з рынку, як Рыгор прывітаў яе з першым мая.

— Калі вы, Рыгор Міхасевіч, мелі час адзецца?—здзіўлена і зусім сур'ёзна запытала яго гаспадыня.—Я толькі што, ня болей чвэрткі гадзіны, пакінула вас спаўшы, а гэта...

— Што нашаму брату значыць сабрацца—пяць хвілін—пажартаваў Рыгор.

— Але... ну, няхай-бы гарбаты выпілі?—запрапанавала Сарафіна Хлёраўна.

— Дзякую шчыра.

Гаспадыня пераступіла Рыгору дарогу і надзвычай ласкава паглядзеда яму ў твар. Яе лісьціў Рыгораў бадзёры і рэзвы настрой, а абдаўшая яго натхненасьць—чаравала.

— Я папрашу вас, Сарафіна Хлёраўна, пра адно... Калі што-кольвечы... Ну, разумееце... Як толькі здарыцца якая прыгода, прыглядзеце за маім пакосм...

— О... Рыгор Міхасевіч...

Гаспадыня абэруч хапілася за галаву і ў яе вачох забегаў сполах. Мэрам-бы над маладзіцаю абрынулася столь і зьнячэўку прыдавіла яе сваім цяжарам.

— Рыгор Міхасевіч... Няўжо вы не шануеце сябе і свае маці? Гэта-ж... Я перапрашаю вас... Куды вам лезьці аднаму супроць аружнае сілы? Ня дайце прычэпкі разрадзіць вінтоўкі... Паездзяць—паездзяць і... Рыгор Міхасевіч! Мая вам прыцельская парада... Я... Вось зараз закіпіць вада і хоць шклянку...

Рыгор не мяняў настрою—яго твар абмываўся тою-ж рэзваю ўхмылкаю. Гэта ўплыло на гаспадыню; яна перамяніла трывожны тон на болей спакойны і ўжо ня ўпрошвала яго астацца на гарбату, а толькі радзіла яму быць асьцярожлівым.

— У мяне, як у хрыста за пазухай, Рыгор Міхасевіч!—уверыла яна Рыгора, калі той пераступіў парог на сходы.

НАД ВЫБАРСКОЙ СТАРАНОЮ насіліся хмары дыму. Яны куравілі зялёныя лісьця радкіх дзярэўцаў, вокны будынкаў, празрыстае паветра. Дробныя крупішкі сажы садзіліся на людзкіх тварах, залазілі ў нос. З цесных, абгароджаных высокімі парканамі, фабрычных двароў разляталіся ва ўсе бакі гучныя стукі малатоў, бразг жалеза, прыдушанае гудзеньне станкоў. Хвалі сіняе вады ў Вялікай Неўцы аднастайным плюхаценьнем адпукваліся на процэсы непарушанай працы.

Ажыўленьне на Сампсонеўскім проспекце і на ператочных яму вуліцах мала розьнілася ад звычайнага. Зрэдку, парушаючы штодзённы парадак, то там, то сям на рагох вуліц стаялі прамадкі рабочых, дапамінаючы ні то абедзены перапынак, ні то невялічкую забастоўку. Болей усяго дапаміналі пра выдатнасьць Першага маю ўзмоцненыя варты гарадавікоў, ды казачыя атрады, паважна, але зрэдку праяжджаўшыя ўсцяж проспекту.

Тым ня меней, подых майскага сьвята адчуваўся многімі, хто-б ня ішоў ці ня ехаў проспектам, або вуліцамі Выбарскае стараны. Сотні вачэй недаверліва, ці з захаванай надзеяй, прабівалі ўзрокамі мурзатыя вокны фабрычных карпусоў. Настарожаныя вушы прагна лавілі кожны стук, які чуўся за парканамі і ў сьценах майстэрняў. Грамадкі рабочых на рагох вуліц аднаўлялі ў памяці нядаўнія, знаёмыя падзеі. Кожную жвіліну могуць паадчыняцца жалезныя брамы заводаў і фабрык і тысячныя грамады чорных закураных людзей запоўняць шырокі Сампсонеўскі. Мігам стане паравік. Дзе дзенуцца рамізьнікі. Расчысьцяцца ад пешаходаў тротуары і пад малочным небам залунаюць гучныя мэлэдзі паўстаньня. Нельга верыць вачавідкаму спакою. Дарма з усіх фабрычных комінаў непарыўнымі пасмамі пыхае дым, сьведчачы за поўную чыннасьць заводаў!

У кмурых вокнах рабочых кватэр прытаілася няўміручая помста прыгнечаных. На кожным твары іх жыхароў, жанок і дзяцей выглядае яскравая прага вызваленьня. Гарда пануе над усім вакольным знатны будынак Ломанскага завулку. Яшчэ не залеплены глыбокія дзіркі ад казачых стрэлаў.

Глядзіш і яго зноў засуцэліць жалезнае кола вінтовак. Можа ў абед, ці ад вечару, ці ў іншы час—суткі молатаў абярнуцца ў стрэлы.

Ці не таму наглядаецца якаясьці пасьпешнасьць руху як у хадзе пешаходаў, гэтак і ў язьдзе рамьзнікаў ды ў прабегу паравіка?

Першае мая прасякла зацьвілы слой політычнае будзёншчыны і кратасе застыўшае, але не памершае пачуцьцё свабоды. Больш як каму выразней гэта для Рыгора. Ён у ліку тых, што аддаюць належнае вялікаму сьвяту працы. А праз год, а далей?

Ён будзе сьведкаю паступовага ўздыму працоўных да ўрачыстага ўшанаваньня Першага мая.

Дачакаецца, калі празрыстасьць неба над Выбарскай старою засьведчыць поўную бязьдзейнасьць у гэты дзень кожнага заводу, варштату ды молату.

Гэта ідзе ад пачатку ў 1915 годзе, калі—..

Ага!

Рыгор абяцаў гэтым днём правясьці на вакзал Сідара Пералаза. Той прасіў наведаць бежанскі комітэт а дванаццатай гадзіне, каб разам купіць яму білет.

Але на гадзінніку—першая.

Напэўна Сідор не дачакаўся? А калі яшчэ і не пакінуў комітэт, то пакуль Рыгор даедзе, можа пакінуць.

«Ляпей проста на вакзал», рашыў Рыгор і сеў на трамвай нумар васьмы.

Чамусьці надзвычай хутка прамільгнулі ў яго вачу дзесяткі вуліц, мастоў, пляцоў і спынак, і ён не агледзеўся, як шкляная сьцяна знаёмага будынку спыніла яго ўзрокі.

Натоўпы людзей, шнурком накіроўваючы за рог будынку, сьпяшылі на цягнік. Ці знойдзе ён у гэтым натоўпе Сідара? А можа той яго шільнуе пры ўваходзе?

Разглядаючы ў бакі, Рыгор прайшоў у вакзал і стаў шукаць старога.

Шэрыя шынэлі салдат скрадалі асаблівасьць Сідаравага ўбраньня.

Рыгор увішна абыйшоў залі, паглядзеў пры касах і накіраваў да пэрону—Сідар, напэўна, прайшоў у вагон.

— Паштovsky на Вільню?..—абярнуўся ён да правяральчыка білетаў.

— Праз паўгадзіны ад...

— Рыгор!—заглушыў словы правяральчыка Сідар, зазіраючы Рыгору ў вочы.—А я ўжо думаў, што ты не захочаш...

Надарваны і ахрышны голас Сідара Пералаза ня даў яму даказаць.

— Што вы, дзядзька... ласьне можна так думаць! Я ўжо колькі часу, як вас шукаю.

— А-яй, колькі людзей—я ледзьве даціснуўся да білету. Узяў—і сяджу ды чакаю, калі пачнуць пускаць... Хоць-бы не адстаць ад цягніка. Вось як напруць, а ў мяне няма прывычкі штурхацца і—глядзіш—лаві вачыма. Астануся, тады... Хто ведае, якаво там у дому. Можа дамашнія даўно ўжо ў дарозе, а я дарма ўзяў білет да Ліцку... Ох!.. Зрабіў такую дарогу і... Дачушка-а мая, як ты моцна пакрыўдзіла сваіх бацькоў!..

І голас Сідара і ўражаньне ад яго шутранога надлому, балюча нэрваваўшыя Рыгора, перабіў зычны званок швайцара.

— Другі-ы зва-а-н-о-о-к на Пскоў, Вільню, Гр!..

Вачавідкі перад правяральшчыкам білету стала расьці грамада людзей.

Сідар Пералаз крута павярнуў ад Рыгора, каб ня быць адцінутым з праходу на пэрон. Ды толькі ён намеруўся залезьці ў чаргу, як чыясьці здаровая рука яго адапхнула ўбок.

— Я тут неадходна вартую, а вы нахабна пхаецеся,—пакрыўджана выказаў Сідар да пхаўшага.

Той не звярнуў на Сідара жаднае ўвагі і шчыльна затуліў меўшыся між ім і папярэднім яму чалавекам прагалак.

Тады Сідар ізноў накіраваўся да яго, ну тая-ж рука перагарадзіла яму дарогу.

Рыгор убачыў гэта і рашуча падышоў да здаравеннага нахабнага выгляду чалавека.

— Гэты чалавек мае права стаць наперадзе вас,—настойна праказаў ён і абярнуўся да Сідара:

— Станавіся, дзядзька, вась тут.

У адно мірганьне вока Сідар ачуўся крокаў на два ўбаку, за тое і таўхануўшы яго ад спрытнага адказнага штуршка Рыгора быў выбіты з чаргі і хутка зацёрты надзьшоўшымі пасажырамі. Яго зычная лаянка, накіраваная па адрасе Рыгора, незаўважнай патанула ў дружным сьмеху некалькіх салдат.

— Так, яму, нахалу,—адобрыў Рыгора адзін з іх.

Сідар Пералаз, стаўшы пры Рыгору, здзіўлена паціскаў плячыма і трусьліва азіраўся назад.

— Што за людзі, а-я-ай!..

Камі чарга заварушылася, ён барджэў працягнуў Рыгору руку і скарамоўна пачаў закідаць яго пытаньнямі ды падзякай.

— Можа паведаміць мацеры, што ты... Ці няхай яна ў выпадку чаго накіроўвае да цябе... Пэўна ты ня думаеш адгэтуль нікуды ехаць... Бадай хутка жанімінешся... Даруй, Рыгорка, за турботы. Я ўжо пастараюся аддзякваць... Што-ж парадзіш, родны... Будзь здароў, усяго табе найлепшага... Можа, часамі, Гэліну магілу...

Стары памкнуўся яшчэ раз злавіць Рыгораву руку для разьвітальнага поціску, ды правяральшчык білетаў сур'ёзна праказаў яму над вухам:

— Не затрымлівай, стары. Варочайся...

У хвіліну Сідар Пералаз ачуўся на пэране. Намерыўшыся сысьці ў бок і азірнуцца на Рыгора, ён наткнуўся зьнячэўку на пераганяўшага другіх пасажыра; той ліхамысна паглядзеў на яго і вылаяўся.

Тым часам напамніўшыя пэрон новыя пасажыры вымусілі яго павярнуцца ў бок да цягніка.

Рыгор бачыў, як белы клумак Сідара Пералаза замільгаў між бягучых людзей і зусім незаўважна зьнік у іх мігатні.

— Бедны стары, з чым ён вернецца дамоў!—падумаў пра сябе Рыгор і пайшоў з вакзалу.

Сонечнае надвор'е абласкала яго цяплынёю. Вуліцаю штурвалі сотні людзей, чый інтэрас хаваўся ў сумных сьценах гораду. Якое ім дзела да цягнікоў і пасажыраў, што мусяць як мага нясьціся ў бок далёкіх Вільні, Літву, Горадні і па-за імі?

Аднак, зусім нечакана паўстала і перад Рыгорам пытаньне: бывае зьнянадку складуцца ўмовы і хочалі-ня-хочаш, мусіш пакінуць Пецярбург?

Пры гэтых думках у яго нутру шарвалася якаясьці няпрыметная нітачка: ёкнула сэрца і саладжавая боль расстаньня з улюбёным горадам прайшла па ўсёй яго істоце. Рыгор абярнуўся на вакзал, і ўлавіў вушамі далёкае чмыханьне цягніка. Пасьля паглядзеў направа ды налева ўсьцяж забруджанага Абводнага.

Скора год, як у яго ваччу мігнула вунь тая вапромістая ракляма з шарыкападшыпнікамі, шэрае кола шыны «трехугольник», жывое, рэзвае дзіцяне з банкаю какао, электрычная лямпачка «Osma». Ва ўсім гэтым шавеляцца яго надзеі і трапяткі жаданні, казытаўшыя яго ў момант прыезду. Гул і завіруха,

разьбежнасьць і тлуматня сталічнага жыцця прыеліся яму, прасачылі ўсю істоту, увабралі ў сябе. А вось за гэтым сумным будышкам іншае, адваротнае жыццё. Памятнае па Сілцох, па Смагіне. Няўжо яно без свайго хараства, бяз сілы, якая мае здольнасьць уцягнуць у свой вір любога чалавека?..

Але што за раздумы над біламі мосту?

— Пайду да Ганны!..

Ужо на другім кроку ад месца, на якім мігнула гэта нявыразная ні то думка, ні то жаданьне, Рыгор адчуў вострую патрэбу ўгледзець сваю нядаўнюю прыяцельку. Было-б дзіўным, калі не загадкавым, каб іх доўгае, блізкае і цёплае сяброўства так раптам і гэтак ніякавата распалася. Няўжо Ганна зразу занябала ўсімі тымі пачуцьцямі, якія звязвалі яе з Рыгорам? Прынамсі ў яго, Рыгора, няма сумленьня ў тое, што Ганна хоць часткаю ды жыве мінулым. Было-б, сапраўды, шаломным і абуралючым, каб яна выхаласьціла сваё путро ад усякае да яго прыязні.

— Ну, што вунь там, па восьмай роце, за натоўп людзей?

Прыслухайся.

Марсэльеза?

Штосьці раптам павярнула Рыгора вузкім тротуарам налева— ага!

Першае мая!

Значы ня толькі бастуе іх завод, ды некалькі іншых заводаў на Выбарскай, а і тут вось... Нават маніфэстацыя і побач з казармамі...

На ператоч яму выбегла з двара казармы каля дзесятку ізмайлаўцаў. Іх узрокі прагна накіраваліся ў бок нядаўна прагучэўшай песні.

Адтуль ужо даносіліся бразгі поліцэйскіх падкоў. Аголеныя тротуары лавілі скрадныя зрокі схаваных каля брам маніфэстантаў. Асыярожліва некалькі чорных фігур перакрывавала вуліцу. Пачуўся раздражалны сьвіст, рэзвы выгук. Перап'яўшы вуліцу, шэраг гарадавых па камандзе абярнуліся назад і замёрлі на месцы.

Настаражылася купка ізмайлаўцаў.

Рыгор завярнуў да проспекту.

ЖАЛЕЗНЫ ПЕРАПЛЁТ мосьціку праз Фонтанку. Моцныя гранітныя апараты сьціснулі зялёную ваду халоднымі абоймамі. Направа—зямлячарпалка з паднятым вядром чорнага ілу. Далей—чарада цёмных засмоленых барак. Яшчэ далей, да Чарнышовага мосту, лёгкі адкрыты параходзік разьвівае лохмы сіневатага дыму. Чуць відаць—цёмныя пляны людзей над біламі, між высокіх каменных альтан. Што за выпадак?

Пэўна вось так глядзелі людзі і тады, калі ў чорнае вока шалонкі падала Гэля?

Гэля!

Які жудасны шлях—ад Фонтанкі, у анатамічку... Э-э-х!

Надарванае сэрца асірацелага бацькі. Халодныя сьцены роўнадушнага гораду. Глыбіня і незьмярымасьць людзкое прагэды.

— Гэля сябар і таварыш.

Зелень пастаўнікоў і белы валь квітучых садоў.

Вёрткасьць і рэзвасьць маладое ласкі.

Жніўныя песьні і бесклапотныя гульні.

Сілцы...

Кінографічнае прамільганьне здарэньняў, прыгод, выпадкаў і шэрагу доўгіх гадоў...

— Муры туляць зьніжанае сонца?

Так, цягне золкім холадам.

На чарзе ледаход...

Што-а? Музыка?

Разухабістай хадою пяцера падвышійшых хлапцоў накіроўваюць проста да Рыгора. Буйны гармонік—на размах рук—выцінае «Чудны месяц», далікатна змаўкаючы на вярхох людзкіх утораў. Каля мосту—спынка.

— На Пад'ячаскую!—крыкнуў адзін і пяцера сьпін засланілі ад Рыгора прагляд наперад.

Ён ускорыў хаду, абагнаў вясёлую кампанію і схваўся ў браме пяціпавярховага шэрага будынку.

Не абмыліцца-б.

Ну, усё-ж яна жыве ня дзе іначай, як тут. Потым, вось, усходамі—этаж...

Рыгор пільна разглядваў нумаркі над дзьвярыма, паднімаючыся ўгору.

— Ці ня гэты?—падумаў ён.

І як-бы хто прачытаў яго, думкі—раптам перад носам адчыніліся дзверы і з кватэры выйшла кабета.

— Ubачайце-э...

— Так?

Яна абярнулася да Рыгора.

— Здаецца ў гэтай кватэры...

— Ах, памятаю; вашае зямлячкі ўжо няма. Яна... Хіба-ж вам невядома, што яна з мужам выехала да Дзвінску?

— Ганна?

— Так-так, я вас памятаю, як вы...

Кабета зачыніла дзверы і праверыла ці заперты.

— Успамінала вас... І на вясельмі і ад'яжджаючы...

Яна пайшла ўніз, а Рыгор сьледам.

— Добрага чалавека знайшла—мы ўжо казалі... Пра вас думала... Цяперака такі час, што кожны момант—новыя думкі... Каб-жа адны думкі! Пляны, намеры, жыцьцё... Вось ужо пайшла гутаркі пра мобілізацыю другога разраду... Бяда, што мне прыдзецца рабіць тады з дзяцьмі! Мужа... Ці ня былі-б ласкавы, можа-б дзе-кольвечы мелася месца ў такім заводзе, што...

— А Ганна вам адрасу не пакінула, часамі?

— Або-ж прыпомніш дзе ён, калі і пакінула. Добрыя былі пасуседзі, ды колькі ўжо я іх перамяніла! Іншыя, часамі, напішучь ліст, успомняць, а то... У кожнага свае інтарэсы...

На вуліцы дворнік уладжваў драбіны пры ліхтары.

— У горад, Саламея Анікееўна?—запытаў ён Рыгорува спадарожніцу.

— А табе цікава?—пацэвілілася яна і тут-жа дадала, азірнуўшыся на Рыгора.

— Так, Ганна з мужам недзе на Літве...

— Бывайце!..

Яна гасьцінна кінула Рыгору галавою і павярнула налева.

Рыгор пайшоў убок Садовай. Тое, што ён спаткаўся з фактам ад'езду Ганны з Пецярбургу, у першы момант не пакінула на ім ніякага ўражаньня. Мэрам-бы факт у перадачы выпадкова напатканай Ганьцінай гаспадыні ня быў праўдзівым фактам.

Калі-ж ён выйшаў на Садовую і крануў пытаньня, куды-ж яму накіравацца, як унутры адчулася выразнае нездаваленьне паводзінамі Ганны.

«Чаму-ж такі яна... Не разумею... Здавалася-а...»

Рыгор кінуў узрокам у бок трамвайнай спынткі і ўсьміхнуўся.

Нацянькі да яго ішоў Міхась Камар. Ён ужо бачыў Рыгора і кіўком рукі падаваў якіясьці знакі.

— Чаго заблудзіў у нашы краі?—вітаючыся, запытаў ён Рыгора.

— Думаеце, цяжка адказаць...

— Сьвята?

— Так. Дазвольце павіншаваць...

— Узаемна. Буйныя галовы! Ха-ха-ха!

— Гэта да чаго?

Камар супакойваючы крутнуў галавою.

— Хадзем да мяне.

Рыгор прамаўчаў.

— Ня маеш ахвоты? Выпіем шклянку гарбаты. Раскажу навіны. Мы так рэдка з табою бачымся...

— Рэдка, бачыце.

— Ідзем!

Камар узяў Рыгора пад руку і адарваў з месца.

Яны павярнулі ўбок, адкуль толькі што Рыгор вярнуўся.

— У вас многа баставала?—шапнуў на вуха Рыгору Камар.

— Як вам сказаць: чалавек каля двухста... Такарная поўнасьцю і часткова... Так, прынамсі, учора наглядалася... Сёньня нікога не спаткаў... Цэлы дзень... А ў вас?..

Камар сур'ёзна адказаў.

— Ты-ж, браце, павінен ведаць, што я трымаюся зусім інакшага погляду...

— Ці-ж увесь завод думае па-вашаму?

Рыгор адчуваў, што яго забірае настрой зласьлівай упічнасьці і ня думаў, што яна недачасна.

— Калі судзіць па сёнешнім дні, дык яно адпавядае праўдзе.

— Шкода!

— Хэ-хэ-хэ! Я завідую табе, Рыгор.

— За тое я вам—нікаліва.

— Наступнае скажа.

— Ужо бягучае гавора.

— Толькі многія яго гутаркі не разумеюць.

— Вось у гэтым і бяда.

Ключ у руках Камара, прасунуты ў дзьверы, на нейкі час перапынці іх задзёрыстую, ужо паўварожую гутарку.

— А мне здаецца...

Камар не дасказаў.

Перапяўшы іх пры кухні, Камарыха растрывожана паведаміла:

— Гэта-ж заарыштавалі Якава Гіса! Толечкі што прыбягаў да цябе, Міхась, якісьці хлапчук і прасіў перадаць...

І Камар, і тым болей, Рыгор, чула настаражыліся і задумаліся.

Камарыха таксама моўчкі стаяла на адным месцы, пільна паглядаючы на мужчын.

— Хаця-б, крый чаго...—памкнулася яна выказаць якуюсьці думку, але Камар махам рукі яе пераняў.

— Не спадзяваўся-а... Няўжо і ён баставаў?—здзіўлена запытаў Камар ні то ў жонкі, ні то сам у сябе, сьледам утароплена паглядзеўшы Рыгору ў твар.

— І я не спадзяваўся... хоць апошнімі часамі Якаў...

Усе ўтраіх ізноў змоўклі, не давяраючы крокам, якія пачуліся па ўсходах.

Спусьціўшы нейкі час Камар праказаў:

— А Якава шкада... Несьцярожліва, пэўна... Ну, што-ж. Гатуй, жонка, гарбату... хочацца есьці... Праходзь, Рыгор, у пакой... Вось «Біржоўка»...

Міхась прапусьціў Рыгора ў адчыненыя дзьверы пакою, а сам кудысьці зьнік.

Рыгор прысеў каля засланага машастоваю скацярткаю стала і разгарнуў газету.

На першай старонцы, у правым куту зьверху, чорнымі літарамі адзначаліся важнейшыя навіны дня: «Вайна з Турцыяй». Італьянскія «комбінацыі». «У Англіі»... пад кожным з гэтых агульных загаловаў, выдзеленых буйнымі літарамі, ішлі паведамленьні пра згінулых людзей і турэцкіх канонерскіх лодках, пра адстаўку міністэрства Саландры і маніфэстацыі італьянскіх патрыотаў, пра выключэньне ангельскіх кавалераў ордэну «Падвязкі». Асобным радком, мала заўважана, вызначалася: «Вайна і 1-та мая».

Біржоўка гучней зашалаьсцела ў руках Рыгора. Ён з цікавасьцю пачаў выглядаць у тэксьце навін пра Першае мая. Яны

былі зьмешчаны на чацьвертай старонцы, заняўшы амаль няцэлы слупок набору. Рыгор прагна ўперыўся вачыма ў дробныя шэрыя літары зьместу і хутка прачытаў іх з пачатку да канца.

Біржоўка паведамляла, што Першае мае ў Пецяярбурзе сьвяткавала да двух тысяч чалавек рабочых. Баставалі заводы на Пецяярбурскай старане, у Новай і Старой Дзярэўнях, за Неўскай заставай і на Выбарскай старане. Лік баставаўшых на Выбарскай старане газета вызначала ў 150 чал. аднак, белыя прагалы ў зацемцы наводзілі на падозранасьць і застаўлялі думаць, што забастоўка мела куды большы размах, ніж то паведамляе «Біржоўка». Прынамсі пра Выбарскую старану газета нагла хлусіла. Характарным момантам у заметцы было апісаньне тых мер, якія выпрацавала поліцыя для змаганьня з магчымымі выступленьямі рабочых. Дзеля гэтага горад быў падзелены на шэсьць поліцмайстарскіх раёнаў, была ў вялікай колькасьці мобілізавана поліцыя, прыгатаваны вайсковыя часткі... Поліцмайстры знаходзіліся ў сваіх раёнах і пра ўсе заводы даносілі граданачальніку...

Гэткім чынам рабочы Пецяярбург сьмела адзначыў міжнароднае сьвята працоўных.

Іначай было за рубяжом, дзе згодніцкая соцыял-дэмократыя ў сваіх пастановах заклікала рабочых адмовіцца ад сьвяткаваньня Першага мая.

Рыгор палажыў газету на стол, і гарды і задаволены адважным выяўленьнем рабочага пратэсту, волі і імкненьняў да змаганьня, упэўнена падышоў да акна.

«Памятайце ўсе тыя, хто думае, што на крыві салдат і на працы рабочых навекі замацована ваша панаваньня! Дарэмная самаўцеха! У любую хвіліну завіхрыцца нездаваленьне і гнеў працоўных зьме вашы фортэцы і зруйнае вашу марную сілу і дабрабыт»!

Увераны ківок крэпка сапчэпленнага кулака пагрозна зарухаў над шыбамі акна.

— Ты гэта супроць каго?—заўважыўшы гэта пасьмяяўся Міхась.

— Супроць тых, каму трэба памятаць пра рабочую помсту. Камарыха спынілася пры стале і перабіла гутарку.

— Закусеце,—абярнулася яна да Рыгора.

— За Першае мая—са здавальненьнем... За тое, што Пецярбург дапомніў каму сьлед, што фронт не канчаецца там, дзе лачаўся...

— Гэта як разумець?

— Пецярбург сёньнека быў працягам фронту, во...

Рыгор падаў Міхасю газэту, паказваючы на зацёмку «Вайна і першае мая».

Міхась уважліва прабег вачыма па радках паказанага зьместу і здзіўлена паглядзеў на Рыгора.

— Дзьве тысячы—на пяцьсот тысяч рабочых—гэта ня многа. Адных Рыгораў знойдзецца болей...

— За тое, кожны з гэтых дзьвюх тысяч ёсьць іскра, якое не згасіць сотням Міхасёў...

— Не дачасна, Рыгор, не дачасна... Глядзі во, як, тразьвейшыя нас французскія соцыялісты робяць... Нават нашы суседзі, фінляндцы...

Праслухаўшы перагаворы мужчын, Камарыха тужліва заўважыла:

— Бедныя, не падзяліць вам, я бачу, знойдзенага багацьця... Хі-хі-хі! Грызуцца ды ні рады... Пеце гарбату, ды...

— Рыгор павінен начаваць сёння ў нас. Добра?

— Тады вы паб'ецеся, чаго добрага, калі часамі...

— Добра, Рыгор?

Рыгор нейкі час падумаў, паглядзеў на гадзіннік і ўпэўнена адказаў.

— Дзякую, калі не ў дазол—чаму-ж не... Хоць Міхасю прыкра будзе хаваць свайго супярэчніка...

VIII

НАЗАЎТРА РАНІЦОЮ Рыгор з Міхасёвай кватэры паехаў проста на завод. Яму вельмі рупіла кутчэй пачуць, чым і як адаб'ецца ўчарайшае сьвяткаваньне на далейшых яго стасунках з заводам. У путру мулялася нядобрае адчуваньне, але Рыгор не патураў на гэта.

Адмечаныя бульварнаю газэткаю дзьве тысячы забастоўшчыкаў—упісалі новую, сьветлую старонку ў кнігу вялікага і крывавага змаганьня за справу працоўных. Куды, сапраўды, задумоўвацца над сваім уласным лёсам?

На небасхіле заблігчэлі іскравыя агенчыкі радаснага наступнага. Для яго Рыгор здаўна прысьвяціў ня толькі свае прыватныя інтарэсы, выгаду, а свае сілы і сваё жыццё. Ужо ён ня раз і ня два бязбоязна становіў яго пад яўную пагрозу. А зараз?..

Вагромністыя гмахі заводу адцягнулі да сябе Рыгорува ўвагу. Паравік плаўка спыніўся перад галоўным яго корпусам. Рыгор першым выскачыў з вагону і павярнуў да брамы.

— Рыгор!—пазваў яго хтосьці з грамадкі рабочых, якія стаялі пры браме.

Ён азірнуўся.

Да яго набліжаўся Анікей.

— Запазьніўся, таварыш... Можам сьвяткаваць!

— Магу?

— А чаму-ж не. Во!

Анікей паднёс да Рыгоровых вачэй рашчотную кніжку.

— Ёдзі атрымоўвай палучку і выш'ем за перамоту,—пажартаваў ён.

Да іх падышло яшчэ некалькі чалавек.

— Можна ў лясок куды-небудзь, на палянку,—вымавіў адзін з падышоўшых.

— Якраз і пагода спрыяе,—дадаў другі.

— Дзень прагуляем—знарадаў сотні і няма. Усё-ж чалавек дзесятак захаваем у жывых...

— Калі-б адзін усяго дзень не працаваць!.. А бывае—і месяц патарчыш пры варотах.

— Не дачакаюцца гэтага... Самі, ці што, пастануць да станкоў?..

— Энойдуць нашага брата!

— Ды чорта лысага энойдуць... Закруцілі пэйнакатрынку, нябось не абыйсьціся бяз...

— Без цябе!...

— А то—бач!

— Знаем такіх...

— Спяляшайся, Рыгор, за палучкай, а то эгіне; мы пачакаем. Анікей жартаўліва правёў Рыгора да варотцаў у браме і вярнуўся назад.

Калі праз паўгадзіны ён выйшаў з заводу, яго чакаў Анікей з двума другімі таварышамі—рэшта рабочых размыслася.

— Памінальным сьпіскам на дзівярах...

— Яшчэ-б ня так... А, між іншым, клопату падсыпалі...

— Пляваць... з клопатам...

Рыгор агледзеўся навакола і цішком паведаміў:

— Якава Гіса арыштавалі...

— Ласьне? Калі?

— Учора днём...

— І надало-ж яму...

— А як з нашымі?

— Пакуль ня чуваць...

Яны рушылі з месца і накіравалі ў бліжэйшую харчоўку.

Ужо Анікей ачуўся па-за дзвярыма яе, калі, ідучы заднім, Рыгор адцягнуўся ўвагаю да пад'ехаўшага паравіка. Ён на хвілю затрымаўся на месцы, спыніўшыся ўзракам на белай касынцы сястры, якая вылезла з вагону і накіроўвала да тротуару побач з якімсьці вайсковым чыноўнікам.

— Ліба?—заварушылася ў яго галаве, і Рыгор крута павярнуў назад, пайшоўшы ім наператоч.

— Ліба Шлёмаўна?—няўверана падаў ён запытаньне.

Сястра з чыноўнікам азірнуліся на яго.

— Рыгор! Як добра, што мы цябе напаткалі! Павал гэтак прогся цябе ўгледзець!

Чыноўнік бліжэй падыхоў да Рыгора і пільна, з лёгкаю ўсьмешкаю вазірнуў яму ў твар.

— Не пазнаеш? Паўла Памыйкі? Смагін — майстэрня Шульца. А?

Рыгор барджэй працягнуў яму руку і зрабіў намер да пацалунку. Павал горача, па-сяброўску сьмелымі нахіламі галавы злучыў свае вусны з Рыгоравымі.

— Паверыш, не пазнаў. Куды-ы там! Пане мой, зусім іншы чалавек. Люба паглядзець! Паправіўся, памаладзеў, папаўнеў... Палкоўнікам?..

Незаўважна падыхоўшы да іх, Анікей палажыў Рыгору на плячо руку і праказаў:

— Мы чакаем. Памятаеш, ці забыў?

— Мае знаёмыя і сябры—пазнайся.

Анікей па чарзе падаў руку Лібе ды Паўлу.

— У госьці да Рыгора Міхасевіча.

— Трэба адведаць,—адказала Ліба.

— Шкода, што ня ў добры час.

— Чаму?

— У Рыгора Міхасевіча атрымаўся няцкавы паварот спраў.

— Як так?

— Сёньнека атрымаў адстаўку з заводу.

— Ласьне?!.

— Разам, вось. Адплата за сьвяткаваньне Першага мая.

— Кінь, Анікей. Ці варта псаваць людзям настрой!— сур'ёзна пераняў таварыша Рыгор.

— А ўсё-ткі...

— Ладна... Вы ўжо прабачайце, што я сёньня мушу вас пакінуць адных... Рэдкія, неспадзяваныя госьці... Даруй, Анікей...

Анікей развітаўся і павярнуў да харчоўкі.

Рыгор запрасіў Лібу і Паўла да сябе.

Ідучы, Павал у агульных абеглых рысах расказваў Рыгору гісторыю свайго жыцця за апошні год. З яго слоў і таварыскага прызнання, Рыгор рад быў дазнацца, што Павал увесь час з моманту расстання з Рыгорам не пакідаў думаць пра яго. Таварыскае пачуццё, нажытае ў Смагіне, нікаліва не астывала. Раз-у-раз Павал меў намерам зрабіць тыя ці іншыя захады, каб дазнацца Рыгоравага адрасу і завясяці перапіску. Выпадковыя здарэнні перашкаджалі гэтаму. Ён пэўны, што каб не вайна, то кожны з іх быў-бы ў курсе ўзаемнага бягучага жыцця. Вайна ўсё пераблытала. Рыгор, магчыма, чуў пра тыя падзеі, якімі справодзілася ў Смагіне мобілізацыя і пераход на захад першых эшалёнаў войска. Дзікія сцэны твалту і разбою папражалі абярнуць мястэчка ў голыя руіны. Соткі пацярпеўшых займа-здароў кідалі Смагін і ўцякалі, куды вочы глядзяць. Павал астаўся на нейкі час бяз працы і спаткаўся з круцейшымі момантамі ў сваім жыцці. Было спасеньнем атрымаць выпадкова пропозыцыю астацца ў дарожным атрадзе дзесятага вучастку пры трэцяй арміі. Ён абяруч, хапіўся за гэту службу і зараз ужо ачуўся ў трэцяй па чыне катэгорыі службоўцаў—дзясятнікам. Работа цікавая і выгадная тым, што абараняе стаўшых на яе ад ваеннае мобілізацыі.

У Пецярбург Павал выпрасіў камандыроўку, галоўным чынам таму, каб навізаць сувязь з партыйнай арганізацыяй, а калі ўдасца, дык адшукаць Рыгора, угледзіцца з імі і ўспомніць разам перажыты час... Ужо Памыйка трэці дзень у сталіцы. Нечаканая

стрэча на рагу Садовай і Неўскага з Лібаю вырашыла спатканьне з Рыгорам. О, як ён задаволены гэтым!..

— А ты майго лісту не атрымаў?

— Ты мне пісаў?

— Даруй, што запозьнена, усё-ж напісаў табе і чакаў адказу да сёньня...

— Цікава! Дзякую за памяць... Ды што-ж зробіш—ліст, напэўна, мяне не застаў у Смагіне.

— Але цікава,—перабіла ўжо ў Рыгоравым пакоі Ліба:— я неўспадзеўкі ледзь ня зьбіла Паўла з ног: нясуся так і толькі намерылася завярнуць да Анічкавага мосту, як ён зірк на мяне і перагарадзіў дарогу. «Выбачайце», кажа, а я, вылупіўшы вочы, гляджу яму ў твар і, як няпрытомная, заліваюся сьмехам. Ані думкі, што маю неспадзяванку бачыць Паўла. І толькі яго добрая памяць выручыла обоіх... Я ўжо казалася яму ў вочы, які ён, сапраўды, стаў красавец!

— Кіньце-э, Ліба, жарты.

— Ня верыце?

— А, бач, задаволены,—пакпіў Рыгор.

Малады, здаровы рогат прайшоў па пакоі...

Яго перабіў асьцярожлівы стук у дзьверы.

Яны змоўклі і настаражыліся.

— Хто там?

— Рыгор Міхасевіч, гэта я, Сарафіна Хлёраўна. Прабачце, на хвілінку. Учора вечарам да вас наведвала вось тая барышня, што ўжо колькі разоў был ў вас з вашым таварышам і... прасіла перадаць—сёньня раніцаю паехала ў Маскву.

— Рыма?

— Хто яе ведае, я-ж імяні ня пытала... Прабачце, Рыгор Міхасевіч.

— Гэта хто такая?—пацікавіўся Памыйка.

— Рупіць?—пасьмяялася Ліба.

— Ды так... Знаёмая майго таварыша. Мо' памятаеш гэткага, Пятруся?.. Тоў самы, да якога я прыехаў сюды; ён у Маскве вараз і выпісаў яе туды.

— Ага-а... Гэта з разумею...

— Што-ж тут дзіўнага!—заўважыла Ліба.

— Ніхто ня кажа... Ну, шчаслівай дарогі!..

— А вось, як будзе з намі?

Ліба зацікаўлена разглядала Рыгораў пакой. Кожная малапрыкметная рэч прыцягала яе ўвагу. Завоканны пейзаж асабліва ёй падабаўся, і яна неадрыўна ўглядалася ў яго, стоячы пры акне.

— Добрае вы месца, Рыгор Міхасевіч, выбралі для кватэры! Та-ак! — праз нейкі час уставіла яна ў Рыгору гутарку з Паўлам.

— Добрая, але, бачыце, трэба расставіцца.

— Чаму? — запытаў Павал.

— Хіба забыў, што я ад сёння стаў вольным грамадзянінам?

— Ах, ты пра гэта.

— А я нічога-б ня мела, каб хоць тыдзень які пажыць вольнай у Пецярбурзе. Мне так, ведаеце, абрыдла мая служба, што я... Толькі нідзе ня дзенешся... Да бацькоў ня вернешся — у іх саміх няма чаго есці, а скінь касынку — вразу-ж мусіш кідаць Пецярбург. Ня цікава!..

— Кіньце, Ліба Шлёмаўна, кіньце-э... Адкуль на вас падзьмула гэтай роспаччу?..

— Сапраўды Кажу. Трэба мець валовыя нервы, каб дні і ночы засаб — засаб чужь перадсьмертных крыкі і энкі ўміраючых людзей, бачыць іх патухлыя, безнадзейныя ўзрокі, развіталыныя, поўныя жаху споведзі, успамінкі... Не-э... Гэта пекла, гэта сад катаваньняў. Я ня сплю, мару, тамлюся ад страшных здаеньяў... Што варта мая дапамога... мая спагада, ласкавае слова, міласэрдная... Гэ-эх-х!.. Забярэце-э мяне дзе ў іншае месца, прашу вас!..

Ліба, уся заружавеўшая ад злосьці, ахопленая нервоваю трасучкаю, якая моцна сьціснула яе беляя, пруткія далоні ў цьвёрдыя кулаккі, скрывіла круглыя чырвоныя губы, звычайна зложаныя ў форму маленькага сэрца, супыніла разьбег узрокаў.

— Кіньце-э, таварыш...

Рыгор умольна зазірнуў ёй у твар і палажыў вышэй локця яе рукі сваіх пяць моцных, мазалістых пальцаў.

— Сантымэнты, якіх жыцьцё не шануе...

— Кабеты-ы! Ня гэтым бярэцца перамога над жыцьцём, не... Ліба Шлёмаўна...

— Брава, Рыгор, брава... Люблю, ад сэрца люблю і шаную тых, хто смела пазірае ў расчынены твар жыцьця... Люблю!.. Памятаеце, якаво мне жылося ў Смагіне? Выйсьці сароміўся на

вуліцу, а між тым—надзеі выручылі. Майце драцяныя нэрвы і каменнае сэрца...

— Словы! Словы, як...

— Дык хочаце, едам са мною назад у Смагін? Можка ўжо ня ў самы Смагін, але....—задаволены знойдзенай парадзе, рэзва праказаў Павал да Лібы і ісьледам абярнуўся да Рыгора.

— Рыгор? Табе-ж проста латва—з месца на месца. Зраблю рэкомэндацыю і ты праз тыдзень начэпіш вось гэткія палеты...

Ліба паступова ўвайшла ў сябе і зноў з дзявочым маладым захапленьнем глядзела на сьветла-зялёную сачыстую зялёную дзярэў.

— Рыгору ня варта пакідаць Пецярбургу...

— Ваша думка, Ліба?

Яна не адказала. Тады Павал удвойчы абярнуўся да Рыгора:

— Падумай... Узваж усе даныя за і супроць... Пецярбург не ўцячэ—у любы момант ты можаш быць у ім. Захочаш кінуць службу—калі ласка; а яшчэ лепей—узяў і перавёўся... На парозе лета—што патраціш выехаўшы? За тое пацікавішся, як і чым граломліваецца вайна ў правінцыі. Паглядзіш, што там чаўпецца. Магчыма бачышмеш сваю мясціну... у апошні раз...

— Не кажы, Павал—ведаю... Адчуваю і выбражаю... Так—падумаю над тваёй прапозыцыяй... Ты яшчэ доўга астаешся ў Пецярбурзе?

— Ня болей тыдню. Мне яшчэ трэ' уладзіць справы з комітэтам, узяць ад іх літаратуры і дагаварыцца яшчэ аб некаторых справах.

— Хопіць часу на раздумі.

— Так, хопіць... Яшчэ пасьпеем выдумаць што-кольвечы і для Лібы Шлёмаўны.

— Наперад пра сябе думайце-э...

Яна падышла да дзвярэй...

— Дайце, пойдзем куды, каб разагнаць сыцінуўшы мяне сум... Га?

Хлопцы паслужмяна пачалі зьбірацца да выхаду.

IX

ПЕРШЫЯ ДНІ БЕЗРАБОЦЬЦЯ нічым асаблівым не адбіліся на Рыгаровым настроі. Ён прачынаўся на сьвісткі сірэн, пасля яшчэ на нейкі час засынаў. Уставаў з пасьцелі а дзесятай

гадаіне, піў гарбату і выходзіў у горад. Часамі першы прыходзіў да яго Анікей, тады яны разам распляноўвалі дзень і яго праграму выпашнялі па магчымасьці поўнасьцю. У гэтай праграме асноўным пунктам было спатканьне са знаёмымі, вызнаваньне апошніх навін з рабочага жыцьця, з жыцьця прамадзкіх устаноў. Некалькі разоў яны адведвалі раённы камітэт партыйнае арганізацыі, з якім увесь час яны падтрымлівалі кантакт, бывалі ў культурна-асьветных установах, у будынку графіні Панінай, наведвалі перасоўны тэатр Гайдэбурава.

Весткі пра стан рабочага рынку таілі ў сабе ня дрэнныя перспэктывы і гэта тупіла абвостранасьць іх палажэньня. Праўда, ужо на чацьверты дзень пасля іх разьліку ў горадзе пайшлі ўпартыя чуткі наконт мобілізацыі ратнікаў апалчэньня другога разраду. І Рыгор і Анікей кожны падлягалі хоць і не ў адзін час, пад гэту мобілізацыю. Анікеевы гады, магчыма, супалі-б ня з першым прызывам, але ўсё залежала ад ліку мобілізаваных гадоў. Гэтае пытаньне ўставала і перад Рыгорам, ня гледзячы на тое, што ён ужо доўгі час жыў не па сваіх дакумантах. Абудвым зусім ня ўсьміхалася магчымасьць ачуцца ў шэрагах арміі і нясьці сябе на забой нямаведама за што і за каго.

Погляды на мэты і сэнс вайны ў іх абоіх былі аднакава рашуча адмоўнымі. Ня толькі абаронца Міхась Камар, а нават і ня зусім сьвядомы «паражэнец» Якаў Гіс, ужо пацярпеўшы, надпадаў са сваімі поглядамі на бягучы момант пад вострую крытыку Рыгора.

З каразьлівай настарожанасьцю лавілі абое пакуль рэдкія весткі пра незадавольненьне вайною сярод салдат і нават сярод буржуазна-грамадзкіх колаў насельніцтва. Чуткі пра дэзэртэрства з фронту яны разглядалі, як асаблівую форму актыўнага пратэсту супроць вайны. Самы факт іхняе працы па загатоўцы знарадаў служыў ім папрокам у спрыяньні вайне.

Але тут ужо справа датыркала другога—барацьбы за існаваньне. Як-ні-як, а побач з гэтай барацьбою можна было вясьці разбураючую працу на фронтах. Болей таго, пазыцыі, якімі былі заводы, захоўвалі сабою сілу, гатоўнасьць і базу для перавярненьня вайны імперыялістычнай у вайну грамадзянскую. Куды-ж, чаму і навошта здаваць гэтыя пазыцыі?

Анікей пры абгаворы гэтага вяртаўся часамі да свае сям'і, радзей успамінаў Рыгор мацэру.

— Трэба абмінуць надыходзячую мобілізацыю.

Калі на сёмы дзень безрабочьця Анікей пахваліўся, што ў яго клюе ўладзіцца на другі завод—Рыгор яшчэ ня меў пэўнага рашэньня наконт Паўлавай пропозыцыі. Магчыма, што яе на-яўнасьць, падмацованая Пятрусёвымі словамі пры апошнім спатканьні, закалыхвалі яго цікавасьць да складзенага становішча. Тым ня меней, Рыгор патураў дбайліваму стараньню Анікея знайсці хутчэй працу. Ён быў задаволены, калі перспэктыва гэтага стала праясьняцца.

— Націскай.

— Націсьнеш, калі цябе ціснуць...

Хутка Анікей паведаміў Рыгора пра выпадак арышту трох разьлічаных, як вайсковаабавязаных. Гэта здарэньне сьведчыла пра шмат сур'ёзнейшае, чымся было да гэтага. Ускладненае палажэньне заставіла Анікея перамяніць кватэру, а Рыгора—рашуча і безадмоўна прыняць пропозыцыю Паўла.

— Я пакідаю, браце Анікей, Пецярбург.

— Нават?

— Так, рашыў на нейкі час паступіць на службу ў дарожны атрад.

— Якім чынам?

— Здарылася. Памятаеш чыноўніка, з якім я цябе знаёміў— яго рэкомэндацыя.

— Дуй. Чаго табе шкадаваць і каго пакідаць?

— Шкадную Пецярбургу.

— Ха-ха-ха! Камяніц? Дому папярэдняга заключэньня?

— Шкадную адрывацца ад рабочых гушчаў, якія з дня-на-дзень пачынаюць разгортваць новыя старонкі гісторыі.

— Ёх знойдзеш усюды...

— Ведаю, але Пецярбург асяродак, месца, з якога забурміць кіпучы гейзэр.

— Магчыма. Няхай-жа пырсткі яго разьлятаюцца далёка навакола...

Пасьля гэтай гутаркі з Анікеем, Рыгор пайшоў да Паўла Памыйкі. Той распрывожаным вяртаўся да сьпе, калі яго Рыгор нагнаў у калідоры готэлю.

— Еду, Павал, з табою.

— Надумаў?—няўверана залыгаў той.

— А мо' сытуацыя змянілася?—выпрабаваў Рыгор таварыша, чуючы сухасць у яго запытанні.

— Го, не... Праходзь у пакой... Я меў досі няпрямую гутарку ў міністэрстве шляхоў. Погань—толькі нэрвы псуюць... Каб ведаў—нізашто не зайшоў-бы...

— Плюй, камі на гутарцы кончыцца,—падбадзёрыў Рыгор.

— Ды я ўжо ня раз гэта рабіў... Я, ведаеш, чуць на большае не рашыўся. Ужо кулак сьвярбеў па крэтыністай скроні начальніка стала... але, гад, адчуў і зьнік... Ёсьць весткі, што дзесяты атрад пераехаў далей на ўсход,—дакончыў Павал крыху спакайней.

— А, што ты вырашыў ехаць, то не памылішся,—ня даўшы змоўкнуць папярэднім сваім словам, працягнуў ён гутарку далей.

— Доўга думаў... радзіўся... Шкада Пецярбургу... Але ўсё-ж, еду, Павал...

— Рыхтуйся на нядзелю.

— Хоць зараз... Мне ня трэба куфэркаў пакаваць. Стаю—еду... Адно-бы, рупіць...

— Што?

— Не разьмінуцца-б з мацерай... Старая, напэўна, зьбіраецца ў бежанцы—куды-ж ёй накіраваць, як не да сына? Прыедзе, а тут...

— Так, думай... Усё-ткі маці... Хоць можа ў гэтым і хаваецца крыху сантымэнтальнасьці, але то з погляду няпрытомных і наскрозь фальшывых людзей... Я...

— Еду, Павал... Радзь, што трэба мець з сабою...

— Білет, па-першае, а там—што ўпадабаецца...

— Не бяз гэтага-ж...

— У нядзелю тады; а дзесятай гадзіне раніцы будзь на вакзале. Або ня стрэнемся, хіба? Я ўжо свае справы амаль што ўладзіў...

Умовіўшыся наконт пазьдкі, яны доўгі час правялі ў гутарках на іншыя тэмы і ўжо зусім на змрок выйшлі з готэлю.

На вуліцы яны сустрэлі грамаду маніфэстантаў.

— У чым справа?—абярнуўся Павал да першага стрэчнага.

Той не пасьпеў адказаць, як на іх наскочыў газэтчык і расьпеўна прагукнуў:

— Італія абвясціла вайну «Кайзэру». «Капут Нямчуры». «Напружанья бойкі на расійска-аўстрыяцкім фронце».

Павал купіў газету, і яны ўдваіх запоем прачыталі выдзеленае буйнымі літарамі паведамленьне пра далучэньне Італіі да вайны.

— Яшчэ не лягчэй,—уголас незадаволена выказаўся Павал.

— Што вы казалі?—прагудзела ў іх над вушмі.

То запытаў незаўважна падышоўшы да іх здаравенны, з доўгімі жоўтымі бакенбардамі і брытай барадою, шырокатвары і плюскатаносы палкоўнік.

— А вам якое дзела да таго?—задзёрыста адазваўся Рыгор.

— Тэўтонскія агенты!—яшчэ вышэйшай нотай вылаяўся палкоўнік.

— Мясцадаў...

Хлынуўшая на іх чарада людзей аддзінула палкоўніка болей сажню ўправа. Рыгор з Паўлам павярнулі ў бок Неўскага, напярэкам за разрэзеным хвостом маніфэстантаў.

На Неўскім наглядаўся той-жа падвышаны настрой. Весткі з Італіі скланяліся на ўсе лады, служачы тэмаю для агульных гутарак. Па тэй непамерна разьдзьмутай радасьці, якая ахапіла задзёрыстую патрыётычна-гардлівую буржуазію і васьніцкіну, можна было судзіць, якое глыбокае нявер'е ды безнадзейнасьць справодзілі зацягнутую вайну.

— Няхай цяпер палатужыцца Вільгэльм!—разьліваючы па тлустым чырвоным твары сытую ўхмылку, цешыўся якісьці таўсьцяк, зазіраючы Паўлу ў вочы.

— Так, ёсьць чаго тужыцца,—адказаў Павал.

— А вось калі Амэрыка жажне—тады...

Яны абатналі няпрошанага размоўніка і перайшлі на другі бок проспекту.

Непадалёку ад іх віднелася спынка трамваю. Павал раптам хапіўся за галаву.

— Ага! Я зусім забыў, што яшчэ мне трэба зайсьці ў адно месца па даручэньні дзелавода. Ты пачакаеш?

Рыгор спыніўся.

— Я думаю адпраўляцца на кватэру. Трэба перамовіцца з гаспадыняю. Для яе будзе зьнянадкім мой ад'езд...

Павал пачакаў, пакуль Рыгор сеў на трамвай і сам пайшоў напярэкам да вуліцы Жукоўскага.

Ён ужо падыходзіў да месца, як успомніў, што забыў парадзіць Рыгору купіць высокія рускія боты. Але, завярнуўшы

ў дзверы, парашыў, што яшчэ на гэта хопіць часу, і заспакоіўся. Гэта было другарадным—Паўла здавальняла Рыгарава згода шаехаць з ім разам у дарожны атрад. Толькі-б ня было замінке з боку дзелавода. Магчыма...

У гэты момант Рыгор таксама стаяў перад дзвярыма ў сваю кватэру, чакаючы пакуль Сарафіна Хлёраўна іх адамкне.

— Што ў вас новага, Рыгор Міхасевіч?—рупліва і гасьцінна запытала Сарафіна Хлёраўна.

— Розныя навіны!

Гаспадыня настаражылася—зрабіўшы на твары міну, у якой было цяжка разабраць, ці ў ёй выказвалася цікавасьць да навін, ці любаваньне пасуседам.

— Якія-ж цікава, Рыгор Міхасевіч?

— Першая—гэта Італія абвясьціла немцам вайну...

— Ой-жа! Як добра, што нарэшце паганым немцам прыдзе капут...

Кабета малебна злажыла рукі.

— Ну то агульная, але, вось, вашы-то справы, вашы...

— Дзякую, Сарафіна Хлёраўна... Ідуць...

— Ідуць... Пара працаваць, Рыгор Міхасевіч...

Яна правяла Рыгора да яго пакою.

— Вярней—едуць, Сарафіна Хлёраўна, едуць...

Ён прайшоў у пакой і пакінуў адчыненымі дзверы. Гаспадыня стала ў іх, як партрэт у рамках, і напружана чакала далейшага паведамленьня ад Рыгора.

— Я павінен вас, Сарафіна Хлёраўна, пакінуць. І буду праціць, каб вы зрабілі падрахункі...

— Што вы кажаце?!

Гаспадыня, мэрам збаяўшыся гэтага, азірнулася на калідор і крыху прычыніла дзверы.

— Так нечакана?

— Нечакана, Сарафіна Хлёраўна...

— Назусім паедзеце з Пецярбургу?

— Не спадзяюся, каб не вярнуцца. А таму і вас прасіцьму паглядзець за ўсім тым, чаго я не магу з сабою ўзяць... Усё здараецца... гара з гарою н ясходзіцца...

— А чалавек з чалавекам заўсёды... Шкада мне вас, Рыгор Міхасевіч... І вы далёка едзеце?

— Ня блізка.

— Гм...

Яна моўчкі пастаяла яшчэ хвілін з пяць і з алушчанаю галавою павярнула з дзвьярэй.

Рыгор зачыніў дзверы, абавёў узрокам свой пакой і рашуча сам-сабе праказаў:

— У нядзелю а дзiesiąтай!

Х

ПІШЭЦЕ, Рыгор Міхасевіч, пішэце, прашу вас,—стоячы ў адчыненым акне, прасіла Рыгора яго гаспадыня.

Ён яшчэ раз зняў ёй капялюш і з куфэркам у руцэ, а пакункам у другой, павярнуў у браму.

Сарафіна Хлёраўна махала белаю хусьцінкаю і не аднімала вачу пакуль Рыгор выйшаў на вуліцу і схаваўся за брамаю.

Ціхая шырокая вуліца выглядала сьвятошна. На ўсьцяж яе можна было бачыць лічаных пешаходаў. Дзесьці ўправа ад дачы Сарафіны Скрыпкінай чулася фортэп'янная музыка.

Яскравай сонечнай раніцай, пад распуканымі дрэвамі саду і палісадніку, мілагучныя зыкі якоесьці незнаёмае ары навявалі асалоду і казыталі Рыгорава нутро. Ці не працяг гэта тае музыкі, якая вітала год таму назад яго прыезд у Пецяярбург? Калі-б яна мела здатнасьць уплывовасьці на людзкі лёс—то было-б добрая адзнака. Рыгор не паскардзіцца на пражыты ў Пецяярбурзе час. Яго жыцьцё дапамінала музыку, але не перабояў і вібрацый струн, а кіпеньня пачуцьцяў ды натхненьня, як водгуку законаў рабочага змаганьня за шчасьлівае, адпаведнае працоўніку існаваньне. Гэта музыка яго жыцьця і зараз не астыла, ня здала сьве напружнасьці, а толькі мяняе варыацыю.

— Рамізьнік!

Заглядзеўшыся на каняку, якая нядбайна вывозіла яго з ператочнае вуліцы, лахматы чалавек на каламажцы рупліва затузаў лейцамі. Каняка заварушылася, натужылася і пабегла да Рыгора.

— На Царскасельскі вакзал!

— Паўтара рубля.

— Рубель?

— Што вы, гэткая далычынь. Падбаўце-э.

— Яшчэ дваццаць капеек?

Рыгор намерыўся ісьці далей, ды яго прыпыніў чыйсьці окліч. Ён азірнуўся і ўгледзеў кароценькага чалавека з бежанскага комітэту.

— Выбачайце, я па адным пытаньні да вас,—вітаючыся, праказаў ён да Рыгора.—Вы сыпяшаецеся недзе?

— Так, я зараз еду на вакзал, а там...

— Далёка?

— У Менск! Па справах!

— На працу?

— Так...

— Цікава, вельмі цікава, гм... Толькі, бачыце, час такі, што там зусім небяспечна...

— Давайце едам!—перабіў рамізьнік, зьвяртаючыся да Рыгора.

— Сядайце, калі па дарозе,—запрапановаў Рыгор кароценькаму чалавеку.

— Як вам сказаць... я та ня ў той бок, толькі... рад вас прывясьці да Каменастроўскага...

Яны ўселіся і рамізьнік з окрыкам замахаў над абабітаю, прывычнаю да пугі, каякаю.

— Цікава... Мне так хочацца туды, так цягне, што, здаецца, кінуў-бы ўсё і хоць на гадзіну-другую... Віленшчына, узгоркі, маляды лясок, зьмяістыя ручайкі па мурожных лаплавых. Толькі—нельга. Вайна. Ты туды—а тысяча адтуль. Бяда, бачыце, страшылішча... Яшчэ немаведама, як будзе праз лета. Магчыма—зруйнаюць край дашчэпту. Вайна ўсё далей заблупаецца...

Рыгор недўважліва слухаў суседа і раз-по-разу адцягаўся вачыма на мигаўшыя побач гароды, масты, будынкі заводаў.

Вось знаёмы парканы, вароты, ды сумны, цёмна-чырвоны фон такарных і сылясарных майстэрняў, у якіх ён працаваў больш году. Нядзеля—і за парканымі ціха. Між жалезнае брамы таўчэцца стораж, а наводдаль гарадавік. Перакідаюцца словамі, жартуюць.

— Бывай!

Маланкаю праносяцца важнейшыя, больш выразныя моманты, зьвязаныя з працаю на заводзе. Памер майстэрні, цёмныя запыленыя вокны. Трансмсіі, раменьні, станкі. Скрыпучы і бразгучы кран за біламі, над сярэдзінай будынку, не падзеленаю на паверхі. Дзесяткі знаёмых твараў. Позы пры рабоце. Майстар і

задумлены, адваротны і праціўны ваенны-кантролёр, палкоўнік— астатняя лутарка Рыгора з партыйным камітэтам.

Мінулае.

— Прагналі з заводу—вось з гэтага самага, і павінен пакідаць Пецярбург,—паведаміў Рыгор кароценькаму чалавеку, ткнуўшы пальцам у бок заводу.

— Прагналі? Баставалі, пэўна, ці за іншае што?

— Так, за забастоўку ў Першае мая.

— Вось на іх ліха, падумаць...

— Еду, а магчыма маці едзе сюды... Крыжуюцца дарогі, так і гэтак, уздоўжкі і ўператоч. Адны сюды, іншыя ў другі бок, некаторыя ўгору, другія ўніз... Ага... якраз дарэчы, што я з вамі стрэўся... Так... Я буду вас шчыра прасіць, калі, часамі, мая маці трапіць у камітэт—дайце мне знаць, а яе прытулеце на нейкі час. Старая згіне адна. Добра?

— Го, чаму не! Хто-б мог адмовіцца... А вы не ў сваю дарогу?—запытаў кароценькі чалавек.

— Не. Маё будучае месца перасунулася за Менск. Я перш разьлічваў заглянуць у сваё мястэчка, а зараз... Ды ў мяне з поліцыяй ня ўсё гладка.

— Ага-а!

Кароценькі чалавек адварнуўся ўбок шырока разьлёгшае Вялікае Неўкі, праз якую яны праяжджалі. Цёмная вада адбівала яскравыя ранішня праменьні сонца.

Кароценькі чалавек хатіў Рыгора за руку і моцна яе паціснуў:

— Дык едзьце здаровы! Жадаю вам усяго найлепшага! Пішэце, што чуваць, пішэце... Рамізьнік, на хвілінку спыніся!

Кароценькі чалавек злез, не даехаўшы да вызначанага месца і яшчэ раз выказаў цёплыя пажаданьні Рыгору.

Рыгор падзякаваў і загадаў рамізьніку шпарчэй ехаць.

Каняку цяжка было ўзьбірацца на гарбіну Троіцкага мосту. Прытуленыя падковы коўзала на гладкім, высьлізганым тарцы. І дарма ў паветры выкручвала розныя фігуры рамізьніцкая пуга! Каняка на гарбіну мосту ішла дробным, няроўным тухам. Затое Рыгору знаходзілася магчымасьць яшчэ раз абласкаць узрокамі разгорнутую веліч цудоўнага вобразу Нявы, Петрапаўлаўскае крэпасці, Узьбярэжнас, Біржы, унівэрсытэцкіх будынкаў і Астральных колён—направа, летняя сады, палац мэдыцынскае акадэміі, разьбегу Нявы з Вялікаю Неўкаю, Літэйнага мосту і

нязвічаных труб Выбарскіх ды Охтэнскіх заводаў—шалеса. Гэта характэрнае паўночнае пальміры прыкоўвала да сябе ягоную ўвагу і ўпывала на яго настрой маладым задзёрам.

У заглядзеныні ён не заўважыў, як каняка апынулася пасярэдзіне мосту і ад тузаніны лейцамі—шпарка паняслася да Марсавага поля...

Тым-жэ тэмпам яны праехалі і дарогу да вакзалу.

Рыгор паглядзеў на гадзіннік. Яшчэ аставалася дваццаць восем хвілін да адходу цягніка. У гэты тэрмін уваходзіла знайсьці Паўла Памыёку і, магчыма, калі той не паспеў гэтага, купіць білеты.

Адпусціўшы рамізніка, Рыгор ускоранай хатою накіраваў да правых дзвярэй вакзалу. Ён вёртка абмінаў сустрэчных і моўчкі ўвільваў ад назойлівых насільшчыкаў.

Разьзіраючы па баках, ён ужо быў на ўсходах на другі паверх, калі з першае клясы насустрач яму выбегла Ліба.

Белая касынка пракалола яго нутро нечаканай радасьцю.

— Нарэшце!—праказала сястра, разьняўшы стройныя рук:— а мы чакаем, а мы трывожымся.

— А білеты?.. Вы з Паўлам?

— Так, ён чакае вас.

— Пэўна яшчэ ня позна?

— Ды ўжо садзяцца.

Ліба выхавіла з Рыгоравых рук пакунак і яны сьпешна ўбеглі ў перапоўненую людзьмі залю-пачакальню.

Павал іх пільнаваў і ня даў заходзіць у натоўп, павярнуўшы да выйсьця.

— Вось вашы білеты; Лібе пэронны.

Прайшоўшы на зацеменены шкляным навесам пэрон, Павал панёс у вагон рэчы, а Рыгор з Лібаю асталіся пры вагоне.

— Вы ведаеце, Рыгор, і мяне выпраўляюць ехаць... Паседу на фронт—болей у шпіталі не магу аставацца...

— Інчай нельга? Дык калі-ж загадаеце прыйсьці вас сустракаць?

— Скура. Паведамлю, зразумела.

Між іх мігнулася трое салдат, уподбежкі шмыгнуўшых у «іх» вагон.

З усходцаў адзін з салдат зацікаўлена паглядзеў на Рыгора і злёгка засьмяяўся. Рыгора гэта заінтрыгавала, ды ён нічым не насыпеў рэагаваць, бо тут-жа выскачыў з вагону. Павал.

— Без дзесяці хвілін. Месцы выпалі пры акне.

— З добрымі суседзямі?

— Пагодзімся...

Яны няўверана прайшлі сажняў два наперад, пасля вярнуліся назад на старое месца.

У вагоне пачуўся ўзмоцнены гоман.

— Пойдам займаць месцы. Бывайце-э, Ліба Шлёмаўна! Не ўспамінайце-э ліхам...

Ліба з сумам на твары развіталася з абодвымі і адшлася ў бок з гэтакім намерам, каб бачыць, як яны будуць ад'яжджаць.

У цёмным акне вагону мігаліся людзі, толькі ні Рыгора, ні Паўла ня відаць было.

«Няўжо не паладзеце?»

— Царскі, царскі!—раптам вылецела з дзесяткаў вуснаў наўкола Лібы.

І яна ўгледзела, як раптам гуляўшая на пероне публіка пазгуччалася між сцэпак вагонаў, пільна гледзячы ў бок царскага перону.

У надыхлоўшай маўчанцы выразна чуліся распарадчыя выгукі і наглядалася мігатня людзкіх сылуэтаў за малочным шклом сыценкі.

Лібу прыціснулі да ўсходцаў вагону. Але яна ў момант выкаўзнула з натоўпу і апынулася перад адчыненым акном вагону. Камя яго стаялі поруч Рыгор з Паўлам і старэнна маталі ў бок Лібы разгорнутымі хусьцінкамі.

На фоне Лібінай касышкі аднакава выдзяліліся і паружавеўшы дзяўчынін твар і чырвоны крыж.

«Шчасьлівае дарогі, шчасьлівае дарогі!»—разгорнена шпталі яе губы, зложаныя ў маленькае, чулае сэрца.

Ч А С Т К А Д Р У Г А Я

I

ПАСКАРАЮЧЫ ХАДУ, цягнік пакідаў за сабою ломаныя і няроўныя пуды, цесна здаўленыя процьмаю вагонаў, стрэлкамі, вакзальнымі будынкамі. Стукатня перабегу праз сточкі рэльс і стрэлкі раставала разам з гарадзкім шумам.

Хутка сіні дымок скрадаў яркія абрысы многапавярховых гмахаў і башты вадакачак пакінутай сталіцы. Але направа і налева ад бягучага цягніка, мэрам-бы знарок, працягаліся будынкі заводаў і рабочых дамоў—гарадзкіх застаў. Яны доўгі час не адставалі ад цягніка, а беглі за ім, меручыся яго абняць дзекольвечы за шырокай перадгародняй раўнінаю.

Чорнымі высокімі цэнямі высіліся ўгору многалікія коміны фабрык і заводаў. Густыя хмары дыму віселі над будынкамі пасёлкаў, над топкімі паплавамі—хаваючы адгон небаскілу.

Ужо ў правым вакне, крыху наперадзе забялелі будынкі царскіх палацаў, аколених густою шатою парку, а злева ўсё яшчэ цягнуўся горад. Асобныя яго будынкі, з тымі-ж стромкімі комінамі ўразаліся ў цёмна-шэрыя сьцены лесу.

Рыгор з Паўлам уважліва разглядалі мігаючыя ў ваччу вобразы. Маладая рунь паплавоў і рэдкіх дрэўцаў, заблуджаныя хутаркі пасёлкаўцаў, роўныя, неаглядныя канавы і дарогі адцягалі іх думкі да сябе. Нячувана, але ўведана, разрываўся ў Рыгоравым нутру крэпкія ніткі сувязі з пакінутымі ўзадзе і яшчэ зусім сьмежнымі гарадзкімі абставінамі. Хоць ён ня раз і ня два праносіўся думкамі сюдою, дзе мчыцца цягнік, усё-ж не чакаў сам, што яго думкі так хутка пацягнуць за сабою яго самога.

Пецяярбург моцна трымаў Рыгора ў сваіх каменных абоймах і Рыгор самаахвоць паддаваўся на эрастаньне з ім. Нават раніцою гэтага дня, перад тым, як падблізіцца да вакзалу, яму ня верылася, што ён сапраўды здымаецца з каменнага посьцілу смуглых і шумлівых сталічных вуліц.

Ужо на трэці дзесятка вёрст, а ў яго вушшу ня сьдзіхае гармонь бурлівага гараджэгога жыцьця. Стук калёс, шыпенне паравозу і монотонны звон вакоўнага шклу—ці ня тыя, бач, гукі, якімі жыве Пецярбург? Не, яго стыхія ўелася ў Рыгораву істоту, як удаецца ў цела татуіроўка. Ён ёю прасякся да канцоў пазногцяў.

— Царскае?

У вагоне стала цямней: вакзальны навес затуліў сонечнае праменьне. З шэрай ценню прашылася да пасажыраў нявыразнае пачуцьцё настарожанасьці. Бач там, вунь, за няпрыветным вакзалам разьляглася рэзыдэнцыя расійскага самадура-сатрапа. Абкружаны шчэцьцю гвардзейскіх шабел і казачых пік, затулены ад сьвету жалезнымі платамі паркаў і няздрэмнымі вачыма тысачаў шпегаў—ён мудрае над складанымі спосабамі працягненьня свайго крывавага панаваньня.

Конвульсыўны ўдрыг адвярнуў Рыгора ад вакзальнага пэрону, на якім тапталіся каля дзесятку падазроных асоб. Рушыўшы цягнік хутка завярнуў за высокія ліпы парку, які адгарадзіў чыгункі ад Царскага Сяла.

Усеўшыся першым між шасьцю пасажыраў, Павал назваў гэта зрабіць і Рыгору.

— Нагледзеўся?

— Досьць!

— Хопіць часу на гэта.

— Ды я не сумняваюся.

У бок Рыгора паглядзелі Паўлавы суседзі. Яны правялі яго ўзрокамі на месца і, калі ён сеў, перашапнуліся.

Рыгор адчуў маленькую ўтому ад гадзіннага стаяньня пры акне і сядзець было прыемна. Не хацелася нічога казаць, каб даць магчымасьць уявіць сапраўднасьць акольваючага яго.

Ён моўчкі прасядзеў, глядзячы на зялёны Паўлаў мундзір, пакуль цягнік параўняўся з Паўлаўскам.

Пасьля, як па праграме, павярнуў узрокі да купкі пасажыраў, што сядзелі ў іх аддзяленьні вагону. І цікава—перад ім было чатыры салдаты і двое цывільных. Апошнія, занятыя якойсьцю расьцяжнаю гутаркаю, не адгіналіся адзін ад другога. Салдаты, як Рыгор прыслухаўся, гутарылі на не вразумелай яму мове. Але самы акцэнт мовы быў яму знаёмы. Ці то проста чуты дзесяць ім голас. Адно з дваіх—Рыгор прыгледзеўся.

Перш туманна, а хутка ўсё выразней і выразней, як з-пад пэндзля мастака, паўставалі знаёмыя рысы двух твараў. Дзе ён іх бачыў? Рыгор перагнуўся да Паўла і паведаміў пра сваё сумненне наконт дваіх суседзяў.

Павал неўзначай паглядзеў у іх бок і адказаў, што яны сачаць за Рыгорам і, напэўна, пра яго размаўляюць.

«Запытаю на кожны выпадак», намякнуў сабе Рыгор і разняў губы, каб выказаць сам сабою складзены сказ. У гэты момант, мэрам-бы адчуваючы Рыгорава хаценьне, адзін з салдат пераняў яго запытаннем:

- Вы далёка?
- На Менск,—адказаў Рыгор:—А вы?
- У сваю часць.
- А дзе яна стаць?
- У Гомелі.
- Значыць у наш бок?
- Але.

Салдат мэрам-бы ня меў чаго далей казаць і крыху памаўчаў. Пасля зусім інакшым голасам вымавіў:

- Мне, чамусьці, здаецца, што я...
- Вось і мне таксама,—ня даўшы яму дасказаць, падхапіў

Рыгор.

Салдат зразумеў яго і смялей дадаў.

- Бачыліся?
- Ці ня былі вы ў Рызе, часамі?—падаў другі.
- Ага-а? Салдацкая форма мяняе чалавека. Ці мо' гэта мяняць згладжвае...

- Жоўты будынак, памятаеце?
- Во-а! Цяпер ужо...

Рыгор прыўстаў і рашуча працягнуў салдатам руку. Тыя вёсела рассьмяяліся.

— Гэта нашы таварышы, пазнайцеся,—паказаў на сваіх таварышоў першы.

Рыгор прывітаўся і з тымі.

- І трэба-ж так неспадзявана...

Ён не даказаў, задумаўшыся над імёнамі знаёмых.

— Даруйце-э, час канчаткова сьцёр у маёй памяці вашы... імёны...

— Памятаеце Ромуся і Генрыка? Цесны пакой, украдлівыя крокі за дзвяр’яма, нашы спрэчкі і... праглаівае чаканьне стрэчы з...

— Го-а, чаму ня памятаць! Яшчэ гэтак нядаўна, хоць разам з тым і так даўно-даўно...

— Гэткі час. Ці мы спадзяваліся на яго?

Салдат, назваўшы сябе Ромузем, паківаў галавою і прамовіў:

— З Рыгі можа нічога не астацца... Ужо немцы каля Віндавы... Заводы прыпыніліся і паўгограду выехала ў Расію.

— З Рыгі—а з Курлянд’і колькі народу ўцякло!— дадаў Генрык.

— Так, вайна беспасагдліва. Страшна падумаць.

— Што тут думаць! Думкі не пасобяць...— махнуў рукою Генрык.

— Або што пасобіць?—запытаў Рыгор.

— Трэба абараняцца, пакуль ёсьць магчымасьць...

— Ад каго і як?

На Рыгора сярдзіта паглядзелі абое цывільных. Салдаты таксама пераглянуліся між сабою, але ў іх узроках было болей цікавасьці, як нечаканасьці гэта пачуць.

— А мы, вось, вымушаны адыгрываць ролю ваяк... Рыга, заводы, жанкі—хто іх ведае, як і што, тым ня меней бяры вінтоўку і паслухмяна на перадавыя...

— Каб на баронаў дзе-кольвечы ў Ліфлянтах, тады-б яшчэ...

Ромусь заўзята пацёр рукі і вясёлымі ўзрокамі паглядзеў на Паўла.

— А хто вам забараняе?—умяшаўся ў гутарку цывільны.

— Яшчэ не падышоў час!—адказаў яму Павал.

— Ужо даўно час. Вы паглядзеце, да якое нахабнасьці яны дайшлі! Тысячамі расстрэльваюць нашых раненых, па ўсёй Расіі раскінулі густую сетку шпіёнства, падкупаюць нашых генэралаў і камэдантаў крэпасцяй: забраліся ў Пецярбург і, нават, у Царскае Сяло і... Нямчура запаланіла нас духова і фізычна... Але цяпер годзе-э! Няхай толькі амэрыканскі салдат пераступіць Атлянтычны акіян, як усё пойдзе іначай. Тут пляваць на Баўгарыю—яна мала пацягне шалькі, але Амэрыка, тая—го-о!

Цывільны забыў пра свайго суседа, падняўся з месца і, махаючы злосна рукамі, расчырванеўшыся, пырскаючы сьлінаю яшчэ з паўгадзіны, пры агульным змоўку, даводзіў тэорыю бліз-

кага канца вайны. Пад яго зычнымі блутанымі сказамі, лёгка руйнуваліся адна за другою дзяржавы нямецкіх хаўруснікаў. Расійскае войска цудоўна вярталася ад рубяжоў Нёману на прускую раўніну, назад у Львоў і Перамышль, да Константынопалю. І каб не падасьпеўшая праверка білетаў—з вуснаў захопленана краснабая яго суседзі пачулі-б шэраг нязбыўных здарэнняў, што маляваў іх прыгуплены розум.

Праверка білетаў астудзіла цывільнага гаваруна патрыёта і ён, як ня бывала таго, ізноў ківаўся ў гутарцы перад сваім суседам...

Рыгор, Павал, Ромусь і Генрык стрымлівалі напор сьмеху, зрэдку азіраючыся на няпрошанага размоўніка. Каб не зацягнуць яго ў сваю гутарку паўторна, яны паадварочваліся да акна і ўжо шлішэй узялі яе працяг.

Ромусь успомніў некалькі выразнейшых момантаў з іх вастрожнага жыцця, паведаміў Рыгору пра некаторых агульных знаёмых. Для Ромуса з Генрыкам было зусім нечаканым пачуць ад Рыгора пра Міхася Камара, Артура Цьвібеля і Якава Гіса. Пазыцыя першага ў поглядах на мэты вайны і на адносіны да яе збоку рабочага стану, пераказаная Рыгорам, выклікала ў Ромуса і яго таварышоў адмоўную адзёнку.

Сьледам Рыгор паведаміў сваіх рыскіх таварышоў пра ранейшыя і апошнія здарэнні з рабочага жыцця Пецярбургу і заключыў апавяданьне сваім разьлікам з заводу.

І зараз вы едзеце дамоў?—пацікавіўся Ромусь.

— О, не! Дзе там! Я еду, вось, з таварышам на службу ў дарожны атрад.

— Чаго-ж, гэта лепей, як на фронт. А мы—ён азірнуўся на цывільных:—як падукі папалі ў пастку, каб не камандыроўка з палоннымі, магчыма, купалі-б нашы цэлы спакойныя хвалі Нёману. А зараз, вось, нас пераводзяць у другую часцьць—мо' некі час затрымаемся ў тыле...

— А хто вам перашкаджае пратрымацца як найдаўжэй,—па радзіў Рыгор.

Салдаты спачуваюча ўсьміхнуліся.

— А ўжо-ж, самі ня будам напрашвацца, — прызнаўся Генрык.

Цягнік усьцішаў хаду. Яны ўсе разам згрудзіліся ў акне, ловячы ўзрокамі станцыённыя будынкі.

— Новыя Сакольнікі?

— Яшчэ толькі «Дно»...—адказаў прапшыгнуўшы да дзвярэй кондуктар.— Дваццаць хвілін стаянкі!—дадаў ён з выйсьця.

Пасажыры рушылі з вагону.

Рыгор ды Павал разам з усімі.

Двое салдат асталіся пільнаваць месца.

II

У НАБІТАЙ ВАЙСКОЎЦАМІ і рэдкамі цывільнымі залі другое клясы пахла сьвежаю капустаю, печаным мясам і людзім выдыханьнем. Рыгор з Паўлам ды з знаёмымі салдатамі рашуча праціснуліся да буфэту, закавалі абеды і вярнуліся да толькі што апарожненага стала.

Нёшы камусьці чатыры талеркі гарачае супы рыжы, запацелы і разлаваны кельнэр сыпыніўся каля іх. І ці па згаворы, ці таксама выпадкова, яго колега зараз-жа прынёс другое. Гэткім чынам абед улажыўся ў дванаццаць хвілін і яшчэ хвілін каля дзесяці аставалася ў вагоне.

Рыгор першым вылез з-за столу і накіраваў на пэрон. Павал з салдатамі не адставалі.

І толькі яны выйшлі з залі на калідор, як іх перапыніла грамада людзей. Наперадзе яе, хапіўшы за руку, здаравенны станцыённы жандар вёў нейкага мужчыну. Апошні сьмела і рашуча нападаў у словах на жандара, заўзята махаў вольнаю рукою і не намерваўся адыходзіць ад прадстаўніка ўлады. Сьледам за ім, раздражнена лаючы чыгуначныя парадкі, ішлі іншыя, па колькі відаць было, таксама пасажыры.

— У чым справа?—пацікавіўся Ромуць.

— Жандар павёў складаць пратакол,—адказаў задні з грамадкі.

— За вошта?

— А ласьне разьбярэшся?

Яны болей не распытвалі, каб не займаць праходу, і выйшлі на пэрон.

Гадзіннік паказваў блізкі адыход цягніка. Публіка рушыла бегла ў вагоны, але кожны падб'ягаўшы да дзвярэй супыняўся. Некаторыя спакойліва адыходзілі назад.

— Цяпнік затрымоўваецца на сорах хвілін,—паведаміў іх кондуктар:—не сьпяшайцеся.

Падзяліўшыся на пары, салдаты асобна, а Рыгор з Паўлам асобна, яны згубіліся адны ад другіх у сумятні пасажырска-пэроннага натоўпу.

— Сымпатычныя людзі твае латышы!—адазваўся Павал.

— Так, я знаходзіў у іх блізкіх сябраў. Бывала ў астрозе...

— На хвілінку!—перанялі Рыгора на паўсказе.

Яны абярнуліся і ўгледзелі тых, пра каго гаварылі.

— Мы сустрэлі Караля, памятаеце?

Рыгор задумаўся.

— Якога гэта?

— А вартаўнік пры заводзе ў Рызе!

— Няўжо?

— Стары жабруе па падвоканьні вагонаў...

— Каралы! Дзе-ж ён?

Яны павярнулі назад і адразу наткнуліся на згорбленага, бяз шапкі, у моцна панашаным паўхалатку чалавека. У адной руцэ ён трымаў тоўстую сукаватую кривулю, у другой працягаў наперад нешта дапамінаўшае капялюш. Стары нясьмела падняў заўпалья ў глыбіню орбітаў вочы і нявыразна паглядзеў на абступіўшых яго чатырох маладых чалавек.

— Дзядзька Каралы?—запытаў Рыгор.

— Га? Ён, нябожа... Адкуль-жа, сыне, мяне знаеш?—тым-жа, добра знаёмым Рыгору голасам, поўным раптоўнае надзеі і чаканьняў, адказаў жабрак.

— Рыгора Нязвычайнага памятаеце?

— Рыгора Нязвычайнага? Цяжка, сыне.

Стары хвілінку памаўчаў, крыху адхіліўшы галаву ў бок, мэрам-бы шукаючы каго, пасья паўней адказаў:

— Прыпамінаю крыху. Так, нябожа... Во-а, ці-ж няпраўду я казаў табе?.. Здаецца, табе я казаў, што маё жыцьцё... Бачыш... Ужо месяц, як у дарозе—бежанец... Дзiesiąткі год службы на заводзе, сьцярог чужое дабро, вартавым сабакам дняваў і начаваў пад варотамі, а за ўсё—торба-а...

Каля іх сышла прамадка цікавых.

Павал заўважыў, як некалькі разоў з розных бакоў пралазіла да іх мопсавая галава здаравеннага жандара.

На тэму пра старога расьцягнулася рэзвая, рознамотыўная гутарка. І стары Караль, ужо бачыўшы ня гэткія зборы людзей, зацікаўлены можа апошняю супольнаю ўвагаю да сябе, крыўдліва, з роспаччу ў голасе казаў:

— Сабакам трымалі і як сабаку выгналі... Гэта завецца людзкімі адносінамі... Няхай-бы ў каго-кольвечы знайшлося каліва спагады, няхай-бы адзін з мільёнаў адкапаў праўду і смела паказаў яе бяздушным і самаздаволеным—во, стары варты таго, каб за яго працу дагледзець рэшткі жыцьця... Дык не... Машыны—сырызна для апрацоўкі, вугаль і розная гніль—у вагон—а чалавек—на палцы... Памерці ніхто нікому не шкадуе. Камі-ж да мяне—не патрэбна гэтага—я сам сабою жыў і самотна памру, толькі павінны прызнаць, што я жыў. Я меў права жыць, бо быў народжаны бацькамі—вось і гэтым, дзеткі, людзкая да мяне неспагада... Ад Рыгі да «Дна»—месяц хадзі. Дажджом, гразёю, лесам і на ветры... Бежанец... Чаму і пашто—ласьне разьбярэшся? Быў завод—яго зьнялі з месца, разабралі на часткі і дзесьці дзелі. Былі яго гаспадары—і тых няма... А завод даваў грошы, расьціў капіталы, багаціў людзей—няўжо на тое, каб мне жабраваць?..

У Каралевай развазе, і вострай і халоднай, паступова расталі рознастайныя рэплікі аколійшых яго. Многія сур'ёзна слухалі старога-жабрака.

Калі першы званок перабіў яго нямудрую, але моцную гутарку, дзесятка пальцаў ціснулі прыгатаваныя яму ахвяры. Хутка круглыя монеты паляцелі ў тое, што раней звалася капляюшом, і Каралёва галава чуць прыметна вівала іх дзвонгі.

Рыгор з таварышамі зрабілі тое, што іншыя. Але гэтага было мала. Каралевы словы асабліва чула ўспрымаліся Рыгорам. Ён адзнаваў, што стары накіроўваў сваю гутарку, як і раней, праз яго да ўсіх Рыгор ведаў, што Караль бачыў у ім чалавека, які знарочыста зьяўляўся перад старым у моманты, калі нацярапейшае сэрца шукала шчырага спачуваньня.

— Старога ня можна пакідаць адным!—уверана сказаў ён да таварышоў.

Павал бясспомачна пацяў плячыма. А салдаты добрадушна ўсьміхнуліся.

— А што яму пасобіш, апроч няшчаснага медзяка?—выказўся Ромуць.

— Гэтага мала. Мы павінны...

Тут-жа Рыгор выняў з кішэні кусочак паперы і карандаш і ўспешку напісаў:

«У бежанскі комітэт. Пецярбург, Знаменская. Калі ласка, прымце гэтага старога на дагляд у комітэце. Ён таксама бежанец, як і другія і ня мае дзе прытуліцца. Буду дзякаваць. Нязвычайны».

Загарнуўшы ў напісаную цыдульку зьмятую траячку, ён падаў гэта Каралю і папрасіў старога:

— Купляйце білет і едзьце ў Пецярбург. Там мо' знойдзеце прытульнае месца для адпачынку.

Караль тым-жа кіўком галавы падзякаваў Рыгора і завярнуў да вакзалу.

Адшоўшы крокаў пяць, ён раптам вярнуўся назад, паглядзеў на тое месца, дзе толькі што стаяў аколеним людзьмі, і памахаў старэчаю рукою на акно вагонаў.

Рыгор з таварышамі не заўважыў гэтае сцэны. У гэты момант яны пільна глядзелі на грамаду людзей, якая гамузам выпірала на перон із трэцяе клясы вакзалу. Другі званок, саладжава сярэбранай палоскай пралётны ўсьцяж цягніка, мэрам-бы затрымаў яе пры сыяне вакзальнага будынку.

Людзі выраўняліся пярэднімі радамі ў стройную шарэнгу. Праглівыя ўзрокі іх вачэй, атуленых, як у аднаго, густымі брызамі зверху, а гусцейшымі бакамі збакоў і знізу, стромка падалі на цягнік.

Раптам выразная фігура жандара ў справоджаньні якіхсьці станцыйных чыноўнікаў разважліва прасунулася паўз грамаду, мэрам-бы падлічаючы колькасць яе, і знікла за рогам будынку. Услед яму павярнуліся сотні галоў.

Доўгія бароды пярэдніх зьліліся ў адзін чорна-белы шаль, хвальністымі брыжамі аблётшы іх вузкія чорныя полты. Ззаду заматаліся рэдкія белыя галкі галоў.

Ужо трэці званок сagnaў пасажыраў з перону, калі Рыгор з рушыўшага цягніка ўгледзеў, як грамада людзей кранула з месца, рассяпаючыся па пероне. Дзесьці за станцыяй прагудзеў гудок цягніка, які сыпяшыў на «Дно».

— Колькі гэтых бежанцаў! а-я-ай!—праходзячы вагонам, ні то сам сабе, ні то ўсім пасажырам паведаміў кондуктар:—кожны дзень хмары. Нашы, палякі, яўрэі—едуць і ідуць, і ідуць і едуць.

жуды і што—немаведама. З Рыгі, з Коўны, з Варшавы і з Вільні. Загружаны вакзалы і станцыі... Што-а гэта робіцца—ня возьмеш на розум. А чым кончыцца—страшна і падумаць... Вось бачылі,—ён спыніўся перад Рыгорам, які стаяў пры акне, і ткнуў пальцам у бок пакінутае станцыі.

— Гэта-ж, што вось стаялі ў шэрагу, польскія і галіцкія яўрэі. Каторы дзень яны таўкуцца ў «Дне». Троха ад'едуць, а на іх месца новыя ды новыя. Хварэюць, мруць, калечацца... Надочы пад Новымі-Сакольнікамі...

Стрэчны цягнік, замяляўшы ў вокнах вагону, перабіў кондуктара. Ён таксама спакойліва, як і гутарыў, адышоў ад Рыгора.

Той заняў сваё месца, спачуваючы паглядзеўшы на верхнія лаўкі, дзе ў расцяжку ляжалі Ромусь і Генрык.

Павал задумліва стаяў у акне вагону, за якім сьпешна зьлікалі дробныя шэрыя будынкі станцыі.

— Зусім не дарэчы гэта запазыненне. Мы можам не пасьпець на сустрэчны цягнік і гатовы ў Варшы праваляцца займаздараў да раніцы.

— А то бывае?

— Як шчы даць.

— Гэта ўжо нядобра.

Аднак, узмоцніўшы хаду, цягнік разганяў Паўлава сумненне паконт сваячасовага прыбыцця ў Варшу.

У кожным разе яго няўверанасць не перашкодзіла яму прытуліцца галавою да сценкі вагону і бесьпярэчна аддацца надыхоўшым марам.

Рыгор меркаваў зрабіць тое самае.

III

ХВІЛІНА ў ХВІЛІНУ, па расьпісаньні, а восьмай гадзіне раніцы Рыгор з Паўлам прыехалі на месца. Ня глядзячы на закінутасьць станцыі і на раньні час, перон кішоў людзьмі, пераважна сялянамі з клумкамі ды сякерамі. Шмат іх кінулася ў вагон, загараджваючы дарогу тым, хто выходзіў, іншыя непарушна стаялі на месцы, азіраючы цягнік і прыехаўшых пасажыраў.

Калі Рыгор з Паўлам, пакінуўшы цягнік, накіравалі да дэвярэй у станцыю, прысутныя на пероне сяляне перад імі паважна расступіліся. Некалькі старых, глядзячы на шырокія, бліскучыя

палеты Паўла, працягнулі да шапак рукі. У станцыі іх ажаліла да дзесяці чалавек, закідаючы рознымі пытаннямі.

— Можа прыкажаце адвезці ў мястэчка?—працягаючы да Паўлавага носу сукаватае пужальне, нясупынна перапытваў доўгавязы, смаркаты хлопец.

— Паном, напэўна, у фальбарак Ступкі?—дагадваўся пілявы, сухатвары мужчына, спрытна плячуком адціскаючы даўгавязага.

Толькі нясьмела пазіраючы, крыху наводдаль стаялі двое сталейшых чалавек. Відаць было, што кожны з іх, таксама, мае намер падыці да засьпеўшых за сталом Рыгора і Паўла. Але, угледзеўшы зласьліваю міну на твары апошняга і яго адмоўны жывок рукі, яны не хацелі адводзіць на сябе «панскую» шыласку.

Пачакаўшы, пакуль перад Рыгорам і Паўлам асталіся стаяць пустыя ад гарбаты шклянкі, хурманы ёмка падкочылі да стала і хапіліся за Рыгаровы рэчы. Замарудзеўшыя над нечым, доўгавязы і сухатвары ўгледзелі сваіх конкурэнтаў тады, калі тыя хаваліся ў вейсыці са станцыі. Вострыя лаянкі знарушылі сталцыённую добрачыннасць, але не маглі праламаць сыцяны, каб даляцець да ёмкіх сялян.

— Да мястэчка ня болей трох вёрст, ну-ж дарога—няхай яна праваліцца!—тлумачыў адзін з іх, пакуючы Рыгораў куфэрак і клумак.

— Пабілі, а памятаеш, ці даўно, як стол была,—адказваў другі, падгортваючы пад сядзеньне растрыбушанае жоўтае гарашэньне.

— То ня жарты—столькі прапусьціць абозу, ды гэткага цяжкага! Глядзі, можа тысячу гармат праехала на Сунічы. Гэта можна жалеза праламаць,—казаў першы, усаджваючы Рыгора.

— Што праўда то праўда, яшчэ гэтых прыгод не замятаць, якімі зараз напоўніўся сьвет,—рушыўшы першым, згаджаўся другі.—Вам ня мулка, часамі?—інакшым тонам падбаў ён пра свайго ездака.

Павал паматаў галавою і паглядзеў на Рыгора. Той нешта калупаўся каля сыпіны свайго вазьніцы.

— Едзем!—пазваў Павал.

— Я думаю на аб'езд, Лукаш?—выгукнуў той, што меў справу з Рыгорам.

— А ліха яго ведае! Давай нацянькі!

— Цянькі адбіраюць дзянькі!—

Прыказка была ўжыта для прыгожага слаўца. Вазьніцы абмінулі заламаўшую направа сьвежавыбітую сьценку і паехалі разьбітаю калдобістаю дарогаю.

— Неяк цяжка рашыцца на гэткае кола, якім вядзе аб'езд... Яно-б, магчыма, і меней прасло, затое часу аднімае мо' на гадзінку болей. Бачыце-э! Вам, напэўна, чым хутчэй прыехаць, тым лепей?

Рыгор паглядзеў управа, дзе шэрая сьценка абгінала шырокую палосу вузкіх нівак папару, азірнуўся на станцыю і адказаў вазьніцы:

— Так, нам трэба як найхутчэй. Але чаму ў вас лянуюцца дарогу правіць?

— Чаму? Або, вы думаеце, разьбярэшся! Некалі правілі; я-ж кажу, дарога была, як ток—раўнюсенькая; дзесяць-пятнаццаць хвілін—і мястэчка, а зараз... Зараз усё пераблыталася...

— Вярні, гэі, Фомка, між платоў!—гукнуў ён шмат ад'ехаўшаму наперад колегу і тут-жа зноў адварнуўся да Рыгора:

— Фомка толькі нядаўна заняўся гэтым рамяслом; яго трэба пільнаваць, як малое дзіця... Прадаў поле, які там шматок меў, і паквапіўся на ізвоз... Можна, каб у спаканейшы час, чаго добрага, і пашанцавала-б, а цяперака—цяжка адгадаць... Кожны дзень ты маеш новае. Вядома—увесь сьвет закалаціўся. І што, як вы кажаце, з гэтага выйдзе? Ці будзе лепш нашаму брату, ці мо'...

— Нага-аняй!—даняслося сьпераду.

Лукаш закруціў над канём доўгаю драгаванкаю і шчыра тузнуў вераўчанымі лейцамі.

— Страх бярэ—кожны дзень людзей гоняць і гоняць, як авечак на бойню. А там вязуць раненых, а там пруюцца некуды бежанцы... Крыжавая завіруха, якой сьвет ня бачыў. Толькі надоечы, вось, прайшло каля дзесяці палкоў стральцоў. Укрылі дарогу—канца няма і меры. Скро-а-зь, як вокам згледзець—людзі-ы, людзі-ы, людзі-ы... Но-а-а!

Паўлаў вазьніца стаяў на ўзгрудку, чакаючы Рыгоравага.

— Вось адтуль—далёка наўкола відаць. Расказваюць, што некалі, пры швэдзкім спаленьні, гэты прудок знарок насыпалі. Швэцкі цар стаяў і любавалася ваколіцамі. Во-а! Паглядзеце!

Узьехаўшы на прудок, Рыгор злез з воза і пільным узрокам правёў навакола.

Недалёка, як на далоні, ляжала шэрая пляміна мястэчка. Высокая, вежа пажарнае парола сіняе наветра. З правага боку мя-

стэчка выпукляўся якісьці буйны мураваны будынак ні то паравога млыну, ні то бровару, з патухшым, пагнутым комінам.

На процілеглым баку стаялі ў рад тры ветракі з прадзіраўленымі шырокімі скрыдламі. Вузкаю срэбранай стужкаю вывівалася між іх, па зялёнай палосе поплаву, рэчка.

Насупроць ўзгорку, за мястэчкам, з яго шэрых падніўшых будынкаў, выбягалі чатыры рады высокіх прысад. Прысады абміналі рэчку, узбіраліся на невялікае ўзвышша, далей накіроўвалі да цёмнае сцяны лесу.

Налева ад ветракоў, у густой кушні дрэў, мясьцілася да дзесятку дваровых будынкаў. Адзін з іх, белы з чырвона-пафарбаваным дахам, выгодна вылучаўся на мяккай жаўтаватай руні лісьця.

У адгоне вярсты ад двара пасьвілася вялікае стада гавяды.

З мястэчку ў двор ішлі маладыя каштанавыя ці кляновыя прысады. Гэткія-ж прысады памыкаліся накіроўвацца ў бок станцыі, але, працягнуўшыся каля вярсты, абрываліся. Насустрэч ім выбягала да станцыі пара невялічкіх купак бяроз, якія нясьмела спыняліся на нелалым адгоне ад прысад.

У тым канцы, адкуль Рыгор з Паўлам прыехалі, пільнае вока не знаходзіла нічога, апроч зелянеючых прастораў поля. Яго цёмнаватая рунь з адсьветам сталі ў ўёмах паміж гарбамі лёгкіх хваляк няпрыметна зьлівалася з лясным маладняком.

Адсюль нясло прасторам, смачным п'яным паветрам, цяплом квітнеючага лета. Рыгораваы ногі ўрасталі ў вызьвеўшую зямлю, а істота драбілася на часткі, зьліваючыся з буяньнем прыроды.

Незьясьнёная лёгкасьць, як пасья скінутых ланцугоў, што доўгі час зьвязваюць людзкую долю, абдала Рыгорава істоту. Глеба, мяккая, як шух, тапіла ў сабе яго прывыкшыя да каменя ногі.

Не хацелася верыць, цяжка было думаць, што вось гэтакімі палямі ды паплавамі, па чыстай, пушыстай руні, вёрст на сто да захаду, прарыты крывыя шнуркі аконаў, працягнуты драцяныя загарадзі, і тысячы ног выбіваюць пасевы.

Брала дрыготка, калі мімавольна раздражненае выбражэньне малявала вобразы пажараў, ад якіх гінулі вось гэткія самыя, што перад ім, мястэчкі.

— Едзем?

— Едзем!

Адпачыўшы, канякі рысьсю пабеглі з узгрудку проста на шэрыя будынкi мястэчка. Траскатня і падкідасы, з якімі каціліся ломкія вазкі, млосна дапякалі ездакам.

— Па-мойму, дарожныг атрад, што стаіць зараз у Ступках, абавязаны дарэмна выправіць гэту дарогу, тут-жа справа чыста вайсковая,—каб згладзіць няпрыемнае пачуцьцё ад язды, загутарыў Паўлаў вазьніца.

— А зразумела,—рады выпадку яшчэ нейкі час паразважаць ездакоў, падхапіў Рыгораў вазьніца:—для мяшчан тае дарогі хапіла-б на дваццаць год. Я думаю, што мы можам прасіць гэтага па шраве... Як вы кажаце?—абярнуўся ён да Рыгора.

— Мой сябра гэта лепш ведае,—адказаў Рыгор.

Вазьніца нібы і чакаў гэткага адказу, ужо даўно ўглядаўшыся ў начальнічую форму Паўла.

— Фомка,—гукнуў ён, калі ўжо пара гугмен закланіла ад іх зелень паплавоў.

Паўлаў вазьніца азірнуўся.

— Чаго?

— Ты чуў, што я казаў? Гэта наконт дарогі...

— Ага?

— Запытай там у свайго... Напэўна яму гэта справа вядома.

— Ды кінь, Лукаш! Ці маеш ты лад?

Хутка яны ўехалі на брукаваную вуліцу, якая струною прапазала мястэчка ад рэчкі да рынкавага пляцу.

— Нам да канцылярыі кіраўніка работ,—праказаў Павал, абярнуўшыся да Рыгоравага вазьніцы.

— Ведаем... А адтуль, часамі у Ступкі не паедзеце? Бач, атрад стаіць там. Ды напэўна і сам кіраўнік ня дзе індзе.

— А я вам не магу сказаць...

— Вы-ж, напэўна, таксама за гэтай справай?—надазалаў Рыгору вазьніца.

Рыгор не паспеў укантактаваць яго цікавасьць, бо тут-жа перад чыстым ганачкам трохвоканнага дому Паўлаў вазьніца затрымаў каня.

— Вам пасобіць занесці рэчы?

— Адну хвілінку!

Павал схаваўся ў доме.

IV

НЕВЯЛІЧКІ ПАКОЙ з двума сталамі, за адным з якіх сядзеў нявыразнага росту і званьня чалавек, за другім—жанчына,—гэта і была канцылярыя кіраўніка работ дарожнага атраду.

На Рыгора панясло смуродам тухлага, непрасьвежанага паветра.

Затоптаная падлога і сьляды няпрытульнасьці сьведчылі пра часовасьць установы.

— Пасядзі хвілінку,—папрасіў Павал Рыгора і зайшоў у бакавы пакойчык.

Ён прабыў там зусім нядоўга, бо Рыгор не пасьпеў правясці вачыма пару поліцэйскіх стражнікаў за акном, як перад ім зноў стаў Павал—на гэты раз не адзін. Другі, хто выйшаў з ім да Рыгора, быў стройным, сярэдняга росту мужчынам. Яго чорныя густыя вусы дагледжана паднімаліся ражкамі ўгору, паўз роўны, прэчаскі нос. Чорныя зрэнькі воч празрыста глядзелі на чалавека за сталом, які раптам набыў рухавасьць ды ўвішнасьць. Некалькі кінутых сказаў выявілі ў яго голасе цьвёрды барытон, ужо знаёмы застольнай асобе.

— Вось гэта мой таварыш Рыгор Міхасеў Нязвычны!—паказваючы на Рыгора, парэкомэндаваў Павал.

— Вельмі прыемна! Прашу да мяне!

Рыгор прэрднім увайшоў у цесьненькі, крыху дбайней ад канцылярыі дагледжаны пакой, які, як відаць было па ўсім, належаў да габінэту кіраўніка работ.

— Вы маеце ахвоту астацца ў нас на працу?—працягнуўшы Рыгору руку, запытаў стройны мужчына, у якім нельга было бачыць нікога іншага, апроч кіраўніка работ.

— Калі ласка, знарок прыехаў з Пецярбургу.

— Гм!

Кіраўнік паправіў вусы, крыху памаўчаў, пасля з лёгкім сьмяшком на чырвоным здаровым твары сказаў:

— Гэта Павал вас заманіў сюды?

— Як-бы вам сказаць... І ў самога было многа жаданьня пабываць тут.

Казённы выгляд кіраўніка работ зусім не адбіваўся на яго мяккім і рэзвым настроі. Гэта дазваляла Рыгору трымацца воль-

на, адкідаючы патрэбную у падобных выпадках натужнасць і фальш. Дый ён ня бачыў нічога страшнага ў тым, калі-б спроба папасці ў дарожны атрад скончылася няўдачай.

Праз усю дарогу Рыгор ні разу не кранаў гэтага пытання, а ехаў спакойным і бесклапотным.

Зусім занядаў ён пра мэты свайго заезду ў мястэчка. Тры-вожылі яго нутро і адцягалі яго ўвагу высокія і складаныя пытанні, цесна звязаныя з агульнымі задачамі бягучага моманту. Ад прыватных інтарэсаў нясло будням, тым настроем і выглядамі, якія хавала ў сабе канцылярыя кіраўніка работ. З апошнім, мэрам-бы, і ня было чаго гутарыць. Але Рыгор стаяў каля яго, паглядаў яму ў твар і веў у думках размову пра сябе.

— Так, так... Памыйкавы рэкамендацыі для мяне досыць... Паспрабуем працаваць... Ну, вам ня цяжка будзе, калі я вас назначу старшым рабочым?

— Вам відней.

— Гэта спачатку, а далей паглядзімо... Усё залежыць ад вас саміх. Тое было і з Памыйкам.

— Няхай, дзякую...

— Тут праца ня цяжкая, а між тым дае значныя прывілеі. Вы мсжаце зусім у кароткі час пасунуцца высока ўгору. Зразумела—патрэбна стараньне і паслухмянасць. Нічога не парадзіш—ваенная справа і ваенная дысцыпліна... Ды што мне казці вам—вы разумееце самі...

— Ды яно-ж так...

Павал моўчкі стаяў, сьведчачы іх размову. Кіраўніка ён добра ведаў, і яго гутарка з Рыгорам лішні раз дапамянала яму пра характар Яўгена Провава. Болей цікавіў Рыгор. Яго спакойлівасць і лёгкая нядбайлівасць да таго, пра што ішла рэч, паказвалі сьмеласць і рашучасць гэтага чалавека. Вывучаны год таму назад, калі яны побач стаялі за варштатам, зараз Рыгор адкрываў перад Паўлам забытыя бакі свайго я.

— Значыць сходзімся на тым, што я вас аддаю пад загад дзесятніка Паўла Памыйкі. Згодны?

— Будзем лічыць, што так.

— Вы зацішэцеся ў майго дзелавода, а поўнае аформленне вашага прыёму ў атрад мы з Памыйкам правядзем пасья.

— Дзякую.

— Вам пад загад!—ухмыляючыся абярнуўся кіраўнік работ да Паўла.

— Вазьму з ахвотаю.

Яны ўтраіх выйшлі ў канцылярыю.

Кіраўнік тут-жа аддаў распараджэньне дзелаводу забраць ад Рыгора паперы і правясці яго залічэньне ў атрад. Той паслухмяна праказаў некалькі разоў засаб «слухаю» і зашастаў многалікімі справамі на сталае.

— Можна, калі хочаце, з абеду пачынаць працу. Едзьце ў двор, уладжвайцеся з кватэраю ды ежай і запрагайцеся,—парадзіў кіраўнік і вярнуўся ў свой пакой.

Хвілін праз дзесяць Рыгор з Паўлам паехалі з мястэчка ў двор. Цяпер іх вёз ужо адзін вазьніца, з якім Рыгор схаў са станцыі.

Выехаўшы з мястэчка, ён па-ранейшаму завёў гутарку пра сапсаваныя дарогі і пра павіннасьць атраду іх паправіць. Але бачачы, што на гэта яму не атрымаць пэўных адказаў, вазьніца перайшоў на іншую тэму. Пахваліўшы гароды і поплавы, што прылягаюць да рэчкі, ён рашыў ня лішнім пазнаёміць ездакоў з гісторыяй двара, у які іх вёз.

— Вось гэты двор, калі хочаце ведаць, дзсяткі разоў пераходзіў з рук у рукі. Мабыць ён некім загавораны, бо хто з ім ня меў справы—кожны, нарэшце, сьпяшыў збыць яго з рук. Ужо за маю памяць уладаром двара перабывала пяць асоб, а раней... Бацька мне расказаў... Цікава...

Вазьніца абярнуўся да ездакоў, заліўшы свой падёрты жырцём твар вясёлым сьмехам:

— Цікава, паслухайце,—тут жыла пані Заднішкая, гадоў сем—восем таму. Гой, што за па-ані! Колькі яна зьвяла грошай і добра на мужчынах! Штотыдзень, сьвята ў сьвята, ў яе балі—цалюткія ночы. Летам, бывала, расхляпесьціць вокны накой, а музыка ў мястэчка, гэтак, пр-у, гру-у-і-ы-і. Хоць скачы!.. Агні нейкія пускала ў сваім садзе. Цёмная ноч, а на небе, я вам кажу, палае рознастайнае сьвятло, зоры, дарожкі... Назаўтра—разьезды, паверыце, як з кірмашу... І так даездзілася, нарэшце, дагулялася. Раніцаю так, памятаю, я ўстаю, а ўжо з мястэчка вьзуюць у двор косяндза—адпяваць паню... Ці задушлілі, ці сама дайшла... Пасьля хавалі, ой як багата хавалі! З гоніраам адправі-

лася на той сьвет, але... штосьці праз сем гадоў ня чуто ў мястэчку жаднае музыкі. Там—ня тут...

Зараз па яе сьлядох тупаў трэці пан, нейкі адстаўны маршалак. Залетась, чуець, пачаў ён перастройваць двор ва ўзорную гаспадарку: накапаў канаў, напакладаў труб, усьпаў пахань якімісьці заграничнымі парашкамі; сеялак, веялак назвозіў. Пайшло ра-а-сьці, во-а!.. А гэта зноў спад, уніз. Сам зьехаў у Варшаў, пакінуў упраўляючага, і ніякага ладу... Гавяда памізарнела, ураджай паменшыў, трубы паламаліся, адным словам... А дзесьцін тысячу гэтакае зямлі—люба! Каб гэта нашаму брату па шнурочку, вось такому хоць...—Ён паказаў на адгон між дарогі і тоўстым каменем пры ёй.—Хто-б сьвістаў гэтай пугай... Быў-бы кавалак хлеба, была-б кароўка і падсьвінак, мо' і адзежына людзкая. Не папраўдзе бог дзеліць; людзям самім давядзецца папраўляць чыннасьць нябеснага дзядулі...

Вазьніца разьліўся зацяжным рогатам.

Яго лахматая галава то апускалася, то падымалася, а сугулая сьпіна важылася ёй у тахт.

— Ня праўда, мо'?—з натугаю вымаўляючы слова, запытаў ён у Рыгора з Паўлам.

— Зусім праўда, але...

Захацеўшы ліць конь, не даяжджаючы да мосту, крута зьвярнуў управа на поплаў. Вазьніца прыўстаў з сядзеньня, уперыўся вачыма да маэнтку і спакойна пусьціў каня да рэчкі.

— Зранку не паіў, небараку,—пашкадаваў ён жывёліну, адпушчаючы пасак.

Рыгор з Паўлам вьлезьлі з возу і прайшлі на мост.

— Вы паглядзеце на гэтыя вась поплавы, што за багацьце ў іх!—гукнуў вазьніца, заўважыўшы, як Рыгор з Паўлам углядаюцца ў агромністыя прасторы прыбрэжных мурагоў.

Адным сваім канцом яны абдымалі двор, як баярскім паясом, губячыся за яго густым садам, за стрункаю накіраваных да станцыі прысад, другім—беглі за мястэчка.

— Тысячы пудоў найлепшага сена! А нашаму брату—ні калява. Моліш-просіш—хоць-бы што—жаднае спагады. Гэты двор—скула нашым мяшчанам... Сядайце-э!

Вазьніца паправіў на возе і пагнаў каня.

Высокія густыя ліпы схавалі сабою дваровыя будынкі. За бакавым узоркам чуліся высьвісты пастуховых дудак.

Насустрач ім, вузкаю прагалінаю дарожкі, што раздвойвала дваровы сад, нясьліся зычныя выгукі дваровых.

Пры ўездзе на дзядзінцу яны спаткаліся з цэлым абозам фурманак, сярод якіх некалькі было вайсковых. На адной з апошніх сядзела двое дарожных тэхнікаў. Павал прывітаўся з імі і паведаміў Рыгору:

— Гэта наша бліжэйшае, так сказаць, непасрэднае начальства. Матай на вус.

— Трэба рыхтавацца да вывучэння вайсковай субординацыі.

— Не без таго...

Яны злезлі, калі вазьніца спыніўся перад доўгім пабеленым будынкам, у якім мясьціліся кватэры дваровых. Павал заплаціў за падводу і пайшоў у бліжэйшыя дзверы. Рыгор застаўся на дварэ; ён не паспеў прабежыць ў зрокам навакола дзядзінцу, калі яго пазвалі:

— Будзьце ласкавы, заходзьце!

Рыгор панёс свае рэчы насустрач гасьціннаму воклічу маладое кабеты, якая стаяла пры адчыненых дзвярох, як сваха пры спрэчы маладога.

V

У ДВАРЫ ЖЫЦЦЁ пачыналася на волаку. Яшчэ задоўга да ўсходу сонца гулкія крыкі пастухоў зьвінелі ў чыстым паветры над дзядзінцам. Рык кароў і траскатня падвод па каменных бруку біліся ў паколатыя шыбы акна, каля падаконьніку якога ляжала Рыгорава галава. Надазойлівыя мухі тысячным роем выгравалі монатонную жалыханку. Мулка пасьцель, ці то новае месца, ад сябе непакоіла Рыгора. Дзякуючы гэтаму ён намнога раней звычайнага прывітаў народжаны дзень.

Празрыстае паветра пад малочным небам туманіла яго вочы ліпкай асалодай дрымоты. Тумла да пасьцелі аднастайная песня раньняе птушкі. Але раптоўнае засынаньне хутка перабівалася. Рыгор расплюшчываў вочы і глядзеў у акно.

Адпачынак ня меў паўнаты, а гэта зусім-ня спрыяла пасья доўгае дарогі. Рыгоравы надзеі пераскочылі на наступную ноч, а першая мусіла абмежавацца шостаю гадзінаю раніцы.

Раньняя раніца, як ветліва яна глядзела ў яго пакоік! Ї ўсё-ж мулялася новаю павіннасьцю.

За сьценкаю варушыўся Павал. Вось-вось ён пазаве Рыгора да збору на працу. А мо' яшчэ праз гадзіну?..

— Рыгор! Гатоў?

— Так, гатоў!

— Хадзі сьнедаць і паедзем!

Лусты чорнага хлеба аблягалі шырокую міску сьвежага малака. Маладая гаспадыня адцэджавала бульбу, туманячы параю цесную каморку.

Пахла апэтытнаю ежаю, але Рыгору не хацелася адкрываць рота. Ён бачыў, што і Павал толькі несхаця карпануў лыжкаю ў малацэ і вылез із-за стала.

Гаспадыня здзіўлена глядзела на маладых, здаровых кватарантаў і падпірала сківіцу, каб спыніць недавернае ківаньне галавы.

«Паны?»

Яе дбайнае сэрца не сьцярпела:

— Я вам нальлю ў пляшкі і дам з сабою. Вымерхаецеся, нябось... Добра?

Рыгор паціснуў плячыма, а Павал згодна кінуў галавою.

Дзьве вялёных пляшкі і нелапы пакуначак у ружовай анучцы занялі яго рукі.

— Паднясі—пасоб,—абярнуўся ён да Рыгора.

Той працягнуў руку па пляшку, але пад'ехаўшая да дзьвярэй падвода заставіла яе апусьціцца.

— Завязеш?

На прасторных, акованых жалезам драбінах можна было завязці не дваіх, ездакоў з іх пляшкамі і пакуначкам!

Двое здаровых, бойкіх коні прывыклі і да дрэнных шляхоў і да цяжкае паклажы.

Яны стромка рвануліся наперад, адчуваючы лёгкую прагулку да месца дарожных работ.

Гэта быў не вазьніца, з якім яны ехалі са станцыі і з мястэчка!

Мігам пранесьліся будынкі, сад, гарод; засталіся ззаду парабкі з падводамі гною. Тут-жа, з нявысокага ўзвышша, як на далоні, адцягнула іх узрокі роўная нізіна перад цёмнаю сьцяною лесу. На шырокай стужцы бялесага гасьцінцу з тымі-ж прысадамі, якія за мястэчкам браліся ўгору, было ажыўленьне. Шэраг сялянскіх падвод з будамі і гавядаў курьлі слупы пылу. Каля

лесу шнурок гэтых падвод паўдугою агінаў заняты чарадою людзей шлях.

Угледзеўшыся, можна было бачыць, як дзесяткі белых сьпін жалыхаліся над чорным пластом зямлі; камякі яе нясупынна падалі праз голавы налева, адкуль другія цягалі доўгія палены дроў. То ішла фашынізацыя тонкага месца шляху.

— Табе ня шкодзіць выслухаць парадак тваіх абавязкаў!— жартаўліва падаў Павал.

— Са здавальненнем, таварыш настаўнік,—адказаў Рыгор.

Павал тут-жа ўзяў сур'ёзны тон і вылажыў Рыгору асновы яго павінасьцяй, як старшага рабочага.

— Ну, пэўна,—дадаў ён—сёньня ты аддасі дзень на нагляд, на азнаямленьне.

— Калі сьцерплю абмежавацца гэтым.

— А чаму? Хочам размяць сьпіну? Проша—ёсьць на чым... «Ррааз-з, яшчэ рра-азз!» данялося з граніцы лесу.

Тыя, што капалі, раптам пакінулі лапаты і настаражыліся. Усё-ж амале ніхто не адвярнуўся на пад'ехаўшых Рыгора з Паўлам.

«Ззы-ых! Гр-р-р-р!» парвала надышоўшую цішу і гулкім рэхам разьляцелася па лесе.

Грабары, як па ўказцы, зноў замахалі лапатамі.

Рыгор з Паўлам накіраваліся ў лес.

— Латошаць лес, як траву!—пашкадаваў Павал.

— Што-ж, лес сякуць—трэскі лятуць! Ці ў лесе справа! Лес—то трэскі, а вось людзі...

Да іх падбліжалася грамада рабочых, якія цягнулі на крутлякох здаровую роўную хваіну.

«Нну-у, яшчэ-э! Рраамм, гтг!»

Тоўстыя вужышчы напіналіся да адказу—хвоя на локаць няслася стырчма ў густыя кусты тонкага дубоўя.

Крыху далей шастала пілка і адлічваліся гулкія ўдары сякер. Нейчы хрыплівы голас заводзіў «дубінушку». Уторам яму былі траскатня і ломка.

— Вы абagneце ўлева, а то, чаго добрага, як хвасяне!..

Рыгор азірнуўся на казаўшага і раптам закрычаў:

— Сто-ай!

Яму адгукнуўся зацяжны востры энк:

— А-ай-і-ы!

Рассыпанутыя ланцугом рабочыя ў момант сабраліся ў шчыльную грамаду. Усе яны з пахіленымі галовамі спагядліва глядзелі на хударлявага белабрывага мужчыну, які, сьціснуўшы зубы, са скрыўленым ад болі тварам супыняў бягучую з нагі кроў.

— Перавязаць,—дагадаўся праз нейкі час адзін з грамадкі, і сьледам у руках другога дзярнулася матэрыя.

— Пусьці-ы, пацярпі-ы, Сымон...

Ці пасьпелі завязаць рану, ці толькі агарнулі—бо мігам ужо пацярпеўшы ляжаў на руках двух здаравейшых рабочых, якія прапываліся кустамі да выйсьця з лесу.

— Вязеце-э ў двор!—ні то парадзіў, ні то загадаў Павал.

Яго голас паглынуў рассыпчаты стук упартага дрэва. Знаёмыя каскады гукаў затрасьлі лістамі і разьбегліся ў змрочнай гушчэчы.

— Го-о-а-хі-і!—выліліся з іх рэзвыя, заліўныя выкрыкі людзей.

І калі апошні перазвон рэха заміраў дзесьці ў густых каронах зялёных іголак, да якіх не крануліся вострыя зубы пілкі,—дзяцел адбіў свае знакі. І чарада варон, хлынуўшы з поля, затрапчэла свой касьцяны гармідар. Некалькі з іх стромка апусьціліся да долу, хлопаючы скрыдламі па лісьцях арэшніку. Кінуты Рыгорам аскабалак—абгнуў сьмялеўшую крутую троекторыяй.

— А, вось іх гнездо!—хашіў Рыгора за руку Павал і спыніўся.

На зямлі, помеж з наскамі Рыгоровых ботаў, ляжала кучка дзеравянай трухі. Цягучаю плеўкаю адзначаліся разьбітыя яйкі. Да іх цягнуліся пакурчаныя ралкі толькі што ўпаўшае хваіны.

Ужо частыя ўдары сякер і сключоў абганялі сухія сукі і зялёныя ралы... Хвоя зьвінела, як жалеза. І празрыстыя кроплі смалы, пазырачыся на белай абалоні, золатам пераліваліся на сонцы.

— Добры дзень!

На Паўла паглядзела чэцьвера пар вачэй.

Адны шэптам, іншыя ўголос адказалі на прывітаньне ды зноў нацягнулі мускулы для ўдараў.

— Вам тут адвалі дзялянку?

— Бачыце!

Барадаты рабочы, з цуркамі поту на поўным твары, адышоў ад хваіны.

— Мы прасілі пры дарозе, дык тэхнік адказаў. І мусім таўчыся па ламаччу; блізкі сьвет перацягні гэтую штуку.

Леза блішчастае сяжеры павісла над чырвонай гладзьдэю хваіны.

— Гатоў падкладкі!—перабіў іх басісты голас з-пад верху дзеравячыны.

Стукі замерлі і чэцьвера чалавек прыгнуліся над верхамі хваіны.

— Н-ну-у яшчэ-э-а! Праз-ам!

Рыгор як стаяў, мігам прылёг да бакавое сьпіны і напяўся да чырвані на твары.

— Кладзі-ы!

Тоўсты кругляк пакорна лёг пад верхавінаю. Хвоя глядзела наверх сваіх нядаўна жывых, а зараз памятых, але яшчэ зялёных ралак проста ў густы ліст арэшніку.

Праз нейкі час яна паднялася яшчэ вышэй, а далей пакацілася ў бок, дзе сьвіцілася дарога.

— Пойдам з лесу?

Рыгор аглядаў яго асаблівы, таямнічы сьвет.

У высокіх хвоях, пераплеценых знізу кустамі, у вільготным змроку, запырэнчаным трапяткімі плямкамі сонца, у напалоханных сьвістах птушак—паўставалі незабытыя ўспаміны мінулага. Веела здароваю бадзёрасьцю; самота набывала сілу, моц і вялікасьць. Цягнула да чыгнасьці, да руху, да бегатні.

Але з дарогі гукалі на сьнеданьне.

— Ты дзе пакінуў пляшкі з малаком?

— Не забыўся!

Хутка яны сядзелі на граніцы лесу ўрад з рабочымі, пілі малако, салодкае і тлуствае, ды ўспаміналі дбайную гаспадыню.

— Ах, Памыйка!

Шырокая далонь рукі тэхніка Якава Бросьні прапаўзла паўз Паўла да пляшкі.

— Не для вас!

Павал аглянуўся назад і ўстаў.

— Добры дзень!

— Толькі сёння вярнуліся?

— Так... Вось мой таварыш і старшы рабочы, Рыгор Нявычны.

Нядбайны, ганарлівы ківок галавы тэхніка не паварушыў Рыгора.

— Вам прыдзецца дагледзець над укладкаю таўсьцеішых фашын,—прыказна выказаў ён да Рыгора.

— Гэта дзе?

— Мы іх пачнем класьці ад таго канца, дзе пачынаецца загін управа. Абавязкова сачыць, каб між фашынамі і канавай на мэтр аставалася вольнай дарогі... Дзе супляшчанік—там трэба падлажыць цвьярдзейшага грунту. Пры насыпцы мусяць разьбівацца камякі і выкідацца дзярына...

— Разуумею, так...

— Нам заданьне—тэрмінова выправіць гэты вучастак не пазьней палавіны жніўня. А ці-ж пасыпеш з гэтым лікам рабочых? Проваў падаў рапорт аб прысылцы хаця пяцідзсяці чалавек палонных... Ці выпаўніць упраўленьне?.. Ну, якаво ў Пецярбурзе? Ёсьць надзеі на замірэньне?

— Ха-ха-ха! Захацелі—толькі што віталі ўступленьне ў вайну Італіі, а разам...

— Італіі?

Тэхнік сплюнуў.

— Пасобіць вельмі Італія! Цудныя!..

— Во-а, зноў!—гукнула побач іх двое рабочых, якія падняліся з месца і паглядзелі ў бок прысад.

— Дзядзькі, направа!

Доўгі шнур падвод на момант затрымаўся, пасля пярэдняя завярнула на аб'езную сьценку і за ёю рушылі ўсе.

— Едуць і едуць, днём і ноччу; і калі той канец!..

— Немцы насядаюць...

Сыгнал да працы ў момант падняў на ногі рабочых. Яны густою сьцяною пайшлі да раскіданай дарогі.

У тым месцы, дзе ляжала ўжо з дзсятка фашын, Рыгор дбайліва сачыў за іх далейшай пракладкай.

Час-ад-часу ён адрываўся ад сваіх, далёка яшчэ ня ясных яму абавязкаў, і для цікавасьці пачынаў спрытнымі ўзмахамі жалызняку выкідаць з канавы цяжкія камякі гліністай зямлі.

— Во-во, так-так!—жартавалі разважныя грабары з Рыгоравай рухавасьці.

УМОВЫ ПРАЦЫ ў дарожным атрадзе мелі свой асаблівы ўплыў на Рыгора. Ён скоро звывыкся са сваімі абавязкамі старшага рабочага, але доўга ня мог пагадзіцца з акаляючымі ўмовамі. Пецярбург не пакідаў хваляваць яго нутро. Рознастайныя вобразы сталічнага жыцця напаўнялі Рыгорувы ўспаміны. Думкі дзень-у-дзень адрываўліся ад зялёных абшараў поля і несліся ўсыяж стальных рэек да вуліц шумнага гораду.

Як пасуваецца развіццё рэвалюцыйных настрояў сярод рабочых.

Што там сталася з Анікеем Кузіным?

Якава доля Якава Піса?

Ці не перамяніў сваіх поглядаў Міхась Камар?

Ага! Вось з Каралем—цікава—дабраўся стары да Пецярбургу, ці мо' па дарозе?..

А Ліба са сваімі калекамі—няўжо ўсё яшчэ езьдзіць у Народны дом паказваць ім шумлівы, рэзвы натоўп бесклапотнай моладзі?.. Ці мо' ўжо яна на фронце?

Газеты прыносяць шмат цікавых вестак з грамадзкага жыцця.

Ды ці ўсяго гэтымі надрукаванымі ў газэтах весткамі абмяжоўваецца сталічнае жыццё? Ня можа таго быць! Паварот у развіццё вайны быў далёка не ў карысць патрыятычных ляжэнтацый.

За імі таілася рэвалюцыйная трывога. Ад яе нельга было схавацца нідзе, нікому. Яна раджала страшныя легенды і нячуваныя чуткі. Разыходзячыся ва ўсе канцы Расіі, гэтыя легенды і чуткі расьлі і ўскладняліся, сеючы праменныя надзеі.

Нявольны былі ад іх і Ступкі.

Нясупынны праезд бежанцаў нёс з сабою страшэнныя жахі разбурэння краю. Усё настойней гутарылі пра мобілізацыю другога чаргі ратнікаў апалчэння другога разраду. Дзень-у-дзень рэшткі мужчынскага насельніцтва мястэчка, двара і бліжэйшых вёсак дзесяткамі накіроўваліся да конторы кіраўніка работ, шукаючы заховы ад фронту. Кожны дзень дарожны атрад папаўняўся новымі людзьмі. Гэтыя людзі ня скрытна лічылі сябе выбаўленымі ад небяспекі і сваю радасць укладалі ў працу для тае-ж вайны. Тыя, каму адказвалі ў канцылярыі кіраўніка, шлі

ў двор, лавілі тэхнікаў, дзесятнікаў, старшых і радавых рабочых з атраду, умольваючы іхнай дапамогі ў прыёме ў атрад.

Шчыльнае сутыкненне з непасрэднымі праявамі ваеннай завірухі ў спакойнай вёсцы перавала Рыгора. Ён не знаходзіў тут жаднае спробы супярэчання яе гібельнаму разгортванню. Знаходжанне каля фронту дазваляла наглядаць жывы вобраз адступлення цэлае краіны.

На зялёных нівах з буйнымі ўсходамі ярыны, з густым жытам, на расквітнеўшых паплавох—ня гулялі надзейныя ўзрокі земляробаў, Смутнае нявер'е насілася над імі ў хмарах пылу, які днём і ноччу ўздымалі на шляху бежанскія падводы.

На сьценках і межах, што перасякалі ўдоўжкі ды ўператочвабраныя руныя нівы, тупалі адзіночныя, заклапочаныя людзі, болей жанчыны і дзеці. Дбайныя рукі страцілі рукавасьці—яны не цягнуліся да раскіданага каменя, каб зняць яго з нівы і кінуць на дарогу. Неаполаная сьвірэпа жаўціла палоскі шырокалістага ячменю. Часьцей ды часьцей забягала ў збожжа гавяда, топчучы яго, выбіваючы. А папар, забыты плугам, зарастаў густым пырнікам.

Рэдка-рэдка прытуленыя ад леташняга нарогі ўздымалі яго дзярыну...

Людзі з вёсак, з двароў вачасьцілі ў мястэчка. Там пошта, там сьвежыя навіны, там можна агледзецца, як быць далей. Да чаго поле, хаты, праца і клопаты звычайнага дня, калі мо' вечарам, мо' а поўначы ці раніцою на заўтра кінеш усё гэта і—у дарогу.

Сям'я ў сьвет, а задалельг гаспадар—на вайну. На вачох выразны прыклад. Ехалі людзі з-за Вільні, зараз едуць з-пад Вільні. А многія з іх, напэўна, не чакалі таго і аралі папар, кляпалі косы, магчыма, раўнялі ток у гумне.

Для каго і навошта?

Навошта гэта тады, калі ночы спакойна не прасьпіш, каб не паглядзець дзесяткаў раз у акно.

І ноч-у-ноч цёмнае неба, выдае надыходзячыя жахі: яно прамянее над Ступінскім лесам. З гадзіны на гадзіну чакаеш страляніны. Фронт рухае на Менск.

У газэтах трывога,—большая і страшнейшая ў лістох з фронту.

Местачкоўды штодня бываюць на станцыі і штодня бачаць, як праходзяць паўнютка раненымі санітарныя цягнікі. Нельга ўсяго затуліць ад людзей вайсковымі таямніцамі, цензурай ды прыказамі. Сапраўднасьць прасочваецца ва ўсе куткі, ва ўсе мясьцінкі краіны—паветрам, лёгкім вятрыскам. Яна ідзе, нясу-пынна і пагрозна, выбітымі шляхамі і гасьцінцамі, сьцяжынкамі і межамі... З гораду ў мястэчка, з мястэчка ў вёску, па засьцен-ках, у закінутыя хаткі мясоў.

Гэта робіцца на ваччу Рыгора. Ён сьведкаю, як дваровыя пе-раймаюць яе ў мястэчку і на ўсе лады пераказваюць, абгавор-ваюць на дзядзінцу ў абед, у сваіх мярлогах-кватэрах—вечарамі; нават умудраюцца раннім-раньнем—да працы. Гавораць жанкі, гаворыць моладзь. Гавораць і правяраюць у яго.

Рыгор выпісаў газеты: ранішняю—«Дзень» і вячэрнюю—«Біржоўку».

Атрад трымае цесную сувязь з канцэлярыяй кіраўніка работ. Зносіны паладжаны трыма парамі падвод, якія па некалькі разоў у дзень прамяраюць чатырохвёрставы прагон ад двара да мяс-тэчка.

Пошта ў канцэлярыі кіраўніка не залежваецца, і сьвежая га-зэта прыбывае ў Ступкі а дзевятай гадзіне раніцы. Дваровыя чуюць яе пах, і хто вырве вольную часінку, забягае да Рыгора-вай гаспадыні і ўкрадкі зазірае ў дробны газэтны шрыфт.

Вечарамі Рыгор перачытвае навіны жадным да іх дваровым. Тыя слухаюць і зьвяраюць са сваімі, што пачулі ў мястэчку, на станцыі, ад бежанцаў.

Газеты многае крадуць—у гэтым упэўнены ня толькі муж-чыны, а і кабеты. Газеты пазыняць і тое, што ведаюць. Якая ка-ламуціца ў сьвеце!

Вайна на ўвесь сьвет, а нечага хаваюцца!

Вайна на вачох мільёнаў, а нешта скрадаюць! Драпежнікі, забойцы! Гы-ы-ых! Злосьць стыне і туліцца перад небясьпекай.

У дварэ, на службе, парабкамі, семера ратнікаў апалчэньня другога разраду. Усё сямейныя, усе маюць цесныя, смуродлівыя кватэры, усе з дваццацігадзінным працоўным днём,—але ўсе шкадуюць гэтых агрызкаў з панскага стала. Яны востра ціка-вяцца вуснымі навінамі, бо ня вераць газетам: навошта хаваць—у Смаленску ідзе мобілізацыя. Адзін з іх, нават, бачыў, як пар-тыю мобілізаваных адпраўлялі ў Менск, а можа і на фронт. Го-о!

запэўнена гавораць уголас, што абучэньне ідзе два месяцы, а там?.. Што перад «тым» дваццацігадзінны працоўны дзень у двары?

Шкадуюць двара і тыя, хто адправіў мужа і бацьку на вайну, а сам жыве на адну ордынарыю. З павевамі халадку на сэрцы—глядзяць усе дваровыя на гасьцінец, божкаюць і пацешваюць плячыма! Гэта-ж ім прыдзецца зьбівацца на агульнай падводзе ў шчыльна сплечены ланцуг напалоханых бежанцаў. А ў каго ды ня будзе на чым вывесьці свайго мізэрнага скарбу—хто адчуе тых умоўнасьць, паспагадае і прыме да сябе на воз?

Зараз яны ўчапіліся ў двор рукамі і нагамі, прытуліліся разыюшаным нутром ды калоцяцца, каб не адарвацца ад прыгоннае працы, ад вяковых, пераданых бацькамі і самымі перажытых эдзэкаў панскае пагарды, глуму, толькі-б застацца!

Бежанства жахлівей!

Бежанства—гэта доля бадзяті, абрачомага на маркотнае вандраваньне, на бяспрытульны рух у неабмежных прасторах, сьцісла атуленых голадам, хваробаю, сьмерцю.

«Што чутно ў атрадзе?».

Атрад—надзея. Атрад—апора.

Возьме рушыць—знача грунт затрасецца і ўпадзе ў бяздоньне.

Упраўляючы жартуе.

Яму што за бяда!

Зараз ён пан.

Гаспадар—той у Варшаве.

Немцы захапілі Варшаву,—а двор на апецы ўпраўляючага.

Во-а, штотыдзень у Менск і з Менску.

Прыдзе час—сядзе і куды-хоць!

Упраўляючы бесклапотна апавядае пра жыцьцё ў Варшаве пры немцах.

Ён нейкім чынам атрымоўвае лісты!

Дваровыя ненавідзяць упраўляючага і ня вераць яго словам.

Яны бачаць, што вайна паном ня страшна. Ёх пан вазіў прошы ў варшаўскія банкі—зараз на іх корміцца. Ёх пан не ваюе, ня пойдзе на вайну і ўпраўляючы. Чаму-ж парабком павінна ісьці?

Мо' Рыгор, мо' Павал, мо' Якаў Бросьня—хто-небудзь вжа-ліцца над сям'ёю, маладымі мужчынамі і ўстрэміць іх у атрад?

На гэта ня кідаюць спадзяванца іх жанкі, паглядаючы ў вочы гэтым шчасліўцам.

Рыгор абядае, радзіцца з Паўлам. Той просіць Якава Бросьню. Разам едуць у мястэчка да Провава, кіраўніка работ дзесятага атраду.

Але Яўгену Проваву прыйшла папера, што ўпраўленьне атраду выпрасіла ад начальства дармовую сілу—палонных.

Хутка ўжо, хутка партыя іх наведася Стулкі.

Платны склад рабочых будзе змяняцца.

Маладзіцы, жанкі і мацярыкі гэта адчуваюць. Яны бачаць па настроі атраду. Ужо радзей пяюць песьні рабочыя, пакідаючы працу. Але ўсё-ткі, а, часамі, яшчэ...

— Панкі!

Рыгор судзішае, сьціскаючы сэрца.

Сем парабкоў!

Ды ці ў іх справа?

І перад ім праходзяць сотні здаровых гвардзейцаў, што бачыў у Пецярбурзе ў дні мобілізацыі. Перад ім першыя эшалоны раненых на Ліцейным, раненыя ў справоджаньні Лібы. Далей—бежанцы на Знаменскай, бежанцы на станцыі Дно, бежанцы вось ужо месяц ня сходзяць з ваччу на тасьцінцы паўз Стулкі.

Сотні, тысячы, мільёны...

Забітыя, раненыя, выпнаныя, зьбітыя з роўных шляхоў жывьця, разьлюшаныя жахамі.

Сьвет і Расія!

Расія і Смагін!

Смагін—Сілцы!

Далёкія і свае!

Караль і маці!

Маці—пылінка ў завірусе.

Куды яе вецер занясе?

Якая яна з тысячы вось тых кабет, што сядзяць на падводах муміямі, згорбленыя, сасмагшыя, запыленыя?

Ідзе за возам?

Сёмка зжаліўся і вяве разам з Волькаю, з малым дзіця-нём, з пажылымі бацькамі?

Шэрая, крывая птаха над галавою ляскоча драпежнаю дзюбаю—

Аэроплян над Ступкамі!
Рыгоравы думкі нясуцца ў сіняе неба.

VII

ТО БЫЎ ДЗЕНЬ, якіх здараецца мала. Здавалася схожы з іншымі—і ўсё-ж далёка інакшы. Дзень, якога ня хочацца канчаць, за кожную хвіліну каторага трымаешся, як за ратунак.

Празрысты, поўны незьясьнёнага хараства.

У зялёным, раскошным полі гудзела нясьціханая музыка жыцця, росквіту.

Сонца, як эрэдку—малочным кругам у сінім небе.

Пералівы чысьцюткага паветра—ядранага, смалістага, праятага салодкім водырам вытрыманага мёду.

Заварожаная нярухомасьць, цяплыня, як у пярыне.

Атрад на адпачынку.

А восьмай гадзіне на дваровым дзядзінцу прайграў гармонік. Вясьля мэлэдзі пацягнуліся срэбранымі пацяркамі ў бок мястэчка.

З рэзвай лутаркаю, пад закрасаю сьпеву—пяцёра маладых накіравалі да станцыі. Іншыя тупалі па дзядзінцы, аглядаючы будыжкі, сад, усё тое, што сотні разоў бачылі, прыгледзеліся, але што ў дзень адпачынку, у гэты прыгожы дзень—інакшае і цікавейшае.

Упраўляючаму падалі пару стаенных—ён едзе да Ступак, бярэ з сабою аканом. Дваравыя з рабочых і парабкоў—пехам, але таксама ў мястэчка.

— А ты, Рыгор, ня думаеш?—пастукаў Павал.

— Чаму-б не пайсьці крыху пазьней?

— А зараз?

— Што там зранку рабіць?

— Тое, што і пазьней. Газэту сьвежую прачытаеш.

— Не астыне...

На гасьцінцы, куды глядзеў Рыгор, грукалі падводы. Наглядалася назвычайнае ажыўленьне. Хтосьці зваў каго ці лаяўся—густое, мяккае, як вата, паветра скрадала выразнасьць гукаў.

Рыгора цягнула ў поле, да гасьцінцу, да леса, у якім ён бываў пры абавязках, але ня бачыў вольным.

Можа ўдваіх, калі-б Павал захацеў? Пазваць?

Ужо ён падняў руку, каб пастукаць, і невядома чаму—не зрабіў гэтага.

Павал угледзеў праз акно, як Рыгор заходзіў за платы сада. Перш намерыўся пукнуць, пасля перадумаў—авось вернецца. Ён некалькі разоў, пакуль сабраўся выйсці з пакою, паглядзеў у акно—Рыгора ня бачыў.

Той пераходзіў грудок напрамкам да гасьцінцу, калі Павал апынуўся пры выхадзе на поплаў.

Ціхая, разважная хада Рыгора астудзіла Паўлаў настрой нагнаць таварыша.

Ён круга павярнуў назад і ўжо зараз-жа ехаў з тэхнікам у мястэчка.

На тым месцы, адкуль вярнуўся, яны ўдваіх паглядзелі ў бок гасьцінцу, паўз грудок. Адтуль ехала пара падвод з будамі—ні то балаголы, ні то старцы.

Едуць—няхай сабе едуць,—мэрам-бы гэтак і трэба, ні тэхнік, ні Павал не зацікавіліся. Але з мосту праз рэчку, калі адзін з іх адварнуўся да двара—угледзеў за вазамі чалавека, дапамінаўшага Рыгора.

Паказалася?

Так, то быў Рыгор. Ён праводзіў да двара, на пастой, а мо' і на пераначоўку падводу свайго таварыша-земляка—Сёмку Загона. Сёмка з сям'ёю ехаў у бежанцы. Другі тыдзень у дарозе.

Хто думаў яго стрэць пад дваром Ступкі?

Рыгор дзівіўся, як звычайна, ад нечаканасці, калі пазнаў у змардаваным, пахудзелым, ссутуленым не па гадох пастарэўшым селяніне—Сёмку. Не хацелася верыць, як той знаёмым голасам запытаў у яго адгону да Воршы. Рыгор адказаў і зрабіў крок каб пайсці да лесу, куды ішоў, але недаверана спыніўся. У гэты момант, адстаўшы ад воза, Сёмка спыніўся і ўпарта паглядзеў на яго. Адначасна пазналі адзін другога.

Сёмка паклікаў Вольку, і іх падвода вылучылася з доўгага шнура бежанскага абозу.

Стрэча з Рыгорам легла на іх тварах адбіткам радасці. У гэтай радасці зніклі на момант і тыя сумныя весткі, якія вёз Сёмка Рыгору.

Толькі тады, калі яны заварочвалі ў двор, Сёмка, між іншымі навінамі, паведаміў таварышу:

— А тры дні таму, як пахавалі тваю маці.

— Маці памерла?!

Рыгор спалохана прабег вачыма па заседжаным возе—так, мацеры ня было. Ён пачуў, як зьлева пад жукеткаю стала душна і цяжка. Частыя стукі кранутага больлю сэрца разьлівалі душную ўтому па ўсёй яго істоце.

Цёмныя кароны ліп раптам затулілі святлыя вокаглядны праэрыстага дня.

— Такі памерла?

Сёмка спападліва ў агульных рысах пераказаў Рыгору трагедыю двух сьмерцяў—Рыгоравай мацеры і свайго бацькі—і паглядзеў таварышу ў вочы,—яны туманіліся слязьмі.

— Тыфус!

— Хварэла?

— Проста дзіва ды годзе—тры дні! Якісьці асабліва востры і цяжкі.

У Сёмкавым голасе яшчэ не загаіліся болі страты, якая танула ў агульным яго горы.

— Вёрст за дзесяць да Менску пахавалі. У маладым хвойнічку, гэтак крокаў дзесяць ад тасьцінцу... Успамінала цябе і плакала, горка і зацяжна плакала... Волька! Цёткі Стэпы куфэрак на возе?.. Пакінула, што мела, нам... Паглядзіш...

Падвода ўяжджала на дзядзінцу, а Рыгор з таварышом мінаў другую палавіну сада.

— Памерла! Небарака!

— Так, нічога не парадзіш!

— Вядома!

Падыходзячы да спыненай падводы, яны ўбачылі, як Волька разгортала шырокую хустку, якую некалі Рыгор прывёз мацеры з Рыгі.

Пабітая на краты, яна пярэсьцілася рознастайнымі фарбамі турэцкіх дэсэняў.

— Во гэта, памятаеш, Рыгор, хустка з Рыгі?

— Бяры на ўспамін, Волька. «Куды-ж мне гэта!»—казала старая.

— Няхай ляжыць, цётка зносьць!—абярнуўся Рыгор да Сёмкавай мацеры.

Волька згарнула хустку, прыгладзіла і на ўзамен вынесла з куфэрка іншыя рэчы.

Старая глядзела на Рыгора і горнілася.

— Прышлося, сынку, што на т у доме не пахавалі. Якія мы няшчасныя! Гэта-ж Хведар мой, ці-ж бы іншаю парою ня мог яшчэ гадоў з пяток пажыць? А то-та жа...

Волька суцяшала:

— Кіньце, маці... Вось яны памерлі—то спакайнейшымі будуць. Ці ня лепш, падумай, чым валачыцца па гэтым сьвеце?— Рыгор не малы, ды ня то, каб у нядолі... На ліха казана гэта жыцьцё ў наш час...

Развагі жанок не змяняшалі Рыгоравай страты. Думкі пра мацэру адцягалі яго ўвагу ад узнятага абгавору бежанскага становішча таварышоў. Галава адказвалася працаваць: пляны, што раптам узьнікалі, раптам-жа бязьсьледна гінулі.

Бясспомачнасьць у дачы паратунку таварышам нэрвавала і яшчэ болей дратавала Рыгора.

— Едзем, а куды—губімся!—скардзіўся Сёмка.

І ў гэтай яго скарзе ўтрата бацькі атульвалася маўчанкаю. Страшным жахам нясло ад змучанай сям'і, зьезджанага каня, з высахлых і зьбітых калёс, з слабенькіх драбінак, напакаваных рэшткамі доўгагадовага набытку.

— Што мне ім парадзіць і чым пасобіць?

Рыгоравай думкі наступова вызвалаліся з полану першых уражаньняў ад сьмерці мацэры і разьюшана віліся вакол глыбейшай трагедыі жывых. То-ж былі лепшыя і шчырэньшыя яго сябры... То былі...

— Усё-ж вы думаеце нешта, калі кіруеце на Воршу?

— Дарога ідзе на Воршу і мы едзем на Воршу. Ня ехаць-жа на Вільню! А за Воршаю?

— Ну, мне-ж хтосьці казаў... Гэлін бацька?—што сілкоўцы...

— Вось, братка Рыгор, гэта-ж падумаць—Гэля?

Волька спагадліва паківала галавою.

— Бывала, столькі рэзвасьці ў дзяўчыны, столькі жыцьця! Бывала...

Вольчын сказ на момант спыніў далейшую гутарку пра наступнае, і вобразы бесклапотнага мінулага вярнулі іх да Сідоў.

— Бывала... няма чаго ўспамінаць бывалашняга... Глядзецце, дзеткі, у будучыню...

Саламея азірнула на Вольку...

— Так, частка паехала на Куршчыну. Та, думаеш, ведаем, якavo ім там?

— Ды з коньмі,—гэта-ж на ўсё лета язды!

— А што зробіш... Хоць да Воршы даехаць, не аддаваць-жа каня за бяспэнак. Можна ўдасца, то ў Воршы збудзем, далей—цягніком.

— На Курск?

Сёмка пытална паглядзеў Вольцы ў твар.

— Або я ведаю?—адказала тая.—За людзьмі.

— Можна-б ты параіў што, Рыгор? Ты-ж аднакава, чалавек бывалы... Падумаі братка!...

Волька сказала і настарожліва чакала адказу, зусім няўвераная ў яго збавеньне.

Рыгор задуменна глядзеў на цёмныя кароны ліп. Думкі бязмоцна засядалі ў руцямым лісьці. Мацерын вобраз блытаў іх разгарненны і туманіў горнасьцю. Двуктавая трагедыя шлавала сэрца. Дзе выйсьце?

Раптам, мэрам хто падказаў, перад Рыгорам мігнуў бежанскі комітэт у Пецярубурзе. Як жывы, забігаў кароценькі чалавек.

— Так, я магу вам параіць...

На дзядзінец узьехала падвода. Аглянуўшыся на стук калёс, можна было бачыць, як зьлезшы з воза чалавек прайшоў да кватэры аканомы.

Рыгор кінуў гутарку і пабег яму наўздагон.

— Яўген Віктаравіч, прашу вас!—выпукнуў ён.

Кіраўнік работ азірнуўся на Рыгора, трымаючыся за клямку дзвярэй.

— Я-б вельмі прасіў вас... тут бежанцы, мае добрыя знаёмыя... ці нельга было-б залічыць у атрад? Ведаеце, Яўген Віктаравіч, згінуць людзі—два тыдні ў дарозе. Едуць—а куды?..

— Ці-ж яны адны? Ня ведаю. Упраўленьне мае прыслаць палонных. Цяжка сказаць... Трэба падумаць...

Кіраўнік думаў, паглядаючы ў бок падводы,—Рыгор прасіў далей:

— Можна як-колечы ўсё-такі можна было-б... Буду вам шчыра ўдзячным.

— Падумаю... Бач, зараз мы ўсім адказваем,—паддаваўся кіраўнік.

— Я-б згодзен хоць на сваё месца, Яўген Віктаравіч!

— Кіньце, што вы!.. Трэба падумаць... Няўжо-такі мы ня вымеркуем...

Кіраўнік памаўчаў.

— Я перадам Памыйку.

— Вы зробіце добрую справу, Яўген Віктаравіч!

— Так... Гутарце з Паўлам—няхай пасыла ён мне прыпашытае...

— Дазвольце падзякаваць!

Стук дзвярэй скраў якісьці сказ кіраўніка. Але Рыгор не залежна ад гэтага абнадзеіў таварыша магчымасьцю для яго застанца ў дарожным атрадзе.

Урадаваны гэтым, Сёмка аддаў Рыгору шчырую падзяку і ўжо назаўтра раницаю старанна насіў з лесу на дарогу цяжкія, пахучыя смалою, хваёвыя фашыны.

VIII

— ДЗЕСЯТЫ ДАРОЖНЫ АТРАД, кажаце? Хто яго ведае, які ён—стаіць, вунь, у тым двары...

Вазьніца паглядзеў на седака і шыбчэй пагнаў каняку.

Змочаная за ноч дарога зацягала глыбока ў гразь і каня і жалёсы.

— Няма рады ды годзе-э! Што гэта вайна навывчварала з дарогамі!.. Зарабо-откі-ы, каб іх агонь спаліў!

— Незавідныя, дзядзька, я ведаю.

— Чаго-ж вам у гэтую глуш?

— Справы.

— Цікава, каб ды ў нас былі для вас якія-кольвечы справы. Можа кіба ў госьці да каго?.. А вы ня з фронту, часамі?

— Па дарозе на фронт...

— Эх!

Вазьніца шчыра хвасягнуў каняку.

— Гэтыя маладыя, слаўныя—толькі што жыць, а, чаго добрага... Фронт, каб ён праваліўся скрозь зямлю з тымі, хто яго выдумаў!.. Б-ба-ц—і няма-а! Няўжо вы ахвотна, чуеце?.. Ніо-а-а, малы!

— Трэба памагаць раненым, дзядзька!

— Падмога-а! Як кашаль хваробе...

— Гой, ды што вы такі неймаверны?

— Згубіў, чуеце, усякую веру... Зьняверыцца, камі цябе-э...

Направа-а, там!

З-за грудка паказалася параконная падвода.

— Дарогі, а папрабуй абмінуцца... Направа-а, гэі, там!

Вазьніца спыніўся і пачакаў параконку.

— А сам хвор зьехаць?..

Гэты выгук фурмана з параконкі быў заглушаны новым во-
клікам, які падалі сугалосна двое седакоў на параконцы:

— Ліба Шлёмаўна?

— Няўжо Рыгор Міхасевіч? Павал?..

Вазьніца зьдзіўлена паглядзеў на двух чыноўнікаў з дарож-
нага атраду, якія ўвішна, праз глыбокую грязь, падбеглі да яго
седака.

— Вы ў атрад?—пажартаваў Павал.

— Чаму, непатрэбна вам?

— Вельмі рады, але скуль так неспадзявана?

— Угадайце!—засьмяялася Ліба.

— Гэта цяжкая рэч!

— Ну куды-ж вы?—пацікавілася яна.

— Паўла адпраўляю ў Менск!—адказаў Рыгор.

— У Менск? Гэта-ж з якою мэтаю?

— На службу. Усадзіў мяне ў атрад, а сам уцякае.

— Сур'ёзна? Дык чаго-ж я заяжджаю ў мястэчка?

— А вы?..

Гулкі сьвісток цягніка, што падыходзіў да станцыі, прарэзаў
вільготнае паветра, разьляцеўшыся далёка навакола.

— Едзем хутчэй!—пазваў фурман з параконкі.

— Як я шкадую, Ліба, што так здарылася!

— Вы-ж можаце... Тым лепей, калі вы будзеце ў Менску..

Вярнеце, дзядзька, на станцыю...

— На станцыю? Як-жа з платаю?

Вазьніца завярнуў каянку і павхаў сьледам за параконкаю.

На станцыі яны толькі-толькі пасьпелі купіць для Паўла
білет.

Ён нават не пасьпеў па-людзкі разьвітацца.

— Ну-ж я ня думаю, што Паўлаў ад'езд вас верне назад, ня
даўшы адведаць мястэчка?

— Я і сама ня ведаю, што зрабіць. Мая цётка... Ці яна ў
Ступках, ці не... хто яе ведае...

— Чарговы цягнік не раней як а другой па поўначы, так
што, я думаю...

— Няўжо?

— А вы думалі?

Рыгор расплаціўся з вазыніцаю і на параконцы вярнуўся з Лібаю ў мястэчка.

Пачынаў цярусіць дробны дожджык. Разьезджаная дарога тапіла калёсы. Усё-ж пара моцных коняў не зважала на вязкасьць і ўподбежкі несла цяжкую ваенную каламажку.

Калі яны абмінулі ўзгорак і пачалі спускацца да мястэчка, Рыгор аднавіў на нейкі час замоўкшую гутарку:

— Я-б прасіў вас, Ліба, пераначаваць; навошта вам ноччу ехаць?

— Гэта відаць будзе прыехаўшы... Тут-жа жыве якаясьці мая цётка...

— Усё-такі жыве?

— А вы думалі я да вас ехала? Я ехала да цёткі...

— Я нічога ня думаў, паверце! Вас прыезд мяне больш узрадаваў, ніж здзівіў. Каб я меў сілу... ці правы... я-б вас, Ліба, не адпусціў адгэтуль...

Яна пыталына ўталопіла колкі ўзрок у абліты ласкаваю ўхмылкаю Рыгораў твар. Бэзавы пах парфумы заказлыгаў у яго носе.

— Вы праўду кажаце?—наводна запытала Ліба.

— Што думаю, тое і кажу...

— А, прызнайцеся: хоць калі думалі, што мы з вамі можам спаткацца пры гэтых абставінах, як зараз?

— Ніколі... І тое, што гэта здарылася, дзякуючы вам, мяне глыбока кранула. Я адчуваю ў вас блізкага сабе чалавека... За апошні час, Ліба, я многае перажыў. Толькі два месяцы мінула, як мы з вамі разьвіталіся на вакзале, а ў маім жыцьці—шэраг буйных здарэньняў. І цяжэйшае з усіх—сьмерць мацеры... Тыдзень таму якраз, як выпадкова напатканы зямляк, мой лепшы таварыш, прывёз мне гэту вестку. Бедная ехала ў бежанцы, поўная надзеі ўгледзець свайго сына, а тыфус—рраз—і гатова! Таварыш схваў яе ў дзесяці вёрстах ад Менску, пры дарозе... Вестка гэта балюча раніла маё сэрца—шкада кабеты! Шкада, ведаеце, Ліба, ня толькі як мацеры, а і як чалавека. Яна ў мяне была добрым, адзімлівым, шчырым сябрам. Жыла мною, цярылася з-за мяне, ганарылася, надзеялася... І раптам... Мулкая думка не дае супакоіцца...

— Я вам таварыш па няшчасці,—даўшы выказацца Рыгору, адрывіста праказала Ліба.

Яе роўны голас зычэў адбіткам растрывожанага Рыгорам смутку.

— Я вам спагадаю, бо толькі-толькі сама перажыла падобную трагедыю... За тыдзень да выезду з Пецярбургу мне паведамлілі страшную рэч... пра нагальную смерць бацькі. Стары збіраўся ехаць да мяне і, пераходзячы чыгунку, папаў пад цяжнік. Няшчаснаму адрэзала абедзве нагі—не пасыпелі данесьці да больніцы, як ён памёр. Вы не паверыце, што са мною рабілася... Я думала... Смерць бацькі перавярнула ва мне нутро... Цэлы тыдзень хадзіла я як сама не свая... Бацька—гэта-ж бацька!

Аднак, нічога не парадзіш—мушу жыць без яго...

— Так... Мусім жыць—падобныя трагедыі ня мінучы...

Пад уплывам гэтых размоў яны крыху пасядзелі моўчкі, бясцёпкаўна разглядаючы замочныя гароды і рэдкія мэдзі нядаўна зжатага жыта.

— Засхаць у мястэчка ці проста ў Ступкі?—запытаў фурман.

— Вы хочаце спыніцца ў мястэчку?—запытаў Рыгор Лібу.

Тая падіснула плячымі і адказала:

— Каб я ведала, што знайду цётку...

— А адас маце?

— Зразумела... Чаму-ж бы я ехала тады?..

Яна дастала запісную кніжку і сьпешна пачала чытаць карандашныя нататкі. Фурман спыніў коні.

— Можна паабедалі-б?.. Але і з гэтым уладзім у Ступках, калі вы...

— Добра, едзьце, куды хочаце,—хаваючы кніжку, згадзілася Ліба.

— У Ступкі!—вялеў фурману Рыгор.

Той моцна тузануў лейцамі і крута павярнуў налева.

— Сто-ай!!—пачуўся гучны воклік засаб некалькіх чалавек.

Насустрач ім ішлі салдаты. Фурман зьвярнуў да бліжэйшага двара, каб вызваліць вуліцу.

Напрамкам да двара ўся вуліца, да яе загіну ўправа, была занята шэраю гушчаю салдат. Пастроеныя па шэсьць у шэраг, яны формавалі шырокую густую колёну. Рытмічныя ўдары цосень ног адбівала моцныя важкія гукі. Смуглыя абветраныя твары, часта барадатыя, маршчыністыя таілі ў сабе плякучую

крыўду на тых, хто адарваў іх ад сямей, ад зямлі і саракагадо-
вых гнаў на забой. Цяжкая амуніцыя давіла на іх пудоваю вагою,
зв'язваючы рух. Вільготнае паветра не астуджвала разгарачаных
утомаю твараў, па якіх рагамі сцяжкаў пот.

Па ўзбоку салдацкае колёны, на некаторым адгоне адзін ад
другога, ехалі вярхом на конях здаровыя, сытыя командзіры.
Кожны з іх праводзіў суворымі ўзрокамі крайнія рады салдат.

Многія з командзіраў азіраліся на падводу, на якой сядзеў
Рыгор з Лібаю.

Белая касынка Лібы, з-пад якое выглядаў чысты здаровы і
прыгожы твар, выклікаў гасьцінныя ўжмылкі.

Калі з завароту вуліцы паказаліся апошнія шэрагі салдат,
шэрады гучна заспявалі.

Раптоўны сьпеў устрывожыў коняй, якія крута рвануліся і
галопам панесьлі Рыгора з Лібаю. Фурман мог іх утрымаць
толькі на выездзе з мястэчка, куды чужь-чужь даходзілі заглу-
шаныя зыкі салдацкае песьні.

Напалоханая шудам коняй Ліба моцна трымалася за Рыго-
раву руку.

— Някай-бы беглі, калі маюць ажвоту,—падаў Рыгор фур-
ману:—дарога адкрыта.

— Што вы, што вы, Рыгор!—пераняла яго Ліба.—Мяне
затрасло да болю.

Пабялеўшы Лібін твар сьведчыў за праўду яе слоў.

— Няўжо-такі?

— Можна таму, што ўжо даўно ня ездзіла на падводзе...
Бедныя салдаты! Хутка многія з іх вернуцца калёкамі, абруб-
камі...

— І вы будзеце вадзіць і хпа вуліцах Менску, выклікаючы
агульную спагаду.

— Другія-ж... а колькі ня вернецца?

Коні ўзыходзілі на гарбаты мост пад далёкія водгукі музыкі,
якая даходзіла з мястэчку.

— На вайну, як на баль...

— Трэба скрашаць будучыя жахі...

Выгляд двара, як стройнае густое купкі лесу, прымацаваў да
сябе Лібіну ўвагу.

— Вам тут ня нудна, Рыгор?

— Некалі нудзець... было дагэтуль, а далей... Шкада, што Павал выехаў.... Я блізка з ім зжыўся, люблю яго, як таварыша і чалавека...

— Вы добра адносіцеся да таварышоў, Рыгор. У кожным вы бачыце чалавека—гэта ваша дадатнасць... Можна яна так прыцягае і мяне да вас...

Лібін сказ павярнуў да яе спакойна ісядзеўшага Рыгора.

— Ня верыце?—усміхнулася Ліба.

На хмарным небе вызначылася мясьцінка сіняга лазурку. Украдчывае праменьне правяло яскравымі касьнікамі ўпапярок дарожкі, якою яны ехалі.

І гэтыя сонечныя касьнікі дапаміналі сабою белую скацятку, засланую на ўрачыстай бяседзе.

IX

МАЛАДАЯ ГАСПАДЫНЯ, у якой Рыгор кватараваў і харчаваўся, адчыняла дзьверы, калі фурман спыніў коні.

— Бач, як добра—ухітрыліся абмяняць Паўла на прыгожую паненку!

— А што-ж, хацелі-б, каб дарма зьездзіў на станцыю, блізкі сьвет?

Маладзіца залілася рэзвым здаровым сьмехам.

На іх глядзела чарада дваровых, якія тут-жа сядзелі на бярвеннях, занятыя гутаркамі.

Некалькі пузатых, замурзаных малых, з хлебам ды ападкамі яблык у руках, падбеглі да воза. Яны пужліва паглядзелі на Рыгравыг блішчастыя эполеты і гузікі ды сарамліва адварочваліся ад узрокаў Лібы.

Можна коні распрагаць?—запытаў фурман, калі Рыгор паказаў Лібе на адчыненыя гаспадыняй дзьверы.

— Мне яны больш не патрэбны.

Мальбя спрытна пачапляліся на воз, тулячыся ад фурманавай увагі.

— У вас можа хопіць абеду для нас дваіх?

— Ды ўжо-ж... буду шукаць... Ці-ж можна сястроу пакінуць галоднаю!

— Вы не маракуйце, што нарабіў вам клопату.

— Дайце рады—падумаеш, клопат! Ня ўразыце, барышні!

Цесная парабкоўская хата дзівіла Лібу сваім доглядам і прытулкам.

На стала лежала белая сурвэта; ложка, што стаў у другім кутку, ня ўспуаў бялізнаю прасьцірадла і брыжастымі навалачкамі на высокім стале падушак. Чыстыя ўслоны суседзімі з трыма чорнымі венскімі крэсламі. У мыцельніку туліўся невялічкі буфэт, чаму на ўслоне ня відаць было ніводнае пасудзіны. Тры невялікіх акенцы былі ўстаўлены рознымі вазонамі. Між ложка вялі дзверы ў пакоік, што займаў Павал.

Рыгорава малюпактая каморка мела войсьце в яшчэ меншых сенечак.

— Заяжджалі ў мястэчка?—пацкавілася гаспадыня, падаючы абед.

— Не!

— Чамуж такі? А то-ж нядаўначка прайшло столькі салдат!

— Мы стрэліся з імі пры выездзе з Вакзальнае вуліцы.

— Якія харошыя мужчыны! Стройныя, маладыя і—на вайну! Ніяжо ім хочацца ісьці?.. Як вы кажаце, сястрыца?

Ліба мякка ўхмыльнулася гаспадыніным словам.

— Хто вайну любіць!..

— Ой, не кажэце,—перамяніла голас гаспадыня:—вось няхай вам скажа наш упраўляючы. Яму вайна—масьленіца. Праз вайну ён стаў панам. А што вунь вычварае ў Менску сын упраўляючага! Уся справа дастаўкі войску сала і круп знаходзіцца ў яго руках. Вы ня ведалі?

Яна паглядзела на Рыгора.

— Так, вайна для паноў і фабрыкантаў—масьленіца...

— Дазвольце падзякаваць за абед... Але ў мяне яшчэ да вас маленькая просьба...

— Прашу вас!.. То-то і ёсьць, што нашаму брату разбураць, то пану—нажыва...

— Мая знаёмая ня мае дзе пераначаваць—ёй толькі заўтра можна выехаць.

Палажыўшы на прудзях рукі, закасаныя за локаць, у чорных пісагах, з высока падаткнутаю спадніцаю, гаспадыня тасьцінна сьмяялася, упарта гледзячы на Лібу.

— У сене, хіба? Ха-ха-ха!..

Тут-жа яна павярнулася да дзвярэй у бакоўку, расчыніла іх і дадала:

— Во-а! Калі вы прагоніце ад сябе—у яе распараджэньні Паўлаў пакоік.

Ліба папрасіла выбачэньня.

— Я вельмі рада вас мець сваім госьцем. Хоць тыдзень жывеце ў нас... Я так Рыгора паважваю, што мне яго знаёмыя...

Стукнулі дзверы і ў хату ўвайшоў Сёмка. Угледзеўшы Рыгора з Лібаю, ён моўчкі і нерашуча спыніўся каля парога.

— Да мяне?—запытала яго гаспадыня.

— Няхай будзе да ўсіх,—знайшоўся ён.—Я думаў пазычыць у вас... ды жонка сама зойдзе...

— Вось гэта той, хто прывёз мне вестку пра сьмерць мацеры. Мой таварыш Сёмка... Быў у мястэчку?

— Паленаваўся цягнуцца,—адказаў ён і паглядзеў на Рыгора.—Заседзеўся на месцы і нібыта той... Усё яшчэ адпачываю ад дарогі.

— А дарога даўгая!

— Каб хаця ды на гэтым скончылася! А чаго добрага, праз які тыдзень-другі зноў зьбірай манаткі і айда-а... Тады яшчэ новы клопат: замест каня—давядзецца на сябе несці тое, што ёсьць...

— Ды ці ліха ім! Няўжо-такі немцам ня будзе супынку,—разважала гаспадыня.

Калі ўсе ўчацьвярых пакінулі памяшканьне, на дзядзінцы іх стрэла Волька.

— Пашлі дурнога, а за ім другога,—прывітала яна Сёмку.

— Што ты злуешся—жалезца згубіла?

Волька раптам супакоілася—уэрк Лібы разагнаў яе сярдзітасьць.

— Вось пазнайцеся лепш з сястрою,—запрапанаваў Рыгор.

— Волька зрабіла крок наперад і працягнула Лібе каравую руку:

— Твой госьць?—абярнулася яна да Рыгора.

— Як бачыш...

Гаспадыня вярнулася ў хату, а яны ўсе разам прайшлі дзядзінцам да выезду з двара.

— Вы ў мястэчка?—запытаў Сёмка, павяртаючы назад.

— Дзе там! Хаця-б да рэкі,—адказаў Рыгор.

— Пажадаю вам весела правесьці час!

Усьмешка Лібы была адказам Сёмку.

— Шкада мне яго!—праказаў Рыгор, калі яны адышліся на тоні ад дзядзінцу:—Слаўны чалавек і мусіць пакутваць. Яшчэ добра, што ўдалося ўстраміць яго на працу ў атрадзе, а то-б...

— Вы сапраўды накіроўваеце ў мястэчка?

— А вам-бы хацелася?

Ліба адмоўна кінула рукою.

— Як лёгка дыхаць! Давайце завернем направа... Што за дзіўны абраз!

Перад імі расьцілаўся шырокі абшар поплаву. Маладая атава пералівалася ў ваччу руцянаю зеленню. Жаўцеючае збожжа прагна лавіла ўзьнятымі каласамі сонечнае праменьне. Прысады і пералескі, што праразалі ровень палёў, карункавалі іх багатыя ўбёры.

На небе блудзілі рэшткі нядаўных хмар, адыходзячы да чорных граніц небасхілу. Прамытае паветра пахла спелаю яр'ю і соладам гвасьдзік.

Неспарушнасьць вады ў рэчцы сьведчыла пра надзьшоўшую ўрачыстасьць другое паловы дня.

Рыгор з Лібаю бязмоўна ішлі між дваровага саду ў бок нявысокіх кустоў пры рэчцы. За імі нёсься нясьціжаны стук калёс з захаванага ўзгрудкам гасьцінцу.

— Жывучы ў горадзе нельга сабе ўявіць вось гэтага хараства... Няпраўда мо', Рыгор?

Пруткая рука яго прыгартала да сябе стройны стан Лібы.

— Праўда.

— Я ўспамінаю Смагін і вечар, калі мы вярталіся з мітыngu... Мне так хацелася, Рыгор, гутарыць з вамі, але вы здаваліся мне... недаступным.

Ён паглядзеў у Лібіны вочы.

Дзяўчыннін узрок гарэў маладою прагаю ласкі.

— Сядзем вась на гэтым грудку...

Рыгор разаслаў жукетку.

— Калі ласка!

Лібіна касынка зьехала на шыю і чорны букет валос разбэрсаўся па яе плячо.

— Сядайце тут... Бацькі ня ўбачаць...

— Так, у мяне ўжо некаму глядзець...

Абое нейкі час памаўчалі.

Ліба разуважліва кінула ў рэчку пару лісткаў малачайніку. Лёгкія кружкі чужь прыметна заварушылі срабрыстую верхню вады. Блудлівыя мошкі апалі на скінутыя для іх масткі.

— Ведаеце, Рыгор...

Напружаная ўвага зрабіла яго спакойней вады.

— Вам ня цікава?

Рыгорава галава шчыльна падблизілася да Лібінай.

— Прашу вас, Ліба!

— Кіньма на вы... Мы не настолькі чужы в... каб астуджаць наша сяброўства.

— Ты праўду кажаш...

Наступная хвіліна запоўнілася зацяжкім пацалункам...

— Ты прыедзеш у Менск?

— Буду прасіцца... Мне, наогул, тут сумна аднаму...

— Аднаму?..

— Бачыш... я зжыўся быў з Паўлам... А Сёмка?.. Сёмка...

Не, Сёмка быў-бы...

Рыгор адчуваў надыхоўшую цяжасьць гутарыць. Язык прыліпаў да гартані і толькі вочы напружана глядзелі ў заваражыўшы яго Лібін твар.

Белая, стройная рука сястры перабірала пальцамі космы яго ўскудлучаных валасоў. З-пад шэрага плацця даходзілі зачасьціўшыя стукі Лібінага сэрца.

— Калі-ж цябе спатыкаць на менскім вакзале, Рыгор?

Сетка ценю ад разрослае купаю ліпы пакрыла русую галаву Рыгора.

— Я дам знаць.

— Дасі? Ня хлусіш?

Рыгоравы губы кранулі вышуку чырвонае пчакі дзяўчыны. Іх адняў гулкі стук конскіх капытоў па мосьце.

То вяртаўся ў двор ўпраўляючы.

Яны адвярнуліся к дарозе.

— Пан?

— Упраўляючы. Пана вайна затрымала ў Варшаве.

Ліба агідна сплюнула, а Рыгор расьсьмяяўся.

— Можна было-б апраўдаць вайну, каб ды толькі яна скончыла з панамі...

— Люблю цябе, Ліба, за твае думкі...

— Толькі за думкі?

Жартаўлівы сказ скалануў Рыгорава нутро.

Ён падняўся і працягнуў Лібе руку.

Х

КАЛЯ ВАДАКАЧКІ яшчэ раз мігнуўся ў Рыгоравым ваччу белы кавалачак Лібінай касынікі. Рыгор матнуў шапкаю і адварнуўся да станцыі.

Насільшчык пхаў поўную тачку пасылак. Пяцёра сялян адзін за другім паўзынімаліся з лаўкі і пайшлі з пэрону. У адчыненым акне аднастайна тарахцеў морзэ.

Чыгуначны жандар, выпкннуўшыся з-за рогу станцыённага будынку, сурова паглядзеў на яго і тут-жа зьнік.

На станцыі стала ціха.

«Паеду да кіраўніка работ».

Распэныне ўзняло Рыгора з месца і ён лёгка ачуўся каля падводы, на якой прыехаў сам і прывёз Лібу.

— Едзем!

— У двор?—запытаў фурман.

— У канцылярню кіраўніка работ... Шпарчэй!..

Фурман пагнаў коні. Калдобістая дарога падкідала воз, качаючы Рыгора ў бакі. Але ён не зважаў на трасучку, цалкам аддаўшыся плянаванню наступнага.

Лібін прыезд вызначыў у ім наяўнасьць акрэсленай мэты. Так, Рыгор гэта адчуў учарайнім днём, калі знаходзіўся з Лібаю каля рэчкі. Яна нарадзіла ў ім моцную прагу кіннуць адзінокае жыццё.

Дакуль яго цягнуць, мардуючы чулае сэрца? Зося, Ганна, Наталя... і, нарэшце, Ліба... Ён павінен адзнаць усю глыб перажытага хваляваньня. Яго сьляды ляглі выразнымі адбінкамі ў перачулым нутры. Ліба кранула іх сваёю гарачаю шчырасьцю. За яе вобразам—пустэч, якая сьцірае прамігнуўшыя цені.

Рыгор павярнуўся ў бок станцыі, але яе ня відаць было за местачковым будынкам. Перад ім вокны канцылярні кіраўніка работ адсвечвалі сонечным праменьнем.

«Буду прасіць камандыроўкі... адкомандыроўкі-ы?»

— А-а, Рыгор Міхасевіч? Аджкуль гэта?—спаткаў яго Проваў, калі коні спыніліся перад танкам канцылярні.

Кіраўнік гасцініна, як ніколі да гэтага, глядзеў на Рыгора, працягваючы яму руку.

— Са станцыі?..

— А мне вось трэба было...

Яны прайшлі ў кабінэт кіраўніка работ.

Проваў запрасіў Рыгора сесці...

— Я хачу вас паслаць у ўпраўленьне начальніка работ... У мяне якраз просяць чалавека, якому адпавядацьце вы... Згодны?..

— Рыгор не чакаў пачутага ад кіраўніка і ня ведаў, што яму адказаць.

— А можа вам лепш у нас, тады я з вялікай прыемнасьцю пакіну вас пры атрадзе. Я ўжо падгатоўіў вам падвышэньне... Думайце!

— Так, я згодзен на вашу пропозыцыю паехаць... А калі гэта трэба?

— Бліжэйшымі днямі... Па-мойму, вам трэба гэта выкарыстаць... Бо што вам можа даць атрад? Вось хутка мы перажджаем на новае месца... Надыходзіць восень, дажджы...

— Яўген Віктаравіч! Я ўсяго буду прасіць вас, каб вы не разьлічылі майго бежанца... Вы яго выратавалі, прыняўшы ў атрад...

— Ці-ж гэта можа адбіцца на вашым рашэньні?

— Як-бы вам сказаць...

У кабінэт увайшла высокаяга росту маладзіца. Не зьвяртаючы ўвагі на Рыгора, яна падышла да кіраўніка і штосьці шэптам яму паведаміла. Той згодліва кіўнуў галавою і адвярнуўся да Рыгора.

— Значыць вы згодны на маю пропозыцыю?

— А ўжо-ж, дзякую.

— Тады я данясу ўпраўленьню...

Кіраўнік працягнуў Рыгору руку і хапіўся за пачку папер.

Рыгор выйшаў з кабінэту, шільна раздумваючы над пачутаю нечаканасьцю.

Пропозыцыя кіраўніка работ, яго цёплая ўхмылка ў час гутаркі, спачувальная ўвага да Рыгора і дэвіла апошняга і азадачвала. Рыгор зусім не разьлічваў на гэта. Паслуга кіраўніка па сутнасьці была варта таго, каб яе выкарыстаць, але дачаснасьць яе хавала пад сабою ўсё іншае, што было зьвязана з яго плянамі.

За апошні час Рыгору, урэшце, удалося намацаць грунт і разгарнуць працу сярод рабочых атраду. У гэтым дапамагаў яму і Сёмка. Такіх спрыяючых трапункаў у сваім жыцці Рыгор налічваў нямнога...

Ужо ад'ехаўшы ад канцылярыі кіраўніка работ, ён адчуў поўнае задаволенне паваротам спраў.

Зацягнутае воблакамі неба не перашкодзіла празрыстасці яго настрою. Раскалыханыя думкі хутка пераносіліся з двара на гасьцінец, з гасьцінцу ў Менск, з Менску ў Пецярбург.

Пераплёты вышлыўных у памяці падзей калыхаліся ў яго выябражэнні рознакалернымі букетамі кветак.

Ня глядзячы на цяжкія моманты ў мінулым, жыццё ўхмылялася фарбамі надзей.

Ігра цёмных і святлых плям рознастайнілі Рыгорава жыццё, прыдаючы яму цікавасць.

Стромымі ўступамі праходзіў ён жыццёвы шлях, але змардаваныя сілы папаўняла цвёрдая вера ў моц і сілу працоўных. Цяжкія іспыты, што выклікала вайна, таілі ў сабе пагрозныя нечаканасці. Чым болей заблытваўся клубок ваенных падзей, тым выразней адзначаліся іх вынікі. Рыгор настарожана лавіў калываныя прамадзкіх думак, дыягностуючы па іх размаху і ўхіл надыходзячых падзей.

У даную хвіліну Рыгор адчуваў наяўнасць у сабе багатых скарбаў нявыкарыстанай энэргіі. І толькі глуш запалоханай провінцыі падбівала стромкія ўзлёты яго рызыкаўных намераў.

Тая праца, якую ён пачаў вясці сярод рабочых, поўнасьцю яго не здавальняла.

Зьліты ў адно, гучны стук чатырох конскіх ног па дошках мосту павярнуў Рыгора ўлева; ён паглядзеў усцяж завілай рэчкі і разбегаў ўзрокамі па закаржэлых кусціках алейніку.

Палкае выябражэнне мігам стварыла жывы вобраз Лібы: белы фартух на шэрым плацці, чырвоны крыж на выпуку трудзей і мілая задзёрыстая ўхмылка на чыстым румяным твары.

— З мястэчка, Рыгор?

Апінаючы падводу, насустрач яму ішла Волька. Кроках у двух ад яе бегла замурзанае дзіцянё.

— З мястэчка. А ты—у мястэчка?.. Спыні коні...

Фурман напяў лейцы, і коні сталі.

— Дык-жа дай ты рады; Сёмка напчэнт разьбіў дзеравячнай нагу. Ледзьве прышоў з атраду. Бягу ў аптэку за ёдам і марляй.

— Што ты кажаш? Як-жа так надало яму гэта вробіць? Вось то ўжо справы...

— Рыгорка, не шанцуе мне... Ой, ды як яшчэ мне не шанцуе... Волька працерла кончыкам хусткі заплаканыя вочы.

— Што прыдзецца рабіць—сама ня ведаю... Хадзі, Юрка, сюды,—пазвала яна дзіцяне...

— Дрэнна... Сядай на воз і едзь па што трэба...

Рыгор саскочыў з воза і ўскінуў на яго Вольчына дзіцяне. Волька ўзьлезла на воз, і фурман павярнуў у мястэчка.

— А грошы маеш, Волька?—гукнуў Рыгор.

Яго не пачулі.

«Сапраўды не шанцуе», праказаў ён сам сабе і ўскоранай ходою пайшоў да двара.

Параўняўшыся з садамі, ён стрэўся з падводаю, на якой ехаў тэхнік Бросьня.

— Гэта-ж чаму не зьявіліся на працу?—начальнічым тонам гукнуў ён да Рыгора замест прывітаньня.

— Я мусіў быць па справах у канцэлярыі кіраўніка работ.

— Цікава, якавы вашы справы? Я ўжо чуў пра гэтыя справы.

— А камі-б і так?..

— Вось гэтага якраз і не павінна быць. Ня можна забываць, што вы на вайскавай службе.

— У кожным разе ня вам мне пра гэта дапамінаць...

— Не падабаецца?..

— Разам з вамі.

Рыгор крута павярнуўся ад Бросьні і схваўся за заломан апінаўшых сад платоў.

Фэльдфэбэльскі выбрык тэхніка расхваляваў яго да адказу. «Што за хамскае котла!»—вылаяўся ён.

Аднак у спатканьні з Бросьнем тайлася нешта нядобрае. Яно вымушала ў Рыгора праверыць свае суадносіны з ім на працягу праведзенага ў апрадэе часу. Тэхнік акрэсьліў свой узрок на яго тэю сухою, казённаю офіцыяльшчынай, якая вельмі яскрава вызначылася пры першым іх знаёмстве і якая паглыбілася яго падазронасьцю да Рыгоравых занадта блізкіх адносін да атрадаўскіх рабочых. Рыгор мала зьвяртаў увагі на гэта. Тым ня меней

ён пачынаў непакоіцца. Ад гэткага прыткага чынушы можна было чакаць усяго.

— А вы і не абедалі нават?—запыніла Рыгора гаспадыня, калі ён увайшоў на дзядзінец.—Мабыць праводзілі сястру да самага Менску?

Яе пераліўчаты завабны рогат аддаўся рэхам па-загуменьнем двара і рассьеяў агіднае ўражаньне ад Бросьні.

Маладзіца была далёка ад тужлівага настрою. Адсутнасьць гаспадара, які, згодна яе прызнаньню, быў забраны ў армію, ніколікі яе ня суміла. Вяртлявая і вясёлая, яна або ўмела таіць цяжар адзінцтва, або зусім была яму чужою.

— А пакуль вы ездзілі, ваш знаёмы пасьпеў нашчэнт расквасіць нагу. Бедны, ледзьве прыйшоў з атраду.

Яна спагадліва паківала галавою.

— Пайдзеце наведайце яго—ён адзін, жонка пабегла ў мястэчка за ёдам... Не шаніце... Ну, а вы-ж сястры хаця пакланіліся ад мяне?

— Абавязкова. Дзякавала вам за гасьціннасць,—адказаў Рыгор і павярнуў, каб ісьці да Сёмкі.

— Чакайце-ж,—хапіла яго маладзіца за руку,—перш паабдайце-э, а тады-і ўжо пойдзеце да таварыша... Мож-ж не памрэ за гэты час. Ці-ж можна галоднаму да вечара?..

Маладзіца зьняла з плеч серп і, не выпускаючы Рыгоравы рукі, павяла яго на кватэру.

I

ЯЎГЕН ВІКТАРАВІЧ ПРОВАЎ, кіраўнік работ, абкружаны тэхнікамі і дзесятнікамі, аглядаў папраўлены вучастак дарогі.

Роўнаю струною расцягнулася зафашыненае месца нядаўна раскіданай грэблі. Жоўты пясок, гладка абабіты лапатамі, пераліваўся на сонцы залатымі россыпамі. Абочныя канавы конусам сходзілі да аршыннае глыбіні, адшнуроўваючы цёмную лінію, як анталаяжы, на ўзроўні зьніжанага грунту поплаву.

Рабочыя з атраду часткаю корпаліся пры зборы ў адно месца непадабраных ралак, трэсак і кускоў дзярвышы, часткаю гутарылі, курачы цыгаркі, часткаю на адгоне некалькіх хрокаў хадзілі за камісіяй.

— Нам застаецца перакашаць аб'езды, прыраўняць дарогу ад станцыі да мястэчка і гайда далей,—паведаміў кіраўнік работ, спыніўшыся пасярэдзіне папраўленага вучастку.

— Ну, а з палоннымі як?—запытаў Бросьня.

— Знойдзем і ім працу... Магчыма вам прыдзецца пасхаць абсьледаваць да сяла Вішнеўскага... Ёсць усе даныя, што сюды пройдзе асноўны маршрут...

— А ці пасьпеем мы да асеньняй слоці ўвіхнуцца? Здарэньні на фронце ашаламляючы разьвінаюцца. Немцы падбліжаюцца да Ліды, наступаюць на Пінск, забралі Ваўкавыск...

— Мусім справіцца...

— Пры нашых людзях гэта вельмі цяжка.

— Што-а?

Бросьня азірнуўся назад, дзе наперадзе кучкі рабочых стаяў Рыгор. Кіраўнік хітра прасачыў са ня ў меру старанным тэхнікам і рашуча зьбіў яго намер.

— Вайсковая дысцыпліна нікому не патурае.

Рыгор убачыў кіслую міну Бросьні і гадліва адварнуўся ад тэхніка.

Рабочыя заняты абгаварвалі апошнія здарэнні на фронце. Ні пляны кіраўніка работ ў наступным, ні агляджаны вучастак скончанае працы іх ня цікавілі. Усе яны паходзілі з мясцовасцяў, якія часткаю ўжо адышлі пад фронт, а часткаю непасрэдна з ім межавалі. Амаль ні кожны з іх тым ці іншым з свае працы, з свайго ашчэднага набытку, а то і жыццём радняка ці сям'яніна заплаціў за няпрыгомы ўчынак драпежных авантурнікаў. Дзе-ж канчаток крывавай завірухі?

На задаволеным і спакойным твары Яўгена Провава мэрэм-бы няпрыметна было клопату пра гэта. Вышаўненае атрадам заданьне ўносіла ў яго актыў новую лічбу і гэтым абмяжоўвала яго ад шырэйшых заданьняў ды глыбейшых думак. Гэта адэнавалі многія з рабочых, нядбайна праводзячы яго з рэвізійнага агляду.

Пара стройных здаровых коняў хутка нясла інжынера-начальніка з месца работы ў канцылярню.

— Што яму да вайны і што вайне да яго?..—судзіў Сёмка, абапёршыся на дзяржаньне жалызьняка і падняўшы незажытую нагу.

— А ці-ж табе вядомы яго думкі?—не згаджаўся яго сусед.

— Мне і ведаць ня трэба—відаць з надворнага выгляду.

— Ха-ха-ха! Ці-ж можна суйздром...

— У кожным разе вайна, галоўным чынам, б'е па нас,—перабіў Сёмка суседа.

— Гэта вядома.

— Пара было-б стукнуць і па ёй!

Малады, здаровы дзяцюк усадзіў леза жалызьняка ў смалістую хваіну.

— Вайна—ня хвоя,—пажартаваў Сёмка.

Рабочыя рассьмяяліся. Але іх сьмех тут-жа быў пераняты тэхніковым прыказам узяцца за перакладку аб'езднай дарожкі.

Хутка грамадка рабочых разьбілася на стройныя рады, якія паважна закалыхаліся над чорнаю зямлёю.

Рыгор прыстаў да першага раду і з асаблівым захапленьнем убіваў у рыхлую зямлю востры жалызьняк.

Пудовыя крыгі праторфенай зямлі ўзмахам яго рукі апісвалі чужь не сажэнныя дугі.

Ужо глыбокія раўчкі выглядалі дастатковай перашкодаю для праезду, калі новы абоз бежанцаў супыніўся перад першым радам рабочых.

— Назад, дзядзькі!—выгукнуў адзін з іх.

Падводы адна за другою сталі спыняцца.

Неўзабаве ўсыцяж значнага адгону шляху эпрамадзілася каля сотні вазоў. Падняўся крык, які гнаў патрывожаных людзей наперад, да месца, якое перагарадзіла іх дарогу.

— У чым справа-а?—гудзелі дзсяткі галасоў, злосна трасучы ў паветры пугамі ды палкамі.

Рыгор не пасыпеў падняць рукі, каб супакойць тых, што крычалі, як здаровая палка аднаго з іх апусьцілася на плечы яго суседа. Той крыкнуў; і спрытна падняў уверх жалызняк.

— Пастой!—прытрымаў яго Рыгор.

— А ты, дзядзька...

Селянін, што ўдарыў палкаю, раптам прысьмірэў і шліна ўперыўся ўэрокамі ў Рыгора.

— Рыгор?!—здзіўлена выгукнуў ён.

— Дзядзька Сідар?.. Што з вамі?!..

— Ах, сыноч мой, даруй мне, няпрыгомнага,—пачаў апраўдвацца селянін, кінуўшыся на Рыгора і павіс ў яго на шыі.

Зацікаўленая эдарэньнем грамада сялян некалькі хвілін моўчкі глядзела на Рыгора з Сідарам, пасля спакойна пачала адыходзіць да сваіх вазоў, якія варочала на папраўлены шлях.

Сідар пошнім адышоў ад рабочых, умоўна перапрашаючы пакрыўджанага. На яго зьбянтэжаным твары мясціўся адкі сорама з бяспомачнай разгубленасьцю.

— Паверыш, Рыгор, я сам не валадаю сабою. Змучаны, прыбіты няшчасьцем, я згубіў сваю людэкасьць... Бачыш, да чаго дайшоў,—паказаў ён на парванья раднянныя порткі.—З Пецярбургу і проста ў дарогу. А куды?.. У дагон за Гэляю... Так і ня чуваць, дзе апынулася яе цела?.. Эх-ха-а! Сыно-ак, мой!

Побач прукрацелі зьбітыя колы на новых фашынах. Другі шэры цуг бежанскага каравану ўплываў сваёй галавою ў вузкую прагаліну лесу.

Мо' на гоны ад іх матнулася ў паветры белая дзеравячына, некалькі раз схіліўшыся да долу. Сьледам да іх дайшоў аслаблены адгонам вокліч:

— ...до-а-р-р! Дзі-ы-а!

— Завуць!—выпрастаўся Сідар і, зняўшы скамечаную шапку, колеру прасошняга чорназёму, пераскочыў канаву.

— Правідзі, Рыгор,—пазваў ён, спусьціўшы хвілінку.

Рыгор уваткнуў жалызняк у зямлю і нагнаў Сідара.

— Ага-а, бок, дзядзька! Я і забыў—і Сёмка... тут-жа...

— І Сёмка-а? Хведа-араў?..

Сідар падняў угору плечы, скрывіў голаў і астаўся так стаць, пакуль Рыгор ня гукнуў Сёмку.

Сёмка кульгаючы падбег да іх і вытарапчанымі вачмі паглядзеў на Сідара.

— Няўжо вы, дзядзька, дагэтуль заставаліся ў Сілцох?—суха запытаў ён.

— Дзе-э там!—разуверана матнуў рукою Сідар.—Праз тыдзень пасьяя шрабе выбраўся ў дарогу і ўсё яшчэ еду. Бачыш, колькі часу зьеў адгон ад Сілцоў дагэтуль... Справы-ж, браце-э...

У ваччу Сідара паказаліся сьлёзы.

— Вось быў на нейкі час устроіўся на працы ў фальварку Зграі, вёрст сорак адгэтуль, а далей гаспадар разлічыў... І цяпер еду з чужымі, адзін, як воўк, ну зусім бяз усякіх спадзяванак на прыпынак... Вунь Грыббы ды Гладышы паабсталёўваліся даўно, а гэта-а...—Іду-а-а!—гукнуў ён усьцяж абозу...—А ты якім-жа чынам апынуўся тут на працы?..—пацікавіўся Сідар у Сёмкі.

— Дзякуючы Рыгору... Выратаваў ён мяне дзядзька. А я ўжо думаў... Пахаваў бацьку ў дарозе... І Рыгорува мацэру...

Сідар стаяў, як на шарніры; яго ўскудлачаная галава нясульбынна адварочвалася ад Рыгора да Сёмкі, і вочы лавілі скрадзеныя лесам пярэднія падводы.

— Ай ды добра, сынку, добра...—спачуваў ён Сёмку, выказваючы сваю спагаду няскладнымі сказамі нэрвовае гутаркі...—Добра-а, а мне-э...

Ён раптам сарваўся і, не разьвітаўшыся нават, кінуўся бегчы за падводамі, у бок лесу.

Прамінуўшы да дзясці падвод, ён апамятаўся і спыніўся, замахаўшы шапкаю.

Калі Рыгор з Сёмкаю, не зважаючы на гэта, павярнулі назад, то яны не прайшлі і трох сажняў, як ззаду іх пачуўся Сідараў голас:

— Не адкажэце, небажаты, пазычыць мне якую траячку

дробных... Ведаце, родныя мае, проша меднага ня маю... Згіну ў дарозе, калі не пасобіце...

Рыгор з Сёмкам пераглянуліся. Але пры Сёмку нічога ня было і ён ніякавата маўчаў, чакаючы выручкі ад Рыгора. Той шарыў па кішэні і браджжэў медзякамі.

— Даруйце, дзядзька, толькі і маю каля рубля з сабою,— падаючы Сідару жменю дробных перапрасіў Рыгор.

— Ну, дзякую і за гэта, сыноч... дзякую... хоць на якую пачку махоркі... А то што меў—як прахам разьяцелася... Жарты-і, гэткая дарога! Пецябург і пазад у Сілцы, а колькі, як з Сілоў... Вярну, браце, калі будзе здароўе і ўся гэта завіруха сьціхне...

— Ці-ж варта пра гэта казаць... парахуемся, дзядзька, абы ўсё добра было...

Сідарава шапка на гэты раз спрытна зьялася з галавы, апісала замыславатую фігуру і Сідар кінуўся ад іх уподбежкі за падводамі.

Хутка ўзьняты абозам пыл сьцёр вострыя рысы яго постаці.

— З якога гаспадарства і да жабрацтва!.. Вось яно да чаго можна дайсьці,—задуманна паспагадаў Сёмка і паглядзеў на зямлю, пасыпаную жоўтым пяском.

— Вайна, таварыш! Ці мала такіх, як Сідар!..

— Цяжка, Рыгор, ой, як цяжка!.. Часамі пачнеш думаць, ажно галава закружыцца... Вось дзе бядота—дык бядота... Падумай, што я або гэты Сідар зараз варты?... Куды яму прыткнуцца ў чужым, невядомым краі? Каб рамесьнік які, каб меў дзе-коледы родных, сякія-такія грошы ў кішэні, а то... Нявыказна. Дзякую, браток, табе, шчыра дзякую, што ты выручыў мяне з бяды... Не зрабі ты гэтага—хто яго ведае, што-б са мною сталася на гэты дзень... А ты... Рыгор...

Рыгор абарваў яго споведзь крутым махам рукі. Аднак Сёмкавы развагі не знаходзілі ў ім важкіх абвяржэньняў. Сапраўды, што ён мог акрэсьленага сказаць у яго ўдеху? Голае, адцягненае слова бадзёрасьці мелася ў яго распараджэньні і з ім адным Рыгор абярнуўся да таварыша.

— А ты надзейней глядзі ў будучыню! Яшчэ ўсё не перажыта!

У Рыгоровым сказе зьвінела сталёвая ўверанасьць, ад якое нельга было захавацца сумліваму настрою, але далей за ёю было нявыразна.

— Ды ўжо-ж!—праказаў Сёмка.

Яго словы расплыліся ў сольным запеве, які зрушыў з месца грамадку рабочих, што, скончыўшы працу, рунылі на адпачынак.

Павісшае на скрыжаваных верхавінах лесу чырвонае сонца мыла халодныя лёзы паднятых угору жалезьнякоў...

Тэхнік Бросьня хмура паглядаў у бок Рыгора, які ішоў з Сёмкам на адгоне некалькіх сажняў ад рабочых.

II

ВЯСЁЛЫ ТВАР Рыгоравай гаспадыні выдаваўся белым месцам на фоне цёмнага квадрату адчыненых дзвярэй.

— Ну і навін-жа ў вас будзе сёньнека!—сустрэла яна Рыгора.

І не пасьпеў той разьвітацца з Сёмкам, як заўжды закасаная рука маладзёцы працягнула яму да твару жмут газет і лістоў.

— Тут, напэўна, маецца ліст і ад сястры. Цікава, як яна там жыве! Х-а-роша-а-я дзяўчына! Вось ад першага разу спадабалася... ды годзе-э... Што-ж ты зробіш—ёсьць такія людзі... Няпраўда, мо?..

Яна гаварыла бойка, захопна, перагарадзіўшы Рыгору дарогу. Яе хітрыя зоркія вочы крыжавалі яго вострымі ўзрокамі...

Ды не стаяць-жа было Рыгору перад рэзвай гаспадыняй, як перад статуяй,—і ён вламаў някавасьць у абыходзінах з жанчынаю, ступіўшы рашучым крокам наперад. Маладзёца спрытна адхілілася ў бок і прапусьціла пасуседа ў кватэру.

Далей на нейкі час яна як зьнікла...

А Рыгор, увайшоўшы да сябе, барджэй хапіўся за лісты.

Непарушную ціш пакоіку перарваў траскучы шорпат дранай паперы. Толькі не пасьпелі Рыгоравы вочы апусьціць напружаныя ўзрокі ў скрадзеныя змрокам радкі лісту, як крохкія стукі ажыўшай гаспадыні павярнулі яго голаў да сьценкі.

— Чую!

— Вячэра на стала астывае...

— Зараз...

— Прашу вас, мой пасуседзе...

Рыгор скамячыў ліст і ўсунуў яго ў кішэню, мяркуючы пра- гледзець за вячэраю. Аднак гаспадыня гэтаму перашкодзіла... Яна, мэрам-бы ў помсту за перарваную гутарку ў дзверях, не закрыла рота, пакуль Рыгор ня скончыў вячэру і не вярнуўся да свайго пакою.

За якіх дваццаць хвілін ён пачуў процьму казачных навін, сплеценых рэзваю маладзёцаю ў мудрыя камбінацыі фантастыч- ных зьявішч. У іх віннігрэце знайшлі сабе месца і двор, і мя- стэчка, і фронт, і Менск, яе муж і кіраўнік работ, і людзі, і месцы, пра якіх Рыгору ня было жаднае цікавасьці і якія ня бо- лей цікавілі лепяткую гаспадыню.

— Вам не заснуць будзе доўга!—заклучыла яна, калі Рыгор, не даслухаўшы, пакінуў яе адну.

Настарожанае вуха гаспадыні дарма чакала адказу.

Рыгор моўчкі прайшоў да сябе і, засьвяціўшы агарак сьвечкі, зноў хапіўся за чытаньне.

Распакаваны перад вячэраю ліст быў з Пецяярбургу. Яго пі- саў Артур Цьвібель. Як і што яму стаў вядомым Рыгораў ад- рас—ціжка было дазнацца. Рыгор дапускаў, што Цьвібелю яго даў Анікей, які знаў пра месца знаходжаньня Рыгора.

Ды дарма—гэта толькі на момант адняло Рыгорува ўвагу,— цікавейшым быў самы зьмест Цьвібелеўскага ліста. З яго Рыгор праведаў пра апошнія навіны з жыцьця Пецяярбургу. Таварыш паведамляў пра настроі рабочых, пра пашыраныя гутаркі наконт сэпаратнага замірэньня, пра таемнасьці прыдворнага жыцьця, у асяродку якога вярцелася імпазантная фігура блудніка Распуціна.

Ліст востра заінтрыгаваў Рыгора, Пецяярбург з новаю сілаю ўварваўся ў яго нутро і заваладаў яго пачуцьцём.

Ён не дачытаў ліста і нейкі час перапяўся думкамі да бера- гоў Нявы, на шырокі бурлівы Неўскі, за заставы, на Выбар- скую старану.

Выразны жывы вобраз сталіцы напоўніў яго істоту дынамікаю разьіюшанага жыцьця. Бясспрэчна, што на яго струнах адчуваец- ца найцянейшае калываньне лёсу ўсяе дзяржавы. Сталіца зьяў- ляецца рупарам усіх падзей, і ў гэтым рупары гучыць сконцэн- траванае рэха іх вынікаў. Жыць у Пецяярбурзе—гэта знаходзіцца ў асяродку гэтых вынікаў, быць непасрэдным удзельнікам розна- стайных пературбацый політычнага і грамадзкага жыцьця.

Насыляванне багатых зместам здарэнняў, неакрэсленасьць іх уплыву на наступнае, шырокія магчымасьці разгарненьня рабачага руху—усё-ўсё гэта раптам вырасла перад ім з маленькага таварышавага ліста ў нешта агромністае і жывое, і завалодвала яго істотаю.

Ці спадзяваўся ён, едучы ў атрад, так доўга ў ім затрымацца?

А то-ж мінула столькі часу, як глухая правінцыя адрэзала яго ад трапяткіх пытанняў бягучага жыцця! Да чаго ўсе гэты Провавы, Бросьні, іх стан і іх злосьць; навошта тая надмерная ўвага, зьвязаная з тратаю часу і энэргіі на гутаркі, просьбы і сваркі з гэтымі фактычна нікчэмнымі чынушамі?.. Надало яму паслухаць Паўла і кінудь Пецярбург, каб у падобныя гістарычныя часы сыйсьці з шырокага шляху ўзрастаючага змаганьня!..

Раптам ліст Цьвібеля зноў прыцягнуў да сябе Рыгорува ўвагу: апошня старонка была прысьвечана прыватнаму жыццю таварыша.

Цьвібель скардзіўся на Рыгоравага знаёмага, што той ня выпайніў абяцанкі і не памог яму, Цьвібелю, стала ўладзіцца на заводзе. Ужо болей двух месяцаў, як ён бяз працы; дарагоўля выцягнула з яго апошня магчымасьці для далейшага жыцця, а тут паспела і яго чарга ісьці ў войска. Ён упрасіў латыскі бежанскі комітэт паглядзець за сям'ёю, а сам пасыля некаторых бадзяняў папаў у латыскія стралкі.

Але развага накінт Цьвібелевых паводзін адляцела да стала разам з кінутым лістом.

Другі ліст чакаў свае чаргі, лёгка падняўшыся з акна Рыгоравай рукою.

На штэмпелі—Масква...

Рыгор, перад тым як чытаць, прыслушаўся чагосьці. За сьценкаю—нічога. За акном—зорнае неба...

Раптам каля акна забрахаў сабака.

Чаго ён тут?

Масква! Напэўна піша Пятрусё!

Так—характар Пятрусёў.

Рыгор з прагавітасьцю накінуўся на роўныя радкі ліста.

І Пятрусёва істота—побач з ім. Вось ён, таварыш і сябра, з яго жыццём у Маскве пад чужым імем. Служба ў народным банку, новыя знаёмствы, цікавая прамадзкая праца, ажаніўся, мае быць у кастрычніку месяцы ў Менску...

«А як я? Што мне сказаць пра сябе? Як і раней, калі ня горш?».

Пятрусёў ліст, аднак, ня прынёс новага хваляваньня. Ад яго павеяла буднямі, калі ня браць пад увагу хаценьня ўгледзецца з Пятрусём, як з таварышам і сябрам.

«Цікава, бязумоўна цікава, як адбіліся на ім апошнія здарэньні з яго жыцьця»...

У кастрычніку будзе ў Менску! К таму часу перабярэцца ў Менск і Рыгор. Ну, а як будзе стрэцца? Трэба Пятрусю адпісаць...

Ужо дачытаны ліст знаходзіўся на паўдарозе да месца, дзе ляжаў і Цвібелеў, калі Рыгору раптам узьбегла на памяць і Рьма.

Ён удвойчы каўзануў узрокамі па лісьце і не знайшоў, як і мершы раз, гэтага імя...

Як-жа думаць, ці ўзяў яе Пятрусь, ці можа?..

Цікава, як з Рьмаю!

Няўжо?..

Шорпат трэцяга конверта зьліўся з расьцяжым тонам ня скончанага запытаньня.

Блакiтны лісток паперы. Простае, няроўнае пісаньне—вядома, ад Лібы.

«Ты не перадумаў усё-ж таго, на чым мы ўмовіліся?»

«Нуджу без цябе і з няцэрпам чакаю твайго прыезду... Ваджу чарадамі раненых. Цесныя менскія панэлі апрацівелі мне да... Ці можа апрацівелі тыя абставіны майго зацяжнага шпітальнага жыцьця? Ня ведаю сама...

«Той «чырвоны сьмех», які нязмоўчна гучыць у маім вушшу... Ад яго зьвіняць шпітальныя вокны, ім запоўнена цяжкае шпітальнае паветра... Але ўвесь Менск—адзін шпіталь... Нідзе ня дзенешся... Вакол ранення, і тыя, што на чарзе...

«Я часта наведываю вакзал і гляджу-цікую, ці ня ўбачу цябе. Дапушчаю, што возьмеш і прыедзеш не паведаміўшы. Ці праўда, Рыгор?..

«Без таварыша... бяз блізкага чалавека цяжка робіцца жыць. Аднак... гэта жаночыя капрысы... часамі задурьшыся і сама сабе ня рада—ты—мой муж...

«Няўжо ды ты мой муж?.. Не бяры ў сур'ёз...

«Прывяжджай, каб не абрасьці мохам.

Цалую—Ліба»...

Рыгор аддаўся ўмільнасьці... Асалода пацалунку...

Ліба!

Лі-ыба-а—ты?

Нячутна адчыненыя дзьверы прапусьцілі ў Рыгораў пакой гаспадыню ўзлахманую галаву.

Асьцярожлівае запытаньне, аднак, было гулкім у затоенай дшы, і Рыгор зьбянтэжана павярнуўся да дзьвярэй.

— Гэта вы?

— Выбачайце, вы не чакалі?

— Вам я патрэбен?

— Можа будзеце піць гарбату?

Імшым тонам:

— А ці-ж ужо пара?

— Дзесятая на сходзе... А калі хочаце, я прынясу малака.

— Калі можна—сырадою.

— Пэўна-ж...

Гаспадыня зьнікла. Але Рыгор не пасьпеў вярнуцца да перабытае думкі, як яна зноў стаяла перад ім. Падаючы пітнік з малаком, маладзіца з адбіткам трывожнасьці ў голасе праказала:

— А немцы ўжо каля Баранавіч... Аканом вярнуўся з мяс-тэчка і казаў... Вільня таксама забрана... Што-а гэта толькі будзе-а, Рыгор Міхасевіч? Глядзецце, што праз які тыдзень і Менск апыніцца ў іх... І калі, крый чаго, прыдзецца ўцякаць, я сама ня ведаю, як тады быць... Ці-ж хто спадзяваўся гэтага?

— Ня думаю, каб да таго дайшло.

— І мне здаецца,—ласьне ўжо здарыцца нешта надзвычайнае... Усё-ж такі ад Баранавіч да Менску болей сотні вёрст, а ад Менску да нас... Няўжо-такі...

— Сьпеце сьмела...

Рыгор засьмяяўся, і гэта гаспадыню ў момант перанастроіла. Яна падбегла да стала і пільна агледзела паложаньня на ім лісты.

— А сястра ня піша?..

— Якраз піша ды кланяецца вам...

— Ласьне?—палісьцілася маладзіца.

— Ня хлушу.

— Перадайце і ёй уклон ад мяне, калі пісацьмеце... Ды ўжо-ж, думаю, напішаце?.. Чалавек, якому нельга не адпісаць.

— Напішу і перадам уклон...

Цікавасьць гаспадыні была здаволена. Яна прыняла з Рыгоравых рук пасуду і выйшла з пакою. За дзвявярыма яна апамяталася і ўголос папрасіла:

— Навіны перадасьце заўтра ранкам.

— Абавязкова!—запэўніў Рыгор, ужо пасьпеўшы разгарнуць газету.

— «Біржоўка» ў навінах дня амаль ня поўнасьцю падмацоўвала гаспадыніна паведамленьне.

Фронт набліжаўся да Менску. Немцы абышлі Сьвяццяны, пераправіліся на левы бегар Вільі, апынуліся каля Ліды.

Пад пагрозаю пераможнага ворага страянула жахам нядаўна дзёрскія, самаўпэўненыя сэрцы айчынных патрыотаў. Усерасійскія земскі і гарадзкі зьезды выкінулі лёзунг «радзіма ў апасцы!». А цвёрдалобы, зблытаны ў падзеях урад вуснамі цара абвясціў маніфэст аб прызьве ратнікаў ашалчэньня другога разраду...

Размах здарэньняў гаварыў сам за сябе...

Пагрозны, атулены змрок неведомасьці пыгальнік канцэнтраваў на сабе Рыгоравы думкі і ўзрокі.

За ім, у цемры ночы, распластаная крэйкам ляжала змуцаная краіна.

III

ТАЯ-Ж БУДНЯЯ, з гольмі хваёвымі сталамі канцылярна кіраўніка работ, але ў ёй замест двух чалавек, як то знайшоў у першы раз Рыгор,—чатыры. Трое маўклівых мужчын над цёмнымі справамі і чацьвертая рухавая машыністка. Стукі клавіатуры машынікі ніжуць роўныя радкі дробных літар. У стукі—аднастайнасьць, як аднастайнасьць у словах і сказах казённых паведамленьняў. Павейвае сумам, хоць у прасторыня вокны льлецца досыць сьвятла. На вуліцы і ў двары—крэкі і бегатня дзяцей. Раз-по-разу возьмуць ды адцягнуць яны ўвагу машыністкі ці рухлівага дзелавода. Порсткі павёрт, звычайна, правядзецца нявыразнай вымовай па адрасе бяскопатных дзяцей. Надалей—цішыня і зьнямоўчыя стукі машынікі. Пяце-

рак—тое і глядзі—не абабрацца. З двух бакоў падсоўваюць іх на маленькі столік машыністкі.

Праз кожную гадзіну, а мо' і часьцей, ідуць прыказанні ад Провава. Кіраўнік работ важна выходзіць з свайго кабінэту, аддае распараджэньне і, правяршышы прысутных, зьнікае туды, адкуль зьявіўся.

Калі пры ўваходзе ў канцылярыю дзверы кабінэту адчыняюцца нячутна, то пры выхадзе яны стукаюць сухім трэскам. Трэск заўсёды падобны, стандартаваны і адваротны, болей усяго для машыністкі. Нэрвовая, яна так і скальняецца, абш заўважыць зьнікаючую постаць Провава!..

Дзверы ад ганку ў канцылярыю характарны іншым стукам. Устаўленыя зверху чатыры шыбіны рознастайняць яго бразгучым звонам шкла. У дадатак растузаная клямка, выпадаючы з рук, далучае свой патройны бразг у агульную сымфонію гукаў. Гукі парушаюць цягу канцылярскае працы—чэцьвера істот, як па командзе, падымаюць ад паперы галовы і глядзяць у бок дзвярэй. Хто-б у іх ні ўвайшоў—настрой падьмаецца; сьвежы чалавек адчыняе губы і разам са словамі прыносіць пах сьвежага паветра местачковае вуліцы.

На гэты дзень пакуль вышаў адзін усяго наведывач. Зайшоў якісьці селянін прасіцца на працу ў атрад. Яго ня прынялі. Ён пастаў, паматаў безнадзейна лахматаю галавою і выйшаў. І з таго часу—нікога. А на гадзінніку—дваццацятая.

Што за асаблівы дзень!

Машыністка не ўцяпела і паглядзела ў акно—мігнуўся чалавек у адзеньні старшага рабочага. Хто-б то быў? Яна ведае ўсіх з атраду і васьм адзін з іх...

Гама апісаных зьнікаў у дзвярах пацягнула да сябе ўзрокі чацьвярых людзей.

Увайшоў Рыгор.

Машыністка скрала свавольную ўжмылку і зачасьціла перабор клавiатуры. Скошаныя вочы яе глядзелі да дзвярэй, дзе рухала стройная постаць старшага рабочага з атраду. Блішчатыя гузікі на жукетцы пасоўваліся да першага стала, за якім сядзеў чалавек па чыне нешта накіталт кіраўніка справамі. Машыністка не пасьпела выбраць моманту, каб сьмялей на яго паглядзець, як Рыгор загутарыў наконт камандыроваўшага пасьведчаньня і літару.

Кіраўнік спраў, як відаць было з яго слоў, знаходзіўся ў курсе Рыгоравай справы. З блянкам у руцэ ён падбег да машыністкі і стаў дыктаваць ёй змест камандыроўачнай у ўпраўленьне начальніка работ III арміі—Менск.

Жанчыніна рука ёмка выбівала завучаны зварот—пальцы самі падалі на літары, даючы магчымасьць іх валадару спакойліва паглядаць на Рыгора.

Той сядзеў і сачыў за ходою згатаваньня папер, аглядаючыся на вокны.

Як паказалася Рыгору, нельга было ўпікаць кіраўніка спраў за маруднасьць—той спрытна спраўляўся з паперамі. Ня мінула паўгадзіны, як ён пакінуў машыністку і шмыгнуў у кабінэт кіраўніка работ. Рыгор задаволены паглядзеў яму ўслед і скрытна засьмяяўся. Раптам з яго сьмехам зьлілося тустое, адрывнае тупаньне многалікіх ног і гучны выкрык.

«О-ай!..»

Рыгор першым, а за ім трое службоўцаў паўзьнімаліся з месца і працягнулі галовы да вокан.

Каля ганку канцелярыі стаяла грамадка людзей, аднак і бедна адзетых, у безкавырках. Вакол іх таўкалася процьма мэтэжковых дзяцей і дарослых, якія цікава разглядалі іх потныя, пачырванелыя твары.

Яшчэ не пасьпеў Рыгор са службоўцамі заключыць, што гэта за людзі, калі ў канцелярыю віхрам уварваўся з кніжкаю пад пахаю ўзброены унтар і ўголас прагукнуў:

— Каму здаць палонных?

На яго выгук выбег са свайго кабінэту Проваў і павярнуў у бок салдата голаў.

— Чаму так позна—запытаў ён, ня думаючы пра тое, што унтару гэта мала вядома.

— Не магу знаць, ваш блародзьдзе!—адчаканіў унтар.

— Так, я і знаў, што...

Кіраўнік работ не дасказаў і абярнуўся да Рыгора.

— У нас усё не да часу. Калі ў асноўным вучастак канчаем, шлюць палонных.

Ён расьпісаўся ў кніжцы і перадаў яе назад унтару.

— Прыкажаце-ж... ваша-рродзьдзе!

Проваў замест адказу матнуў рукой.

Унтар адышоў да акна і настарожана, статуяй замёр на месцы.

— Давядзецца накіраваць у двор... Але дзе іх будзе разь-
мясьціць?

Кіраўнік работ незадоўлена скрывіў твар і пачасаў затылак...

— Калі будзеце ад'яжджаць, не забудзьце заскочыць да мя-
не,—праказаў ён да Рыгора, а сьледам адварнуўся да унтара:

— Адвесьці ў двор!..

— Слустаю-ю-аз, ваша... продзьве!

Рыгор забраў свае паперы і выйшаў на ганак. Унтар раўняў
малюных у дарогу.

Змораныя, задрыпаныя ў дарозе, аброслыя і панурныя палон-
ныя рухава кавалі ў парваныя кішэні аблезлых шыналяў неда-
кураныя люлькі, раўняючыся пад гукі каманды.

Пяцёра ўзброеных конвойцаў пашырылі ацяты вакол палон-
ных круг, нязьмігутна сочачы за безаружным «ворагам».

І зусім не да часу і ні да месца былі занадта суровыя іх
узрокі ды напружанае трыманьне вінтовак. Яшчэ болей лішнімі
паказвалася строгае муштра камандуючага імі унтара, які
храбра абводзіў шарэнгу зьвярыных узрокам, несарамліва штур-
хаючы не пасьпеўшых выраўняцца згодна яго ранжыру.

Кожны гэтакі штуршок выклікаў з боку глядачоў зьвіны разь-
ліў рогату, а ў палонных—выраз затоенае злосьці.

Той-ж злосьцю быў абураны і Рыгор. Ён нэрвова азірнуўся
на дзьверы канцэлярыі, шукаючы ў іх кіраўніка работ, каб апэ-
ляваць на салдацкую жорсткасьць у адносінах да палонных, але
не знаходзіў яго. Тады ён ня стрымаўся і нечакана для ўсіх рва-
нуўся з месца і ў момант апынуўся ля бравага тылавіка; той ня
згледзеў, тузаючы за стрэфель аднаго з палонных, як Рыгорава
здаровая рука моцна адштургнула яго ад пакрыўджанага. Унтар
замёр, скмеціўшы перад носам злосны твар Рыгора і ня веда-
ючы, што рабіць. Чыгунічная форма напалохала яго, прымусіўшы
тую руку, што тузала палоннага, пакорліва падняцца ўгору
і ўзяць пад казырок.

— Ці-ж можна так бяз жалю!—сур'ёзна выгукнуў Рыгор.

— Вінават-с, ваш..

Рыгор абярнуўся да пакрыўджанага унтарам палоннага і ня
ўсьпеў спыніцца на ім вачмі, як пачуў з яго губ вокліч:

— Рыго-ар!

Зьдзіўлены нечаканасьцю гэтага, Рыгор зрабіў крок да абазваўшага.

— Рудольф?

— Так, я!

Сувешная ўхмылка заліла твар палоннага. Пачуцьцё тава-рыскасьці перамагло баязьлівасьць дысцыпліны, і ён прадцягнуў Рыгору руку.

Дзесяткі вачэй пільна сачылі за нязвычайным здарэньнем.

Нярухома стаяў унтар, ня спускаючы рукі з-пад казырка і балюча перажываючы бачанае перад сабою.

— Вольна! Вядзі палонных па назначэньні! А з гэтым найду я!—распарадзіўся Рыгор.

— Шш-агг-ам, арш!—хвалючыся скомандаваў конвойны, і колёна гучна адбіла першы крок, заглушыўшы ім стук дзвядраў канцылярыі, праз якія выбег на ганак кіраўнік работ.

— На адну хвілінку!—пазваў ён Рыгора, які не пасьпеў з Рудольфам крануцца з месца.

Рыгор падышоў да Провава і ўзяў з яго рук запячатаны ліст.

— А гэты чаго застаўся?—паказаў кіраўнік работ на Рудольфа.

— Гэтага я павяду пад сваім конвоем,—адказаў Рыгор.

— ??

— Дзівіцца?

— У чым справа?

— Правініўся!—пасьмяяўся Рыгор.

Кіраўнік работ разгубленымі ўзрокамі правёў Рыгора, які на ваччу Провава і дзесяткаў мяшчан узяў Рудольфа пад паху і пайшоў услед аддаленай колёны палонных.

Задні конвоец, з вінтоўкаю на плячы, украдчыва азіраўся на іх, не разумеючы наяўнага парушэньня дысцыпліны з Рыгоравага боку.

Ніякавата адчуваў сябе і Рудольф. Ён паскорыў крокі, цягнучы Рыгора і няўверана перагаварваўся з ім. Рыгор пасьмейваўся з адыгранай ім гісторыі.

— Паглядзі, што значыць рашучасьць і сьмеласьць! Мярцьвіць на месцы палахлівых.

— Спрыйтна... Гэта можна толькі ў Расіі.

— Усюды адно і тое...

— Ну, у Нямеччыне-э...

— Кінь...

— За гэты час я вывучыў нямецкую дысцыпліну, як належыць...

Рудольф нясмела ўхмыльнуўся.

— Вось, бач, як перакруцілася калясо!—дадаў ён.

— Надзвычай цікава! Каб хто сказаў, палічыў-бы кажаю...

— Я сам дзіўлюся... Сапраўды—казачна... Гісторыя, якая зарта-а...

Яны ўперліся вачыма ў нагнаную колёну палонных. Гэта было пры ўыходзе першых шэрагаў на забруджаныя аполкі мосту. Конвойныя сьвечкамі пасталі з абодвых бакоў колёны, абапёршыся на няўстойныя парэнчы. Узятыя на перавагу вінтоўкі бліскучымі штыхамі пагражалі кожнаму, хто-б выйшаў з шэрагаў напрамкам да рэчкі. Аднак, настарожанасьць конвойных абышлася бяз ужытку. Ды яна была зусім лішняй ва ўмовах, якія адгараджвалі заспакоеную думку ад драпежнага подыху сьмерці. Пачуцьцё самазахаваньня абмацвала ўнутры кожнага палоннага пункт апоры, хоць нявыразнасьць наступнага і калыхала яе ўстоямі.

Асеньныя надвор'е з цёплым летнім сонцам, з пахам зложанай у бабкі і распростанай ярыны, з зялённю адраслай атавы, з няўмоўчным цвырканьнем вераб'ёў і скакунцоў, навеявала на выхапленых з кіпцюроў сьмерці палонных радасныя думкі аб працягу жыцьця. Широкая ровень поплаву і густая купка дварага саду, чыстае ўлоньне рэчкі асоцыявалі ў іх памяці прускую і саксонскую раўніны; узгрудак каля апрысджанага шляху, самыя прысады і маладая дубрава за мястэчкам—дапаміналі гарыстую Цюрынгію...

Крохкая, але ўпартая надзея, глядзела з панурых, прыгупленых вачэй палонных. Гэта надзея скрадала шурпатасьці вайсковых умоў чужога краіны, драпежныя ўзрокі фанатычных патрыотаў, фэльдфэбэльскую дзікасьць муштраў і беспатаднасьць да голаду і холаду ўжо бясплодных людзей...

— Сто-ай! Вво-альна-а!

Рэха тупату ног пракацілася па шырокім дзядзінцы. З усіх канцоў яго накіравалі да аграду дзеці і дарослыя. Разам з імі падышоў і тэхнік Бросьня.

Той самы конвойны, які з'явіўся ў канцылярыю ізраўніка работ, а пасля папаў у героі адыбранай Рыгорам гісторыі, падаў яму кніжку.

Бросьня разгарнуў яе і стаў разглядаць.

Яго ўвагу адняў на сябе паложаны Рыгорам на кніжку ліст...

IV

АД РУДОЛЬФА пахла потам. Заношаная гімнасьдёрка м'яла шыю чорным бліскучым каўняром. Палатаныя на каленях порткі, вынашаныя да махроў абгорткі, адтапыраныя падошвы на вышмудленых чаравіках—усё адзеньне ў цалку шаржыравала стройнага і чыстага раней немца—бурса. Цяжка было прывыкнуць воку бачыць перад сабою аброслы рыжым бруднаватым валасеньнем белы далікатны Рудольфаў твар, які ўпарта змагаўся сваёю прывабнасьцю, сваімі сымпатычнымі рысамі з беднаю ўсяе постаці.

Гэта выразна адчуваў сам Рудольф, баючыся шаргануцца аб Рыгораў ложак і не асьмельваючыся прысесці на крэсла.

Ён стаяў каля акна і стараўся як мага звузіцца, патапчэць, каб менш заняць месца ў Рыгоровым пакоі.

Алопіні выглядаў у Рудольфавым ваччу нічым ня горшым ад княжацкіх палацаў, поўным салодкага прытулку і гасьціннага спакою. Ужо даўно іх Рудольф ня бачыў. Памятае, старэнькая падушка на ложку, незнаёмая ў свой час ні бацькавай кватэры ў Смагіне, ні Рудольфаваму пакою ў Пецярбурзе, зараз маніла яго да сябе, расплываючыся ватуманеным месяцам.

— Садзіся, чаго стайш. Тут конвойнага няма!—пажартаваў Рыгор.

— Дзякуй, пастаю!

— Яшчэ чаго! Кінь упартасьць!

Рудольф адсунуў крэсла ад ложка, паглядзеў на яго і асьцярожліва сеў.

Ён умацаваўся на крэсьле толькі тады, калі Рыгор выбёт з пакою, каб папрасіць у гаспадыні гарбаты.

Абставіны Рыгоравай каморкі, ціхая гутарка з гаспадыняй уяві Рудольфа ў каляіну спакою.

— Ты значна перайначыўся!—падаў Рыгор, вярнуўшыся ў пакой.

— Я думаю...

Рудольф агледзеўся ў зацемненае акно.

— Апошні год—клубок страшных здарэнняў... Я хапаюся за голаў, калі знаходжу спакойлівую хвіліну, каб азірнуцца назад. Дзіўлюся, як і што гэта заблыталася так, і якім чынам я мог вытрымаць гэтакія трудныя іспыты...

— Іспыты, кажаш?

— Непажаданыя нікому.

Рыгоравы вочы шільна глядзелі ў заспакоены, крыху прасветлены твар Рудольфа Шульца.

— Памятаеш, калі я заяжджаў да цябе развітацца?.. Тады-ж я не паспеў вышпіць шклянкі гарбаты, каб не спазніцца на цягнік... Ледзьве даехаў на вакзал... А праз двое сутак я ўжо быў у глыбокай правінцыі, у захалусным Прыуральскім гавадку... Нас апынулася там восем чалавек. І ўяві сабе, як нас сустрэлі. Боязна было хадзіць вуліцаю... Нас праводзілі, як дзікіх заморскіх зьвяроў. Абываталі кідалі на нас злосныя ўзрокі, справоджваючы іх агідным пляваньнем, насмьіханьнем, жартамі. Поліцыя-ж гэтаму патварала. Яна штучна распальвала зьвярыную нянавісьць да нас, узмацняла цяжкасьці адшукаць тую ці іншую працу... Гой, як я пакутаваў, пакуль сяк-так учапіўся за ашчэдняы магчымасьці пражыць... Таму і ня дзіва, што выпадкова атрыманыя чуткі пра абмен зьявіліся для мяне сапраўдным збавіцелем. Я хапіўся за гэта, як той, што топіцца, за саломку. З вялікімі цяжкасьцямі, з наймавернымі хітрыкамі я дамогся залічыць сябе ў чацьвертую катэгорыю, і быў высланы праз Швецыю ў Нямецчыну...

У лютым праяжджаў Пецяярбург... Го, як прогся я стрэцца з табою! Але ніякім чынам гэтага нельга было зрабіць... Нас не адпуськалі ні на крок, і толькі два цяпоўных дні я пасоп пецяярбургскім паветрам...

На параходзе я адчуў сябе вольным, толькі балюча тачыла думка пра родных. Якаво з імі? Дзе і што яны? Апошні ліст я меў перад ад'ездам у высылку, а далей—ні чуткі...

— Дазвольце ўвайсьці!

Рыгор сарваўся з месца, на якім ён стаяў, як заварожаны Рудольфавым апавяданьнем, і адчыніў дзьверы.

Гаспадыня ўнясла дзеве поўных талеркі кіслага малака. Паставіўшы іх на стала, яна сьледам даставіла міску парангай бульбы.

— Гарбату вы любіце нарэшце?—запытала яна Рыгора.

Гаспадыніны вочы абміналі Рыгора і ўпіраліся ўзрокамі ў Рудольфа. Маладзіцаю валадала зьмешанае пачуцьцё цікавасьці і баязьлівасьці. Рахманае сядзеньне немца-палоннага ў яе кватэры было крыху дзіўным, крыху пікантным. Усё-ж яе вострыя ўзрокі не знаходзілі на ім яўных адзнак зьвярынасьці. Няпрыметна было таксама жадных праяў тае экзатычнае драпежнасьці, пра якую маладзіца многа наслухалася ў царкве і на месцы ў мястэчку. Узбуджаная ў ёй злосьць і нянавісьць да немцаў, значна падмацоўваная забраньнем мужа ў армію, зараз расплылася ў мяккім пачуцьці жаноча-людзкае спагады.

— Можа ваш знаёмы зьвеў-бы сала?—запытала гаспадыня ў Рыгора, ня спускаючы ўзрокаў з Рудольфа.

Рудольф заварушыўся на крэсьле і ўдзячліва схінуўся ў бок гаспадыні.

— Дзякую шчыра.

Гаспадыня здзіўлена адступіла на крок да дзвярэй. Немца казіў на гразумелай ёй мове. Пашыраныя вочы чакалі ад Рыгора адказу.

— Камі можна, дайце крыжэнік...

Маладзіца лёгка зьбегла з Рыгоравага пакою.

У той час, пакуль яна даставала сала, нельга было дагадацца, ці ў сябе яна.

— Добрая ў цябе гаспадыня? Сялянка?

— Не магу паскардзіцца. Гэта не пецяўбургская. Дваровая. Гаспадара забралі ў войска, а яна жыве адна... Як жыве—ня ведаю.. Вось малако ёсьць, каморка ёсьць...

— Прадус, напэўна?

— Ды ўжо-ж...

Нячутнымі крокамі маладзіца зноў прыйшла ў пакой і кашлянула.

— Вось вам, халоднае...

— Добра... дзякую...

Рыгор прыняў з гаспадыніных рук новую талерку і, ня ведаючы як яе ўмясьціць на застаўленым століку, перадаў Рудольфу.

— Хоць на акне пастаў.

— А калі трэ́ будзе гарбата, паклічце.

— Дзякуем...

Рудольф жадна хашіўся за яду. Ядучы, ён ня мог трымацца, каб не працягваць апавядання. З перарывамі, глытаючы словы, ён на працягу вячэры пасьпеў апісаць дарогу ад Пецярбургу да Гамбургу.

— І каб сказаў, што Нямеччына падмацавала мае надзеі—ніколькі. На першым-жа кроку мяне здушыла ваеннае паветра, прасякнутае крывёю, зоолёгічнай нянавісьцю да расійцаў і французаў. Я адчуў сябе ў жалезных ланцугох суворае, пагалоўнае ваеншчыны... Яна бразгала шпорами, стукала падкаванымі абсцамі, блішчэла залатымі палетамі і сталёвымі рулямі вінтовак, кулямётаў ды гармат. А нашыя соцыял-дэмакраты аказаліся ня лепш за прускіх юнкераў. Тыя-ж, якія асьмелываліся так ці інакш протэставаць, даўно ўжо пакутвалі ў казематах. Развюшаны вайсковаю гарачкаю, нашпінгаваны таннай патрыятычнасьцю, у вобдыме навісьлых недастач—тэткім спрэў мяне Бэрлін... Але мне ня прышлося доўга разглядаць яго ваенізаванае жыцьцё... Ужо праз тыдзень я быў шэраю, нявыразнаю між тысячамі іншых адзінкаю ляндштурмнага шалка. Нада мною навіс небасхіл у выглядзе шэрай, мулкай і адваротнай нямецкай каскі. У процьме вайсковых падзей, як ва ўзьнятым самуме, вярцелася бягучае жыцьцё.

Поле рудынала тустым жытам і ценкаю ярыною, калі наш эшалён перабягаў ад гораду да гораду напрамкам да Рэйну... Чыстая вада рэчкі, як і адвеку, спакойна абмывала засфальтаваныя барагі... Руіны феўдальных замкаў нядбайна глядзелі ў яе люстра, слухаючы нясупынную стукатню дзень і ноч рухаючых цягнікоў... З-пад Аахэна, з Лётарынгіі, з-пад сьцен Льежу ільмі эшалёны раненых. Ёх модлы ляцелі да неба, наганяючы шпіцы Кельнскага сабору...

Пасья—позьдзі пад Вэрдэнам... Штурмы, горы забітых, навісьлых на электрызаваных драцяных загарадках, у забэтоненых акопах... Траскатня самалётаў і грамавое буханьне 42-дзюймавак.

— Будзем шпіць гарбату?

— Можна.

Рыгор пастукаў.

— Зараз!—пачулася з-за сьценкі.

— Уражаньне—мэрам цябе засадзілі ў сталёвы кацёл і грукаюць па ім малатамі. У зацяжным, надрыўным гуку тонуць усякія жаданьні і расплываецца сэнс жыцьця...

— Вось вам!

Маладзіца ўперла дзёве поўных шклянкі ў цесныя прагалінкі паміж талерак, пасля забразгала імі ў руках.

Рудольф пры кожным стуку нэрвова ўздрыгваў, закусваючы губы ад ніякаватага адчуваньня.

— Можа ваш знаёмы захоча застацца начаваць, то скажэце—я прыгатую пасьцель?

— Дзякуем. Не маракуйце за турбацыю, якую ўжо прынясьлі вам.

— Ды то-ж нічога, людзкая справа...

Гаспадыня закончыла сказ за дзвюрыма, ажно ён расплыўся ў далейшых словах Рудольфа:

— Я ня думаў, што вэрдэнскія пазыцыі адпусьцяць мяне жывога. Мае вочы бачылі цесныя завалы ў нязьлічаных трупах маіх таварышоў... Страшэнныя вобразы зглумленых за няма нішто людзей затулялі крохкія рваныя мары пра Смагін, Пецярбург, Стокгольм, Гамбург, Бэрлін, Кёльн і Рэйн... І вось—сярод дёмнае ночы, пры трапяткіх праменьнях прожэктараў і выбухаў фэйервэральных ракет—мы адступілі...

Далей цягнік, новыя гарады, сьвежыя ландшафты. І на другі дзень ад вечару мы на балотных роўнасьцях Курлянды... З цягніка—проста на пазыцыі. На волаку—атака. Перада мною—знаёмыя твары прамігаўшых у Пецярбургу салдат. Няўжо іх браць у цэль і засьцілаць мёртвымі цэламі патоптаных поплавы?.. Рука прыказна націскае курок і на маім ваччу... Нне-э, я падаюся ўправа, дзе націск расійцаў робіцца напружанейшы, ахоплівае наш флянг і, нарэшце, цэлую роту аддзяляе ад папхнутай назад колёны... У абед—я палонны...

— Можа пераначуеш?

Рыгор паглядзеў на ложкак.

— Ня варта рабіць табе няпрыемнасьці... Кінь, Рыгор, я лепш пайду на сена...

— Возьмеш коўдру?

Ён тут-жа садраў яе з пасьцелі і згарнуў у камяк.

— Ды ці варта...

— Кінь скромніцаць...

— І вось тры месяцы, як я палонны. Палонным унтер-офіцэрам... Заслужыў пад Вёрдэнам... Два месяцы трымалі ў Смаленску, пасля перакінулі ў Менск... Ці варта казаць пра становішча палоннага? Ты сам бачыў...

Рудольф матнуў рукою і падняўся з крэсла.

— А цяпер дзякую, браце, за ўсё—і пайду... Дык вось гісторыя апошняга году майго жыцця—праказаў ён, выходзячы з пакою:—пачуць-бы тваю?

— Раскажу!.. Тут знойдам часу—гэта не пад Вёрдэнам... Яшчэ-ж твае куфэркі ў Пецярбурзе...

— У Пецярбурзе-э?

— Цэлы!

Браскотка вартавога скрала апошні сказ Рыгора.

Рудольф схавался ў цемені ночы.

V

ШЭРЫ ЗОЛАК затуманенае раніцы абяліў невялічкае акенца Рыгоравага пакою. Мокрае, пачарнеўшае, а дзе і рудавае лісьце вольх атрахала буйныя каплі вады. Панікла вісела жоўтыя ды чырвоныя вярціні, гледзячы ў абгрызаныя галовы капусты. Лапатаў крыльямі раскатурханы певень. Вось ён голасна засьпяваў ды напалохаў прабягаўшага разораю сабаку. Сабака падняў голаў да седала і адказаў патройным брэхам.

— Не даюць спаць, каб яны падохлі,—скрозь сон вылаяўся Рыгор і павярнуўся на другі бок.

Але толькі на момант знябыўся, як пастукалі ў дзверы.

— Хто там?

— Можна?

У запытанні зьліліся два розных галасы, якіх Рыгор не разабраў.

— Я зараз,—адказаў ён і падняўся.

Праз хвілін пяць стук паўтарыўся.

Хутка апранаючы жукетку, Рыгор адапёр дзверы.

— Уваходзьце!

— Ты, пэўна, думаў, што гэта гаспадыня?—праказаў увайшоўшы прыраднім Сёмка.

— А, прызнацца, не пазнаў, хто за дзвярыма.

За Сёмкам пераступіў парог Рудольф.

— Яшчэ спаў?

— Сабака абудзіў.

— А пара ўставаць. Сёньня-ж едзеш.

Сёмка пытальна паглядзеў у Рыгораў заспаны твар.

— Так, рэчы запакованы.

Ён паказаў на куфэрак.

— Дык бывай здароў, таварыш!—працягнуў Сёмка Рыгору руку—дзякую, вельмі дзякую за тваю дапамогу мне. Каб ня ты—хто ведае, дзе я быў-бы і што-б са мною сталася... Ты выратаваў... І прашу, дазволь напісаць у скрутную хвіліну... Бывай!..

Яны пацалаваліся.

— Таксама дзякую,—заяў Рудольф Сёмкава месца,—я шчыра задаволены нашым спатканьнем. Яно палажыла новую мяжу ў маім шэрым, паднявольным жыцьці палоннага... За мяжою—цёмны змрок невядомасьці, наперадзе—хто адгадае?—трэба верыць у шчаслівае жыцьцё. Дазволь і мне пісаць. Ужо адна твая прысутнасьць недалёка мяне значна легчыць маё моральнае адчуваньне...

Рыгор пацалаваўся з Рудольфам.

— Бывай, шчаслівае дарогі!—пажадалі Рыгору таварышы, выходзячы з яго пакою.

Рыгор правёў іх за дзьверы.

Дзядзінцам маршавалі на працу зьмяшаўшыся ў адну грамадку рабочыя атрады і палонныя. Наводдаль ад іх ішло трое конвойных з рэвольвэрамі пры боку. Атрадаўцы няслі жалезныя няжкі, пілы, сякеры. Адзін высьвістаў «Каробачку», другі завозіў мотывы з вальсу «На сопках Манчжурый».

Разрэджаны туман агаляў празрыстую пляміну сінята лазурку. Пляма выглядала глыбокай ямай, берагі якое прадстаўлялі атрогі засьнежаных гор.

Рыгор абвёў разьвітальным узрокам палахліваю грамадку людзей, дваровыя будынкі, неба і вярнуўся да сябе.

Гадзіннік паказваў восем. Дзвэ з паловаю гадзіны заставаўся на сьнеданьне, разьлік з гаспадыняй, дарогу да станцыі.

Часу хапала, і ён, не сьпяшаючыся, прыбраўся ды зайшоў да гаспадыні.

Тая рукава ўвіхалася ля стала, гатовячы Рыгору сьнеданьне. Белы абрус прыдаваў пакою ціхую, інтымную ўрачыстасьць, якая, аднак, не адпавядала спакойліва-настарожанаму настрою маладзёбы.

— Шкада мне вас, Рыгор Міхасевіч,—стрэла яна свайго кватаранта.

— Нічога не зрабіць!

— То-ж ведама, але... Хаця-ж не ўспамінайце блага... А калі, часамі, здарыцца быць у нашых месцах, тады смела, ня стукаючы ў дзьверы, да нас... Ды калі яно здарыцца?.. Адагнаная хвалямі трэска рэдка варочаецца да берага... Ці ня праўда, мо?.. Прашу вас, Рыгор Міхасевіч, пад'ядайце. Да Менску наўрад ці дзевяццаць закусіць... Пеце малако—такі-та-ж вы яго гэтак любіце... Шкада мне вас... Зжылася, ведаеце, за гэту пару... А вы ў Менску, сапраўды, надоўга спыніцеся?

— Калі добра ісьціме...

— Ды з гэтакім чалавекам, як вы, хто можа сварыцца?..

— Ёсьць розныя людзі...

— То вядомая рэч... Вось, папрашу вас, Рыгор Міхасевіч, можа трапункам напаткаеце ў Менску...

Гаспадыня нэрвова затрапітала рукамі і сама сябе напранула:

— І маю-ж, аднак, я розум... Цьфу!..

Калі Рыгор падняўся з-за стала, каб падзякаваць і заплаціць гаспадыні, тая падала яму белы невялічкі клумачак, гаспадыня праказаўшы:

— Вазьмеце, калі ласка, гэта вам на дарогу.

Яе ўзага кранула Рыгора і ён ня мог адмовіцца.

Шчыры поціск гаспадынінай рукі быў адзякаю за гэта.

Адзяка пацягнула далейшую ўслужлівасьць маладзёбы: заграмацеўшы пад падваконьню калёсы ўзьюшылі яе і пагналі ў Рыгораў пакой за яго рэчамі.

Каля пяці хвілін ішла тузаніна між гаспадыняй і Рыгорам, і ўсё-ж Рыгор ня мог нічога зрабіць, каб паперашкодзіць маладзёбы вынесці яго куфэрак.

— Навошта гэта, сапраўды,—пераказваў ён яшчэ каля падводы.

Аднак, яго словы ня мелі жаднага ўплыву на ўслужлівую гаспадыню. Тым болей яна на іх не зважала, калі пачула спа-

гаду да сябе з боку падбегшай Волькі. Жанчыны ў дзвёх спрыт-
ным прыёмам улажылі Рыгораў куфэрак на воз і накрылі яго
дзяругаю.

— У Менску адзін цягацьмеш яго,—пажартавала Волька.

— Вядома што...

Аставалася здзіўлена маўчаць, што Рыгор і рабіў, умай-
строўваючыся на возе.

І толькі, калі рушылі коні, ён некалькі раз разьвігальна кіў-
нуў галавою, пажадаўшы:

— Астайцеся здаровы!

— Не забывай, Рыгор!—папрасіла Волька, нахмурана гле-
дзячы ўслед падводы,—можа, часамі, стрэнеш дзе Зосю, дык
кланяйся і перадай, як мы жывем...

— Не забудзьце пакланіцца сястрыцы!—папрасіла ад сябе
гаспадыня.

Хутка ў руках абедзвюх жанчын маталіся белья хустачкі.
Рыгор глядзеў на іх, трымаючы ўровень галавы знятую шапку.
Простыя, але шчырыя ды замілаваныя праводзіны моцна кра-
талі яго.

Самі-ж на сабе ўмовы провінцыянальнага жыцця не выклі-
калі Рыгоравай спагады. Было досыць пражытага часу, каб імі
здаволіцца і іх дасканала вывучыць. Толькі гурток рабочых
атраду, нечакана згуртаваны вакол яго ствараў умовы, якія скра-
шалі аднастайнасьць глухое мясціны.

Іх блізкасьць і павага да яго сьціралі сьляды адваротнага
пацудыця ад стрэч з Бросьнем.

Выяжджаючы з агароджы саду, Рыгор яшчэ раз абярнуўся
ў бок дзядзінцу, але густая сьцяна ліп, непарушная ў ціхую ша-
году, ужо хавала за сабою і Вольку з гаспадыняй, і дзядзінец, і
дваровыя будынкі, і пражыты ў ім час.

Як і вясною, едучы ў атрад, вузкая дарожка праз поплавы,
праз гарбаты мосьцік, між далёка адсунутых за мястэчка гаро-
даў,—гэта дарожка мігала ў яго ваччу абыкла-новымі калдобін-
камі, расшыпчатым суглінкам, бародкамі парослых абочын.

Поплаў зелянеў і скрадаў доўгі адрэз часу ад вясны да ве-
сені, а пажатыя нівы адмячалі яго розніцу.

Восенню аддавала і з гародаў. Рыгоравы вочы толькі абег-
гам лавілі тоўстыя галоўкі капусты, жоўтыя ды чорна-зялёныя
гарбузы. Абыкласьць летняга завяданьня, знаёмы настрой, што

яго родзць патуханьне яскравых фарбаў квітучага лета, вратала яго шхім даткненьнем павуціньня.

Местачковыя будынкi змяшлі яго самаадчуваньне. Ад іх на-
везла Сідцамі, Смагіным, даўно пакінутымі мястэчкамі, доля якіх
дзпер яму невядома. Ну, яны, адноўленья ў яго ваччу вялікім
падабенствам, былі жывымі і блізкімі.

— Хвілінку!

Вокліч, што пачуўся злева, адцяг Рыгора ад разьлюшаных
дарожным настроем думак.

— Стой!—гукнуў ён фурману.

Вымуштраванья ў руках вымагальнага фурмана комі адблі
стройны крок на месцы.

— Едзеце?

Кіраўнік работ працягнуў Рыгору руку з сінім квадрацікам
жаперы, заціснутай у два пальцы.

— Аддасьце Прахору Хведаравічу Стукалку, кіраўніку кан-
цэлярыі. З ім і лепей усяго мець справу, бо ад яго многае зале-
жць у вашым прызначэньні. Да рэчы, я ў лісьце рэкомэндую
вас з лепшага боку... Прахор Хведаравіч—душа чалавек. Вы
знойдзеце ў ім сябра і колегу... Цалкам ваша падабенства... Але,
калі ласка, прасьце ад мяне, каб ён і мае просьбы не забыў... Бы-
вайце!..

— Дзякую за ўвагу... і... не палічце на дазойлівым, калі што-
кольвечы з маім бежанцам—зрабеце, што можна...

— Буду мець на воку... Ад'е!..

Проваў крута павярнуў ад воза і хутка схаваўся з Рыго-
рава ваччу.

Наперадзе цягнулася загразнаная вуліца, канец якое за-
апошнімі будынкамі ўпіраўся ў грудок. Гэта з таго грудка пры-
першым уезьдзе ў мястэчка Рыгор разьзіраў захапляўшы яго
ляндшафт.

На гэты раз Рыгор абмежаваўся двума повертамі галавы, кі-
мографічным абегам узроку—чаму мястэчка, прысады, двор, ад-
даленья лясы і рэчка зьліліся ў яго ваччу ў адно плямістае
палатно.

Сьвісток манэўровага цягніка на станцыі адагнаў і ад гэтага
Рыгоравы думкі.

Рыгор загадзя прыгатаваў фурману дробных і сваячасова намернуцца ўставаць, толькі конскія падковы бразнулі па прыстаўшым бруку.

— Вам пасобиць?—запытаў Рыгора фурман.

— Не, не, не! Спраўлюся сам. Дзякуй, браток! Вяртайся ў двор.

Рыгор перадаў яму некалькі срэбных манет.

Фурман спрытна схаваў іх у кіштэню і ўзяў пад казырок.

— Шчасьліва даехаць!.. Сьпяшайцеся браць білет, а то скоро прыдзе цягнік,—парадзіў ён у аддзяку.

Рыгоравы крокі заглухлі ў конскім тупаце і ў стужку калёс.

VI

ЛІБА НЯЎВЕРАНАЮ ХАДОЮ накіроўвала да Віленскага вакзалу. Выходзячы з Падгорнай, яна паглядзела на гадзіннік. Няўжо сапсаваўся? Ці можа яна зарана выйшла? Да цягніка—добрая гадзіна... Ды што цягнік? Ласьне ўчора і пазаўчора яна таксама ня прыходзіла да яго прыбыцьця, пільна прапускала ўсіх прывезеных ім пасажыраў і з тым, што прыйшла, варочалася назад? Напэўна Рыгора нешта затрымала ў атрадзе. Іначай-бы ён ужо быў у Мецьку... А можа?..

Зялёныя дрэвы Каломенскага бульвара манілі на вольныя месцы незамешчаных лавак. «Лепей пасядзець з паўгадзіны, ніж варочацца ў лазарэт».

Яна накіравала праз вуліцу да бульвару, калі яе пазвалі:

— Сястрыца, выбачайце!

Ліба ўздрыганула ад нечаканасьці і спынілася. Агледзеўца назад было позна, бо гукаўшы мужчына ў форме чыноўніка дарожнага ведамства, тут-жа, збоку яе, браў пад казырок.

— Здаецца, ня мыляюся?

— Што вам ад мяне патрэбна?—нездаволена запытала Ліба, глядзячы ад чыноўніка.

— Я перапрашаю...

І ці-то жаночая падатлівасьць перад мужчынаю, ці інстынктыўнае адчуваньне знаёмага ноткі ў голасе чыноўніка, а мо' іншае нешта прымусіла Лібу ўважліва паглядзець яму ў твар.

— Ох гэта твар Паўла?

— Ды вы ня хочаце са мною гаварыць?

— Вы так неспадзявана!
— У вас вялікая перамена!
— Хто-б то думаў—у гэтакім месцы!
— Вы на бульвар?
— Дзе вы гінеце, што столькі часу ў Менску і ні гуку... Як мігнуўся на станцыі, пры ад'ездзе са Ступак—дык мэрам у ваду...

— Пачакайце лаяць, Ліба...
Яны падышлі да лаўкі і спыніліся.

— Вас мала лаяць, вас трэба біць. Таварыш называсца...
Сядайце-э...

Забулька шільна паглядзела на іх і далікатна пасунулася на край лаўкі...

— Можа выберам лепшую?
— Мне некалі доўга сядзець...

— Са мною?

— Кіньце выдумляць... Давайце лепші разам спатыкаць Рыгора.

— Рыгора?! Ён едзе ў Менск?

— Ужо тыдзень, як едзе... Рыгор едзе, а Павал жыве—між тым ні таго, ні другога...

— Дайце сказаць... Дык можа пара ісьці на вакзал?

Ліба прысела побач і хапіла Паўла за руку.

— Зараз... вось скажэце, дзе вы прападаеце?

— Плаваю ў паветры... Уявеце сабе, не пасыпеў сьцісьці з вакзала, як мне білет у рукі—і едзь у Маскву. А з Масквы ў Казань, у Ніжні... Паверыце, ня меў вольнае часінкі, каб хоць адкрытку кінуць. Вам, або Рыгору... Чую, што стрэўшы яго мецьму другую споведзь... А, прынамсі, і на столечкі віны... Вось заўтра-ж зноў на цягнік і ў Віцебск...

— Разносіце жыцьцё па сьвеце...

— Так, расьсяваю бясьсьледна... А вы тут...

А я тут... Праводзьце на вакзал... Таварыш прысяджае, а вы нібы-та той...

— Што вы, Ліба!.. Мяне цікавіць ня меней, калі ня болей...

Нарэшце едзе-а...

— Я вымусіла.

Ліба асалодна зарагатала, абвясіўшыся на Паўлавай руцэ.

— У вас прабіваецца жаночая дыктатарства...

— А вам гэта не да спадобы?

Паўе іх праехала некалькі рамізнікаў да вакзала...

Яны ўскорылі хаду. Гудок, які вяшчаў прыбыццё цягніка, стрэў іх на ўсходах у будынак вакзала.

З будынку дыхнула густым, спецыфічным імпадам неправетранай казармы.

Яны перш памкнуліся прайсці на перон праз трэцюю клясу, а далей мусілі павярнуць у першую. Напакованая людзьмі, як бочка селядцамі, трэцяя кляса прыпыніла іх у дзвярах.

У першай таксама ня відаць было вольнае мясціны. Усе буфетныя сталы, крэслы і лаўкі, што прызначаны для чакання, былі выкарыстаны поўнасьцю. Людзі стаялі і тупалі ў прагалінах між сталаў і крэсел, нясьцікана швэндаліся ў дзвярах. Стаяў кірмашовы шалам, у якім губіўся стук падышоўшага цягніка.

— Нам лепей стаць пры выхадных дзвярах,—парадзіў Павал.

— А я ўжо ня ведаю...

Яны выйшлі з першае клясы, але пасажыры, хлынуўшы ў вакзал, не далі прайсці да намечанага месца.

— Глядзецце адсюль...

— Вам каго? Ха-ха-ха!.. Памыйка, калі не абмыляюся?—праказаў хтосьці ззаду іх.

Павал аглянуўся.

— Прахор Хведаравіч?

— Як бачыце. Гэта-ж праводзіў знаёмага—едзе ў Харкаў. А вы чаго?

— Я сустракаю... свайго таварыша... Да вас едзе... Выпадкава даведаўся...

— Да нас?..

Прахор Хведаравіч узяў пад казырок і пашыўся да вэйсця.

Павал успомніў, што яму варта было-б запытаць накомт пазаўтрашняй камандыроўкі, і зрабіў намер кінуцца ў дагонкі.

— Ты куды гэта?—хапіў яго за руку Рыгор.

У гэты-ж момант накіравала за ім і Лібіна рука, але яе агарнуў у бок якісьці здаравенны салдат. Гэты-ж салдат скаваў за сабою і ўсю Лібу.

— Адзін?—запытаў Рыгор.

— З Лібаю!

Яны пачалі разглядаць навакол сябе, ды надіск задніх пасажыраў не даваў ім спыніцца, адначасна робячы сьцягну між імі і Лібай.

— Толькі што стаяла пры мне. Прынамсі праз яе і я тут апынуўся, а так ня ведаў...

— Ня ведаў?

— Зразумела, Толькі заўчора вярнуўся з камандыроўкі... За гэты час, калі цікавішся, я паўрасіі аб'ездзіў... Ты думаеш, чаму я табе ня пісаў ні слова?..

— Ды я ўжо вастрыў на шыбе зубы... Ці ня Ліба вуньдзека?— кіўнуў Рыгор галавою ў бок дзвярэй, за якімі бачылася белая пляма касынікі...

— Напэўна.

— Ліба Шлёмаўна!— гукнуў Рыгор, адцягнуўшы на сябе ўвагу з боку вакольных пасажыраў.

Наперадзе паднялася ўгору рука з хусьцінкай.

— Вярні налева!

— Чамадан мяшае...

Павал адвярнуўся ад Рыгора, каб падсунуцца наскасок, як яго рукі, атапырыўшы локці для пракладкі дарогі, у момант апусціліся па швах. Сьцяна людзей, што рухала наперад, раптам таўханулася назад, ажно Рыгор ледзьве ўтрымаўся на кагах.

— Што-а за штукі-ы!— злосна выгукнуў ён.

Яго гук зьнік у многагалосым, успуджаным гомане, які пра-нёсся над галавамі натоўпу. «А-ан... Пля-ан... рра-а-ра-и»— чуліся ў ім нявыразныя склады страшнага слова.

Хутка гэта слова расшыфроўвалі ўсе, хто застаўся ў будынку вакзала і напалохана чакаў жахлівае хвіліны.

Заспакоеныя прынёс выразны гук стрэлаў, які пачуўся дзесьці недалёка ад вакзала.

На пятым залпе, мэрам па прыказе, натоўп з вясёлымі крыкамі хлынуў з вакзала. Ад надіску і замяшаньня некалькі чалавек падмялі над ногі.

У радасных крыках збавеньня ад няшчасьця, што нёс з сабою аэроплян, вышукляліся балючыя энкі прыдаўленых. На іх ніхто не зважаў, ужо на першым кроку за парогам дзвярэй задзіраючы гелаў угору.

З надсіьнай напружнасьцю, адціснутыя адзін ад другога, выкарабкаліся Рыгор з Паўлам у бок ад струменя людзей і тут-жа абое трапілі на Лібу. Яна ўжорліва заўважыла Паўлу:

— Вы знарок схаваліся ад мяне!

— І ў думках ня было; што вы, Ліба Шлёмаўна!

— Ну, дзе-ж вы згінулі; не пасьпела азірнуцца, як зынік, мэрам у ваду...

— Мы вас шукалі і звалі...

— Ды я чула, а далей? Аэрапляну збаяліся? Ва-а-як-кі-ж!

— Нас зацёрлі, як у жорны...

— А я на адкрытым месцы прастаяла і хоць-бы што... Дзіўныя людзі, аэраплян на вярсту, а яны наўдэкі...

— Самазахаваньне,—пасьмяяўся Рыгор.

— Пазваць рамізніка?—запытаў Павал і тут-жа дадаў:

— Але я з вамі не паеду: мне трэба зайсьці ў упраўленьне работамі, да Стукалкі.

— Да Стукалкі?—перапытаў Рыгор.

— Так, гэта загадчык канцэлярыі ўпраўленьня... Маю справу... Між іншым, цікавы чалавек... Вось той, што стрэў мяне на вакзале,—растлумачьў Павал Лібе.

— Я маю да яго ліст ад Яўгена Віктаравіча Провава,—паведаміў Рыгор,—які ён ад сябе, гэты Стукалка?

— Высокі, сухарлявы, з рыжаватай францускаю бародкай і доўгімі вострымі вусамі. Косы на галаве маленькім вожыкам, у пэнсэ.

— Ну, выгляд яго плюгавы,—скрывілася Ліба.

— Гэта хіба з жаночага пункту гледжанья.

— Я-б не сказала, што толькі так...

Двое рамізнікаў, што падвязьлі да вакзала чатырох офіцэраў, запрапанавалі свае паслугі.

Рыгор уздымаючы рукі затрымаў аднаго з іх.

— Куды-ж ехаць?—запытаў ён Лібу.

— Да мяне...

— ?

— Чаго-ж дзівішся? Сядай... Праводзьце нас, Павал...

Пакуль яны ўсядаліся, каля іх ачуўся высокага росту, аброслы, ж цыган, у зношаным суконным адзеньні чалавек.

— Выбачайце мяне,—абярнуўся ён да ўсіх, углядаючыся ў Рыгора,—я хачу запытаць...

— Пражджай-ай!—данёсься з ганку прыказны голас гара-
давіка...

— Рамізьнік тузнуў лейцамі, але той, што падбег, не разгу-
біўся: ён стаў на падножкі вазка і паўтарыў сказаныя словы.

— А вам што ад нас трэба?—недаверліва запытаў Павал.

— Я перапрашаю, мне паказалася, што вы... Рыгор Ня-
звычайны?

Вытарышчыўшы вочы, Рыгор зьбянтэжана ўгледзеўся ў твар
незнаёмага.

— Стой!—гукнуў ён рамізьніку.

Павал, на кожны выпадак, прыняў абарончую позу.

— Янкі Кліна не пазнаеш?

— Няўжо гэта?..

З шэрых шустрых воч незнаёмага, з яго таўставатага носу, з
ямчак каля губ вырас перад Рыгорам знаёмы вобраз яго та-
варыша.

— Як жывеш і якім чынам апынуўся ў Менску?—падскаочы
Клінаву руку пытаў Рыгор.

Ліба спакойна ўсміхалася. Павал адчуваў сябе няёмка пасля
выяўленай западазронасці...

— Гоняць, вось... Забралі ў армію, як ратніка другога раз-
раду... Я спыніўся з бацькамі ў Барысаве і быў паступіў недалёка
адсюль у бровар... Пасля... А ты-ж якім чынам трапіў сюды з
Пецярбургу?

— Як бачыш...

— Едзем, барын!—панукнуў рамізьнік...

— Я вельмі рад, што стрэў... Перш сумляваўся, а далей ду-
маю—давай запытаю... Хоць адрас скажы, можа міст кіну...

— Пішы да патрабавання—вярней усяго.

Янка Клін зняў шапку і, калі рамізьнік крануў з месца, га-
ласьней праказаў:

— Ня так даўно Зосю бачыў... Ехала са сваімі на Смаленск...

— А я з-за вас спацьнюся ў упраўленьне,—перабіў іх Павал.

VII

Цесны, сьветлы і прытульны пакоік Лібы выходзіў невялікім
акном на Юраўскую вуліцу. Калі Рыгор, паставіўшы пры ім
свой куфэрак, паглядзеў у акно, то ўнёрся ўзрокамі ў тры вакны

рудога дому. Направа ад яго высілася якаісьці, касьцельнага стылю, пачарнеўшая ад часу будыніна. Востраю процілегласьцю ёй выглядаў старэнькі, дзеравяны домік наўскасяк акна, з якога ён глядзеў.

— У цябе добры выгляд з акна.

— Гэта першае, што ты заўважыў?

— Ня толькі гэта...

Ён ніякавата адварнуўся ад акна і прайшоўся пакоікам. Зьніжэўку стукнуўся аб камод, які звужаў праход данельга.

— Аднак, ты непаваротны,—пажартавала Ліба.

— Павернешся ў цябе...

Яна расьсьмяялася.

— Не да спадобы?

Рыгор аглядзеў беднае абсталяваньне Лібінага пакою. Старэнькі пачарнелы ложка, камод, столік, два крэслы—гэта быў увесь асортымэнт мэблі. Да яе залічалася пагнутая драцяная вешалка, зьлезлае, забруджанае мухамі люстра і пару старых, паморшчаных пад рамкамі олеографій.

— Тут блізка ёсьць готэль?

— Чаму?—занедаволілася Ліба.

— Я не хачу цябе цясьніць...

— Гэта як разумець?

— Ды гаспадыня...

— Што за далікатнасьць, Рыгор!

— Ніякае далікатнасьці! Я хачу, каб табе лепш...

— Дзякую за дбаньне—толькі ня рыпайся... Гарбату ніцьмеш?

— Давай пойдзем паабедаць...

— Я цябе павяду да харчоўкі, аддам ключ, а сама наведаю лазарэт...

— Паабедасем удваіх...

— Я ўжо і так спазьнілася, Рыгор... Папрасіла, ідучы на вакзал, таварышку, і тая, пэўна, праклінае мяне... А можа абход крыў бяды...

У дзвярах іх сустрэла пажылая, нізкая кабетка.

— Гэта мой зямляк... Ён на нейкі час застанавіўся ў мяне... Майце, Сара Восіпаўна, на ўвазе...

— Ды ўжо-ж... ніхай, чаму не... што мне мяшас... Можжа-ж трэба будзе другая пасьцель—спакойна адказала яна.

— Калі я не застануся нанач на службе, то шапрашу вас...
Прыгатоўце, на ўсякі выпадак...

— Што мне гатовіць—у мяне заўсёды напаягове... А вы-ж, сястра, ключ перадалі гаспадзіну?..

— Так...

Нізкая жанчына адчыніла ім дзверы і праказала пажаданьне:

— Гуляйце наздароўе!

— Гэта гаспадыня?—пацікавіўся Рыгор.

— Але...

— Цікавая асоба...

— Кінулася ў вочы?

Яны прайшлі на Губарнатарскую, пасля завярнулі па Захараўскай.

Трогуары абедзвюх вуліц былі ўсеяны людзьмі. Вакол адчуваўся фронт, што дапамінаў пра сябе вялікаю колькасцю ваеншчыны, вайсковага чыноўніцтва і салдат.

На рагу Губарнатарскай і Захараўскай стаялі грамадкі людзей, якія задзіралі галовы ўгору і тыкалі пальцамі ў неба. Хлапчужкі газетчыкі драліся на ўсё горла, выгукваючы апошнія навіны з фронту. Сярод розных паведамленьняў са штабу галоўнакамандуючага, празвоньвала вушы вестка пра налёт нямецкага аэроплянэ.

«Аэроплян над Менскам. Ааррапш-яни-и-над Ме-эн-скаам!».

Ліба падвела Рыгора да Захараўскага завулку, паказала на дом, у якім мясьцілася харчоўка, а сама пайшла далей.

Рыгор прайшоў у нізкі цемнаваты пакой, у якім было расстаўлена да дзесяці засланых бэльмі скацерткамі столікаў.

Ужо была другая гадзіна, і людзей у сталюцы знаходзілася нямнога. Дзякуючы гэтаму ён выбраў рагавы столік і загадаў сабе абед. Маладая паўнатварая, пачырванелая падавальніца са знарочыстай ухмылкай і з дбайлівасьцю падала яму адну за другой тры стравы. Усе яны прышліся Рыгору да густу, і ён пахваліў падавальніцу харчоўкі. Яна нічога не адказала і з тэю-ж замацованаю раз назаўсёды ўхмылкаю адышлася ў другі куток ды прысела.

Сядзячы, яна раз-по-разу глядзела на Рыгора. Гэта яго заінтрыгавала, і ён дазволіў сабе падысьці да падавальніцы і завыгтаць:

— Мне здаецца, што я вас дзесьці сустракаў.

Офіцыйная ўхмылка змянілася лісьліва-радасным сьмяш-
ком, і сьмпатычная падавальніца кокетліва адказала:

— Я вас ведаю па Смагіну... Ваш твар настолькі мне запам'ятаўся, што я вас пазнаю ўсюды і заўсёды...

— У Смагіне?!—зацікавіўся Рыгор.

— Так, калі памятаеце, на сходы ў ляску... Здаецца, шават вы і прамову так казалі? Ці ў гэтым ужо мыляюся?..

— А ваша прозьвішча?

— Ды яно вам нічога ня скажа.

— Аднак, цікава ведаць...

— Злата Мельнік... Вы, зразумела, ня чулі... Вы кватэравалі ў Шлёмы карчмара... Яго дачка, Ліба, слаўная дзяўчына, зараз сястрою недзе ў Пецярбурзе...

Падавальніцу паклікалі на кухню:

— Выбачайце мяне, я на момант,—перапрасіла яна.

Белы фартух мігнуўся перад Рыгорам і схваўся за дзвяркі. Рыгор зацікаўлена глядзеў туды, дзе схавалася вяртлявая падавальніца. Тое, што яна сустрэлася з ім на сходы ў лесе, яго інтрыгавала. Было ясна, што Ліба яе ведае. Але-ж яна нічога яму пра гэта не сказала, праводзячы ў харчоўку. Лібе будзе навіна...

— А вы даўно ўжо як у Менску?—запытаў Рыгор настрэчу, толькі падавальніца выйшла з кухні.

— Каля году... Летась восеньню выехала з Смагіна... Пасьля пад'ехалі з бежанцамі мае бацькі...

— Вам-жа цяжка ў харчоўцы працаваць.

— А што-ж зрабіць, дзе-кольвечы працаваць трэба...

У харчоўку ўвайшло трое новых чалавек. Агледзеўшыся наўкола, яны занялі трэці ад іх столік. Рыгорава сагутарніца хутка ўзнялася з месца і накіравала да наведвачаў. Другая падавальніца пераняла яе.

— Я за цябе падам, Злата...

Злата вярнулася ды Рыгора.

— Вас добра ведае мой муж...

— ?!

— Вы, напэўна, памятаеце Сімана Галаса?

— Вы жонка Сімана Галаса?!

— Трапілася, бачыце.

Злата весела зарагатала.

— Перадам яму ад вас уклон...—дадала яна.

— Нізенькі... і прасце... А ён ня тут абедас, часамі?

— Часамі, а часамі і без абеду...

Злату зноў пазвалі на кухню.

Рыгору ніякавата было яе чакаць, але таксама ня ёмка было і выйсці, не развітаўшыся з жонкаю таварыша. Пры гэтым не мяшала-б згаварыцца пра спатканьне з Сіманам.

Ён на момант зацікавіўся думкаю, ці не паведаміць Злаце пра Лібіну прысутнасць у Менску, а далей раздумаў.

— Я заўтра зайду да вас на абед; можа меў-бы час і Сіман прыйсці?—запытаў ён падавальніцу, калі яна выйшла з кухні.

— Добра, я скажу яму пра вас.

Рыгор узяў пад казырок і павярнуў да дзвярэй. І толькі ён адчыніў іх, каб пераступіць парог на вуліцу, як яму перагарадзіў дарогу, павяртаючы ў харчоўку якісьці чалавек.

— Перапрашаю!—папрасіў ён выбачэння ад Рыгора.

Рыгор, не зьвярнуўшы ўвагі, паднёс руку да шапкі і прапусціў стрэчнага. У гэты момант ззаду яго аклікнулі:

— На адну хвілінку!

Каля яго стаяла знаёмая яму падавальніца.

— Калі ласка!

— Якраз прышоў мой муж. Вунь ён сядзіць...

Злата з вясёлай усмешкай ткнула пальцам на сталовую.

— Шанцуе!—праказаў Рыгор і падышоў да стала, за якім сядзеў Сіман.

— Рыгор?—падняўся той і ад шчырасці затрос Рыгору руку.

— Неспадзявана як!—выгукнуў ён яшчэ мацней.

Але мэрам-бы спалохаўся свайго гуку і порсткім узрокам павеў па харчоўцы.

— Злата, падай сюды пару бутэлек піва.

— Чакай,—перапыніў яго Рыгор,—я ўжо паабедаў.

— Вось і добра... мая жонка, пазнайся!..

Рыгор падняўся з крэсла і працягнуў знаёмай падавальніцы руку.

— Я ўжо пасыпеў пазнашца. Ха-ха-ха!

— Ласьне?

Сіман паглядзеў на жонку.

— Ён ня хлусіць?

— На гэты раз не...

— А заўсёды, хочаце сказаць...

Злата сьмяючыся пабегла да буфэту.

— Выпадкова, ведаеш... Прыглядзелася, і мне кінулася ў вочы кешта знаёмае ў твары. І не абмыліўся—сустракаліся; памятаеш, у Смагінскім лесе?..

— Добрая ў цябе памяць.

Злата прынесла піва.

Сіман разьліў па шклянках і падняў адну над сталом:

— За цікавае спатканьне!.. А ты, Злата, ня выйшч?

— Ты не глядзі на мяне, я занятая...

Яна не адводзіла вачэй ад Рыгора.

— Ужо каля двух гадоў як бачыліся! І што за гэты час на-чаўшлася!

Абое стукнуліся шклянкамі і засаб выпілі.

— За лепшую будучыню, Рыгор!..

— Ну, як ты жывеш, скажы хаця? Жонка скардзілася, як мёрам-бы...

— Я жартавала,—пераняла Злата і адбегла ад стала.

— Няцікава жыву...

— А працуеш дзе?

— Лекцыі даю... Маю некалькі вучняў і тэтым... У ліхой бядзе... Якраз жаніўся... Жонка, бачыш, вымушана працаваць... А каб ме працавала—туга, брат... Але ты...

Сіман дасьледвальным узрокам агледзеў Рыгора.

— У васнішчыну падаўся?

— Як бачыш... і думаеш праз каго?

— Скажы.

— Памыйка спакусіў. Стрэў мяне ў Пецярбурзе—во, так во, як я цябе, і давай агітаваць... На гэты раз я ня мог устаяць і здаўся... Якраз з заводу разьлічылі, і чаму-ж бы... Так месяцаў пяць дачыў...

— А дзе-ж цяпер Памыйка?

— Таксама ў Менску... Сустракаў мяне сёння з Лібаю.

— Значыць, уся Смагінская хэўра сабралася!—ізноў перайшоў на вышэйшую ноту Сіман:—Вось дык гісторыя! За яе мудрыя законы!

Ён зрабіў да таго гучны чок, што наведываючыя, як адзін, абярнуліся ў іх бок.

— Пабіў шклянку?—запытала падбегшы да стала Злата.

— А калі і пабілі адну?..

Сіман узяўся двума пальцамі за вузенькую французскую бародку і з свайго блядога, аб'інтэлігенчанага твару зрабіў дэманскую міну.—Значыць і Ліба тут!

— Цябе гэта дзівіць?

— Ну, Ліба-ж сястрою?

— Так...

Рыгор хвілінку памаўчаў.

— Сазнаюся табе, Сіман, Ліба мяне спаланіла... Яна мне падабаецца, калі хочаш ведаць, як таварыш і... жанчына...

— Яна—мілы чалавек... Шкада мне...

— Пойдзем дахаты?—перабіла Злата.

— Ты ўжо вольная?

— Кончыла... Ах, як я сёньні стамілася! Ты ня знаеш, Сіман, што за цяжкая праца...

— Чула, Злата, Ліба Крамнік тут...

— Цяпер-жа сьвет, як шалёны вихор... Хто думаў, што стрэлу іх.

— Гэтага мала,—падаў Рыгор,—а вось нядаўна, зусім перад маім ад'ездам у Менск, я раптам напаткаў Рудольфа Шульца... Прыгналі атрад палонных і, паверыш, ён сярод іх...

— Што ты кажаш?!

— Шаломная нечаканасьць, кажу табе!..

Сьледам Сіман схіміўся да Рыгора і праказаў:

— А, ведаеш, я ўсё яшчэ на нелегальным... І між тым вяду працу...

Рыгор задаволена адказаў:

— Я думаў пра гэта... Цяпер будзе добрая сувязь...

І пачаў з захапленьнем апавядаць аб сваёй працы сярод рабочых атраду.

Парываючыся ісьці, яны прасядзелі да вечара.

Ужо ў вокны харчоўкі пралазіў змрок, калі Злата адарвала іх ад стала.

Сіі

СІМАН ГАЛАС з жонкаю давялі Рыгора да Лібінай кватэры.

— Заходзь з Лібаю да нас...

— Абавязкова... Дайце толькі агледзецца...

Развітаўшыся, Рыгор падняўся на другі паверх і пазваніў.

Тоўстая, нізкая кабета адчыніла яму дзьверы.

— Сястра вас чакала-чакала і недзе выйшла... Дзе вы яе згубілі?..

— Яна даўно прыходзіла?

— З гадзіну таму... У вас ключ ёсьць? Праходзьце ў яе пакой...

Гаспадыня забегла Рыгору наперад і адамкнула Лібін пакой.

— Я вам прыстрою канатку... вось каля гэтае сцяны... А можа сястра захоча ў сталовай пераначаваць? Тут ужо ваша справа—я не хачу, бачыце, пакрыўдзіць ніводнага... Вы стукніце мне?

— Добра...

Рыгор зачыніў за гаспадыняй дзьверы і падышоў да акна.

Пераплецены нечаканасьцямі дзень разрываў яго думкі на часткі. Менск адразу паварочваў яго настрой у другі бок—прывіццельная заспакоенасьць немаведама дзе і дзелася. Насычаны шрыфонтавай нэрвоасьцю, горад адбіваў у сваім жыцьці сударажны пульс акрываўленай краіны. У многалікіх стрэчах выразна выяўляўся яе лёс, выгнанай на вандроўку. Расьсееныя па сьвеце выгнанцы, аднак, ня кідалі надзеі парваць знаёмымі месцамі. Яны шукалі сабе прытулку і апоры на коўзкіх скатах рубяжоў, абы можна было адчуваць пад нагамі атоптаныя прунт. А далей—далей вострыя ўзрокі перасягалі франтавую мяжу і ласкалі душу непатухлаю вераю ў блізкае наступнае. Якім яно прыдзе? Што за песьні справодзіцьмуць яго прыход?

Цераз чорную рысу высокае камяніцы Рыгоровы ўзрокі ўпіваліся ў чырвоны водбліск затуленага ёю сонца. У яго істоце бушавалі хвалі салодкага натхненьня...

Ён адчуваў сябе прывязаным да падлогі, і трэба было прагучэць стройнай песьні салдат, якія праходзілі вуліцаю, каб ён паварушыўся і адцягнуў думкі ад суворае сапраўднасьці.

Салдаты адпраўляліся на фронт, бо ішлі пры амуніцыі, нават з вінтоўкамі, у новых пынэлях. Ёх песьня гучэла бадзёрымі напевамі з разухабістым зацягваньнем канцовых нотак. У зьлітнасьці людзкіх галасоў для большай зухаватасьці сьпеву ўліваліся вострыя сьвісты. Рытмічны тупат соцень салдацкіх ног падымаўся ўгору ад брудных каменяў бруку і стукваў Рыгору ў вушы.

Салдаты ішлі каля дзесяці хвілін, і цеганіна іх праходу прыцягала да сябе Рыгораву ўвагу. Ён не адхіляўся ад акна, настражана слухаючы заціхаўшыя водгукі тупату і песні.

Уваход лібы застаўся яму незаўважаным. І толькі асьцярожліва-далікатны яе штуршок вывеў Рыгора з нярухомасці.

— Думаеш? Пра вошта ты думаеш?

Ліба палажыла яму на плячо руку і ўмільна, ласкава паглядзела яму ў вочы.

— Паабедаў?

— Нічога, харчоўка ня дрэнная.

— Але дзе ты быў так доўга? Няўжо праседзеў у харчоўцы?

Чакала я, чакала і не дачакалася.

Рыгор гасьцінна засьмяяўся.

— У харчоўні праседзеў каля трох гадзін.

— З якое гэта прычыны?

— Меў цікавую стрэчу...

— Няўжо?.. Давай сядзем...

Яны адступіліся да ложка і ўселіся побач.

— Я выпадкам напаткаў Сімана Галаса.

— ?!

Лібін твар абярнуўся ў здзіўленае запытаньне.

— Ён і жаніўся тут.

— Жаніўся? Што-а ты-ы ка-жа-аш?

— З Златаю Мельнік.

Паведамленьне Рыгора да таго захапіла Лібу, што яна выйшла з ранейшага настрою, устала і пачала тупаць па пакоі.

— Ніколі не паверыла-б, каб хтоказаў мне гэта...—паціскала яна плячымі і расьсеена кідала ва ўсе бакі ўзрокамі.

— Сіман і Злата! Ха-ха-ха! і ў Менску? Але-ж чаму мне не давлялося ні з водным з іх стрэцца? Цікава! Што-ж хаця робіць Галас? Не казаў?

Рыгор падзяліўся з Лібаю апісаньнем стрэчы перш са Златаю, а пасля з Сіманам, гутаркамі з імі і заключыў двуслоўным словам:

— Закон жыцьця!

Лібе гэтага было мала; яна не пакідала гутаркі пра Сімана Галаса датуль, пакуль уваход у пакой гаспадыні кватэры не змяніў яе тэмы.

— Выбачайце,—сказала гаспадыня, разглядаючы ў шэрым змроку дваіх прысутных,—я ўжо выбіраюся спаць і прасіла-б вас, калі што трэба, то кажэце зараз... Няхай-бы вы запалілі лампу!.. А можа няма газы?..

— Дзякуем, пакуль, здаецца, нічога...

— Засьвяці агонь...

— А спаць як?

Тоўстая кароткая кабета, не дачакаўшыся адказу, дадала:

— Калі сястра не захоча спаць у сталовай, то прашу ўнясьці ў пакой канапку і... я падушку дам сваю...

І выйшла.

Ліба засьвяціла агонь і пабегла за гаспадыняй.

— Калі ласка, ці ня можна гарбаты?—праказала яна за дзвярыма.

— Трэба ўнесці канапку?—ні то парадзіла, ні то запытала Ліба, вярнуўшыся ў пакой.

Рыгор згадзіўся і праз некалькі хвілін парваная, брудная канапка стаяла ў Лібіным пакоі. Адзін канец яе ўпіраўся ў камод, другі—у сьценку ад калідору, а між ложкам і канапкаю сьвяцілася вузкая разорына праходу.

— Было-б лепей, каб вы яе пасунулі да акна, па той бок камоду,—парадзіла гаспадыня, прынесшы гарбаты.

Ліба адказала на гэта пагаворкаю:

— У цеснаце—ня ў крыўдзе.

Пагаворка прышлася гаспадыні па нутру тым болей, што яна збаўляла яе ад клопату слаць пасьцель Лібе ў сталовай.

— Асабліва маладым людзям,—пажартавала яна на выхадзе.

Гаспадынін жарт быў апошнім фактарам пастароньяга сьвету, які наведваў Лібін пакой.

Далей нівошта не перашкодзіла ёй выпіць з Рыгорам гарбаты і аддаць патрэбны час для інтымнай, хвалючай гутаркі, тэмы каторае выплывалі з іх блізкіх, цёплых сяброўскіх адносін.

Затуленая зялёным абажурам лампа ўзмацняла вакольную цішу, якая прыдавала іх спакойнай гутарцы сталёвую выразнасьць.

Сумнаватае сьвятло скрадала вострыя куты рысаў, і міны іх твараў рызыкавалі адбіцца выключна ва ўзаемных узроках кожнага. Настрой угатаваў глебу для адкрытых выказаў пачудьця, да выразных, акрэсленых слоў.

— Мне так добра з табою, Рыгор, так радаона!.. Няўжо ты ня чуеш гэтага?—праказала Ліба.

Пацалунак, які выплыў сьледам за яе сказам, быў галасьнейшы за словы гутаркі...

Калі іх губы разьняліся, абое аглянуліся на сьценку, за каторай храпла гаспадыня.

Падазронасьць, што іх хто падслухаў, раптам патанула ў сугучным сьмелым рогаце.

— Я толькі ў паяднаным жыцьці і магу знайсці сваё шчасьце. Я веру сама, што сапраўдная любоў павінна прайсьці праз доўгія іспыты. Да яе мусіць падгатаваць чалавека само жыцьцё. У адносінах мяне—наша стрэча на адрасе ў Ступкі вырасыла гэта пытаньне канчаткова... Ты згодзен са мною, Рыгор?

— Я многае згубіў, пакуль цябе знайшоў. Ужо адно гэта кажжа за тваю каштоўнасьць у маім ваччу... Далейшыя мае думкі накіраваны толькі ў адну кропку—гэта да таго, як-бы надаўжэй захаваць цябе... маёю сяброўкаю, таварышам маім... маім вечным спадарожнікам... Я не хацеў-бы таіць рознастайных нечаканасьцяў у наступным, але ведаю, што ты з імі лічышся сама. Перад намі—будучыня. Сёнешняе—бягучае, будзённае, як падстава, як апора, з якою мы змагаемся за заўтрашняе... Разумееш, Ліба?

— Ня пытайся, Рыгор. Ты не павінен забыць майго першага ўзроку, які я падаравала табе, падаючы, памятаеш, сьнеданьне. У тым узроку быў зародыш таго, што зараз вырасла ў моцнае, вялікае, непарушнае пачуцьцё... Я разумею цябе, бо памятаю тваё хвалюваньне ў дзень Першага мая, твае словы на сходцы ў Смагінскім лесе, падзеі ў Рызе і ў Пецяярбурзе... Няхай наступнае іх удвойць, утроіць—я не пахіснуся, не дапушчу крануць сумненьню стойкага сэрца... Мяне лучыць з табою ня сёнешняе маё і агульнае, а агульнае і маё заўтрашняга дня... Не сумляваешся, Рыгор?..

Дванадцятая гадзіна, што выбываў яе гадзіннік на вежы, сьведчыла падвойны пацалунак, як аброк, што перадавалі яго Рыгор Лібе, а Ліба Рыгору.

За сьцяною чуўся той-жа крэк гаспадыні, але ўрачыстасьць прызнаньня рэзваю бадзёрасьцю разганяла спакой заціханьня.

- Будзі мяне, Ліба, а дзевятай, я мушу ісьці ў узраўленьне.
- Хочаш, а восьмай абуджу, калі сама ісьціму ў лазарэт?
- Здаюся на цябе...

IX

ВУЗКІЯ ТРОТУАРЫ Губарнатарскае вуліцы ледзьве ўмяшчалі натоўп пешаходаў. Вялікая колькасць вайскоўцаў заўважна прэсьцілі чорныя сьмуэты цывільных. Чыстае асеньняе неба разьлівала сонечнае сьвятло па ломаным бруку. Яго праменьні асьвятлялі каламутныя жаральцы памыяў, што цяклі між тротуараў, як і трывожныя, няпэўныя за сваё наступнае, твары офіцэраў, палкоўнікаў, генэралаў. Апошнія нахаду шаласьцелі сьвежымі газэтамі, нядбайна ківалі галовамі пры адданьні ім чэсьці і каваліся за рагі дамоў папярэчных вуліц.

Земгусары адбівалі сваім выглядам спакойны настрой забясьпекі. На іх блішчастых палетах халоднае сонца ганяла зайчыкаў, якіх некаму было палохаць. Служба не перашкодзіла земгусарам урваць гадзінку-другую часу на зазірк у кавярню.

За круглымі мармуравымі столікамі з каваю па-варшаўску яны праседжвалі доўгія часы, выказваючы лібэральныя думкі і «опозыцыйныя» настроі разам з «клопатамі» пра салдат у акопах.

На скрыжаваньні Губарнатарскае і Захараўскай над гімназіяльным парканам віселі апошнія навіны. Ёх выкрыквалі і газэтчыкі, але кожны пешаход лічыў сваім абавязкам праверыць крыкуноў на адказным ашлягу.

Роўна а дзiesiąтай гадзіне Рыгор выйшаў з Юр'еўскай на Губарнатарскую. Параўняўшыся з першай кавярняй, ён заскочыў выпіць кавы. На гэта пайшло каля чвэрткі гадзіны. Далей зрабіў спынку перад навінамі. «Расія і Італія абвясцілі вайну Баўгарыі»,—стаяла ў першым радку зверху. Выдзеленая буйнейшымі літарамі гэта навіна забівала ўсе іншыя. Вакол яе вярцеліся гутаркі ў сабранай грамадцы.

Пара пажылых палкоўнікаў, што стаялі з боку Рыгора, вялаяліся агіднымі словамі па адрасе Баўгарыі. Нейкі чыноўнік па форме з контрольнае палаты, паціскаў плячымі, дзівячыся, шго робіцца на сьвеце. Бясьпечны дыскантовы галасок сястры, якую падвёў да навін зухавы казачы сотнік, сьмяялася з задзёру баўгарскага Карлушы. Зьнянацку дысонансам прагучэў пыгальны

сказ якогасьці селяніна з торбаю на плячох: «І да чаго толькі гэта дойдзе». Мужычка абмылі спачуваючыя ўзрокі не адных дывільных. Храбрыя палкоўнікі пераглянуліся з сабою і загадліва паківалі галовамі.

Рыгор абышоўся маўчанкай, хоць селянін і падвастрыў яго ахвоту выказаць сваю думку. Але ён ня мог ручыць, што на яго сказ адгукнуцца ўсяго тым-жа, чым на словы селяніна, і пайшоў напрамкам да ўпраўленьня работамі.

Ён знаходзіўся зусім недалёка ад будынку, дзе зьмяшчалася ўпраўленьне, калі напатканая сястра вярнула яго да ўчарашняй тутаркі з Лібаю. Мігам у Рыгоравым уяўленьні прабегла карціна мінулай ночы, слова ў слова прагучэлі ў яго вушах адпаведныя, рашучыя дыялёгі паміж ім ды Лібаю.

Мэрам-бы хто хопіў Рыгора за руку і прышпыніў—ён пракалоў узрокам даўжыню Захараўскай, і праз хвіліну зрабіў увераны крок наперад.

На другім кроку ён прамармытаў пра сябе.

«Адказныя справы ў жыцьці адзінкі, як і ў жыцьці грамады, вырашаюцца часам вельмі проста ды лёгка».

З гэтага сказу паплыў струмень думак і плянаваньняў, якія завярцеліся вакол Лібы, перароджваючыся ў будзённыя клопаты лабудовы сямейнага жыцьця. Гэтыя клопаты, зьмешаныя з навіною ўзятых абавязкаў, варушылі Рыгоравым нутром і плячыма.

Рыгор пачуў сябе крыху вальнейшым, калі ўвайшоў у канцылярыю ўпраўленьня работамі. Стукатня машынак, службовая бегатля, незнаёмыя твары службоўцаў вярнулі Рыгора да бягучае сапраўднасьці.

— Выбачайце!—перапрасіў ён якогасьці пісца, запыміўшы яго тры дзвяракі.—Мне трэба Прахора Хведаравіча Стукалку.

— А нагошта ён вам?—запытаў пісец і раптам, збаяўшыся свайго пытаньня, дадаў, ткнуўшы ў паветры пальцам:

— Прахор Хведаравіч вульдзэка сядзяць!

Рыгор падзякаваў і прайшоў да паказанага месца.

— Я да вас ад Яўгена Віктаравіча Провава.

Стукалка далікатна схінуўся і працягнуў Рыгору руку.

— Ці ня вы ўчора прыехалі ў Менск?

— Вам прыведамляў Памыйка?

— Мы ўжо падбалі пра месца вам.

— Калі ласка, вось і ліст ад Провава.

Рыгор падаў Стукалку конвэрт.

— Дзякую. Напэўна, сумавалі там у глушы? Праўда, затое спакайней. Сядайце, прашу вас...

Стукалка хутка прачытаў ліст, скамячыў яго і адправіў у кішэню.

— Мне пра вас Памыйка многае расказваў. Добра... Я вельмі рад, што мне давадзецца з вамі працаваць... Нябось, Яўген Віктаравіч слаўны чалавек? Мы з ім сябры здаўнага... Та-ак... Дык скажэце, ці хацелі-б вы па прашовай частцы, ці па адміністрацыйнай?

— Глядзецца, і зе лепш,—пасьмяяўся Рыгор.

— У нас, аднака, нядрэнна... Я думаю, нейкі час папрацуеце ў агульнай канцылярыі, а там пераменім...

Да Стукалкі падышло некалькі службоўцаў з паперамі.

— Па нядзелі прыходзьце на службу... Я вельмі рад...—сказаў ён, устаючы з крэсла.

Рыгор разьвітаўся і накіраваўся да дзьвярэй.

Ён яшчэ ня выйшаў з сталоў, як яму перагарадзіў дарогу зьнаёмы яму кароценькі чалавек з бежанскага комітэту.

— І вы тут?

— Як бачыце. А якім-то чынам вы сюды папалі?

Кароценькі чалавек рэзва затросься ўсёю постацьцю, засьмяяўся і адказаў:

— А ўсё з-за комітэцкіх спраў. Патрошку пашыраемся. Вось днямі я даведаўся з прыватных крыніц, што маюць асыгнаваць на бежанскую справу вялікія сумы. Я і прыехаў у Менск, каб тут наладзіць сумесную заяву... Вы, часамі, не наведвалі Менскага комітэту?

— Бачыце, я толькі ўчора пераехаў у Менск. Дагэтуль працаваў за Менскам.

— Вы добра зрабілі, што перабраліся ў Менск,—праказаў кароценькі чалавек.

— Як вам сказаць... Пакуль яшчэ я не нагледзеў нічога гэтакага, што-б казала за гэта... Мне чамусьці думаецца, што лепшае прыйдзе з Пецярбургу...

— Зразумела...

Кароценькі чалавек на момант задумаўся, пасля іншым тонам паведаміў:

— Ага, бок, маю вам перадаць уклон ад вашага таварыша... Ня так даўно заходзіў на Знаменскую і пытаў кагосьці... ня памятаю каго... Луговіча якогасьці... Ды самога таварыша прозьвішча запамятаваў... З Масквы прыяжджаў...

— З Масквы? Дагадваюся...

Яны разьвіталіся.

Кароценькі чалавек уподбежкі накіраваўся да першага стала, а Рыгор выйшаў на вуліцу.

Для яго было зусім неспадзяваным, калі на адгоне кварталу з боку, у яго зноў пачуўся нядаўна заціхшы голас прадстаўніка бежанскага комітэту.

— Калі вы думаеце пра Пецярбург, то ці не ўзяліся-б вы часамі за маю працу па комітэце? Я вельмі вас прасіў-бы. Мне да таго цяжка, што я з радасьцю ўдэк-бы сюды ў Менск...

— Я не абяцаю вам гэтага...

— То давайце мы так скомбінуем,—настойваў кароценькі чалавек.—Вы звязкаеся з Менскім комітэтам, а я вымалю замест вас другога чалавека сабе на замену...

Рыгор і на гэту пропозыцыю ня даў акрэсьленага адказу. Гэта астудзіла кароценькага чалавека і прымусіла яго перайсьці на іншыя тэмы. Аднак, кожная з новых тэм непраменна стыкалася з бежанскімі справамі, а тыя цягнулі за сабою скаргі на цяжкасьць працы ў комітэце. Нельга было западозрыць няпчырасьці ў яго споведзі, тым болей Рыгору, які збольшага ведаў становішча комітэту. Знаёмы быў Рыгор і з працаю кароценькага чалавека ў комітэце. Але ўсё-ж думкі яго былі далёка ад гэтага.

— Будзе час пра гэта пагаварыць па маім прыезьдзе ў Пецярбург,—адказаў ён, каб скончыць гутарку.

Кароценькі чалавек мэрам-бы гэтага і чакаў. Ён зразу спыніўся, з падзякай падаў Рыгору руку і крута павярнуў назад. Калі Рыгор азірнаўся, то ён ужо бачыў кароценькага чалавека на гоні ад сябе.

«Сапраўды працуе з пачуцьцём і самаадданасьцю»,—уголас выказаў ён пра сябе.

І не паспеў зрабіць кроку з новаю думкай, як знаёмы жаночы голас пераняў яго словам:

— За кім вы так пільна ўзіраецеся?

Сьледам, ня даўшы Рыгору павярнуць галавы, порсткая рука прасунулася яму пад паху.

— Ну, якавы справы?

Ліба была ў вясёлым настроі і ласкава зазірала Рыгору ў твар.

— Я сёньня проста шчаслівая—гэта-ж цэлы полудзень у маім распараджэньні.

— Якім-жа чынам табе падшанцавала?

— Выпісалі з майго аддзяленьня да дваццаці чалавек.

— А ўсё-ж засталася ў лазарэце людзей?..

— Алеся даглядае за імі... Ну, а як твае справы? Што-ж ты ня кажаш нічога?

— У панядзелак іду на службу.

— А працу вызначылі?

— Знойдзецца. Ёсць некалькі месц, на выбар... Ці-ж у гэтым рэч?

— Твая справа... Прынамсі, за гэтыя дні варта было-б падшукаць новую кватэру... Ты пра гэта ня думаў?

Рыгор падіснуў Лібіну руку і жартаўліва праказаў:

— Не пасьпеў пакуль, мая дбайная гаспадынька...

— Ня тое, што...

Рыгоравы жарты выклікалі на Лібіным твары лёгкія ўспыхі сарамлівае ружы.

— Разумсю цябе і згодзен з табою цалкам... Асноўнае зроблена, а там усё пойдзе сваёй чаргою... Ці не пара было-б абедась?

— Давай пойдзем!

Яны завярнулі ў знаёмы Рыгору завулак.

Х

— ЯК, ПА-ТВОЙМУ, Ліба, так будзе нічога? А можа пасунуць яшчэ крыху да акна? Толькі не даставацьме шнур. Някай стаіць так...

Рыгор адступіўся да кушэткі, на якой сядзела Ліба, з газэтаю ў руках, і паглядзеў адтуль на распалажэньне стала.

З правага акна, на паколаных шыбах якога ляжаў тоўстым пластом сьнег, падала сталёвая паласа сьвятла. Востры рог прыаконьніка роўнай лінейкай адразаў яго правую палавіну. Стажок

паложаных на стале кніжак трапляў у зацямненне, якое скрадала ня толькі загалюўкі кніжак, а і малюнкi іх вокладак.

— Трэба адсунуць крыху назад, тады болей на стол ляжа сьвятла. Няпраўда, мо'?

Ліба паднялася і пільным розьзіркам праверыла Рыгоравы меркаваньні.

— Ня так сьвятло, як холад. З акна-ж неміласэрна дзьме. Па-першае, трэба было-б уставіць новыя шыбы ды пазатыкаць паміж рам... Які недагляд, а гэтакія грошы дзяруць... Адсунь стол на корх-другі назад...

Яна падышла да акна, праверыла рамы і шуфляднікі, папрабавала шчыльней прычыніць дубальт і нездаволена кінула галавою:

— Што-ж ты хочаш! Яшчэ добра, што і гэткую каморку ўдэлося знайсці. Як-ні-як, а сьвятла багата, прасторная.

— А чаго-ж ад старога дому хацець!

— Зразумела... Бачыш, дамаўласнікі не адстаюць ад іншых гандляроў. Даражэе мяса, дровы, крамніна—чаму-ж адставаць кватэрам... Ды горад перапоўнены да адказу...

Рыгор адсунуў стол назад, а ложка пацягнуў крыху да акна.

— Ды ці ня ўсёроўна, як што будзе стаяць! Адзін корх бліжэй да акна, ці далей...

Ліба ўголас засьмяялася.

— Які ты цудны, Рыгор!.. Сядай ды раскажы мне, што новае... Мы-ж з табою так мала бачымся...

— Няма часу, Ліба!

Ён прысеў і ценька датуліўся галавою Лібіных грудзей. Тая выпусьціла з рук нячыганую газэту і абвіла яго шыю тонкаю белаю рукою. Пальцы рукі краталі яго губ, якія адказвалі праным варушэньнем.

— Ты паглядзі, адно, Рыгор, як хутка праялася каля двух месяцаў з таго часу, калі мы пачалі наша супольнае жыцьцё! Я не паспела аглядзецца, а тымчасам...

— Кажы, я слухаю...

— Прызнайся мне, ты думаў, што ўсё так проста, ды так незаўважна перапляцецца адно з другім, і мы станем...

— Чым?

Лібіна рука крыху падалася наперад, гэтак, што далонь прыйшла на Рыгоравы вусны, якія знайшлі пад ёю ўтульнае месца...

— Табе ня хочацца слухаць, Рыгор?

— Кажы, кажы, Ліба...

Рыгор вытэваліў руку і перацяў ёю Лібіну стройную паясьніцу.

— Каб я думаў, ці чакаў, магчыма ўсё-б яно іначай пайшло...

— Іначай?.. Выходзіць, што ўсяму прычына ёсьць адзін цёмны выпадак?

— Выпадак, але той, якім кіруецца наша жыцьцё... Калі ён і быў цёмны, то я асьвяціў яго сваёю сьведомасьцю... Якія, аднак, вы жанкі чулыя!..

— Ты глядзіш на мяне выключна, як на жанчыну? І не саромеешся казаць гэтага?

— Адкуль ты бярэш усё гэта, Ліба? Было-б так, я абмежаваўся аднёю-дзьвюма стрэчамі з табою... Я не раскідаю свайго пачуцьця на вецер і не таргую словамі, як лыкам... Да цябе я прыйшоў праз доўгія, спакусныя іспыты... Ды што казаць...

І Рыгор адчуў раптам Лібін пацалунак. Ён быў ціхі, але шчыры і зацяглы, з сілаю, якая, не нейкі час перацяла іх глыбокія ўздыкі і заваражыла прасторны пакой салодкаю маўчанкаю.

— Мы яшчэ шчаслівыя з табою, Рыгор! А ёсьць людзі—і колькі гэтых людзей!—што гадамі ня бачылі сваіх жанок, дзяцей... Ды можа ня ўбачаць!..

— Трэба напружней змагацца... Нехта стукае?

Мінутная іх настарожлівасьць перарвалася паўторным стукам.

— Адчыні, Рыгор!

— Прашу заходзіць!—гукнуў ён, зрабіўшы пару крокаў да дзьвярэй:—Засьвяці агонь, Ліба!

Яна не пасьпела абмацаць лямпу, як у пакой увайшоў чалавек, якога ў вячэрнім змроку нельга было адразу распазнаць.

— Нарэшце адшукаў!.. Добры вечар у хату! Ну і забраліся-ж!

У голасе ўвайшоўшага гучэла нешта знаёмае, але не па голасе Рыгор распазнаў Пятруся. Засьветленая Лібай лямпа выявіла Пятрусёў твар, на якім бегала вясёлая ўхмылка.

— Сапраўды, што нарэшце! А пісаў-жа, што будзеш у Менску многа раней... Маю гонар пазнаёміць з маёю жонкаю...

— З жонкаю?! Так-такі і жонкаю?!

Пятрусь прывітаўся з Лібаю і аглядзеў пакой.

— Скідайце паліто,—запрапанавала Ліба:—я пастараюся... гарбаты...

Яна пачакала пакуль Пятрусь распрануўся, пасья выбегла з пакою.

— Так, жонка... законная... Адно другога ўзаконілі,—пасья-яўся Рыгор.

Ліба вярнулася з гарбатнікам.

— Я думаю, ня лішнім будзе з марозу шклянка цёплае гарбаты,—абярнулася яна да Пятруса.

— Згаджаюся, дзякую.

Пючы гарбату, Пятрусь рэвізаваў узрокам абсталяваньне пакою і вясёлую спанраўную яму гаспадыню. Ён не чакаў, што прыцель спаткае яго ў сямейных абставінах. Да гэтага ня было жадных адзнак. Ды па настроі Рыгора Пятрусь ня мог дапусьціць хуткае перамены ў яго жыцьці. Між тым факт паказваў сваё. Пятрусь спачувальна глядзеў на таварышавы паводзіны, хоць прысутнасьць пры Рыгоры Лібы, відаць было па ўсім, мала ўплывала на Рыгораў нутраны сьвет.

Умовы, што зьяўляліся сьведкамі новага жыцьця, далёка не пасавалі да маладых асоб, якія сядзелі пры ім, мэрам-бы сышоўшыся з прычыны яго наведаў.

Кагод ды стол, канапка і ложка, пяць патрыманых крэсел мала рознастайнілі памяшканьне для дваіх ад памяшканьня для аднаго. Усяго і служыла гэта абсталяваньне ў мэтах адноснага дапамінку Рыгору пра яго гаспадарскія абавязкі. А калі ды Ліба ня дужа заўзята пільнавала гэтага, тады за камодам ды кушэткаю толькі і аставаліся сухія функцыі сьцясьненьня гаспадара. О не, Пятрусь у гэтым пасьпеў шмат далей перагнаць Рыгора! Яму хапіла часу, каб абкруціцца досьць надзейна клопатамі «заўзятага сем'яніна». Што таму пасабляла—гадаць ня трэ' было доўга.

Пятрусь выразна бачыў прычыну гэтага і ў абставінах свайго жыцьця, якое зьвязала яго нелегальнасьцю, ва ўмовах непасяднае службы, каторая кідала ў разьезды і, нарэшце, спадчына, вынесеная з астрогу. Усё паказанае з невялікім дадаткам пятрусёвае ўступчывасьці значна пасунулі яго ў бок сямейнае клатніны.

Чамусьці ў прысутнасьці Рыгора з Лібаю гэта вельмі выразна замуляла ў яго нутры.

Паведзеная гутарка на тэму бягучага жыцьця ня стрымала Пятруса ад самапапроку. Ён даў месца ў сваім нутры для во-

стрых упікаў за недагледжанае патуханьне сваіх ранейшых на-
стройў. Але, побач з гэтым, гутарка з Рыгорам, ахашўшы шы-
рокае кола бягучых зьяў і будучых заданьяў, дала яму набой
для ўсхваляваньня і аброк да аднаўленьня ранейшай актыў-
насьці.

— Так,—завяраў Пятрусь перад адходам,—я пераеду ў
Пецяярбург. Мяне цягне туды ня менш твайго... Толькі...

— Вось гэтае толькі і не дазваляе табе пакінуць Масквы.

— Дык парадзь мне, Рыгор, што рабіць...

— Якая-ж тут рада... Чакай яшчэ нейкі час...

— Няўжо ім у галаве за мною сачыць? Вось быў-жа я
надочы ў Пецяярбурзе і праз пяць дзён—ніякага знаку сочкі...

— Завяраць, браце, цяжка...

— А так-бы паехаў перш я, а сьледам выпцягнуў-бы і вас.
У мяне там наклёўваецца некалькі добрых месц... Разумееш,
за гэты час пасьпеў зарэкомэндаваць сябе перад кіраўніцтвам
установы, а частыя камандыроўкі далі магчымасьць знайсці доб-
рае знаёмства... Вы паехалі-б, Ліба Шлёмаўна?

— Яшчэ з якою-б ахвотай! Як была ў Пецяярбурзе—цягнула
куды індзей... А пажыла ў Менску—моцна хочацца назад у
Пецяярбург... Усё-ж Менск—провінцыя... Ехалі-б вы хутчэй, Пят-
русь... А то мне Рыгора не ўгаварыць.

— Што-а?

Рыгор зрабіў фальшыва-сур'ёзную міну і ўзрокам Мэфісто-
фэля паглядзеў на Лібу.

— Не згаджаецца...

— Ты не чакацьнеш, як я прыкажу складвацца,—дажарта-
ваў Рыгор.

— Паду-у-мма-еш! Адкуль ты набраўся гэтае сьмеласьці?..

— Ліба Шлёмаўна прэтэндуе на матрыархат...

— Згодзімся, што да гэтага яшчэ далёка, але...

— Але не бяз дыктатарскіх ухілаў...

Яны весела засьмяяліся.

Адбітак гэтага сьмеху Пятрусь вынес на сваім твары з
Рыгоравага лакою.

— Да спатканьня ў Пецяярбурзе,—пажадаў ён Лібе, якая
правяла яго з кватэры.

ЧАСТКА ЧАЦЬВЕРТАЯ

I

НАПРУЖАНАСЬЦЬ вайсковых падзей, якімі справодзілася другая палова лета, змянілася асеньнім зацішшам.

Было ясна кожнаму, што немцы сваім наступам на Расію імкнуліся забясьпечыць базу для наступу на захадзе. Рэдкія сутычкі на паасобных вучастках даўжэразнага фронту не мянялі агульнага становішча. Мала хто дапушчаў, каб фронт да наступнае вясны пасунуўся за Баранавічы, Дзевінск, Пінск, Ілуксту. Гэта давала магчымасьць каму сьлед крытычна правярць пройдзеную навуку, улчыць недагледжаныя памылкі, унесці новыя корэктывы. Частку гэтых клопатаў узяла на сябе перапужаная нямецкім посьпехамі расійская лібэральная буржуазія. Разгубіўшы рэшткі патрыётычнага задзёру, яна павярнула незадаволенне ў бок нядаўняга прыяцеля—вайскавай ды буйна арыстакратычнай камарыльлі.

Аднак нядобрай воля прымушала радзімых патрыотаў становіцца ў ваёўную позу супроць самаўладнай клікі. У іх паказной, фальшывай опозыцыйнасьці хавалася вострая прага апанаваць становішчам.

Буржуазія хапілася за думку і за рады, каб перапыніць разь бег падзей, агаловіць іх, і надалей разьліваць рабоча-сялянскую кроў на аўтар «вольнае краіны».

З гэтакімі палажэньнямі, што выпускалі іх вусны Мілюковых ды Какошкіных на вядомым кадэцкім банкете, памылкалася буржуазія заняць месца плутакратыі. Але жакі «вызвальцельнай» вайны ніколькі ня гублялі свайго гібельнага скутку. Яны самі па сабе, у баку ад волі яўных ды скрытых прыхільнікаў вайны, рабілі сваю працу разгойдваньня спакою ды пакоры мільённых салдацкіх, рабочых і сялянскіх гушчаў.

Кадэцкія завярэньні не затрымлівалі ў акопе салдата, і не давалі яму натхненьня для далейшага кроваліцця. Заняўбаўшы

суд і кару, ён кідаў фронт і накіроўваў дадому, у тыл, далей ад непатрэбных жахаў на перадавых пазыцыях. У тылу было падгатавана яму спачуваньне.

Мянюшка «дзээртир» ня ўздымала ружы сораму на змучаных, пажаўцелых тварах тых, хто двухгадоваю пакутаю зразумеў сутнасць і мэты вайны. Тылавья героі з земгусараў, шыбэраў і прадажных пісак паходзілі на дзяцей, што пускаюць мыльныя бульбалкі. Пушчаныя ў пачатку вайны, на трэці год яе, гэтыя патрыотычныя гульні згубілі манлівы свой эфэкт. Гэта адчувалася на кожным кроку, у кожным кутку неабсяжнае краіны, у паветры, што яе аблягала.

Дзевяцьсот шаснаццаці год прыходзіў у сьвет пад знакам крутой зьмены агульных поглядаў ды адносін да вайны. Вайна ставіла супроць сябе драбнейшыя праявы народнага жыцьця. Людзкія гушчы прасякала пачуцьцё сухое аднакавасьці да фронту, да стрэлаў гармат, да аэропianaў і бліндажоў, да пераформаваньняў войска і да вестак са штабу галоўнакамандуючага. Страхі вайны ў сваім расьцяжэньні ў будучае зьліваліся з буднямі, якія капілі ў сабе порах для расплаты за яе.

Продэс перараджэньня людзкое псыхікі, зьмена ў настройках паасобных пластоў жыхарства выпуклялі новую эпоху на пасаду гістарычнасьці. Апошняя рашуча спускалася на зямлю, надаючы вастраты малейшым калываньням грамадзкага жыцьця. З усіх шчэлак дзьмула завабна-трапяткім павеем няяснага, а жада-нага ды няпрыменнага.

У Рыгоравай істоце калыхаліся хвалі разьішанага, уздымнага пачуцьця. Гэта пачуцьцё не давала яму спакою. Нават Павел Памыйка не здавальняў Рыгора сухаватасьцю сваіх вывадаў. Больш-менш улагоджваў яго, рэдка наведваючы, Сіман Галас; але тая работа, якую яны вялі ў Менску, не давала Рыгору поўнага здаволеньня.

Седзячы ў Рыгора адным лютаўскім вечарам Сіман казаў:

— На тваім месцы, браце, я ўжо даўно быў-бы ў Пецяр-бурзе... Болей таго, я нават ня даўся-б так лёгка з яго выехаць... Чым цябе прыцягвае Менск? Службаю ў упраўленьні дарожных работ?

— Тым болей не становішчам ды зарабаткам, якія ён дае... Ха-ха-ха! Сіман! Мяне Менск прыцягвае тым самым, што і цябе. З тым-жа посьпехам ты можаш яго замяніць на Адэсу, Маскву

ці другі горад, як я на Пецярбург... Але гэта не на заўсёды— гэта выключна на даны час... Зараз Менск—ня Менск, а вайсковы лягер. Ну, а нашая партыйная праца тутка, ты сам разумеш, ня можа мяне задаволіць.

— Маеш радыю... Ты пасудзі сам—Менск нічым не адгукнуўся на гадавіну 9 студзеня, а Пецярбург... Там баставала звыш пяцідзсяці тысяч рабочых... Ты чуў гэта? Надоечы прыехаў адтуль адзін рабочы і казаў мне... Гэтак што Пецярбург...

Паведамленьне Сімана пра студзеньскія забастоўкі ў Пецярбурзе аднавілі ў Рыгора радаснае пачуцьцё. Ён уверанай хадю прайшоўся па пакоі і пацёр ад здавальненьня рукі.

— Ты калі атрымаў гэтыя весткі?

— Учора вечарам.

Пытальны ўзрок Рыгора спыніўся на Лібе:

— Чула навiны?

— Я табе ня раз казала, што цябе...

— Ты толькі, Ліба, не нэрвуй... Хочаш выехаць—выедзем... Але-ж ты павiнна памятаць, што гэта ня так лёгка... І ты і я—абое мы звязаны службаю, а ў адносінах да мяне маюцца і iншыя прычыны... Няўжо ты думаш я знарок цябе марыную тут... Альбо шкадую пакiдаць сваіх маёнткаў...

Лiбiна рука, крануўшы Рыгоравай шчакi, выявила жончыну ласку да мужа і гэтым згладзіла паўстаўшую шурпатасьць у iх адносінах.

— Разумею цябе, Рыгор. Калі я кажу так, то зусiм ня маю ў воку сёнешні, або заўтрашні днi... Мяне... ды ці ты-ж ня ведаеш... забiвае мая служба...

— А хто цябе прымушае служыць?

Сiман быў радаю і супакоiў абодвых

— Не палiчэце мяне падбухторшчыкам...

Гэтага, зразумела, нi Рыгор нi Лiба ня думалi.

Сiман лiчыўся iх ганаровым госьцем. Яго гутарка напаўняла iжныя разважаньнi, яго рада была таварыскiм пажаданьнем. Хто ў гэтым сумняваўся?

Сiман таксама зьяўляўся і чулым перадатчыкам таго, што дыктавала і Рыгору і Лiбе iх нездаволенасьць менскаю провiнцыяльнасьцю. Гэта нездаволенасьць дзень-ата-дня абвастралася. Скуткам iх была наступная iсповедзь Рыгора перад таварышом.

— Нам ня трэба станавіць жадных мэт у прыватным жыцці, калі яны ня звязаны з жыццём агульным... Мне сьмешна глядзець, як людзі тужацца з усіх жыл, каб зьберагчы лішнюю капейку... Агідна, ведаеш, Сіман, слухаць гутаркі пра ўзнагароды, павышэнні, пра дробненькую цікавасьць набыць пляцок, хату... Да чаго ўсё гэта? Ласьне можна гэтым адмежавацца ад усяго сьвету? Або ўхілам ад агульных падзей зьберажэш сваю недачыкальнасьць? Дарма ўсё гэта—мурашчына політыка... Я ў баку ад усяго гэтага, а што іншае мяне можа трымаць на адным месцы?

— Які лад, гэтакія яго і праявы...

— Гадкі лад.

— Згаджаюся з табою...

— Але ня меней гадка, калі ня шукаеш, дзе яго канец.

— Вось асноўнае... Усё-ж, браце, жыццё не стаіць на адным месцы... Памятай тое...

— Што-б тады было, каб ды яно спынілася...

Іх філэзофскія разважаньні пагражалі зайсьці далёка ў ноч, але, трапіўшы на іх, Памыйка павярнуў іх гутарку ў другі бок.

Засопшыся, Павал адначасна з тым, як падняў цераз парог левую нагу, праказаў:

— Я прынёс табе, Рыгор, сумную навіну... цяжкую...

Прысутнасьць Сімана, якога ён адразу не пазнаў, не дала яму закончыць сказау.

Ліба пераняла Памыйкаву зьбянтэжанасьць.

— Сіман Галас—ці-ж вы не пазналі?

Памыйка раптам знайшоўся:

— Выходзіць, што я вам прынёс сумную навіну, а ў вас застаў вясёлюю... Здароў, Сіман!—працягнуў ён яму руку.

За гэтым словам Паўла чулася выразная трывога, якое не скрашала Сіманаву рэзвасьць.

— Вашаму блagarодзьдзю!.. Адкуль гэта павесела, што ты трапіў сюды?

— Выпадкова... Ну, а ты якім чынам апынуўся тут?

— Сярод чыноўнікаў?

— Хоць-бы і так... Кажы!

— Перш выкладай свае навіны...

— Так, кажэце, Павал, тое, што меліся.

Пам'янка раптам пасур'эзьнеў і зусім інакшым тонам праказаў:

— Мае навіны зусім няцікавыя.

— Гэта чаму?.. Кажэце, ну...

— Казаць?.. Так, не схаваешся... Памятаеш, Рыгор, старшага тэхніка Бросьню?

Рыгор настаражыўся:

— А што?

— Дык вось, брат, гэты прахвост застрэліў Рудольфа Шульца... Сярод белага дня, ведаеш, пры людзях... Перш штурхануў яго за нешта, а калі той замахнуўся на яго кулаком. Бросьня р-раз-з і... бывай здароў...

— Рудольф?!... Бросьня?!

Зыбалеўшы, як мел, Рыгораў твар выказаў яго сібернае абурэньне, перамешанае з востраю трывогаю.

— Адкуль ты праведаў гэта?! Ці праўда таму?..

Яго напружаны ўзрок разьліваў агонь кіпучае злосьці.

— Толькі вось атрымаў ліст ад Провава... Не пасьпеў, ведаеш, зайсьці ў пакой, як мне яго падалі... Прачытаў... і на табе... Выпіў шклянку кавы і да цябе...

— Рудольф Шульц!! Братка ты мой!

І Сіман, і Ліба аслупянела глядзелі Паўлу ў вочы.

Рыгор пусьціўся тупаць па пакой.

Яго важкія, цвёрдыя крокі гучэлі па ўсёй кватэры.

— Бедны Рудольф!!

— Які слаўны таварыш!

— Гэткі харошы чалавек!

За гэтымі словамі запанавала важкая цішыня, у якой чуўся выразны процэс кандэнсацыі вострае злосьці да забойцы.

У згустках гэтае злосьці формавалася суровае адамшчэньне.

Яго напорнасьць падняла Рыгору руку ўгару і затрасла выпрастаным пальцам перад цёмным акном.

II

ВЕСТКА ПРА ЗАБОЙСТВА Рудольфа Шульца хутка падмацавалася пісьмом Сёмкі. Сёмка падрабязна апісваў Рыгору кароткую, але жудасную гісторыю бросьневае расправы з Рудольфам.

«Яна зрабіла цяжкае ўражаньне ня толькі на рабочых, а і на ўсіх дваровых, на местачковае жыхарства», пісаў Сёмка. «Але забойца, нажаль, не атрымаў належнае адплаты за свой крывавы ўчынак. Абкружаны раззлаванымі рабочымі, ён паспеў вырвацца з іх рук і ўцячы пад ахову сунічанскай поліцыі. Праўда, Проваў дамагаўся таго, каб станава Бросьню арыштаваў і адправіў у Менск. Ці зрабіў гэта станава—невядома, усё-ж Бросьні зараз у нас няма... Рудольфа-ж Шульца, трэба сказаць, пахавалі на старых местачковых кальвініскіх могілках. Натопі людзей з двара і з мястэчка, які праводзіў забітага на могілкі, яскрава засьведчыў сваю павагу да яго і востры пратэст супроць учынку драпежніка-тэхніка. Уміраючы, Рудольф некалькі раз успамінаў цябе».

Сёмкаў ліст быў канчатковым пасьведчаньнем пра сапраўднасьць Памыйкавага паведамленьня. Ніякіх сучасных вестак чакаць пасля гэтага нельга было.

Рудольфаў вобраз некалькі дзён засаб трымаў на сябе Рыгорува ўвагу. Яго не кранула гэтак моцна ні сьмерць Гэлі, ні сьмерць мацеры.. Рудольфава сьмерць мэрам-бы вабрала ў сябе ўсе жакі перажытых Рыгорам трагедый і вызьвярылася на яго сваёю жудаснаю сапраўднасьцю. Гэта сапраўднасьць, зразумела, была не абмежавана часам ды не акрэсьлена месцам, але Рыгор хапіўся і за выпадак з Рудольфам, каб далучыць яго да тых прычын, якія штурхалі яго да выезду з Менску. Пад націскам гэтых прычын усё слабейшымі ды слабейшымі рабіліся супярэчныя ім фактары. Важнейшы з іх, пра якія Рыгор часта дапамінаў Лібе,—гэта пагроза падпасьці ў Пецябурзе выкрыцьццю і арышту,—губіў таксама сваю вострасьць.

Рыгор самаўверана глядзеў у наступнае, застаючыся наўздзіў нячужым да небясьпекі. Усвойная яму, як кожнаму чалавеку, некаторая асьцярожлівасьць адпала, як прыгаркі ад пасудзіны. Ён ня пытаў сябе, чаму гэта так сталася з ім, але быў упэўнены, што зараз з гэтым ня годзіцца яго людзкая вартасьць. Гэта адкідала вострасьць клапатлівасьці і пра сямейнае жыцьцё. Рыгор вызначыў яму маленькі ўтульны куток у сваім нутры, без якога, наогул, нельга абыйсьціся жывой істоце, і тым здавальнаўся.

Гэта незаўважная клапатлівасьць упіралася галоўным чынам у Лібу.

За кароткі час сумеснага жыцця яна паспела з ім зблізіцца, сыйсьціся, як Рыгор таго не чакаў. Ранейшыя ўспыхі пацудыця, падобныя да выбуху маланкі, разгарэліся цягучым, незгасаючым полымем. Было-б цяжкай операцыяй, каб хто падумаў разлучыць іх.

Сам Рыгор баяўся думкі пра гэта, як не баяўся іншага нічога ў сваім прыватным жыцці. Ліба знаходзіла словы, ласку, міну і ўзрок, якімі суцяшала яго ў жвіліны выпадковай жальбы... Яна дубальтавала яго падзеі, гартавала жаданні, дзень-ата-дня выгоптавала пабочную сьцяжынку ў сумесных намерах.

І цікава—Ліба дамагалася ехаць, а разам з тым яна болей усяго трымала яго ў Менску.

Толькі з-за Лібы Рыгор не пакідаў думкі папрасіць Стукалку, ці не дапаможа ён, хоць праз начальніка ўпраўлення, перавесці яго ў адпаведную мілітарызаваную ўстанову ў Пецяяр-бурзе.

Дзевятага сакавіка Рыгор увайшоў у канцылярню ўпраўлення з намерам адразу падысці да Прахора Хведаравіча і выказаць яму сваю просьбу.

Стукалка якраз быў заняты. Каля яго стаяла некалькі асоб, з якімі ён заўзята гартаў свежа атрыманыя газеты.

Рыгор не хацеў пры іншых гаварыць з ім пра свае інтарэсы. Ён прысеў за свой стол і ўзяўся лістаць вынятыя з шуфляды справы. І толькі яго ўвага зацягнулася ў змест першага адносьніка, як яго паклікалі. Рыгор падняў голаў і ўгледзеў, што яго заве Стукалка.

Калі ён апынуўся каля ўпраўляючага справамі, акаляўшых таго асобы, сярод якіх апынуўся і кіраўнік работ, Яўген Віктаравіч Проваў, паказалі Рыгору зьмешчаную ў газетах справаздачу пра скандальнае паседжаньне Думы.

— Чытайце, Рыгор Міхасевіч, і кажэце сваю думку,—запрапанаваў Стукалка.

Усе настаражыліся і прыціхлі, сочачы за Рыгорам, які прабягаў вачмі свежы друк ранішняе «Біржоўкі». Калі-ж ён з успыхнутаў вяселасьцю адвярнуўся ад газеты, яго сустрэла зьлітнае, ва ўпор праказанае:

— Нну-у?!

Чаканьне Рыгоравага водгуку на думскія падзеі незварухна-заварожана трымала заінтрыгаваных чыноўнікаў.

— До-о-бра!—каротка ды ўверана адказаў Рыгор.

— Так, пара,—паўшэптам дадаў Стукалка.

— Ззналіся, падляцы!—паглядзеўшы на інжынера, няўверана праказаў незнаёмы Рыгору чалавек.

— Гэта, разумеце, гавораць ня члены Думы, фактычныя сябры падляцоў; гэта іх вуснамі гаворыць жах перад уздымам рабочае помсты,—з тым-жа задэрам уверыў сагударнікаў Рыгор.

Яго сказ прымусіў Стукалку з піронічнай ухмылкай пераглянуцца з Провавым. Апошні, відаць, заінтрыгавануся гутаркаю, але не зьвярнуў належнае ўвагі на сэнс Рыгоравага сказа.

— Гэтага мала!—стукнуў ён кулаком па стале, заставіўшы Стукалку і двух другіх палахліва паціснуць плячыма, а канцылярыстаў—праверыць вачыма.—Справу трэба выносіць на вуліцу! Не зважаюць грамадзкае думкі, няхай адчуваюць грамадзкага кулака. Досьць гандляваць Расіяй ды глуміцца з яе народу. Грамадзкасьць здолее вярней давесьці вайну да перамогі, чымсь Сухамлінавы з царска-сельскай прадажнай клікай...

Але Рыгор перабіў яго; вайшоўшы ў азарт, ён перастаў лічыцца з вакольнымі абставінамі. І калі сполах нагнаў раптоўную цішыню, ён уголас праказаў:

— Так, вайна кончыцца на вуліцах сталіцы. Але яе кончаць не палахлівыя крыкуны з Таўрыцкіх палацаў, а рабочыя грамады ўжо разварушаных клясавым гневам фабрык і заводаў...

Толькі тады ён скеміў, якую ўзяў на сябе рызык, калі Стукалкава рука нэрвова тузанула яго за крысо.

Абарваўшы сказ, Рыгор заўважыў лёгкае хваляваньне службоўцаў, якія то закашлівалі, то застуквалі крэсламі начальніцкую зьбянтэжанасьць.

— Няхай вас зусім... які вы неасьцярожлівы!—паптракнуў Рыгора Стукалка.

Рыгор уголас засьмяяўся.

Двое чыноўнікаў пасьпяшылі скавацца ў адчыненую фортку дзвярэй габінэту начальніка ўпраўленьня работамі. Стукалка прыказна матнуў перад Рыгорам міжвольна складзеным кулаком, а кіраўнік работ атраду затуліўся газэтаю.

— Хаця-б не пачуў ніхто,—паглядзеўшы з-пад ілба на пайшоўшых, западозрыў Стукалка.

— Прахор Хведаравіч перапалохаўся,—бздзёрыўся Проваў, выгледваючы з-пад газеты.

І ён паўшэптаў пачаў апавяданьне Рыгору пра забойства Бросьнем Рудольфа Шульца. Проваў знайшоў патрэбным пахваліцца Рыгору сваім спачуваньнем забітаму, ды варожасьцю да забойцы.

— ...Каб гэта захапіў на гарачым учынку—не бяруся за сябе... Ну-ж вам ведама, Рыгор Міхасевіч, што цяпер немец палонны спагады ня знойдзе... Станавы, прахвост, ухмыляўся, калі я стукаў кулаком, патрабуючы заслужанай кары разбойніку... Ды што-ж ты зробіш... Даў выглед, што лаварочвае справу да сур'ёзнага, а далей... ці-ж можна ручыць, што Бросьня ня гуляе зараз яшчэ з падзякаю за стараннасьць?.. Падляцы...

Проваў кулак нечакана для яго самога прайшоў шрацінавым стукам перад носам Стукалкі. Той нэрвова адарваўся ад чыганага рапарту і працягнуў трасучую руку ў бок Яўгена Віктаравіча.

— Супакойся, Хведаравіч! Зямля стаіць нярухомай.

Абое засьмяяліся.

— А я скажу праўду—шкадую Рудольфа. Хоць немец і мо' сам нёс крыху віны за пачатак вайны, усё-ж у ім талася зьнянавісьць да яе... І розумам—некалькі раз спрабаваў гутарыць з ім—Кант... Вострая, як нож, думка, багатыя, дзіўныя пляны... Самому-ж Бросьні, гаду, ня раз даваў практычныя рады... Ну-ж той, плюгавец, здатнейшы выявіўся да прэймы чорнасотніцкага ўкаваньня, ніж да патрэбных яго тупаватай галаве ведаў. Вечны пакой дарэмнай ахвяры... Няхай яна будзе залічана ў скарбніцу агульнае адплаты...

— Вас просяць у кабінэт...—перабіў Провава нячутна падшоўшы да іх стройны малады чалавек.

Яўген Віктаравіч, юрка ўсхапіўся з месца, паправіў мундырчык, кашлянуў і, нічога не сказаўшы ні Стукалку, ні Рыгору, пайшоў да дзвярэй у кабінэт начальніка ўпраўленьня работамі.

Рыгор пачакаў, пакуль Стукалка перагледзіць паперу, і, лапрасіўшы прабачэньня, пераказаў яму сваю просьбу. Стукалка, напэўна, не знайшоў яе ні нечаканай, ні нязбыўнай, бо зусім спакойна выслухаў Рыгора і яшчэ спакойней паабяцаў:

— Гэта, бадай, можна будзе ўладзіць ды ня дрэнна для вас.

— Ідзе!—уверыў ён Рыгора, калі той падзякаваў за абяцанку.

У Рыгора ня было падстаў не паверыць свайму бліжэйшаму прындзшпалу, як чалавеку ў гэтым часнаму, і ён адышоў ад свайго стала з завіхрыўшымі ў галаве плянамі. Выйсьце са становішча наглядалася як найлепшае, абы толькі наперадзе што-кольвечы староньняе не сарвала добрых намераў Стукалкі.

Прынамсі ў даны момант нічошта не намякала на гэта...

Непрагледжаньня паперы з вынятай справы папоўніліся новымі. Яны ўбіралі Рыгораў стол засудзелым белым абрусом.

Калі ён сеў за ім, то з двух канцоў пацягнуліся да папяровага абруса папэцканьня сінюю фарбаю рэгістратаршынны рукі...

III

— РЫГОР МІХАСЕВІЧ?

Асьцярожлівы і ў той-жа час увераны жаночы голас адцягнуў Рыгора ад папер.

Ён паглядзеў перад сабою і замёр у здзіўленьні...

Прыстале стаяла Наталя.

— Наталя?!

Поўны, прыстараны твар, лёгкае рабаценьне каля носу і на носе, спакойліва-анямічны ўзрок і таго-ж настрою ўстаноўка на раджалі сумненьне.

— Няўжо Наталя?!

Рыгор хутчэй падаў ёй крэсла і яшчэ раз упэўніўся:

— Наталя?!

Далёка не ранейшая ўхмылка, як выплаўленая з агня, манлівая і прыцяглая, зараз спакойная і ціхая, засьведчыла Рыгору здагадку.

— Папрашу садзіцца... А я ўжо думаў...

Трэба было папракаць сябе за тую хвілёвую разгубленасьць, якая выразна адбівалася на няскладнасьці гутаркі.

Наталя пераняла Рыгору думку нечаканаю трапнасьцю:

— Ты-ж мог мой адрас мець?

— Ня толькі мог, але і хацеў...

— І што-ж таму перашкодзіла?

— Магчыма, што тое, чаму і ты...

— Добра... Ня будзем чапаць мінулага. Кажы, як жывеш?

— Іначай, ніж тады, калі мы рассталіся.

— Трэба верыць...

Кароткая пауза дала Наталі магчымасьць запытаць Рыгора:

— Жаніўся?

— Не таюся... Запрашаю да сябе...

Рыгор адарваў кавалачак чыстае паперы і хутка падаў яго Наталі.

— Мой адрас. Ня прызвеш—жонка мяне заклос. Я ёй многа гаварыў пра цябе.

— Нават да таго прышло? Дазволь табе не паверыць... Ну, што-ж... Жыцьцё, разумееш, плаыве, дарогі крыжуюцца...

— Крыжуюцца, а больш блытаюцца... Ці даўно тапталі нагамі прыбраныя вуліцы Рыгі, а гэта... Сапраўды ты замужам?

Яго ўпераны ўзрок на Наталю прыліп да яе пахарашэўшага ў апошняю хвіліну твару. Калі ён апаў на стол, то якраз трапіў на выпаўшую з адчыненага рыдыкюлю рудую фотографію, дзе задком уверх ляжала рэзвае малое.

— Дазволь павіншаваць! Ты ўсё-ж спрытнейшая ад мяне.

Перад Рыгоравым носам мігнуўся Наталін рыдыкюль.

— Ты ні званьня не зьмяніўся, Рыгор.

Наталя сур'езна паглядала на яго праз стол і задаволенна ўхмылялася.

— А ўмовы вымагалі многага,—адказаў Рыгор.

— Чаму?

— Як табе сказаць! Давялося шмат чаго перажыць... Матку страціў. Шэраг блізкіх людзей... у тым ліку... цябе...

— Сьмяешся?..

— З чаго-б сьмяяўся, але ня з гэтага.

Сур'езная міна пакрыла Наталін твар. Стромкі ўзрок яе адарваўся ад Рыгора і прабегаў праз кандылярню, як сонечны зайчык.

— А я не сказала-б, каб ты быў у мяне згубленым...

Апошнія слова замерла ў ціхім шэпце. Але Рыгор яго пачуў, і яго нутро адгукнулася едкім уколам яскравых успамінаў.

Каб ня зьбіцца на сантымэнты, ён перамяніў гутарку, праказаўшы да Наталі:

— Абяцаеш быць у нас вечарам?

— Білет страчу.

— Можна адтэрмінаваць... Хочаш, я сам гэта зраблю.

— Навошта, часу ў мяне хапае... Ага!..

Наталя спрытна зазірнула ў рыдыкюль і дастала з яго ліст:

— Выбачай, Рыгор. Гэта ён мяне прывёў сюды. На!

— Гэты ліст—ён?!

Яго ўзрок прабег па шэрым квадраціку паперы.

«Ад каго-б?»

— Мяне вельмі прасілі перадаць табе яго і я мусіла...

— Я не магу дагадацца, хто мне яго перасылае... Адну хвіліну...

Рыгор дастаў з конверта ліст і ёмка перавярнуў яго на апошняю старонку.

— Дзе ты з ім стрэлася?

— Зусім выпадкова, у адной рабочай сям'і. Ён мне дужа спадабаўся. Ня была знаёма, а ўвечар сышліся, мэрам-бы гадамі ведаю яго. І чаму-ж было адказаць яго просьбе!.. Скардзіўся, што некалькі лістоў напісаў, а ты маўчыш...

— ?!

— Так, так. Анікей Кузін ня схлусіць. Я яму веру...

— Павер, што не атрымаў аніводнага лісту...

— А каб першым напісаў яму, страціў-бы гонар, думаеш?

— У нашых з ім адносінах няма гэтага разуменьня...

— Выбачайце!..

Стукалка адважыў далікатны ўклон у бок Наталі.

Тая адварнулася на канцылярыю, каб не перашкодзіць.

— Я думаю, Рыгор Міхасевіч, можна будзе гэта аформіць у выглядзе камандыроўкі. Вы прабудзеце там месяц і, думаю, што за гэты час або самі падшукаеце, або я выдумаю што... Гэта тады, калі вам патрэбна хутчэй. А калі-б вы пачакалі, тады...

— Дзякую, Прахор Хведаравіч. Дазвольце ўжо водлуг абставін выкарыстаць вашу ласку...

— Што-а вы-і, што-а-а вы-ы! Не за службу, а за дружбу... думайце, калі ласка...

Стукалка тым-жа ціхім і роўным крокам, якім падышоў да Рыгора, вярнуўся да свайго стала.

— Міруся, Наталя, варочацца ў Пецябург... Няма, ведаеш, мне тут разгарненьня. Менск—гэта вайсковы лагер, прасякнуты жахамі вайны. Генэральскі абсац прыдушыў у ім усё жывое... Апроч эвону шпор ды стуку конскіх капытоў—нічога...

— Так, спачуваю тваёй думцы... Анікей нават прасіў мяне, каб я цябе ўгаварыла пераехаць. Там ты патрэбны зараз. Разгортваецца вялікая справа... Заводы заварушыліся... Заблішчэлі чырвоныя зарніцы... Пудзілаўскі перажыў ужо дзьева забастоўкі. Трэба ехаць... І я паеду... Бывай!

— А да мяне?

— Не магу, Рыгор!

— Крыўдзіш, Наталя!

— Мы абое пакрыўджаны

— Я не хачу верыць, каб ты была здатна да капрысаў.

— Ня гэта... Бывай!

Рыгор падышоў да Наталі і ўзяў яе за руку. Накіраваны ў яе твар Рыгораў узорк апальваў яе вочы—яны панікалі. Тая роўнавага Наталі, з якою яна прыйшла да Рыгора, змянілася балючай нэрвовасцю.

— Я спазьнюся на цягнік.

Наталя павярнула да дзвярэй. Рыгор апранаў шыналь, калі яна стукнула дзвярыма.

— Я цябе, Наталя, не разумею, аднак,—з лёгкім упікам праказаў ён, нагнаўшы Наталю на вуліцы.

— Паверыш, не магу заставацца на заўтра. Мне абавязкова трэба заўтра да вечара быць у Харкаве.

— Я адчуваю, нібы са мною гаворыць другая Наталя...

— Магчыма... Але і Рыгор таксама мала падобны да таго, якога я ведала...

— Ты мыляешся...

— Магчыма... Ну, і ты няверна судзіш...

Праз адрыўныя, сухаватыя пераказы іх гутарка паступова сышла да нічым нявытлумачаных спрэчак.

Каля вакзала, куды Рыгор правёў Наталю, у яе не хапіла цярпеньня і на гэта. Яна маўчала, ні моргам вока не рэагуючы на рэдкія, зноў павернутыя на таварыскі цёплы тон Рыгоровыя сказы.

Рыгору заставалася зводзіць Наталю ад свае надазойлівасьці, і ён праціг ёй руку, папярэдне прылажыўшы да казырка.

Наталя нехаця развіталася з ім і ўскорыла хаду па ўступак усходаў.

— Напішы з Харкава, чакацьму!—гукнуў Рыгор і, недачакаўшыся адказу, павярнуў назад.

Адышоўшыся на некалькі сажняў, яму зарупіла яшчэ раз аглядзецца на вакзал.

Наталя стаяла на ўсходах і глядзела ўслед яму. Рыгор памахаў ёй шапкай, і пайшоў ужо не на службу, а ў сталовую.

Паводзіны Наталі пакінулі ў яго нутры няпрыемны адбітак. Мэрам-бы нешта запала ў сэрца і ня было жаднае рады яго адтуль выціснуць. Брала здзіўленьне—што сталася з чалавекам, якога ён добра ведаў з інакшага зусім боку. Няўжо ў Наталі над таварыскім пачуцьцём узялі верх пачуцьці жаночыя. Ці яны ў гэ-жа меры, у якой зараз выявіліся Рыгору, валодалі ёю і раней, але былі ўдала замаскаваныя паказной рэвалюцыйнасьцю? А мо' падобная зьмена істотна для кожнай жанчыны, тады?..

— Вы ўжо заказалі?

Перад Рыгорам стаяла Сіманавая жонка. Рыгор прыўстаў і прывітаўся з ёю. Прывітаўся і заўважыў Злацін сумны настрой.

— Прынясеце па сваім выбары.

— Давяраеце?

Натужная ўхмылка не пасавала да нявыразнага ўзроку вачэй.

Рыгор паглядзеў услед, калі Злата пайшла да кухні, і пачаў чытаць ліст ад Анікея. За чытаньнем ён не заўважыў, як Злата апынулася зноў каля яго.

— Ежце, каб не астыла.

— Дзякую... Што чуваць? Нешта Сімана сягоньня ня жвідаць...

Злата недаверна аглядзелася па харчоўні і цішком паведаміла:

— Сіман учора арыштаваны.

— Што вы кажаце?!

— Са сродкі ўзялі,—яшчэ таемней выказала Злата.

Праз нейкі час, падаўшы Рыгору другое, яна пужліва паскардзілася.

— Было добра, а цяпер стала яшчэ лепш...

Рыгор нехаця даеў абед. Вестка пра Сімана адняла апэтыт. Ды ня толькі гэта. Злата перабіла яго бадзёры настрой, які пачаў складацца пры чытаньні Анікеевага лісту.

— Яшчэ ня лепш!—падаў ён.

Злата ня чула яго слоў: яна ўжо стаяла каля другога наведвача, які бессаромна рабіў ёй вымову за нядбайнасць да яго.

— Няйначай, як хто знарок рашыў вымучыць маё нутро дарэшты...

Недачытаны ліст Рыгор вярнуў у кішэню і сьпешнай хадой выйшаў з харчоўні.

IV

ШОЛАМ І СУМЯТНЯ ЗАХАРАЎСКАЕ адцягнулі Рыгоравы думкі на сябе. Гарадзкое жыццё цякло сваім парадкам, чужое настрою паасобных адзінак.

Аднак яно цікавіла Рыгора. Кожны дзень уносіў нешта сваё, новае, а часта і нечаканае. Сёнешні дзень асабліва выдаваўся з гэтага боку.

Здарэнні, што адбыліся ў дзяржаўнай Думе, разварушвалі затоеныя ў грамадзе думкі і настроі. Праглівыя ўзрокі павярнуліся на гэту куртатую, шэрую і малапрыметную ўстанову. Націск разняволеных ад часовага зацішшы рабочых гушчаў дакочваўся да сьцен Таўрышкіх палацаў. Не рэагаваць на гэта маглі выключна тыя, хто ня ўлічаў небяспекі стаць ахвяраю свае смяротнае панікласьці.

Уздым рэволюцыйных настрояў разіў больш чужых і далёкаглядных, хоць яны па сутнасці складалі бадай адно сущэльнае ў складзе наўздзіў сваяасаблівых «народных прадстаўнікоў».

Адбітак гэтых вестак Рыгор выглядаў на тварах соцен людзей.

Ранішняя гутарка ў канцэлярыі ўпраўленьня служыла ўзорам гэтаму. Што азначае захапленне опозьдзійнымі думкамі гэтых людзей, як, прыкладам, Стукалка?

«Калі ўжо дайшло да падобных зьяў—ня збыцца марам радзімых патрыотаў. Яны жорстка пралічыліся на вайне. Непасобяць ім ні перамогі хаўруснікаў, ні гэтак жданае выступленьне Амэрыкі. Працоўныя гушчы ўсё больш ды яскравей выглядаюць у вайне няшчасьце.

Пара!..»

Гутарка з Наталіяю адбылася ў затулыя куткі Рыгоравага нутра. Прыгупілася нядаўняе ўражаньне і ад Сіманавага арышту...

Наперад выпіралі пытанні, што іх кранаў Анікееў ліст.

Рыгор адчуваў сябе як той, хто ўспываў на чаўне на самы хіб усьпененых хваль. Гэтыя хвалі бурлівымі, пеністымі сувоямі ўпарта каціліся напрамкам да раскалыханае сталіцы.

Мінаючы струмень пешаходаў, дзесяткі рамізынікаў, што накіроўвалі Захараўскаю ў бок вакзала, ён ня мог адарваць узроку, не правёўшы кожнага з іх...

На кватэру Рыгор прыйшоў з акрэсленым рашэннем пакінуць Менск як можна хутчэй.

Рыгор аглядаў набытую маемасьць, мяркуючы, як будзе з ёю рабіць. Нельга сказаць, каб стол ці шафа суцяшалі яго ўласніцкае пачуццё. Дзе там! Рыгор упікнуў сябе, чаму не здагадаўся іншым чынам, пазычкаю, ці пракатам, абсталёўваць свой часовы пакой...

Нарэшце... або варта займаць гэтым сваю ўвагу?..

Яго думкі перанесліся на недачытаны Анікееў ліст.

Дык вунь яно што!..

Калі на яго зьяднаным фронтам наступалі жыццёвыя адмоўнасці, то і дадатныя прыгоды не засталіся ў завінаватасці.

Анікей настойна ўгаварваў Рыгора перабірацца ў Пецярбург. Ён абяцаў яму—з вакзалу проста на працу. У завод, а калі толькі не падабаецца, «адвык ад чорнае працы», у контору, ці ў банк. Адно-б не заставаўся ў Менску...

— Ха-ха-ха! Адвык ад чорнае працы! Цудны, аднак, гэты Анікей!..

Вобраз таварыша мігнуў у праменьнях сплунчанага над дахам сонца...

Але яго зьмяніла Ліба:

— Ты ўжо дома?

Лібін настрой гармановаў з вясновым днём, якім быў гэты, сёнешні.

Ён быў блізкім і Рыгору, і Ліба сама бачыла гэта.

— Хоць раз ды я перамагла!—пахвалілася яна, падбегшы ды Рыгора і ўзяўшы яго за руку.

Чырвоны крыж на грудзях затуліў Рыгораў узрок.

— Я адчуваю, што ты прынесла добрыя навіны.

— Няўжо? Мой твар выдае гэта?

— А як па-твойму?

— Бадай што... Ды навошта мне хаваць ад цябе...

— Што?

— Тое, якое дае мне магчымасць перавясціся ў Пецярбург. Сёння ордынатар нашага лазарэту запрапаваў нам перабрацца да яго ў Пецярбург. Ён пераводзіцца туды на службу... І я дала згоду першай... Добра зрабіла?

— Першай? Добра.

— А мо' табе не падабаецца?

— Што ты, Ліба, кінь... Я вельмі задаволены гэтым, бо і самому ёсць падобная пропозыцыя...

— Ад каго? Скажы!

Рыгор падаў Лібе Анікеёў ліст.

Яна прагна накінулася на яго і прачытала ад слова да слова.

— Анікей Кузін? Гэта той, што ты мяне з ім каля заводу пазнаёміў?

— Так... Добры таварыш... Каб і хацеў ня любіць—нельга... І зацяты барацьбіт...

Ліба праверыла яго словы па характары лісту.

— Мне падабаецца, Рыгор, гэты твой таварыш...

— Толькі гэта і падабаецца?

— Кінь, Рыгор... Табе пара мяне выведаць, як мае быць. Ты любіш жартаваць, а мне здаецца...

Мужыня шчырая ласка папярэдзіла кабеціну гняўлівасць.

— Калі-б ты мог прыгатавацца да ад'езду?..

Рыгор падумаў.

Яго ўзрок накіраваў да пачырвоненага захаду, а думкі— у наступнае.

«Калі-б ён мог прыгатавацца да ад'езду?».

Ужо гэта пытаньне ня ўпіралася амаль што ў жадныя перайшоды. Тым ня меней ён ня мог вызначыць тэрміну для падобнага кроку.

— Я ня думаю, каб нам прыйшлося доўга збірацца,—адказаў Рыгор.

— Мне так хацелася быць у Пецярбурзе да Першага мая,—выказала свае пажаданні Ліба.

— Мне думаецца, што гэта магчыма...

Далей гутарка незаўважна для обоіх перайшла на іншыя тэмы.

Рыгор не забыў перадаць Лібе пра спатканьне з Наталяю, пра гутарку ў упраўленьні кіраўніцтва. На нейкі час ён яшчэ раз спыніўся на забойстве Рудольфа.

Усе закрунутыя ім пытаньні разьвязваліся пад кутом погляду блізкага перасяленьня ў Пецярбург.

Апошні выразна ўплываў пагодлівасьцю на іх адносіны. Знайшлі сабе месца ў гэтай іх гутарцы і некаторыя сямейныя пытаньні. І Рыгор і Ліба выявілі перад сабою тое, што з часам мусіла легчы над іхным жыцьцём больш ачулаю павіннасьцю. У які бок накіруецца разьвіцьцё гэтага, пакуль ніводзін з іх ня думаў. Аднак, уваход прыватных жаданьняў у акрэсьленыя рамкі—адцягваў на сябе ўвагу абудвых.

Па-за сьценамі пакою блукалі пашарэлыя ўздымы ранейшых надзей, але абрысы іх туманіліся, як малочнасьць аконнага шкла...

V

КАЛІ НАД СУПРОЦЬЛЕЖНЫМ БУДЫНКАМ стухалі апошнія водблескі захаду, а ў пакоі гусьціўся апошны вясновы змрок,—Ліба запрапанавала Рыгору выйсьці ў горад.

Чыстае неба спакойнага надвор'я прыносіла ў пакой ажыўлены, узнятыя шалам вулічнага жыцьця.

Наперакор раскалыханаму шалу сьмерці, якая жахлівым поступам мерала земляныя абшары,—задэрыстай, пружыністай рабілася сіла нараджэньня новага. Разам з раставаньнем сьнегу, побач з набуханьнем пупінкаў на дрэвах паўставала бадзёрасць, уздыблялася да сонца цяга маладых пакаленьняў. Падобна гоману разьбюшанай паводкі—гудзела песьня сьвежае, п'явучае гамонкі ўсьцяж роўных стужак вуліц.

— Пойдзем!

Яны пасьпешна зьбіраліся выходзіць з пакою, але ў гэты час ужо паднімаўся да іх ганкам Сёмка.

Ён дапытаўся, дзе жыве Рыгор, і з параю важкіх клункаў, за дзьве гадзіны да адходу цягніка, рашыў яго наведць.

«Рыгор, напэўна, не чакае—ну, што-ж»... І мазольныя, не адмыўныя ад зямлі пальцы, тузнулі званок.

Мэрам-бы ўдваіх пазвалі яго ўваходзіць.

«Удваіх?»

— Добры вечар!

Абапал стаялі Рыгор і яшчэ нейкая асоба.

«Углядаецца?»

Абеглы ўзрок нічога не казаў Сёмку, аднак у Лібе нешта знаёмае.

— Вы зьбіраліся выходзіць?

Сёмкаў прыход быў болей як нечаканым. Рыгору нельга было варочаць таварыша з пакою, і ён тут-жа распрануўся.

— Мая жонка! Напэўна бачыў калі?

Суровая міна Лібінага твару выказвала нібы-та недавольне яго прыходам.

Сёмка выбачыў:

— Как я ведаў, што перашкоджу, я не заходзіў-бы...

— Што вы, калі ласка!

Ліба вярнулася да гаспадыньскіх абавязкаў.

Увіхаючыся каля стала, яна не забывала аглядацца на Сёмку.

Ад гасьця нясло дзёгцем ды потам. Лахматы твар не гарманавалі з мяккім гонам гутаркі. А шэрыя вочы тайлі ў сваіх узроках бяздоньне жалю.

Між тым Сёмка выпіскаў аднекуль крохкія ўсплёскі сьмеху і выдаваў сябе моцным у няроўным змаганьні з мулкім няшчасьцем.

— Ты гэта як да мяне трапіў?

— Яўген Віктаравіч «зьлітаваўся» і паслаў у камандыроўку за жалезьнякамі.

— Закупіў-жа хаця?

— Паўсотні. Дзе ты што зараз знойдзеш... А ў атрадзе—бяды... Мы, бач, пераехалі за дваццаць вёрст ад Ступак, да Вішнеўскай, і грунт, я табе кажу,—жалеза. Хоць ты ломам гваздай—жалезьнякі, як гумаластыкі гнуцца... Дзень працы, а знаку—як кот наплакаў... Казна, бачыш, і мэта, няхай яе пярун спаліць, усё-ж трэба...

— Ха-ха-ха! Я бачу, што табою заваладала гаспадарскае шачуцьцё...

— Старшы, ведаеш.

— Ты ўжо старшы?

— Дзякуючы табе, Рыгор... Наогул, ведаеш, ты мне зрабіў столькі добра... Каб ды не адно, можа-б сьак-так...

— У чым-жа гэта адно?

— Волька падвяла... Кабета дажывае апошнія дні...

— Я цябе не разумею! У чым справа? Яна мяне праводзіла здаровай ды вясёлай.

— Вось тое і то, а раптам халілі лёгкія, горла... Ды што казаць!..

Сёмка безнадзейна матнуў рукою.

— Каб ня дзеці, а то—прапашчы чалавек. Што я з імі чыніцьму?.. Дрэнь справа. Маці была-б дужэйшай, а то і старая адной нагою ў магіле...

— Яна ляжыць у вас?—пацікавілася Ліба не без спагады ў голасе.

— Лежма...

Ён паглядзеў у акно, за якім бліснула сьвятло ліхтара.

— Выбачце... Неяк выходзіць, мэрам-бы я прыехаў са скартаю... А, між тым, мне хацелася іншага...

— Кінь!

— Так, так... папершае, я хацеў прасіць цябе, калі ў мяне працягнуцца нейкі час бяз дрэнных прыгод,—заві мяне да сябе... Паверыш—захацелася ў горад. Зямля, вёска—мяне падвялі. З ахвотаю пажыў-бы нейкі час у горадзе... Хочацца аднавіць мінулую чыгнасьць... Сьмяешся? І мне сьмешна, тым ня менш... Абяцаеш?

— Я еду ў Пецяярбург!

— Ізноў?

— Ізноў!

Сёмка ўздыхнуў і ўперыўся ўзрокам у Рыгора.

— Туды-б—ды ці давядзецца!..

— Ня руч.

— Наўрад... А хоць-бы сволач тую напаткаў, Бросьню гэтага... Казалі, нібы ён апынуўся ўжо ў Пецяярбурзе...

Успамін пра гісторыю з Рудольфам Шульцам перамяніў настрой абодвых. Рыгор задумаўся і няўважна выслухаў пераказ Сёмкі і адыгранай у атрадзе трагедыі. Забойства Рудольфа ўздыхмала ў Рыгора цяжкае пачуцьцё абурэньня і мучыла безадплатнасьцю забойцы.

— У Пецяярбурзе пашукаем...

— Заві мяне—дваім будзе лягчэй знайсці.

Таварыскае завярэньне, што даў яго Рыгор Сёмку, выклікала шаўтор надаўна працяянага Сёмкам мотыву.

Пад гэты напеў Сёмкавы ногі лёгка пераступалі парог з Рыгаравага пакою.

— Клянэйцеся Вольцы і не пакідайце лячыць. Яна павінна жыць і для вас і для дзяцей!

Падзякаю Лібе была лагодная ўхмылка Сёмкі, кінутая ім з-за дзвярэй у шакой, дзе на срэбным сьвятле выдзяляліся цёмныя sylуэты Рыгора з Лібаю.

VI

ЛАМАВАЯ ПАДВОДА чакала апошняга куфэрка. Падводу сьцерагла Ліба, а Памыйка пабег за рамізьнікам. Бадай адначасова высунулася з-за рогу вуліцы конская галава, а з дзвярэй дому—сыпіна ламавіка.

Прайшло зусім нямнога часу, пакуль Ліба з Памыйкам перадазе, а Рыгор з ламавіком пазадзе кранулі да вакзалу.

Цёплы адвячорак кішэў патоўпам людзей. Як знарок, дзесьці ў баку Ляхаўкі грывеў вайсковы оркестр. Зусім незалежна ад гэтага ў рагавым доме трумкала рояль мэфістофэлеўскаю сэрэнаду.

На завароце конь чужь не наскочыў на кучку дзяцей, якія зацягла гулялі ў вайну. Пачуўся палахлівы дзіцячы энк, а сьледам старая яўрэйка з крамы пасылала да рамізьніка гучныя праклёны.

Зьвязаная рукамі, як ланцугом, маладая пара перагарадзіла тротуар, заліваючыся рогатам.

Пажылы чыноўнік зрабіў заўвагу, але абышоў пару брукам.

На скрыжаваньні Захараўскай з Багадзельнаю бліснуў ліхтар над пад'ездам готэлю «Гарні». Толькі што пад'ехаўшы аўтамабіль лапатаў утому.

Хіхікала наўздзіў вострым голасам жанчына, якую офіцэр прапускаяў наперад сябе ў готэль. На адгоне сажня ад гэтай сцэны газэтчык выгукваў навіны з фронту, з Нямецчынны, з Амэрыкі.

— Іх ня відаць,—азірнулася Ліба.

— Яны паехалі іншай дарогай.

— Хаця-б не спазьніцца здаць багаж. Казала-ж Рыгору выбірацца раней, дык ласьне яго ўгаворыш!

Памыйка суцешыў Лібу.

— У вашым распараджэньні болей гадзіны.

— На вакзале так цесна... Дык вы кажаце, што хутка будзеце ў Пецярбурзе?

— Мяркую.

— Заяжджайце, прашу вас... Вы, наогул, якісьці стаў нялюдны. Столькі пражылі ў Менску, а ня ведаю, ці былі ў нас тры разы.

— Заняты, Ліба Шлёмаўна... Ды і вы таксама... Любіце ўпикаць, а прыдзі—ласьне засьпееш вас?

— Рыгор заўсёды дома... Ды я ў апошні час...

— Затое ў мяне якраз па вушы работы... Паверце, ледзьве вырваўся і зараз...

— Яшчэ-б, каб не правясьці нават.

— Вось то-таж... Кінуў, бачыце, а правясьці...

— Сто-ай!—перабіў іх гучны вокліч гарадавіка.

Рамізьнік крута абарваў язду.

Прывакзальным пляцам ад усходаў вакзалу ішла рота салдат.

Тоўсты, мурлаты фэльдфэбэль напружаным узрокам адмерваў ровень бакавога шэрагу.

— Аць-два! Ле-авай, ле-а-ва-ай! Ннапра-ва!

З яго басістага голасу раптам вышлыў тонкі, салаўіны голас запявалы.

Рамізьнік рушыў да пад'езду пад стройны выбух харавога салдацкага сьпеву.

— Надаела да ачамеры!

Памыйка хапіў Лібу за руку.

— Не нэрвуйцеся.

— Навошта гэты фальш! Няўжо яны думаюць, што ім ўдасца абмануць салдат вымушанымі песьнямі.

— Бачыце...

— Проша!

Рамізьнік паваротам галавы даў знаць, што прыехалі.

Памыйка памог Лібе зьлезці, і яны прайшлі ў бітком набіты вакзал.

— Рыгор замучыцца здаючы багаж,—занепакоілася Ліба.— Пачакайце яго, Павал, а я пайду да касы.

Яе непакой быў лішнім. Ня мінула і дваццамі хвілін, як Рыгор з Памыйкаю замянілі яе ў чарзе за білетамі.

І на перон яны выйшлі амаль ня першымі.

— Дзякую вам, Павал, што вы пасобілі нам з ад'ездам... Чакаю вас у Пецярбурзе,—праказала Ліба, толькі цягнік спыніўся пры вакзале.

— І вы едзеце?—пераняў яе танклявы, з худым аголеным тварам вайсковы.

Ліба адварнулася ад Памыйкі і ў гэты-ж момант згубіла яго ў хлынуўшым натоўпе пасажыраў.

Ужо стоячы пры акне вагона яна заўважыла мігнуўшы ківок Паўлавай рукі, але сказаць нічога не магла.

Сыгнал да адходу пераняў яе намер гукнуць разьвітаньне.

І гэта акалічнасьць замуліла ў Лібіным нутры. Яна выла-ялася пра сябе на знаёмага вайскоўца, які адцягнуў яе ад Памыйкі, і паскардзілася Рыгору.

— Хутка справу паправім!—Павал скора маецца быць у Пецярбурзе,—разуважыў той.

Але Ліба ўляглася спаць незадоволенай.

Яшчэ нават назаўтра яна ўспомніла гэта.

І толькі тады, калі за вокнамі вагона задыміліся пецярбургскія фабрыкі, учарашняе было забыта.

Яскравы дзень квітучага мая глушыў надзеянае пачуцьцё, акрыляючы Лібіны надзеі. Выглядала парадоксам, калі прыстальная зелень казытала яе цягу да прыроды.

Польныя прасторы Меншчыны, якіх не магло абмерыць вока, зазелянелі бяз Лібінай увагі, а вузкая паласа прыгарадных купястых лугоў цягнула яе да сябе.

Рыгор паказаў Лібе на гэту дзіўную раздвойнасьць, аднак яна не пакідала быць складаньнем яе ўзбуджаных адчуваньняў.

Захопленая гэтымі адчуваньнямі, Ліба вярнулася да сапраўднасьці, калі яны выйшлі з вагона пад шклянны часоў вакзала.

— Ты праходзь у залю, а я пайду за багажом.

Ліба хацела прарэчыць Рыгору, але яе пераняло расьцяжнае:

— А-а-а! На-рэшце-э!

З-за чыгуннае кованае падпору глядзеў да іх разьвяселены Анікей Кузін. Каля яго стаяла яшчэ двое чалавек, якіх Рыгор ня ведаў.

Усе ўтраіх яны кінуліся да Рыгора з Лібай і павыцягалі з іх рук клункі. Аднеквацца ня было як, бо Анікей з таварышамі порстка пашыліся ў вакзал першымі.

— Ты, брат кампэнсаваў нас!—казаў Анікей, знаёмячы сваіх таварышоў з Рыгорам ды з Лібай.—А то не хацелася вяртацца дамоў...

Сэнс Анікеевага сказу быў цёмным для Рыгора.

Ён здзіўлена паглядзеў таварышу ў вочы.

— Так, так... Не сьмяюся... Мы правялі Якава Гіса, а сустрэлі цябе. Натура пустаты ня церпіць... Ха-ха-ха! Ня праўда, мо'?

Адзін з новых знаёмых весела ўсьміхнуўся.

— Куды-ж Якаў паехаў?—пацікавіўся Рыгор.

— Яго паехалі... На тылавія работы паслалі ў бок Менску.

— Нават? Як, усё-ткі, крыжуюцца дарогі!

— Бачыш... Прыпяклі беднага: болей году сядзеў, а на закуску—дысцыплінарная кара...

Першая пецярбургская навіна была далёка ад вясёлай. Гісторыя з Гісам перавярнула ў Рыгоравым нутры сфармаванае дарогаю пачуцьцё.

— Яшчэ не лягчэй.

Ён задуменна глядзеў у акно, за якім узнімалася ўтору свежа-пафарбаваная сьцяна высокага будынку.

— Гэта ўжо мне не падабаецца!

— А каму падабацьмецца! Ды што-ж парадзіш... Бедны Якаў—ня ўзялі на ўвагу і яго абаронства...

Ліба пераняла мужаву гутарку настойваньнем:

— Паедзем. У памяшканьні будзеш думаць... Рыгор!

— Куды-ж вы думаеце ехаць? Мо' часамі на старую кватэру?

Рыгор адмоўна матнуў рукою.

— Раней дзе-кольвечы да готэлю, а пасьяля ўжо прыдзецца шукаць сталай кватэры... Мо', часамі, маеш на воку?

Анікей падумаў і пераглянуўся са знаёмымі.

— Цяперака з гэтай справай нялёгка... Усё-ж, я думаю, можна будзе знайсці...

Яны накіравалі да выйсьця.

На сходах двое таварышоў Анікея разьвіталіся і пабеглі да падасьпеўшага трамваю.

Анікей пазваў рамізньніка.

— У Знаменскі готэль,—праказаў Рыгор:—Ну, а ты як?—запытаў ён Анікея.

— Гадзіне а пятай я буду ў вас,—паабядаў той і пайшоў да трамвайнай спынкі.

— Раптам—вазьмі і папсуй настрой,—паскардзіўся Рыгор Лібе.

— А хто ў гэтым віною!.. Можна варта было-б забраць багаж?

— Куды-ж мы з ім у готэль?.. Ня згіне...

У далейшую іх гутарку ўварваўся шолам гарадзкога жыцця. На першы ўзрок, як Рыгору, так і Лібе яно паказалася на многа інакшым ад ранейшага. З вуліцы, з будынкаў глядзелі сьляды заняпаду. Людзкі натоўп дапамінаў распорканы мурашнік. Кожны парывуна кідаўся ў бакі, раптоўна спыняўся, рызыкаўна перасякаў вуліцу. Кідалася ў вочы надмерная колькасць салдат, кульгавых, аброслых, з распушчанымі шынялямі, павязаных. На іх мэрам-бы не распаўсюджвалася тая нэрвовасць, якая валадала цывільнымі, асабліва жанкамі.

На працягу аднаго кварталу Рыгор з Лібаю заўважылі і некалькі доўгіх ландугоў з жанок, якія гудзелі пад шокнамі крам, як чмялі. Пра гэта Рыгор ведаў яшчэ ў Менску, але рамізньнік пасыяшыў разагрэць іх цікавасць:

— Што дзень—дык болей!—Но-а-а!—кінуў ён праз плячо да Лібы:—Гонімся за Дарданэламі, а ў саміх есці нечага. Падума-аць! Столькі часу ўбіваць за фунтам мяса ці цукру... Парадкі-ы!.. Нэ-е, ужо досыць, бачыце... Можна раз, два падараваць, але-ж гэтаму канца ня відаць... І чаму-у то людзі маўчаць?.. Рабочыя маўчаць, салдаты маўчаць... Няўжо-а, ня ведаюць, што гэта іх маўчанка якраз на руку начальству?.. Га-а?.. У вас таксама?

— Свар-рач-чыва-ай! Куды-ы прэш-ш!

Рука гарадавога чуюць-чуюць ня ўперлася ў Рыгораў твар.

Круты паварот улева, які зрабіў рамізньнік, пераніў узьбежную на язык лаянку, што Рыгор намерыўся кінуць яе поліцыянту.

— Вось гэта толькі і ведаюць, фараоны!—вылаяўся рамізньнік, раптам павярнуўшы направа.—Уздыхнуць вольна нельга...

Рамізьнік адказу не атрымаў: і Рыгор і Ліба, накіравалі ўвагу на вялікую грамаду сялян, якія павольна заварочвалі на Гароховую вуліцу. Дзесяткі пешаходаў таксама спыніліся, каб на іх паглядзець. Каравыя паўшубкі, падрыпаныя лапці, магеркі і аблезлыя каўпакі, торбы за плячыма і пры бакох, доўгія кні—павейвалі вострай экзотыкай. Гэта экзотыка, аднак, хавала ў сабе непазбыўнае гора змардаваных валацужнікаў. Рыгору было зразумела, адкуль, і што гэты людзі, з якою мэтай яны ўступілі на паламаны сталічны брук і куды іх вядзе балючы клопат надзенных інтарэсаў. Можна ня гэтых, але падобных, іх землякоў, аднавяскоўцаў, часамі родных ён сустракаў і праводзіў тысячамі і дзесяткамі тысяч у Ступінскіх прысадах. Іх, а мо' суседзяў ці блізкіх Рыгор бачыў год таму назад на Знаменскай; спатыкаў іх па дарозе з Пецярбургу да Ступак, па цесных і смуродных вакзалах, па сьцежках ды дарожках разбуранай краіны. Вось ужо каля двух год, як яны мераюць зямлю, ступаюць у запёртыя дзьверы няпрыветных дамоў, гутараць з нячулымі людзьмі пра сваё гора. Два гады—нясупыннага выгнаньня, лютага зьдзеку! Колькі іх прайшло па многалікіх вуліцах сталіцы! Дзе яны супыняцца?

— Бачыла?

Ліба глыбока ўздыхнула.

— Ці скоро готэль?

Рамізьнік абярнуўся да Лібы і асьцярожліва праказаў:

— Сястрыца, ласьне можна не надбавіць за гэткі доўгі прагон?

Ліба паглядзела на Рыгора.

У гэты момант ён заўзята махаў рукою ў бок тротуару.

Гэта зацікавіла Лібу і яна накіравала ўзрокі ў чорную раскалыханую істужку пешаходаў.

VII

ЛІБА ўжо ПРАЙШЛА ў вяртлявыя дзьверы готэлю, а Рыгор раслачваўся з рамізьнікам, калі да іх падышоў Міхась Камар.

— Паверыш, не пазнаў... Ты завеш, а я думаю і ня веру—няўжо Рыгор?... Адкуль, скажы, цябе прынясло? Ды ўдваіх? Знаёмая, ці жонка? Адарваўся і ні гуку. Не спадзяваўся з цябе гэтага, Рыгор... Як жывеш?..

Ужо хвілін з пяць нясьмела паглядаў на іх пасланьы Лібаю ливайцар, а Рыгор усё пералічваў адказы на Камаровы пытаньні. Нарэшце каля іх апынулася Ліба і далёка недалікатна тузанула Рыгора за рукаў.

Камар-жа не адставаў, ахоплены нейкім шалам скорамоўнай гутаркі. Ён трымаў Рыгора за крысо і стараўся ў найкарацейшы тэрмін падаць як найболей пытаньняў. У захопе гэтай прагі ён не заўважыў, калі ачуўся ў круцёлцы дзвьярэй, а сьледам у ліфце і, нарэшце, у доўгім вузкім калідоры пятага паверху.

Толькі дзвэнг ключа ў руках калідорнага вярнуў яго да прытомнасьці.

Камару было няёмка ў ролі незапрошанага госьця, але ён не падаў выгляду на сарамлівасьць. Наадварот, у гэтыя хвіліны выразней, як калі, ён пачуў сваю правовасьць на панібраткае абыходжаньне з Рыгорам.

Яго ні каліва не сароміла зусім незнаёмая яму Ліба. Знаёмства з Рыгорам пераносілася Камаром і на яго жонку. Аднак, ён не паказаў гэтага, калі Рыгор адрэкомэндаваў яму Лібу.

Далікатна схінуўшыся перад маладзіцай, Камар ня меней далікатна паціснуў ёй руку. Далей, усё з тым-жа этыкетам, Камар прыставіўся Рыгоравай жонцы:

— Дзякуйце мне за вашага мужа; гэта я выгадаваў з яго палкага барацьбіта і прыкладнага грамадзяніна...

Ліба пыгальна паглядзела Камару ў вочы.

Ёй было новым гэта паведамленьне чалавека, у якім яна пакуль што запрывеціла ўсяго нейкага неўтрапёнага тыпа. Між тым Камарова заява ня сустрэла з Рыгоравага боку чаканага Лібаю адбою. Для яе стала яснай тая задзёрыстасьць мужавага настаўніка, з якою Камар казаў далей:

— Праўда, мая мілая (фомільярнасьць гэта вывела злосную ружовасьць на Лібіным твары)... Вучань перайшоў настаўніка. Хі-хі-хі, г-гг-гы-і-і.. Нашы погляды некалькі разьбіліся... Рыгорава маладосьць вымагае экзальтацыі, а я ўжо ведаю кошт гэтай рэчы... Аднак, сястрыца, гэта нам не перашкодзіць заставацца бліжэйшымі сябрамі... Ці ня праўду я кажу, Рыгор?

Камар пакуль гутарыў—кальхаўся, стоячы каля Рыгора; у чаканьні-ж Рыгоравага адказу—прысеў на крэсла.

— Не бяз праўды,—з лёгкай гіроніяй вымавіў Рыгор.—
Не бяз праўды і тое, што чым далей, тым разыходжаньні
ў нашых поглядах глыбеюць...

— Браток, таго ніхто ня тоіць. Я зусім не па-твойму гляджу
на сучасныя падзеі. Тым ня меней, Рыгор, прызнаюся табе,
што гэта не мяшае мне паважаць твае погляды. Хто яго ведае,
чым усё скончыцца і хто з нас застаецца правым, а зараз
усё-ж мы не канчаткова з табою разышліся. Мне здаецца, што
становішча краіны абавязвае і цябе, так як і кожнага грама-
дзяніна, аддаць свае сілы на яе абарону...

Падняўшыся для вымовы скажу, Камар на гэты раз ня сеў
назад, а ў непарушнай позе замёр на месцы. Накіраваныя на
Камара Рыгоравы ды Лібіны ўзрокі ўпалылі на яго гіпнотычнай
сілай чароўнасьці.

Камар хутка выявіў замуляўшае ў яго нутры жаданьне ня
чуць Рыгоравы думкі, яснай яму па жорсткасці пранізваючага
ўзроку. Але Рыгор, цалкам падтрыманы Лібаю, ня мог не ад-
казаць Камару.

— Цара ды памешчыкаў, буржуазію ды ўсякіх марадзёраў
я бараніць не намераны...

Крэсла загрузацела ад націску Камара, які падаўся назад
ад Рыгоравых слоў.

— Расія—радзіма не адной пералічанай табою погам, а і
мільёнаў рабочых...

— Радзіма, а не аспрог?

— Мы самі вінаваты.

— В-во-а... вы самі вінаваты-і...

Напружанасьць пералівалася праз іх галовы і рабіла вача-
відкай недачасную прысутнасьць у пакоі Камара.

Ён неўспадзеўкі гэта адчуў, чаму крута павярнуў гутарку на
патрэбу сьпяшыць на кватэру. Ні Рыгор, ні Ліба яго не за-
трымлівалі, і Камар хутка выйшаў з пакою.

Яшчэ не зрабіў ён трэцяга шагу ад дзвярэй, як Ліба
здзіўлена паглядзела на Рыгора, запытаўшы яго:

— Што гэта за тып?

— Ніякага цуда. Мой стары знаёмы, прымаў удзел у рэ-
волюцыйным руху... Але што ты парадзіш, калі ім абуяла
патрыятычная дурасць... Гэткіх няма, нажаль... Яшчэ год
таму я чуў ад яго падобныя разважаньні—усё-ж не чакаў, каб

іх наша сапраўднасьць не зьмяніла... Між тым... Гарбатага магіла зьменіць...

— Ну, чым гэта ўясніць сабе, Рыгор?

Ліба не дасказала: за дзв'ярыма прагучэў звонкі, адрыўны гук:

— Тут?

З глыбіні калідору мэрам-бы працяг яго—

— А-а-а!

Рыгор падбег да дзв'ярэй і не пасьпеў адчыніць, калі па іх каўзанула чыясці рука.

— Дома?

То быў Анікей.

— Ды вось-жа: не пасьпелі ня толькі паабедаць, а і пераадзецца з дарогі—Міхась Камар паперашкодзіў.

— Гэта ён ад цябе ішоў? Я сустрэў яго па Лігаўцы.

— Так... І, ведаеш, мы ўжо пасьпелі былі врэзацца з ім.

— А-а-а... Ад яго не чакаць... Працуе-ж ён у ваенна-прамысловым комітэце, ты можа і ня ведаў таго?

— Камар?

— Ніхто іншы; меў ужо справы з гэтай асобай... Спрыгны, усё-ж такі, трэба прызнацца...

— Ну, дакаціўся да працы ў ваенна-прамысловым комітэце!

— А чым ён не адпавядае па сваіх поглядах—уставіла Ліба.

— Вось-то-та-ж...

— Ды ўжо-ж...

Рыгор папрасіў Анікея застацца ў пакоі, а сам пайшоў з Лібаю шукаць абеду.

Праз паўгадзіны ён вярнуўся адзін: Ліба засталася прайсьціся па Неўскім.

— На мяне Пецярбург зрабіў пагрознае ўражаньне,—падзяліўся Рыгор думкамі з Анікеем.

— Два гады вайны! Ня дзіва. Усё-ж, браток, ужо блізіцца да разьвязкі...

— Ну, ведаеш, народ пракакаўся... Каб ты ўявіў сабе, да чаго вайна прывяла вёску,—ты жажнуўся-б!.. Нельга бяз болю ўспамінаць... Зьнішчаецца... Ды ня толькі вёска—цэлая краіна зьнішчаецца... Ад Віндава-Рыбінскага вакзала да Менску—непарыўны, густы цуг бежанцаў. Станцыі, разьезды, гарады і мястэчкі—поўны нашароханымі людзьмі... Вайна кінула іх у

дарогу, няведаную, бязмэтную, халодную і халерную... Сагналі з месца народ, як чараду вераб'ёў, і пусцілі ў сьвет...

— Так... Усё да аднаго...

Анікей паглядзеў на гадзіннік Мікалаеўскага вакзала.

— Стрэлка няспынна вядзе да зручнага часу... Вядзе рашуча ды няўмольна...

Ён крута павярнуўся да Рыгора.

— Шаснаццаты год—не чатырнаццаты.

— Зараз настрой другі... Я ня думаю, каб ты не адчуваў таго... Пэўна, не забыў нядаўняга паседжаньня Думы? Мы, рабочыя, прымусім гэты агрызак з царскага стала яшчэ ня так завершыцца... Страсянуцца сьцены не аднаго Таўрыцкага паладу... Тут ужо не залатаеш ні хаўрусніцкаю згодаю, ні ваенна-прамысловымі комітэтамі... Вось пазнаеш, калі захочаш вярнуцца на завод...

Слухаючы Анікея, Рыгор ня мог стрымацца ад ахаліўшага яго ўздыхнага настрою. Абмыты патхнёнай ухмылкаю, яго твар распалёў празрысты ўзрок у наступнае.

Анікей сачыў за таварышавай парывучатасьцю і бачыў, як Рыгор быў недалёка ад таго, каб сарвацца з месца і паляцець...

— Вярнуся на завод!

Гэта было сказана, як выбіта молатам—вярнуць удару нельга.

— Твая справа—выбірай: я магу цябе ўстроіць у саюз гарадоў таксама. Да рэчы, а як у цябе з дакумантам?

— Паперы добрыя, у парадку, сьвідзе, але надаела чыноўніцтва! Хоць і мала меў да яго дачыненьня, аднак—прэч! Пайду на завод...

— Можна да Гальске, можна і да Артура Копеля... Ды, прызнацца, усюды месца знойдзецца,—паведаміў Анікей.

— А па-твойму?

— Я раджу да Гальске... Там, разумееш, надзвычай спрыяючыя для цябе абставіны. Прызнацца, і я зараз адтуль... Хоць заўтра на працу... У тым раёне і кватэру шукацьнеш...

— Дзякую, браце, за дбаньне...

Рыгор у момант зьвязаўся думкамі з заводам. Бязумоўнасьць рашэньня навеівала яму пачуцьцё здавальненьня.

— Ну, а ты, брат, дзе працуеш?—запытаў ён Анікея.

— На заводзе Сямёнава... Калі хочаш, я буду гаварыць...
Рашучы мах рукі правёў лінію, праз якую Рыгор ня думаў пераступаць.

— Шкада, што ты раней ня прыехаў...

Лічачы пытаньне з месцам вырашаным, Анікей перайшоў да іншай тэмы.

— Гэта зіма была надзвычай багатай забастоўкамі. Я сам не чакаў таго... Некаторыя заводы баставалі па некалькі раз. Пры гэтым, настроі рабочых... я табе кажу... анцік... Вось толькі апошнімі днямі крыху прыціхла, ды не надоўга— бачыцьнеш...

— Я з большага ведаў... Ведаў і прогся ў Пецярбург, як магамэтанін у Мекку... І скажу—хоць позна, але рад, што зноў тут.

У пакой увайшла Ліба. Расчырвоная павеграм, яна пыхала здароўем і сілай. Сталіца ўплыла на яе асьвяжаюча.

— Сустрэла свайго доктара на Неўскім. Запрашаў назаўтра зьявіцца да яго,—задаволена паведаміла яна.—Працуе ён у лазарэце на Васільлеўскім...

— На Васільлеўскім?

Анікей паглядзеў на Лібу.

— Вы чаму гэта пытаеце?

— Рыгора туды прочу на працу.

— Гэта-ж куды?

— Хоча на завод.

— Ліба кранула Рыгора за руку.

— Рашыў такі на завод?

— Надаела мне, Ліба, чыноўніцкая служба. Цягне да жывых людзей...

— Ды мне... мне яшчэ прыемней гэта,—пасыяшыла заверыць Ліба.

— З твайго благаславеньня заўтра-ж пайду на разьведы.

— Калі ласка.

Анікею спадабалася Лібіна падатлівасьць. Ён не чакаў ад яе той суладнасьці, якая пры першай стрэчы ні ў чым не выяўлялася, а зараз выразна сьвяцілася ў кабецінай мілай ухмылцы.

Гэта Лібіна ўхмылка была прычынаю для госьця на многа даўжэй працягнуць сваё аставаньне ў Рыговарым пакоі.

ДА СЯРЭДЗІНЫ МАЯ Рыгорава жыццё кацілася новай каляінай. Яны з Лібаю сталі жыхарамі Васільлёўскага востраву, увайшоўшы ў складаны мэханізм грамадзкага жыцця сталіцы. Паступова згладзіліся тыя вострасці пецярбурскага выгляду, якія ўкраліся ў іх першае ўражаньне. Надынамічанае жыццё не давала магчымасці спыняцца на дробязях яго гаспадарчага дабрабыту. Абшарпанія будынкі ды паломаны брук, хоць і казалі за многае, тым ня меней не на тэта ўстрамляліся іхнія ўзрокі. Сталіца гудзела нездавальненем, якое нараджалі зацяжная вайна і звязаныя з гэтым дарагоўля ды адсутнасць харчу. Бязьлікія чаргі пераходзілі ў мітынговыя зборышчы. Доўгія ланцугі жанчын дзень-ата-дня выносілі на вуліцу пераказаныя па кватэрах думкі. З гэтых думак паўставалі гутаркі, якія існуючаму ладу ня сулілі нічога добрага. Водгалас гэтых думак і гутарак насіўся чырвонымі зарніцамі па рабочых ускраінах Пецярбургу, уліваўся ў заводы, дзе гартаваў незадавольства, перакідаўся на фронт. Ужо ня было сілы ўціснуць жыццё ў рамкі, з якіх яго вывела вайна. Заставаліся часовыя рады заспакаення, штучнае адцягванне думак і ўзрокаў на рэчы ды здарэнні, ад якіх мала рабілася лягчэй, самаабманныя намеры і сляпяя, драпежная ўпартасць ня ўступаць вымаганьням закону жыцця. Апошняя асаблівасць, моцна прасякшы расійскую сапраўднасць, пераварочвалася ў едкую гіронію беспараднага лёсу.

Калясьніца гісторыі імчалася да рубікону з нястрыманаю сілай.

Грукат яе калёс стукаўся ў сьцены палацаў. Яго не маглі заглушыць ні папрыютычныя маніфэстацыі, ні «благароднае негадаваньне» кадэтаў, ні жалезны браэг шпор. Наадварот, гэта зьлівалася ў мінорную музыку пахавальнага маршу, з якім гісторыя ўзыходзіла на новыя ўступы.

Трэба было мець клясавую чуласць пролетара, каб выяўляць усю веліч гэтае музыкі. Рыгор хадзіў на завод, як на канцэрт, каторы разыгрываў нячуваную прэлюдыю да нячуванай-жа па сіле ўздыву і бляску ўрачыстасці сымфоніі.

Рабочыя—то музыканты. У іх руках, напружаных не адной пакорай працы, а і ўверанасцю ў перамогу, зусім інакш хадзілі

інструманты. Імі вадзілі далёка ня тья настроі, якія былі ў той час, калі Рыгор пакінуў завод. «Шаснаццаць год—не чатырнаццаць»—хто мог сумнявацца?.. Рыгору гэта стала ясным і вачавідкім, толькі ён стыкнуўся з рабочымі. Яны жылі бурліва і бягуча. Іх гутаркі выяўлялі цвёрдасць і веру, узрокі палалі агнём. Шум і грукат заводу зліваліся з пачуццём абурэння.

Рыгор заўсёды любіў работу, процэс яе творчай субстанцыі, але яго любасць трылася адзнаннем прыгоннасці. На гэты раз ім валодала сымволіка новага зместу. У згушчаным паветры заводу, у яго зацэпнай, глушлівай траскатні нараджалася новая сіла, якой належала будучыня. Яе прыходу ласкава ўжываліся суровыя, стомленыя твары рабочых, насустрэч ёй прагліва несліся іх вострыя ўзрокі. Ужо завод не таміў аднастайнасцю працы—у яе процэсе таілася ўздыхная творчасць, што развешвала бадзёрыя настроі, веру і трапяткое чаканне. Нельга было не заўважыць смелых парыванняў, рашучых повертаў, цвёрдых крокаў, якія вярнуліся ў завод з часоў дэманстрацыйных выступленняў.

Гутаркі ня сьведчылі пра асыярогу перад кожным, хто за імі сачыў з акрэсленымі мэтамі. З пагорбленага, прымоўкашага ў пачатку вайны нявольніка, выпрастаўся чалавек, асоба, адзінка, без якое нельга было абыйсціся складанаму жыццю. Сотні, тысячы іх рабіліся сілаю, арміяй, фронтам, наступ каторага калыхаў зямлю.

Першая палова году вызначыла гэта ў поўнай меры. Шэраг пераможных забастовак паказаў сілу і моц абуджаных ускраін сталіцы. Ні мілітарызацыя, ні папроза ды спробы высылкі на перадавыя пазыцыі, ні ўзмоцненая вайсковая ахова рабочых раёнаў—нівошта не давала належнага і жаданага ўраду эфекту. Думкі ды настроі рабочых упарта ўрываўся ў асяроддзе дзяржаўнага жыцця і разладжвалі яго наперакор гісторыі зьбітую машыну.

І той, хто ўрачыставаў у поспехах вялізнае лёгкае нажывы на жахах вайны, хто ўбіраў свае плечы палетамі, а грудзі—мядалямі і той, хто варушыўся, як крот у нары, нячулы ў клопотах будзённага жыцця—роўна аглядаліся за заставы, да Васільеўскага востраву, на Пецярбургскую ды Выбарскую староны.

З пералічаных месц, тымчасам, праз поліцэйскую забарону, несліся трывожныя чуткі пра неспакой, пра вострыя канфлікты, пра частыя забастоўкі. Гэтыя чуткі, у выглядзе цудоўных зданай, пралазілі ў міністэрскія канцылярыі, у банкі, у пакоі раскошных асабнякоў; яны насіліся па шырокіх тротуарах Неўскага, стройным Каменнастроўскім, напышчанымі Сергіеўскай ды Фурштадзкай.

Бітком набіты трамвай сеяў іх па многалікіх завулках нэрвовай сталіцы.

Ад іх не магла схавацца дзяржаўная Дума.

IX

І ВОСЬ АДНЭЮ РАЊЦОЮ побач з разьдзьмутымі весткамі пра пераможны наступ Брусілава, газеты раскідалі па сталіцы, па ўсіх гарадох, па незьмярымай краіне весткі аб запытаньні ў Думе пра забастовачны рух. І мільёны воч адарваліся ад чорных радкоў навін са штабу галоўнакамандуючага, а прыліпі да зьместу стэнографічнае справаздачы, парванае белымі плямамі вайсковае цензуры. Дык во-ась яно што-а! Сталіца на вульканы, Жалезны абруч сьціскае багатыя кварталы, асабнякі ды палацы пагрозным сымптоматычным незадаволеннем. Дарма ўсякія завярэньні ў перамогу на франтах, у «супрацоўніцтва» ўсіх станаў грамадства, у руплівую клопатнасьць пра дабрабыт жыхарства сталіцы. Усё гэта—пустая балбатня, туман у вочы.

Будынак трапчыць, колёцца і рухае пад ім няўстойны фундамант.

Запытаньне, з яго пералікам забастовак і колькасьці іх удзельнікаў,—запырэсьціла чырвоным туманам дагэтуль зьлёгка зацёмнены небасхіл...

У гэты дзень з трыма газэтамі ў руках Ліба спаткала Рыгора надзвычай вясёлай. Для яе, як і для многіх іншых, запытаньне ў Думе пра забастоўкі выпукліла мінулыя здарэньні ў факт агромнай значнасьці. Яна ведала многа са слоў мужа, многа чула з гутарак яго з Анікеем, але не чакала гэткага звароту, які атрымаўся ад абвяшчэньня запытаньня ў газэтах.

— Каб ты ведаў, Рыгор, з якім захапленьнем нашы раненыя чыталі сёнешнія газэты! Для многіх запытаньне адчыніла заслону ў нешта нечаканае, але радаснае ды надзейнае... Гутаркі,

перашэнтваньні ня опыняліся праз увесь дзень. Бедныя, яны забывалі пра вострыя болі і, калі не маглі чытаць, то настарожана лавілі вухам кожны шэпт шчасліўшага суседа. Кожны выразна адчуў набліжэньне вялікіх здарэньняў. Нават мой ордэнатар першым словам у гутарцы са мною крануў гэтых навін... В-во-а! Расшчэдрылася і купіла ажно тры газеты...

Рыгора ня здзівілі Лібіны словы: ён добра ўлічваў зробленае газетамі ўражаньне. Але Лібін настрой знайшоў у ім спачуваючы водгук... Рыгору было прыемна наглядаць у ёй тую задаволенасьць, якая адбівалася радаснаю ўхмылкаю на Лібіным твары. Гэта сьведчыла за адно—за гармонічную суладнасьць іх пачуцьцяў, якая вымагалася для блзкага наступнага.

— У нас насыпявае забастоўка таксама!—паведаміў Рыгор, калі яны апынуліся ў пакоі.

Ліба паглядзела ў адчыненае, акно, мэрам-бы шукаючы адзнак яе прыходу.

— Хутка?

— Як табе сказаць: можа заўтра, а можа крыху пазьней...

У акно сьвяціла агромністае чырвонае сонца. Улівалася тустое летняе паветра, насычанае перагарам вугальля. Сяло лёгка, і беднае, на скорую руку сабранае абсталяваньне пакою, не нараджала жаднага клопату пра яго паднову. Пакой ня прыцягваў іх увагі—абое пакінулі вымагальную штодзённым клопатам патрэбу сямейнага добрабыту. Пецярбург варочаў руплівасьць, думкі і настроі, якія не мясьціліся ў чатырох сьценах будынку.

За месяц жыцьця ў кватэры яны не пасьпелі нават добра пазнацца з яе гаспадаром і ні разу не закінуліся пра тыя ці іншыя кватэрныя пытаньні. Гэта пакідалася на пасья, на час, якога-б не шкада было страціць.

Вяртаючыся з заводу, Рыгор увечар ішоў або на міжраённыя сходкі, або ў будынак Панинай, або часам заходзіў у бежанскі комітэт. Ліба амаль ні кожны дзень заставалася ў лазарэце да дзесятай гадзіны вечару. І толькі зрэдку ў іх была магчымасьць улучыць гадзіну-другую на сумеснае бываньне. Падобнае становішча ясна разумелася обоім і ні ў адным з іх не выклікала жаднага нараканьня. Магчымасьць яго паралізава-

лася цёплымі, таварыскімі гутаркамі, урыўнай ласкай, адэнаньнем сур'ёзнасьці моманту.

Абое дзяліліся адзін з другім сваімі думкамі і намерамі пра політычна-грамадзкія пытаньні, з увагай выслухвалі парады, аднак наўздзіў мала чапалі сямейныя ўзаемаадносіны. Для іх ня было месца. Яны выглядалі нагэтулькі яснымі і зразумелымі, што абгавор іх нічога новага ня прыдаў-бы.

З дакумантамі абышлося наўздзіў гладка. Гаспадары кватэры маўкліва прагледзелі дакуманты чыноўніка і сястры, прапісалі ў вучастку і вярнулі, якімі ўзялі.

Хто гэтка Рыгор з Лібаю—мэрам-бы гаспадароў не датычала. Яны бралі за пяцісажнёвы пакой з параю ложкаў, сталом і чатырма крэсламі дваццаць пяць рублёў у месяц і акуратна складалі грошы ў баянс сваіх мізэрных зваротаў.

Па-за гэтым іх стасункі з кватарантамі абмяжоўваліся рэдкім абменам ранішняга прывітаньня ды вячэрняга разьвітаньня. Між гэтых момантаў гаспадыня моўчкі падмятала пакой, абцірала стол і крэслы і адчыняла акно. Яна, праўда, яшчэ адчыняла дзьверы тым, хто прыходзіў да Рыгора з Лібаю. Вось у гэтыя разы цікавасьць да кватарантаў як-бы некалькі паднімалася. Але наведвачы выходзілі, і цікавасьць гаспадыні асядала на ранейшы ўзровень...

Гаспадар кватэры быў зусім чужым ды амаль што незнаёмым ні Рыгору, ні Лібе. Лёкайства ў рэстаране паглынула яго ўвесь час і яго цікавасьць.

Запытаньне ў Думе і заўзяты яго абгавор Лібаю ўшпарыню даў повад гаспадыні кватэры ўмяшадца ў іх гутарку.

— Будуць баставаць, калі няма чаго есьці. Без яды не працуеш! То-ж падумаць—вачавідкі ўсё гіне. Да чаго толькі гэта дойдзе!—нэрвалава гаспадыня.

Калі Ліба намякнула пра скутак, які, па яе думках, прынясе надшышоўшае становішча, гаспадыня спагадліва праказала:

— І добра было-б, а то занадта ўжо зазналіся... На мой розум, дык-бы я...

На гаспадынін жаль, яе першую гутарку з кватаранткаю абарвалі чыесьці галосныя крыкі якраз перад акном Рыгора-вага пакою.

Гаспадыня вярнулася да сябе і толькі назаўтра раніцою падпільнавала Лібу, каб паведаміць ёй, што ўчора, на ліха, на

бяду, перабіў іх гутарку ўзняты кучкай крамнікаў Андрэеўскага рынку патрыятычны гармідар з прычыны бруслаўскіх перамог.

Ліба ведала гэта раней гаспадыні.

Х

БЫЛА ДЗЕВЯТАЯ гадзіна раніцы, а рабочыя ўсё яшчэ не вярталіся ў завод. Тысячнаю грамадой тупалі яны па заводскім двары і гудзелі, як раскалыханае мора.

Прасьвісьцела паўторная сірэна, але яе гук не зрабіў на рабочых жаднага ўражаньня. І калі хтосьці кінуў провокацыйны вокліч «на працу!», ён мігам згас ва ўздыхным натоўпе.

Сотні вачэй павярталіся да брамы, адкуль мусіла ўвайсьці дэлегацыя, пасланая да адміністрацыі заводу на перагаворы.

Мінула гадзіна часу, як дэлегацыя выйшла з заводзкага двара і ўсё яшчэ не вярталася. Гэта сьведчыла, што патрабаваньні рабочых наткнуліся калі не на адмову, то на супраціўленьне.

Адміністрацыі заводу мала дзела да становішча рабочых. Узросшая дарагоўля яе не абыходзіць.

Каму незразумелы яе мотывы да адмовы! Кожны з тысяч гэта добра ведае і кожны з тысяч мае сілу да вымаганьня законных патрабаваньняў.

Ня выпаўняць?

Дарога адна: завод застыне ў бязьдзеяньні, а рабочыя з вераю ў перамогу вернуцца дамоў.

Ужо іх настрой пасьпеў акрэсьліцца ў пэўнае рашэньне. Толькі разнімуцца вусны дэлегатаў, каб паведаміць адмсўныя вынікі перагавораў, як цвёрдым, зьлітым крокам грамада апыніцца на вуліцы.

Не чакае падгатаваная поліцэйская засада?

Няхай гэтым сущашаецца той, хто разьлічвае на чужую слабасць.

Рабочыя кіруюцца сваімі намерамі.

Яшчэ хвіліна, яшчэ пяць хвілін, і справа знойдзе другі паварот.

Ж-ж-ж-ж! А-о-а-і-й!

Грамада зьлітай адзінкай кранула з месца, павярнуўшыся да брамы.

Сьледам—ціша.

Чуваць, як з Неўкі даносяцца гукі каталёў ды зьнекуль далей—цяжкі грукат трамвайных калёс.

За брамаю гукаюць дзеці.

— Што-а-а?! А-о-а-і-й?

— Адказ адміністрацыі пасьяла абеду?

Як па дроце, палкія словы коцяцца над грамадаю ўзрушаных рабочых.

І яшчэ не дайшла вестка да задніх, як пярэднія стройным напорам ачуліся на вуліцы.

Ланцуг поліцэйскіх коньнікаў выраўняўся струною.

Перш зрэдку, нясьмела, а што далей—выразней ды часцей панесьліся да іх вострыя кніны, лаянкі, просьвісты.

Поліцэйскія падаліся на сярэдзіну вуліцы і звузілі ў стужку шырокі струмень рабочых.

Конскія мызы працягнуліся над галавамі тых, хто ішоў крайнім.

Злосныя, драпежныя ўзрокі поліцэйскіх перапляліся з узрокамі рабочых, поўнымі зьянавісьці ды абурэньня.

Сталёвая напружанасьць між варажымі станамі раптам выціснула трывожны сьвісток поліцэйскага прыстава.

І з сьвістка, як з чароўнай рэчы, выядзелі чорныя, павішыны ў паветры дугі шагаек.

Ужо крайняя матнулася над конскай галавою і строма апала на шэрую жукетку.

Чырвоны кавалак цэглы апісаў расьцягнутую траекторыю і паставіў на дыбы поліцэйскага каня, скраўшы ўдар нагайкі...

Сьледам усе замітусілася, змяшаліся ў адну кучу...

Прыціснуты коньнікам да дзвярэй дому, Рыгор глядзеў у шырокія грудзі чорнага, абшумленага каня. Вострая падкова яго пярэдняй нагі моцна дзважыла аб каменную плітку тротуару. Збоку нейкі лясак аб таркованую сьцену ўторыў конскаму дзвэнгу.

Калі ў адзін міг коньнік павярнуў каня так, што ён стаў бокам да дзвярэй, Рыгор раптам угледзеў перад сабою знаёмь твар.

Яго характарных, памятных рысаў не скрадалі сабою ні поліцэйская форма, ні коньніцкая выпраўка.

Пад аховаю рукі, зложанай трохкутнікам, насустрэч зьвіслаі нагайкі, Рыгор мігам прапусьціў памяцьцю рознастайную багатую галэрэю знаёмых партрэтаў, асоцыяраваных з коньнікам.

І—прымха!.. балючы ўдар нагайкі спыніў яго думку на Васілі Берагу.

«Няўжо?»

У адзін момант падвоены напор злосьці прыгнуў Рыгора да зямлі, шорстка зашавяліў рукамі, уклаўшы ў жменю вырваны з бруку камень і паставіў у позу мяталышчыка дыску.

Наступны момант напружыў Рыгоравы мускулы, якія далі моцны штуршок дапагопнаму прыпасу ў руцэ...

Загуўшы, камень, аднак, не даляцеў да коньніка, які ў гэты час паспеў ад'ехаць далёка ад Рыгора.

Абурэньне сьціскала яго істоту і путала ногі, калі Рыгор пайшоў усцяж ачышчанай ад публікі вуліцай.

Агідны, адваротны вобраз Берага зацямяў яркае сонца і мернаю, надаеднаю траскатнёю конскага капыта калоў у вушы.

Трэба-ж было надацца гэткаму выпадку!

Вярнула.

Унутру трабліся куры.

Рыгор не хацеў сабе дараваць, чаму ўсё сталася так, а ня іначай, чаму ён, кідаючы камень, прамахнуўся.

Хутчэй-бы ўжо Ліба вярнулася з лазарэту і выслухала яго.

Не расказаўшы Лібе—цяжка будзе варочацца ў завод.

«Бадай пасья абеду я не пайду»—падумаў ён і сьледам пачуў запытаньне:

— Ужо на абед?

Вясёлы, з мяккаю ўхмылкаю на твары, Памыйка адцягнуў на сябе Рыгораў бегаючы ўзрок.

— Павал?

— Бачыш, іду да заводу.

— Па мяне?

— А то-ж па каго? Магчыма сёньня паеду ў Менск.

— Чаму ўсё так хутка?

— Служба вымагае... Якім чынам, скажы, ты апынуўся на заводзе? Ласьне з Стукалкавых рэкамендацый нічога ня выйшла?

— Я імі не карыстаўся.

— Цікавыя ў цябе павароты... А я-ж думаў...

— Верне ад чыноўнікаў... Яшчэ ў дарозе думаў дваяка, а ступіў на пецярбургскі брук—пацягнула ў завод. Інстынкт рабачага... Толькі ня прымай на свой адрас, прашу цябе...

— Табе не агідна са мной ісьці?

Павал жартаваў, а Рыгор усё яшчэ знаходзіўся пад уражаньнем сутычкі з Берагам.

— Я, вось, сам яшчэ ў чыноўніцкіх портках,—згайшоўся Рыгор і абярнуўся назад.

Прабегшы конь супыніў яго на месцы.

— Ты што там дзіўнае ўгледзеў—цікавіўся Памыйка.

— Гэта цікавасьць... во тут сядзіць,—ён паказаў на правае плячо.

— Чаму? Як гэта?

— Паверыш, ужо доўга не адчуваў сябе падобна сёнешнему... Бачыш, надало лха зьянацку сустрэцца з чалавекам, ад якога верне... І як сустрэцца!.. Бррр... Вось ішоў на кватэру, а ўнутры мэрам хто разьліў банку дзёгцю. Моташна... Прыкра... Чадліва... І балюча....

— У чым справа?

Рыгор сплюнуў.

— У нас, бачыш, забастоўка да абеду... а мо' і надаўжэй... Дэманстрацыйна выйшлі на вуліцу... Сутычка з поліцыяй і—нягодны! Адзін з поліцыянтаў—сілцоўскі абармот... І ў дадатак—пачастунак нагайкаю...

— Гм-м-м?! Ад яго?

— Табато і то...

— Спагадаю... Сапраўды прыкра... Усё-ж—ідзем...

— І гэткае пачуцьцё, што я не магу апамятацца... Няхай-бы... Ды што было рабіць, прыпёртаму да сьцяны? Кінуў камень, але ня ўдэліў...

— Пакінь хвалявацца... Хадзем..:

Яны пайшлі ўсьцяж роўнае, шырокае ліні.

Нагрэтыя, як у печы, тротуарныя пліты, парылі ногі. Было цяжка і ўтомна ісьці. Лёгка, чужь прыметны, але рэдкі і гарачы вятрыска не адганяў ад іх утомы.

Абое гуліліся да сьцен будынкаў у скупую палоску цені, але і тут ня было як схавацца ад духаты.

Далёка наперадзе віднелася вузкая чорная палоска—то была стуленая воддалью Нява. Яны ўстраглі вачыма ў яе цёмна-сінюю ваду.

— А ты-ж хіба ад таго ня бываў у Пецяярбурзе?

— Павер, што ня выпала.

— Ліба колькі раз успамінала цябе.

— Я хацеў-бы спаткацца з ёю... Да рэчы, няўжо яна цябе са спакойнай душою адпусціла на завод?

— Ліба? Ты жартуеш, Павал? Калі не, то крыўдзіш мяго жонку...

— Ня жарты, але раскажаш сэнешні выпадак;—паглядзімо, як Ліба адгукнецца.

Яны незаўважна мінулі дом, у якім была Рыгорава кватэра.

Чырвоная сьцяна суседняга будынку надаўміла Рыгора пра абмылку. Ён схамянуўшыся сплюнуў:

— Аглузьдзеў! Назад!

— Не магу, браток.

— Кінь, Павал!

Рыгор тузнуў таварыша за рукаў, і абое павярнулі назад.

Праз дзесяць хвілін яны ўжо стаялі перад дзвярыма кватэры, за якімі, паказалася Рыгору, чуўся Лібін голас.

Ён тузнуў за драцяную пятлю, і не абмыліўся... адчыніла Ліба.

— У вас забастоўка?.. Ах, і Павал тут?

— Як бачыце... Рыгор гвалтам прыцягнуў.

Ліба пакінула Паўла і абярнулася зноў да Рыгора.

— Бастуеце?

— Хто табе сказаў?..

— Гаспадыня, толькі васьмь вярнулася з гораду, дзе даведалася ад знаёмага... Поліцыя нападала на маніфэстацыю?..

Увайшоўшы ў пакой, Рыгор пацьвердзіў праўдзівасьць пачутага Лібаю.

— Так, поліцыя не спазьнілася і на гэты раз.

Павал гіронічна ўсьміхнуўся, паглядзеўшы на Рыгора.

— Дасталася і табе?—настарожліва запытала Ліба.

— Ня так балюча, як сьмярдзюча...

Яна настаражылася і нэрвова праказала:

— Кажы, кажы, Рыгор, у чым справа.

— Зарабіў... і болей...

Ліба спагадліва павярцела галавой. Аднак, Рыгораў выгляд не вымагаў далейшых распытанняў, і яна перайшла да Памыйкі.

— Нарэшце асьмеліліся наведаць... Як вам ня сорамна, абяцалі праз два тыдні, а паказаліся больш як праз два месяцы.

— Я ў начальнічых руках, Ліба Шлёмаўна... Водлуг магчы- масьці... Але што вы скажаце, што на два дні прыехаў, а да вас—будзьце паважаны...

— Дзякую... Спадзяюся, што знойдзем час пайсьці з вамі... Усё-ж гэта не выкупае вашай віны...

Паднятая ўгору Памыйкава рука адсекла Лібін сказ.

— Я толькі на дзесьць хвілін, сёння маю выяжджаць... Маё новае начальства занадта ўжо строгае, каб браць на ўвагу маю віну перад вамі... А яшчэ мушу пабываць у партыйным камітэце... Маю даручэньне...

— Ах, ты кажаш новае начальства ў цябе?—хапіўся Рыгор за Паўлаву навіну...

— Так, Стукалка болей месяца, як выехаў у Кіеў. Прасіў кланяцца табе і паведаць, як з яго рэкамандацыямі...

— Падзякуй яму, калі пісацьме...

— Паміж іншым, я і забыў сказаць, што Яўгена Віктаравіча таксама перасялілі ў другі атрад. Нават з паніжэньнем...

— Гэта-ж завошта?

У Лібіным голасе пачулася нотка спагады.

— Перадавалі, нібы адным разам у кандылярні ўпраўленьня нешта гэткае сказаў... Напэўна Рыгор ведае?

— Ласьне за тое?

Лёс Провава ды іншыя навіны Менску, пра якія Рыгор з Лібаю далі Памыйку некалькі пытаньняў, занялі ўвесь час, які меўся ў распараджэньні Лібы.

Сьледам выявілася, што даўжэй ня мог застацца ў пакоі і Рыгер. Больш за іх сыпяшыўшы Памыйка не паказваў, аднак, руплівасьці да абвешчанага ім ад'езду.

Мужчыны ахвотна спыніліся на пропозыцыі Лібы разам ўтраіх пайсьці паабедаць...

ЗАБАСТОУКА не абмежавалася полуднем. Да абеду перамаўленьні ўперліся ў глухі куток і не падаваліся з месца. Виною паслужыла стыжненьне з поліцыяй: падыходзіўшая згода раптам адскочыла да выходнага пункту, толькі ў дырэкцыю прыляцелі весткі пра напад поліцыі на рабочых. Адміністрацыя ліцамерна выказвала дэлегацыі спагаду, аднак упарта адмаўлялася споўніць выраснае патрабаваньне гарантыі ад паўтараў падобных здарэньняў.

Перамаўленьні мусілі перанесьціся на другі дзень і цягнуліся са стойкай няўступчывасьцю з абодвух бакоў.

Рабочыя, што зьяўляліся даведацца пра skutкі перамаўленьняў, заставаліся каля заводу, уносячы нэрвовасьць у настрой адміністрацыі.

Напружанасьць становішча надавала вострасць моманту, і Рыгор, прыйшоўшы да заводу а восьмай гадзіне раніцы, упарта падбурхоўваў таварышоў націскаць на дэлегацкую стойкасьць. Ён прыводзіў у прыклад забастоўкі на Выбарскай старане, якія цягнуліся тыднямі. Правучыць адміністрацыю заводу таксама ня ішкодзіла-б і ім. Было-б крыўдна, каб дэлегацыя хоць у дробязі паддалася ўгаворам. Рыгор крыху сумняваўся ў цвёрдасьці некаторых дэлегатаў і заставаўся пры заводзе датуль, пакуль не пранесьліся чуткі пра няўхільную сур'ёзнасьць і цвёрдасьць дамаганьняў дэлегацыі.

Гэта было а дзсятай гадзіне раніцы. Да абеду хапала часу, каб праехацца ў бежанскі комітэт.

Паўстаў успамін пра дадзеную кароценькаму чалавеку абяцанку пасобіць у яго працы.

Поруч із гэтым ён многім быў абавязаны кіраўніку комітэту за тая запіскі ды просьбы, з якімі часта сам да яго зварочваўся.

Між тым грамадзкія абавязкі бежанскага комітэту за апошні час значна ўзраслі.

Вайсковыя падзеі мінулага году давялі бежанства да страшэнных памераў. Мільённая армія людзей патрабавала настойнае неадкладнае дапамогі. Організацыя яе—многа сілы, упартых стараньняў, самаадданасьці.

Чым бліжэй ачуваўся Рыгор ад Знаменскай вуліцы, тым яго рашэньне мацнела.

Нават у яго галаве склаўся акрэсьлены сказ, з якім ён абераецца да кароценькага чалавека, прапануючы свае паслугі.

— Ведаеце што...

Нажаль, адчыненыя дзьверы ў канцылярыю засьведчылі, што кароценькага чалавека ў комітэце няма.

Пры стэле сядзеў незнаёмы лахматы хлапчук, які сухаватым, нячулым голасам апытваў шэраг дзядзькоў ды цёткаў.

Аднастайныя, жаласьлівыя іх адказы хлапчук старэнна запытваў на паперу, зрэдку падымаючы голаў на агляд прысутных.

Рыгор прашыўся да стала і запытаў пра кароценькага чалавека.

— Ён бывае ад шостаі!—адказаў лахматы хлапчук, не адгінаючыся ад стала.

— А сёньня будзе?

Запытаньне Рыгора паказалася яму наўным, і лахматы хлапчук адказаў:

— Дзядзька Бронісь бывае кожны дзень.

Калі Рыгор павярнуўся ад стала, за ім пагнаўся нявыразны сказ хлапчука.

— Пасядзеце крыху, можа дзядзька Бронісь наведзе і зараз.

Рыгор прыпыніўся. У гэты момант адчыненыя дзьверы ўпусьцілі ў канцылярыю кароценькага чалавека.

— Каго я бачу!—выгукнуў ён.

— Прыйшоў наведзь вас, а калі патрэбна—чым-небудзь дапамагчы вам у вашай працы.

— Як дачасна!

Бронісь увесь зьяў ад радасьці, мэрам яму прынеслі нечаканы гасьцінец.

— Што вы прывезьлі добрага з Менску? Што чуваць там? Калі вы вярнуліся ў Пецярбург? Дзе ўладзіліся на працу?—сьпаў ён запытаньнямі.

Рыгор не пасьпяваў адказваць, тым болей, што Бронісь хутка абкружылі дзядзькі, якія наперабой, кожны са сваімі скаргамі ды просьбамі, намагаліся іх выслухаць.

У канцылярый падняўся гомаў, які тразіў канчаткова памяцаць Бронісвай з Рыгорам гутарцы.

Гэта вымусіла іх перайсьці ў суседні пакой.

— Я задыхаюся ад працы,—перайшоў да скаргі Бронісь,—а падмогі ніякуль. Як і раней—адзін... Людзям свае інтарэсы

даражэй за ўсё. Толькі я... ведаеце, я... мая ўжо вада... ніяк не магу спакойным заставацца, калі бачу гэткае гора людзей... А маю-ж таксама і сям'ю і хатнія клопаты... Дык, падумаўшы, хто-ж будзе працаваць для агульнай справы, калі мы ўсе заняемся ў сваё прыватнае жыццё. Вельмі добра, што вы прыехалі... я зараз не адстану ад вас, пакуль вы не запражэцеся ў камітэцкую працу... Цяпер-жа, я забыў сказаць, у нас і гароды свае.. Го, як-бы можна было разгарнуць працу, каб гэта былі людзі... Толькі ўсё ўрыўкамі, з наскоку...

Кароценькі чалавек клапатліва бегаў па пакой, зазіраючы Рыгору ў твар і чакаючы ад яго адказу на плойму закранутых пытанняў.

Але толькі Рыгор пачынаў гутарку, як Бронісь знаходзіў новую зарадку слоў і перабіваў Рыгора на паўсказе.

Гэта цягнулася каля гадзіны і, напэўна, цягнулася-б яшчэ столькі, каб раптам сярод іх не апынуўся лахматы хлапчук.

— Дзядзька Бронісь, там прыйшлі да вас з тацянінскага камітэту.

Кароценькі чалавек мэрэм-бы зьбянтэжыўся, крыху моўчкі пастаяў, пасля порстка кінуўся да дзвярэй.

Ужо адна яго нага была на калідоры, калі ён зноў вярнуўся ў пакой і загутарыў да Рыгора:

— Папрашу вас зайсьці вечарам. А то пакуль я адпущу прадстаўніка тацянінскага камітэту, ня будзе часу пагутарыць... Я вельмі рад, што вы прыехалі... Хоць маласьць пасобіце мне ў працы...

Кароценькі чалавек працягнуў Рыгору руку, нізка схінуўся і выйшаў з пакою.

Рыгор выйшаў сьледам за ім. Павярнуўшы да выйсьця з камітэту, ён нечакана зноў быў спынены Бронісем, які, трымаючыся за ручку канцылярскіх дзвярэй, скорамоўна гукаў:

— Дык я вас чакаю, абавязкова!.. Адну хвілінку, я забыў наведарыць вас. Можа ня памятаеце, як вы пасылалі да мяне аднаго старога латыша? Месяц таму пахавалі яго на камітэцкіх сродкі... Ад'е!.. Бывайце!.. Чакаю!

Адначасна стукнула двое дзвярэй, і Рыгор уподбежкі панёсся па сходах да нізу.

ХОЦЬ РЫГОР нічога не адказаў на настойную просьбу Броніся прыйсці вечарам у комітэт, усё-ж ня думаў заняцца яго просьбу. «Ласьне, што-кольвечы раптоўнае папешкодзіць гэтаму», рашыў ён, «тады прыдзецца адлажыць».

— Якое бязьялюдзьдзе, аднак!—праказаў ён, выходзячы на вуліцу.

І толькі пасыпеў засунэліць выказаную думку, як пачуў:

— Рыгор Міхасевіч?

Кульгаючы, з палкаю ў левай руцэ, да яго падьшла маладая жанчына.

Па азыглым змучаным твары, па жудлівым ўзроку вачэй, па моцна-зьмененай форме постаці ніяк нельга было пазнаць у ёй Рыму.

Рыгор выдаў сваё здзіўленьне, якое мінула з запытаньнем Рымы:

— Не пазнаеце?

— Як быццам-бы Рыма, калі ня мыляюся.

— Вось бачыце, чаго дачакалася. Нават знаёмья не пазнаюць.. Вы куды?

— Магу вас правясці... Ды што гэта з вамі сталася?

— Тут мяне мусіць нагнаць адзін чалавек... Ідзем да Басэйнай... Дрэнна са мною, Рыгор Міхасевіч!

— У чым-жа справа, скажэце?

Рыма глыбока ўздыхнула, працёрла хусьцінкаю вочы і паведаміла:

— Я чуць не памерла. Болей васьмі месяцаў ляжала ў лазарэце... І вось мушу з палкаю хадзіць... У ёй цяпер мае нядаўнія мары, надзеі ды жаданьні...

Разнэрвананая, яна вышусьціла з рук палку, якую спрытна Рыгор вярнуў ёй у рукі.

— Мяне ранілі ў Маскве ў часе памятнай сутычкі з паліцыяй на Цьвярскім бульвары... Куля засела ў наве... і на цэлых васьмь месяцаў прыкавала мяне да ложка... З лазарэту выйшла калекай...

Надрыў у голасе будзіў у Рыгора цёплую спагаду да няшчаснай. Рабілася страшным глядзець у Рымін твар, гэтак моцна зьменены з часу апошняга спатканьня з ёю. З жывое, бойкае, поўнае руху дзяўчыны Рыма зрабілася сумнай, непава-

ротлівай, пастарэлай кабетай, на выгляд гадоў трыццаці. Перажытыя ёю мукі адбіваліся і на яе настроі, нават на гутарцы, поўнай безнадзейнасці ды роспачы.

— І паверыце,—скардзілася яна Рыгору,—ні разу ня бачыла Пятруся. Спачатку прыезду ў Маскву наведала яго пару раз, але не знайшла ні на кватэры, ні на службе; а пакуль сабралася трэці раз зайсці—якраз сустрэла поліцэйскую кулю... Ніхто ня ведае, што яго чакае назаўтра... Можа вам, часамі, Пятрусь піша што-кольвечы?

Адказаць на Рыміна запытаньне было ня так лёгка. Перад Рыгорам расчынілася карціна, якое ён не спадзяваўся бачыць. І зараз, слухаючы Рыму, яму ня верылася, што тая апавядае пра сябе, а не пра каго іншага...

Як-то магло стацца, каб Пятрусёвы дарогі пад гэткім вострым кутом перакрываваліся з Рымінымі дарогамі?

А ён-жа, сазнацца, калі не ўспамінаў пра Рыму, то думаў (ці хацеў думаць), што яна звязала сваё жыццё з яго таварышам. Ды хто-б мог дапусціць сабе, што Рыміна пачуцьцё да Пятруся расьсеецца патухлым святлом, а любімы чалавек знікне з яе небасхілу? Няўжо яна ехала з Пецярбург у Маскву, каб там замест Пятруся стрэцца з куляю азвьярэлага поліцэйскага?

Ці то Пятрусь змяніў сабе, стаўшы праз гэта ўскосным вынавайдцам Рымінай трагедыі?

Загадка!

Ды ня ў выказ цікавая і нечаканая для Рыгора.

І ён, і, тым болей, Пятрусь на працягу амаль ні цэлага году—ні словам пра Рыму. А яно—вунь як!

— Піша, але зрэдку!

Рыгораў адказ не парушыў зацяглае маўчанкі, якую перарваў нагнаўшы іх сярэдніх гадоў мужчына:

— Гольдбэрг прасіў зайсці да яго заўтра,—наведаміў той Рыму.

— Мой стрэчны брат, пазнайцеся, — парэкомэндавала Рыма.—Каб ня ён, выпадкова трапіўшы ў Маскву якраз у дзень майго ранення, я ні за што ня выбралася-б з лазарэту. Ён, дзякуй яму, дбаў увесь час пра мяне, хоць руінай усё-ж пасобіў мне яшчэ на нейкі час церці гэтыя каменні...

— Таварыш ідзе на Ражджэсьцьвенскія?—запытаў Рымін брат.

— Я еду на Васільлеўскі! Можа, Рыма, паедзем да мяне?

Рыма паглядзела на брата, пасля адказала:

— Няхай ужо другім разам.

Чакаю вас. Прыяжджайце з братам!

Той зьняў парывжэлы капялюш і, хапіўшы Рыму за руку, павёў яе насустрач грывеўшаму трамваю.

У гэты момант з завіласьці Ражджэсьцьвенскай выбег стрэчны трамвай, нумар пяць.

У адзін момант яны разьвязьлі сваіх пасажыраў у розныя, процілеглыя бакі.

Уражаньні ад раптоўнай стрэчы з Рымаю займалі Рыгора праз увесь дзень.

Ён ня мог ад іх выгваліцца і тады, калі яму выпадкова давялося даведацца пра зацяжнасьць забастоўкі на неакрэсьлены час.

Трывожная нотка ў паведамленьні, якое перадаваў яму напатканы сябра дэлегацыі, коўзалася між вушэй, поўных шаломнага звону ад Рымінных слоў.

Яшчэ дзень-другі, а можа і тыдзень забастоўкі не таілі ў сабе нічога страшнага для Рыгора. Наадварот, забастоўка нясла з сабою развой далейшых здарэньняў узвышанага настрою. Яна глядзела з утулаў абкураных гмахаў бадзёрым узрокам людскога ўздыху. На яе чырвоным фоне густою плямаю чарноты акрасьлівалася новае зьвязно ў ланцугу самотных, нязлічочных, але глыбокіх ды балючых трагедый. На хібах хваль, што іх раскалыхвае людзкі акіян, шавеляцца нябачнымі жывучкамі штодзённымя гісторыйкі паасобных чалавечых сьветаў. Незаўважныя ў мільёнах, яны агромністы ў адзінках. Бясьсьледныя для грамады, яны выкальваюць нясьціраныя сьляды для індывідуумаў. Ціхае заміраньне струны глушыць завіруху...

Чорнаю істужкаю працягнулася жалобная паласа падзей, разгарадзіўшы гісторыю Рыгоравага жыцьця надвое. Па адзін бок—доўгі мартыралёг страт, разлукі; па другі—бляск сустрэч, калыханьне надзей, нараджэньне вялікіх неспадзяванак...

Дзьве лесьвіцы, што нясупьенна рухаюць—адна ўгору, другая ўніз. Гэта жыцьцё.

Наўсьцяж мінулых гадоў, як ахапляе памяць, у шэрай, ка-
ламутнай далі—роўна-супярэчнас, калючае, а між тым...

Ступенька за ступенькаю—угору ды ўгору!

— Ты ўжо дома?

Ліба незаўважна для Рыгора апынулася ў пакоі.

— Колькі часу?

— Дзесятая гадзіна. Ты спаў?

— Падобна таму.

— Пра што ты кажаш?

Ліба ўперылася ў мужа здзіўленым узрокам.

— Ты ўсхвалёваны, Рыгор? Няпрыемнасці з заводам?..

— Няпрыемнасці... Як табе сказаць...

— Забастоўка ня скончана?

— Не! Ды ня ў гэтым справа.

— Ну вы-ж траціце час.

— Здохнуць, а прастой заплацяць...

Ліба ня цалкам згаджалася з Рыгорам. Але яна не хацела
раздражняць мужа сваім разувер'ем.

Яна таксама была ўпэўнена, што бягучая сытуацыя не па-
крыўдзіць забастоўшчыкаў, аднак на хацела даваць свайго ана-
лізу наступнаму.

Ч А С Т К А П Я Т А Я

і

ЗАБАСТОЎКА ЦЯГНУЛАСЯ болей двух тыдняў і скончылася поўнаю перамогаю рабочых. Рыгор прынёс пра гэта вестку Лібе, як матрос пра зямлю—Колюмбу.

Перамога над прадпрыемцамі акрыліла іх абоіх.

Ня толькі Рыгор, але і Ліба адчувала сябе героем дня, хоць ад выграннае забастоўкі ў лазарэце нічога не змянілася.

Там цягнулася жыццё, да прыкрасьці аднастойнае, сумнае.

Вайна рабіла сваю справу, калечыч людзей, якія ня супынна папаўнялі месцы падлечаных ці памершых. Дзень-у-дзень ішла гэта нудная, нервовая перасоўка калек; з ранку да вечару цяжэй ранення нылі ад болю, здаравейшыя—ад суму.

Белымі зданямі мігалася па цесных калідорах неадлучная сьмерць. Яе ня вытрывала едкая ёдаформа, цягучая рыцына, трутлівая карболка.

Гэтыя ляркарствы служылі прыправай душнаму паветру, якім мусілі сапсьці безнадзейна хворыя і тыя, хто іх абслужваў.

Але ніхто не задумваўся над тым, наколькі скарочвалася жыццё ад гэтай атруты.

Жахі вайны, як цэлага, кавалі ў сабе крывавыя эпізоды, якія складалі яе цэласць.

Тым мя меней, нявідныя ніткі працягаліся непасрэдна ад адзінак да агульнага. Кожны ранены быў злучаны з вайною і ад яе канца чакаў свайго збаўленьня. У іх вачох з ваеннага туману ня ўздымаліся галовы асобных герояў. Хворыя шукалі іх у другім месцы, ды і само геройства вызнавалі іначай. Бруслаўскі наступ з сотнямі тысяч палонных ухмыляўся ня значнасьцю перамог над ворагамі, а якасьцю сродку да хутчэйшага зьнішчэньня вайны. Ды кампанія Бруслава ападала ніжэй у параўнаньні з апошняю забастоўкаю.

У лазарэце не канчаліся гутаркі пра памятны запрос у Думе пра забастоўкі. Гэты політычны факт адпыхаў на задні плян усе

буйнейшыя падзеі вайсковага характару. У забастоўках таілася лібель вайны, рассяеянне яе жахлівых вынікаў.

Ліба не ўтаіла пераможнай забастоўкі на заводзе, дзе працаваў Рыгор. Яна ўпляла яе ў агульную сетку тых падзей, якія ўплываюць на раненага лепей ёдаформы ды карболкі. І была рада, што хворыя з паўстаўшай надзеяй пыталі яе ў часе прывітаньня: што чуваць у рабочых раёнах?

Весткі адтуль прыносяць Рыгор.

Гэтыя весткі поўны бадзёрасці. Рабочыя ня тыя, што былі два гады назад. Яны пачулі сілу, якую вось-вось уплятуць у агульныя падзеі дзяржаўнага жыцця. І ніхто ня ручыць, што яно не паверне свае хады ў іншы бок...

Ліба ня можа ня верыць Рыгору.

Яго словы падмацаваны фактамі. Выйграная забастоўка—адзін з тых фактаў.

Каб ня Рыгорава перакананьне ў блізкасьць вялікіх зьмен—Ліба ня ўседзела-б на сваёй службе.

Але яна ажыўляе службу занятым ад мужа натхненьнем.

Лібу судзяшаюць інтымныя гутаркі з хворымі—гэта-ж яна перадае ім сучасныя, а то і радасныя весткі з-за сьцен надаеўшага ім будынку.

Жывыя, праўдзівыя навіны, а не падфарбаваную выдумку...

Лазарэт адрэзаны ад жыцця, ён—частка вайны, хоць вакол яго разгартваюцца падзеі, якія накіраваны на ахову жыцця ня толькі хворых, а і здаровых.

Над гэтымі падзеямі расьцілаюць чорную валь штучнага геройства—

Подвігі Брусілава,

Выступленьні Румыніі на баку саюзнікаў.

Патрыятычныя маніфэстацыі...

Для каго і каму яны патрэбны?

Чыё пачуцьцё яны ў сілах распаліць?

Хворыя ў лазарэтах разумеюць сэнс ваяўнічых выкрыкаў тылавых герояў.

Гукі «Коль славен»—для іх адваротныя пахавальныя песні.

Бляск абразоў—палуджаная мана ды ашуканства.

Лямантацыі газэт—фальшывы тон разбазыраных пісак.

— Праўда, сястрыца?

Вярней адкажа Ліба—яе адну пытаюць.

Яна разам з Рыгорам устанавіла ацэнку містыфікацыі грамадзкіх настрояў.

Няхай уведаюць яе тыя, ад каго праўда схавана.

Выступленьне Румыніі суліць новыя жахі зацягнутаі вайны.

З-за высокіх муроў сталіцы пазірае здань трэцяе зімы.

Агалелы, змучаны франтавік мусіцьме зноў курчыцца ў холадзе і ў голадзе, у мокрых ды гразкіх акопах.

Акопы, а ня дом чакаюць вылечаных у лазарэце.

Тыф і халера.

Адкідкі ў гасцінцах.

Модлы пра сьмерць.

Да чаго-ж гэтыя абразы, гэта агіднае «спасі госпадзі», прывокацыйнае «ура»?

— Праўда, сястрыца?..

Ліба перадае запытаньне Рыгору.

Бач і яна не без грамадзкіх абавязкаў.

Іх мала, ды ці-ж Ліба вінавата?

Рыгор упэўнены, што не; Рыгор задаволены жончыным укладам у агульную скарбніцу карыснай працы...

Завод і лазарэт.

Організацыя сіл.

Упартая, сыстэматычная праца—

Змаганьне з вайною.

І цікавае сымптоматычнае лета назадзе.

Яно пражыта для другіх.

— І для сябе?

— Наша шчасьце залежыць ад агульнага.

Ліба пераконана ў гэтым не слабей Рыгора. Як і ён, яна ме заўважыла, калі сьветлыя доўгія дні сьціснуліся ў вузкія палоскі сямігадзінных прамежкаў.

Як і ён, яна загубіла пахаладаўшае сонца ў цягучых асеньніх змраках, у праліўных дажджох.

II

ЦЕПЛЯЯ ДНІ ліпеня і спакойная умеранасьць жніўня расьсшаліся ў руплівай бегатні: Рыгора з дому на завод, з заводу ў харчоўку, адтуль назад, а вечарам—упярэмежку—то на сход, то ў партыйны комітэт, то на тайныя лўкі.

Ліба—нязьменна і роўна—з дому ў лазарэт, з лазарэту дамоў.

Трапушковыя стрэчы... Мігатня, як на экране...

Людзі і час...

Машыны...

І лістапад на дварэ...

Няўжо лістапад?

Адным днём разбуджаны сырэнамі заводаў Рыгор паглядзеў на календар:

Так—другое лістапада.

— Цікава, што адбылося ўчора ў Думе?

Але Ліба нешта ўзмоцнена сапе.

— Ліба?

Крохае даткненьне рукі засталася бяз адказу. На пачырвенным ілбе адбіўся Рыгораў пацалунак.

— Рыгор?

— Ты хворая?

— Я ўся гару.

— Бачу, мілая. Я пазаву доктара.

— Не клапаціся, прашу, і ідзі на працу.

— На працу? Бязжаласная, ці-ж я магу цябе пакінуць?

Растрывожаны Рыгор хутка бег да доктара. Ці застане яго ў лазарэце? І чаму, канечна, ордынатара?

Ну, Лібіна-ж хаценьне—святая.

Яно заставіла прывезьці ордынатара на кватэру.

— Што з ёй?

— Уся ў агні.

Ордынатар супакоіў абоіх.

— Я вас чакаю, Ліба Шлёмаўна.

Лібіна ўхмылка асвятліла Рыгораў твар і, здавалася, пакой.

— Няўжо сумею хутка падняцца? Ня верыцца, доктар...

І, перамяніўшы тэму, запытала:

— А як мае хворыя, доктар?

— Чакаюць вас і канца вайны... Прыходзьце, сястра...

Доктар паглядзеў на Рыгора.

— Мілюкоў у Думе ўчарашняй прамовай нарабіў многа шуму,—сказаў ён.

— Доктар яе чытаў?—запытаў Рыгор.

— Маю сёньня паслухаць.

— Нават?

— Папраўляйцеся, сястра...

Калі ордынатар павярнуў да выйсця, пачуўся стук у дзверы.

Рыгор адчыніў і ўгледзеў перад сабою Анікея.

— Прашу. Пазнайцеся: ордынатар лазарэта!.. Анікей Кузін!

— Ліба Шлёмаўна ў пасьцелі?

— Вы мяне не турбуйце... Здраецца...

— Так, яна падкачала... Ды не забывайце прымаць прапісаную мікстуру...

— Дзякую, доктар...

— Вы чулі пра ўчарашняе?—запытаў ордынатар Анікея.

— А хто ня чуў?

— Падзеі шпарка разьвіваюцца...

Ордынатар закончыў сказ па-за дзвярыма пакою.

Ён не пасьпеў зыйсці з усходаў, як Анікей задаволена разгарнуў перад Рыгорам перапісаную на машынцы партыйную адозву.

Ліба настарожана слухала пачатае ўсьлед за гэтым чытаньне.

III

— ЗНАЧЫЦЬ будзе па-згаворанаму?

Рыгор лісьліва паглядзеў на Лібу, чакаючы яе адказу.

— Добра.

І хоць у Лібыным слове нельга было абмацаць жаданай Рыгору цьвёрдасьці, ён адплаціў ёй за адказ шацалункам.

— Я папрашу гаспадыню, няхай яна табе згатуе...

Ліба памкнулася пераняць Рыгораў намер, але да яе ўжо неслася гутарка гаспадыні.

— Добра, Рыгор Міхасевіч, добра. Не клапацецеся, будзьце спакойлівы...

«Навошта яму турбаваць чалавека», занедаволілася Ліба і дэманстрацыйна паднялася з пасьцелі.

Яна не чакала, што Рыгор вернецца ў пакой, і накіравала да акна.

Рэдкі ў лістападзе сонечны дзень раптам затуліўся чорным валею, калі да Лібы данесьліся нечаканыя словы Рыгора:

— Ты ўстала?

Яна пугліва азірнулася назад.

— Я адчуваю сябе ў сілах падняцца.

Абвіўшая яе стан Рыгорава рука дазволіла яму ўсумніцца ў Лібіных словах.

— Усё-ж, я раджу табе паляжаць сёнешні дзень. У цябе не прайшоў жар... Гаспадыня табе згатуе, што скажаш...

— Навошта было турбаваць чалавека?

— Ня будзь каразьлівай... Лажыся.

Рыгар пачакаў, пакуль Ліба выпаўніла яго просьбу, і сам далікатна ашрануў яе да шпі.

— Ты спозьнішся на працу!

— Бягу! Бывай, мілая...

Частыя крокі па пакоі зьліліся з ціхім стукам дзвярэй. Сьледам бразнула зашчэпка ў выхадных дзвярах і гулкі тупат па ўсходах засьведчыў Лібе, што Рыгор пасьпяшыў у завод.

Яна ў роздумах праляжала ня болей таго часу, які патрабаўся Рыгору на тое, каб дайсьці да заводу. Пасьля задрамала.

Незнаёмы для яе завод з яго экзатычным і разам з тым чарстым ды грозным жыцьцём маляваў у яе мазгох забытаныя, казачныя сцэны сьнення. У мігатні агромністых ценяў вырасла нявыразныя, туманная постаць Рыгора. Ён на момант рабіўся асяродкам эксцэнтрычнага руху, сьледам, вачавідкі, вырастаў у казачнага волата, пасьля раптам знікаў. Калі Ліба напружана чакала яго новага зьяўленьня, на заводзе паднімаўся стук і гоман. Было прыметна, як гіганцкі молат апускаўся над гэтакім-жа кавадлам. І якісьці выходзіла так, мэрам-бы гэты молат тоўк людзкія галовы. Пасьля зусім незаўважна з туманнае мігатні заводзкае працы выніклі шэрагі людзей у лазарэтных халатах. Знаёмы ордынатар іх гнаў да кавадла...

Што за прымха?

Концэнтрычны, нэрвовы ўэдрыг вярнуў Лібу да сапраўднасьці.

Яна расплюшчыла вочы і агледзела пакой,—лістападаўскае сонца залаціла яго сьцены і доўгімі шнуркамі расьцягалася па блакітнай коўдры на яе постаці.

— Ну, я-ж чую сябе зусім здаровай!

Ліба сказала гэта не для адной сябе—няхай ведае кожны, усё, гаспадыня і Рыгор, раненыя і ордынатар лазарэту.

Так! Уставаць!

Лёгкі скрып ложка зьліўся з стукам дзвярэй.

— Вы будзеце есьці курыны бульён?

Ліба абярнулася ў здзіўлены пыгальнік, але гаспадыня за-
верыла яе:

— Я вам звару.

— Ня турбуйцеся, калі ласка.

— Рыгор Міхасевіч прасіў мяне, і я адшукала на рынку на-
рэдкасьць тлустае куранё..

— Дзякую... Я папрашу вас на пазьней..

— У любы момант, Ліба Шлёмаўна.

Між апошнім сказам і паваротам да выйсьця гаспадыня
з хвіліну разглядала прыгустаўшую на ложку Лібу. Спагадлівы
ківок яе галавы супярэчыў Лібінаму настрою.

Гаспадыня не зайшла яшчэ ў свой пакой, як Ліба напалову
была гатовай адправіцца ў лазарэт.

Наступныя трыццаць хвілін пайшло на тое, каб яна пры-
брала пасьцель, напісала цыдульку Рыгору і цішком, няпры-
метна для гаспадыні, выйшла з кватэры.

Цёплае надвор'е спакойлівага асеньняга дня абдало яе ра-
дасьцю існаваньня. Усё-ж гэтай радасьці не хапала для цвёр-
дасьці Лібінай хады. Блытанья крокі і шолам у галаве сьвед-
чылі за дачаснасьць выйсьця на вуліцу.

Але вяртаць на кватэру—то значыла даць волю сумненьню,
і Ліба ўверана накіравала да лазарэта.

Яна задыхалася, паднімаючыся па ўсходах на трэці паверх
і з перабоямі адказвала на прывітаньні хворых, сясьцёр і пры-
слугі. Ордынатару-ж хвалілася выздараўленьнем.

Той гасьцінна сустрэў яе прыход на службу, тым ня меней
парадзіў Лібе на першы раз не заседжвацца.

— На сёньня хошціць для вас пары гадзін.

— Я магу, ведаеце...

Аўторытэтны ўзмах ордынатарскай рукі сьведчыў за лішняе
спрацацца.

Ліба адказала на гэта нявыразнаю ўхмылкаю на стомленым
твары і спакойліва пайшла ў абход палаты.

Яна радасна сустрэла першыя прывітаньні ад паздаравеўшых
за апошнія дні хворых. Але не пасьпела выказаць ім свайго
спачуваньня, як з суседняй палаты накіраваў да яе якісьці
чалавек.

— Здаецца, вы жонка Рыгора Нязвычайнага?—праказаў ён, падышоўшы да Лібы.

— Так... А вы?

Лібе ня трэба было чакаць яго адказу, — яна ўспомніла Камара і першаю прывіталася з ім.

— Як добра, што я вас сустрэў,—нервова ды расьсеена праказаў той.

— У чым справа?

— Вунь...

Камар абярнуўся да палаты, з якое падышоў да Лібы:

— Прывезьлі з фронту раненага ў голаў Артура Цьвібеля.

— Артура Цьвібеля?!

— Рыгор яго ведае... Ён працуе?

— Пайшоў.

— Давайце пазвонім яму на завод... Ранены наўрад ці выжыве да заўтрага...

Ліба порстка сарвалася з месца і пайшла з палаты. За ёю сьпяшыў Камар, а сьледам ляцелі зацяжныя глухія стогны Артура.

— Ліба Шлёмаўна, вам пара канчаць працу,—перабіў Камара ордынатар, выходзячы з канторы.

— Дзякую, доктар, я зараз... Там тэлефон вольны?

— Напэўна.

Яны да таго старанна шукалі патрэбнага нумару тэлефону, што зусім не заўважылі ні кінутага фэльчарам запытання, ні адказу на яго зазірнуўшага ў кантору Рыгора.

Трэба было гучна выказаць Лібіна імя, каб яны адварнуліся ад тэлефоннай кніжкі і нечакана для сябе ўгледзелі Рыгора.

— Рыго-ар?—схамянуўшыся, запытала Ліба і выпусьціла правую палавіну кніжкі...

— Ах, Ліба!.. Я-ж цябе прасіў!.. забылася?..

З Камаровых рук выпала кніжка і моцна бразнула разьлітай чарнільніцаю.

— Выбачайце!—павярнуўся ён да фэльчара, які незадоволена мармытаў па адрасе Камара.

— Залілі ўвесь стол,—як неасьцярожліва!—узнятым тонам праказаў фэльчар.

Яго ня слухалі: Камар лічў дастатковым аднаго слова, каб выкупіць віну за пралітае чарніла, а Ліба зусім не зважала

на інцыдэнт. Яна няўверана, вінаватаю глядзела Рыгору ў вочы і ня ведала, што яму адказаць.

Гэта яе згубленасць заставіла Рыгора перамяніць здзіўленую міну на ласкавы выраз твару, а далейшую гутарку—на пантомімны паказ Лібінай цыдулькі.

— Даруй, ведаю гэта,—адпіхнула яна Рыгору руку:—Зараз не да гэтага: мы вось прыбеглі ў контору, каб выклікаць цябе з заводу. Сёння зранку прывезлі ў лазарэт напайжывога Артура Цвібеля...

— Артура?!

Рыгор падаўся тулавам да Лібы, і раптам наноў выпрастаўся, калі Камар хапіў яго за руку.

— Давай паспяшымо наверх... Хутка скончыцца тэрмін наведак.

— Сапраўды, Артур?!—перапытаў усхвалявана Рыгор.

Ні Ліба, ні Камар не пасьпелі пацвердзіць паведамлення—іх звала прыбегшая сястра падняцца ў палату да раненага.

— Ранены вас настойна просіць да сябе...

Рыгор першым пабег па стромых усходах, пакінуўшы далёка пазадзе і Камара і Лібу.

Ён ужо набліжаўся да абступленай лазарэтным персоналам койкі, калі ў яго ваччу мільганулі плаўныя спакойныя ўзмахі ордынатарскіх рук, а ў вушах прашапацела зацвяжнае:

— Га-а-го-а-ва-а!

Гэта спыніла Рыгора ў трох кроках ад памершага Артура.

Тут яго нагналі Камар і Ліба.

— Сто-ой-це-э!—спакойліва, мэрам-бы баючыся нарушчыць урачыстасць Артуравага пераходу ў нябыцьцё, праказаў Рыгор.

Камар застыў у здзіўлена-роспачнай позе, гледзячы ашклянелымі вачмі ўсьцяж вузкага прагалу між койкамі; з Лібінага ваччу выхілястымі рагамі ацякалі буйныя слязіны.

Сястра і фэльчар, абое маладыя, з нясышоўшаю ўхмылкаю са свежых твараў, увіхаліся каля пасінеўшага твару нябожчыка.

На суседніх койках хворыя ўталоплена сачылі за кожным рухам усё яшчэ ня выйшаўшага з палаты ордынатара.

Яшчэ цішэй, калі можна адцішыць цішу, зрабілася ў палаце лазарэту, калі з дзвярэй увайшло пара служыцеляў з бэльмі насілкамі...

Їх уваход раптам сарваў з месца Рыгора і Камара, якія ў пярэймах апынуліся каля нябожчыка і адзін за другім паляжылі на яго халодным ілбе два гарачых пацалункі..

Сьледам асьцярожлівы тупат служыцеляў, што выносілі Артура з палаты, патануў у зьяднаным разьвіталым уздыху сотні раненых.

Вырваўшыся з белых сьцен палаты, ён зьліўся ва ўходных дзьвярах лазарэту з зычлівым распачным плачам Артуравай жонкі.

Маладзёца разьнятымі рукамі перагарадзіла служыцелям дарогу, галосычы:

— Мой мілы, Арту-ур мой, дарагі-ы... Я-ж чакала цябе ў госьці-ы, як сонца ўвосень, як...

Яе плач ды прыгытаньні чуліся далёка па-за будынкамі лазарэту, зьліваючыся з вострым затоеным жалем у Рыгравым, Камаровым ды Лібіным нутры.

IV

— ГЭТА НУМАР кватэры пятнаццаць?

Той, што пільна ўглядаўся ў шэрую клямку над дзьвярыма адварнуўся да пытаўшага.

— Або разьбярэш!

— Пазванецце...

— Я ўжо хацеў, але не абмацаць званка...

— Дазвольце-э толькі...

Падышоўшы каўзануў рукою па правым вушаку:

— Няўжо живуць без званка?

— А то-ж непраменна ён кожнаму?

Падышоўшы зацікаўлена паглядзеў на суседа і запытаў:

— А вы-ж да каго?

— Да Рыгора Нязвычнага. Ды ці тут ён?

— Да Рыгора?! Мы як згаварыліся.

Знадворны выгляд востра адрозьніваў абодвух, што кожнага ўпшком інтрыгавала.

— Трэба стукаць!—парадзіў той, што прышоў першым.

Але яго рада не дачакалася ажыцьцяўленьня. Зьнянацку стукнула зашчэпка дзьвярэй і на парозе адзначыўся чырвоны крыж на белым фоне грудзей.

— Вам каго?

— Рыгора Нязвычайнага!!—пачуўся падвойны адказ на запытаньне.

— Калі ласка!

У асьветленым калідоры мігнуліся між Лібу аброслы, у запыленых ботах ды зношанай суконнай жукетцы Сёмка і стройны, чыста выбрыты, у чорным адмысловым паліце Пятрусь.

— Направа, вось-вось!—адказала Ліба і порстка кінулася адчыняць дзьверы.

— Разьдзеньдзеця ў пакой,—папярэдзіла яна гасьцей.

Тыя непарушным парадкам прайшлі ў Рыгораў пакой і поруч сталі перад стрэўшым іх Рыгорам.

— Згаварыліся?—кінуў ён запытаньне, цёмнае ды няяснае для абодвух.

Наступны момант засьведчыў сабою цёплае прывітаньне грох сяброў, якія зьнянацку для кожнага стрэліся на кватэры Рыгора.

Найболей гэта стрэча інтрыгавала Сёмку, які нэрвова пацэпаў плячыма, паўтараючы:

— Ніколі-б не падумаў на Пятруся... Гляджу і хоць-бы думка закралася...

— Пятрусь прызнаваўся таварышу ў тым-жа:

— Так моцна зьмяніцца! Хто-б мог дагадацца!..

Абмеркаваньне цікавага здарэньня нечаканай стрэчы адняло каля гадзіны часу.

Далей іхная гутарка паступова перайшла на тэмы, якія паслужылі прычынаю спатканьня.

Першым да іх зьвярнуўся Сёмка.

— Я працу выбачыць мяне, Рыгор, што я так бесцярмонна зноў да цябе з просьбай,—перасьцярог ён.

— А ты падалікатнеў, я бачу!—пасьмяяўся Пятрусь.

— Жыцьцё вучыць усяму, браток...

— Ды ўжо-ж!

— Як бачыш...

— Далікатства, я думаю, на гэты раз ня зусім і патрэбна,—расхаладзіў Рыгор.

Ліба ўголос засьмяялася.

— Апрашчэнец, які!

— Вось бачыш!—ткнуў пальцам Пятрусь:—жонка з табою
ня згодна.

— Тут гэтай згоды не канечна...

— Так... Чакайце, мужчыны...

Сёмка не даказаў і задуменна адышоў да акна.

Яго вярнула Ліба, падаючы яму руку:

— Бывайце здаровы!.. Я пайшла...

— Куды-ж вы?

— На службу...

— І нядзеляй?

— Бачыце...

Рыгор правёў Лібу з пакою і, вярнуўшыся, праказаў да
Сёмкі.

— Ты, я бачу, не ў настроі.

— Відаць,—далучыўся Пятрусь.

— Ёсьць вядома, што мой настрой не да вашага... Гля-
дзеце...

Сёмка зноў адварнуўся да акна і, адварнуўшыся, гаварыў
далей.

— Прывіз дзяцей і старую ды кінуў у калідоры бежанскага
комітэту галоднымі. Тут не да настрою... Памажэце, браткі!..
Рабіць магу і ўмею што хоць, нават найцяжэйшую работу, але
складаецца так, што і гэтага нельга: як абітую апуку, кідае
мяне жыццё па сваіх каўдобах... Памажэце... не прашыма,
а працаю, месцам!.. Рыгор!..

— Ты тут з дзецьмі?

— А на каго іх кіну?

— Нават так?

Пятрусь прыўстаў з месца і шільна пачаў углядацца ў Сёмку.
Яго таварыш, сапраўды, выклікаў да сябе спагаду.

V

ХУДЫ, ПАЖАЎЦЕЛЫ Сёмкаў твар, яго павялічаная
сутуласць, закаржэлыя, мазолістыя рукі, бедная апранаха—
сведчыкі Пятрусю за ніякаватае жыццё Сёмкі. Ня бачачы
яго доўгі час, Пятрусь быў спакойным пра яго. Ён ведаў тыя
ўмовы, у якіх жыў Сёмка ў Сілдох, дагадваўся пра магчымыя
ў ім змены. Аднак сапраўднасьць выявіла інакшае. Сёмка
бязумоўна няшчасны чалавек. Бежанства збытала яго развілікі,

выбіла з-пад ног падпору і вось—перад ім бяздомны валадуга. Факт казаў за сябе і казаў балуючую праўду.

Пятрусь адчуў, што і ён вінен у сухой бязудзельнасці да Сёмкі. Пра яго казаў Рыгор, стрэўшыся з Пятрусём у Менску, між тым... А пасобіць Сёмку пры жаданні Пятрусь мог-бы. Колькі было выпадкаў даць чалавеку працу, дапамагчы абсталявацца на месца. Сёмкі-ж ён ня ўспомніў.

Ці ня колкім укорам яму зычаць Сёмкавы словы? Калі так—Сёмка праў, хоць і няпрыемна гэта Пятрусю. Ніякавата тым болей, што Рыгор у гэтым яго папярэдзіў. Рыгору Сёмка многім вінен, а яму—Пятрусю?

Самакрытыка паступова ахапіла доўгую паласу мінулага. Нельга сказаць, каб на ім вызначалася шмат сьветлых плям, адложаных Пятрусёвай чыннасцю. Наадварот: Пятрусь нявольны ад самапапроку і ў справе Гэлі.

Няўжо ў яго натуры, насупраць жаданню, закладзена адмоўная рыса халоднасці і бязудзельнасці да людзей і нават блізкіх?

А Рыгор?

А шэраг чужых, малазнаёмых людзей, за якіх яму прыходзілася столькі прасіць, часамі прыніжацца?

А Рыма, для якога ён рашыўся на рызыкаўныя крокі?..

З Сёмкам—прыкры вышадак. Трэба было спаткацца з ім у Рыгоравым пакоі, каб гэта яскрава адзначыць. Павінна было нейкі час пабыць з ім разам, перакінуцца дзесяткам-другім словаў, успомніць наляту мінулае, каб адчуць сваю вінаватасць перад Сёмкам. Няўнасьць гэтага, а ня што іншае, сабрала, нарэшце, Пятрусёву цёплую ўвагу на таварышу.

— Ты, зразумела, ня маеш грошы, каб?.. Колькі магу, я табе пасоблю, Сёмка, а далей...

— Мне-б працу якую, ды сям'ю прытуліць пад страхом... Дзякуй яму, Рыгор быў уладзіў у атрад, і здавалася, больш нічога непатрэбна... Але вазьмі ды змяніся начальнік, і ўсё шыварат-навыварат... Перагляд рабочых, і я са старшага рабочага зноў на дарозе, але ўжо без каня. Да Ступак даехаў, а з іх—невядома куды... Што зарабіў, выручыў ад біткі, ад наламаных драбін—пайшло на Вольку... На дарогу-ж...

— Ці-ж не вядома?

Рыгор перабіў Сёмкаву споведзь і сеў пісаць запіску каро-
ценькаму чалавеку з бежанскага комітэту.

Пятрусь нэрвова закалупаўся ў ісподняй кішэні жукеткі.

Сёмка бясцідкаўна насіўся ўзрокамі па высокіх многовакан-
ных будынках з процілеглага боку вуліцы.

Тым-жа момантам Пятрусёва рука пацягнулася за Сёмкам
з моцна змятаю дзесяцірублёўкай.

— Даруй, што я так бесцерымонна, але-ж мы таварышы і...
пачуцьдэ солідарнасьці—наш абавязак... А за мінулае—я пе-
рапрашаю...

Было нечаканым для ўсіх, уключаючы і Сёмку, яго рап-
тоўны паварот да дзвядзёў, таўшы ў сабе вынікі разгойданай
роспачы.

— У чым справа?—усхапіўся з-за стала Рыгор, складаючы
напісаную цыдульку.

Прайшло доўгіх пяць хвілін, пакуль Сёмка вымавіў слова.

— Дзякуй!

— Дзе-б і калі-б, толькі ня тут і цяпер! Кінь, Сёмка!
Мінулых страт ня вернеш, а ў будучым—усё наша.

Рыгор правёў свой сказ да таго пераконанай ухмылкай, што
перад ёю Сёмка ня ўстаяў.

— Даняло, браткі!.. Ведаеце—жалезным будзь, а падасіся...
Гэта-ж уявеце сабе!! Гэткі цяжкі шлях! Змагаўся, колькі ха-
пала сілы... Нарэшце стаў падавацца... І каб ня вы—ня ведаю,
чым скончылася-б... Што я адзін, бяз жонкі, з дзядзьмі, і бяз
грошай?..

— Я цябе запэўніваю, Сёмка,—пераняў яго Пятрусь:—
патрабуецца ня больш тыдня, як ты інакш загорыш. Вельмі
добра, што выпадак нас зьвёў з табою... Кінь сумаваць!.. Мы
перад лепшым—горшае пазадзе.

Цёплае таварыскае пачуцьдэ крута перамяніла настрой
Сёмкі і нават вярнула некаторыя надзеі.

Сёмка выйшаў на вуліцу, як падкаваны.

Ён адчуў сябе бадзёрым, адноўленым і ўверана ступаў па
каменьнях, як па траве.

У Сёмкавай кішэні шапацела Рыгорава пісулька, а ў дру-
гой—Пятрусёва дапамога, далей-жа... Ён ня мыляўся, калі
ўвзяў сябе, што далей таварышы пасобяць яму выбрацца на
раўнейшую дарогу...

Ужо па яго сьлядох нясьліся іх клапатлівыя плянаваньне наконт гэтага.

Пятрусь абумаўляў сябе перад Рыгорам дэкларацыйнай аформленьня Сёмкавай справы. Рыгор дапаўняў Пятрусёва дбаньне сваімі меркаваньнямі.

— Я прызнаюся табе, што я не ўяўляў Сёмкі ў гэтым стане, як зараз стрэўся...—казаў Пятрусь.—Мабыць-жа, калі гляджу на яго, а жаднае адзнакі, што перада мною Сёмка... І толькі ўвайшоўшы ў пакой...—ёкнула сэрца... Шкада мне яго!

— Чалавек, сапраўды, напакутваў апошнім часам... Трэба моцную волю, каб устаяць пад дажджом няшчасьцяў, якія на яго пасьпаліся... Я помню, якім прыехаў ён да мяне... Жабрак... Потым сьмерць бацькі, Волькі, пераезд у Пецярбург... Чалавеку...

Абодвух, і Рыгора, і Пятруся, рашчудзеньня сэрцы моцна адбывалі ўзгодненую музыку спачуваньня Сёмку, калі раптоўны выгук гаспадыні крута абарваў іх:

— Да вас, Рыгор Міхасевіч!

Блішчасьця гузікі гарадавіка запырэсьцілі ў ваччу мужчын.

— Вам што ад нас?—запытаў Рыгор, ускочыўшы з месца.

— Я... бачыце... Толькі што на Сярэднім проспекце зарэзаны трамваем чалавек... Па дакумантах—Сёмка Хведараў Загон... Перад скананьнем прасіў паведаміць... Ізвольце наведаць поліцэйскі вучастак... для допыту

— Як?! Што-а?! Дзе-э?!

Сухія жорсткія словы гарадавіка затраскацелі шротам у Рыгоравых ды Пятрусёвых вушох, мярцвілі іх вусны і глушылі іх, пакуль яны не ачуліся на вуліцы... Гарадзкі грукат разбавіў балючую нечаканасьць шаломнасьцю свае зацяжнай аднастайнасьці...

Пад гэтым грукатам ніклі і ня ў меру зычныя выгукі газэтчыкаў, што голасна крычалі чарговую навіну ва ўнутранай політэцы:

«Назначэньне Трэпава старшынёю міністраў»...

VI

ЖНІВЕНЬСКІЯ ДНІ, што адзначылі сабою кульмінацыйны ўздым вайсковых падзей 1916 году, зьмяніліся зацяжнымі асеньнімі навінамі з фронту. Навееныя брусілаўскім

наступам на паўдзённым фронце задзёр і патрыотычная кічлівасьць расплыліся ў надшышоўшым зацішшы.

Уваход Румыніі ў вайну таксама не надоўга падагрэў раскальханых надзеі расійскай ваяўнічай буржуазіі, ваеншчыны ды адуранага мяшчанства. Штучна створаны настрой замёр помеж з сыстэматычнымі няўдачамі саюзнікаў на Румынскім фронце.

Патрыотычныя маніфэстацыі чыноўнікаў ды крамнікаў, генэральскіх жонак ды царкоўных служак, газэтны галас і ўся іншая бутафорыя падагрычнае радасьці няпрямна расталі ў асенніх туманох ды дажджох.

Тымчасам дажджы ды туманы зусім не хавалі сабою тых адзнак, якія выразна казалі за ўпартую стойкасьць даўно асуджанай на здачу ці на галодную сьмерць Нямеччыны. Газэты штодзенна нясьлі весткі пра жорсткія бойкі на заходнім фронце. Як і год назад, немцы не здаваліся пад націскам «славурых» саюзнікаў. Разбураная Бэльгія і захопленая Польшча дзень-ага-дня бліжэй знаёмліся з адміністрацыйным прускім абсадам. Хутка з-пад яго выдзінуўся фальшывы, ліцамерны акт пра незалежнасьць Польшчы. Акт грывнуў над галовамі саюзнікаў не слабей саракадзвухцалёвага знараду. На нейкі тэрмін ён заглушыў сабою гутаркі пра замірэньне, дробныя посьпехі румын і нават зацяжную ўпартасьць непаслушных грэкаў кінуцца ў вайну на баку саюзнікаў.

У бяслаўным забыцьці ляжала нікчэмная, хлусьлівая дэкларацыя, даная той-жа Польшчы галоўнакамандуючым Мікалаем Мікалаевічам. Напісаная ў апартамантах царскіх палацаў, яна згубіла свой эфэкт у пакоях княгіні Патоцкай...

Царская міласць, паабяцаная Польшчы ў пачатку вайны, ляжала ў архіве крывавае гісторыі. Незалежна ад яе, як і ў баку ад нямецкага акту, з грукату гармат ды з дыму пажараў вырасталая самастойная белая панская Польшча. У забытаным пераплёце падзей ёй спрыялі крываваы ўмовы заклятае пары. Але ўсё тое, што звязвалася нараджэньнем буржуазнай Польшчы, танула ў прыкрай штодзеннасьці расійскай сапраўднасьці. Рыса франтавых акупаў, праведзеная да канца 1915 году, ляжала непарушна на тым-жа месцы. Яна мэрам-бы ўвайшла ў значэньне граніцы, перасунуць якую не хапала ні сілы, ні сродкаў, ні жаданья.

Многамільённая армія разгубіла сваю сілу ў голадзе ды холадзе, у хваробах ды вайсковай непадгатаванасці. Паступова адзнаная ёю непатрэба, бязмэтнасць і праступнасць вайны падмацоўвалася шпаркім поступам абяднення, руйнавання краіны.

У шырокіх гушчах зблытаных вайною людзей вырасла магутнае пачуццё пратэсту... Гэты пратэст калыхаўся над зямлёй пакуль нявыяўна і скрытна, але ачула і магутна. Ём нясло ад многалікіх чэргаў на вуліцы сталіцы, яго дэманстравалі непарыўныя забастоўкі рабочых, ён глядзеў са сьцен казарм, напоўненых апошнім рэзервам здаровых людзей, ратнікамі другога разраду.

Гэты пратэст прасочваўся ў белых плямах газет, у разбураным чыгуначным руху, за сахою ў полі, на лазарэтнай койцы...

Нарэшце, першага лістапада, у залі Таўрыцкіх палацаў, напалоханы яго ўздымам, правадыр буржуазіі Мілюкоў паднёс яго сьляпым, адраньцвельым ценем з прыдворных сфэр.

То быў бляск у чорнай ночы, які не разagnaў цені, а разварушыў яе жыхароў... Разьюшаныя здані доўгае драпежнае ночы занасіліся ў шалёнай завірусе сударжнага кананья... У пераддзённым змроку адбывалася чортава вяселье, ачмуцелае ігрышча, ведзьмін карагод, які адначасна выгосваў апошнія сокі краіны...

Як у сьмярдзючай бросьні, танулі ў гэтай ночы ўзмоцненыя гутаркі пра замірэньне. Той, хто сударажна ўтрымліваў выкаў зауючу ўладу, губіў чуласць і розум, другі, каторы прогся яе палудзіць буржуазнай грамадзкасцю, ня меў сілы пераняць пропозыцыі...

Абоіх трасло нэрвовае чаканьне выступу Амэрыкі. Яе пасрэдніцтва ў міравых пропозыцыях калола безнадзейныя сэрцы атрутнымі іголкамі...

Калі-ж, ды калі-ж, нарэшце, выступіць Амэрыка?

Над буржуазіяй павісла гэтае трывожнае запытаньне і лобач—наступны бязмоўны адказ: «Дазвольце, для гэтага знойдзецца рада—

— «Грамадзкасць»..

Ды
ова
ны
ня
ма-
лей
ад
па-
оў-
ога

Яна знойдзе дарогу... Ня ў гэй тлуманне бясціданых
эмен міністраў, ня ў экстраных плянах наступнае компа-
ніі, а...

Расію, яе перамогу над ворагам губіць адзін чалавек—
Распудін!

— Гэта чмара бязглуздага стану, увасабленьне бяспомач-
нага, загілага парадку...

Пракляты шаснаццаты год—бяры яго сабе ў афяру!

І ў адну хвіліну...

Подвіг? Манэўр?

■

Сталіца настаражылася.

Юсупаўскі палац вырас у штосьці агромністае, нячуванае,
да чаго ў адну раніцу зьбегліся мільёны ўэрокаў. Уздыбленая
ўпярышню за мінулых два з паловай гады—цукровая сен-
сацыя.

Фантанка!

Незнаёмыя аўтомобілі!

Вядомы, бязіменны дэпутат!

«Лібэральны» князь...

Расхваляваны натоўп.

Рэзвыя гутаркі ў тэатрах, кіно, на вуліцах, у кожным доме
кватэры, сям'і.

Перазвон тэлефонаў!

Нячуваны тыраж газэт...

Далей:

Пятроўскі востраў.

Пулкава.

Патайныя інтэрв'ю з маткаю «вядомага» дэпутата.

Гутаркі ў кулуарах Думы.

І—

Жалезная ўздэчка цензуры на друк...

Белья, доўгія плямы...

Конфіскацыі ды штрафы...

■

З новым годам!

«Што ён прынясе змучанай краіне? Што нясе новы год?»

Вось яго першыя крокі!

На аб'індзявельх сьценах рагавых будынкаў указ пра ад-
тэрмінаваньне заняткаў Думы...

І побач—паведамленьне пра адсутнасьць белае мукі і круп...
Да чаго-ж і каму і на-вошта гэтыя крохкія, няўвераныя
чуткі аб разрыве зносін паміж Амэрыкай ды Нямеччынай?

Навошта і зачым асобная нарада для выпрацоўкі асноў
будучага дзяржаўнага ўстройства Польшчы?

А-а! Новая падачка адцанельх паперак мільёнам бежанцаў
Ха-ха-ха!

— Чытала, Ліба?

— Я ўжо сама губляюся ў гэтым скоку ведзьм'ю...

Яна адлажыла газету і пацягнула Рыгора за оукаў:

— Прысьдзь ды раскажы мне толкам,—табе, пэўна лепей
вядома...

Рыгор у гэты момант якраз быў у павышаным настроі.

Апошнія падзеі сустрэкалі ў іх на заводзе жывы водгук.
Яны настаражвалі кожнага рабочага, сеючы ў душных май-
стэрнях надыходзячую трывогу. Бягучы момант ня сходзіў
з абгавору, глушачы ўсе іншыя пытаньні. Саматугам расла,
гартавалася і крэпла баявая гатоўнасьць, якая абяцала раптам,
у адзін міг, абарваць разьбег машын, стук малатоў, калываньне
пілак і пхнуць на вуліцу зьяднанай грамадою тысячныя гущы
рабочых...

Гэты міг насіўся ў халодным паветры пецярбургскіх ваколіц,
і яго блізкасьць хвалявала навостранае чаканьне...

Рыгор прыйшоў на кватэру якраз са сходкі, дзе гутарка
ішла пра заўтрашні дзень.

— Я адно табе магу сказаць, Ліба, што ўсё ідзе да аднаго
разьвязаньня... Мы перада днём падзей, якіх трудна ўявіць...
Пытаньне ў часе—усяго... Можна заўтра, можа.

— Гэта-ж заўтра адчыняюць Думу?—праверыла Ліба, па-
дазрона глядзячы на Рыгора.—Ты, пэўна, не абмінеш, каб
не адзначыць гэты дзень тэй ці іншай дэманстрацыяй?

Яна ўсьміхнулася і з цікавасьцю стала чакаць адказу.

— Ты непакоішся, я бачу?

— Паверыш, Рыгор, у апошні час... Слухай, адно... Уяві,
што табе суджана стаць бацькам, а разам...—я часта думаю
над гэтым і ўсё адкладваю, каб падрабязна абгаварыць з та-
бою... Некалі, і ўсё гэта будзённа, шэра, няпраўда мо'? А на-

ступнае—так цікава і, паколькі яно звязваецца... ну, ты разумееш, Рыгор?.. Задача, чую сама, але за нас ніхто яе не рашыць...

Раптоўнасьць і навіна, што прагучэлі ў Лібіных вуснах, на момант спавіла Рыгора шаломнасьцю. Ён ня толькі ня меў, што казаць, а і бязмоцны быў, каб аб чым выразна падумаць. Да яго вярнуўся міг, хвіліна, падобныя якім даводзілася сустракаць пры памятных гутарках з Ганнаю, пасля з Лібаю, і, між гэтым, з Наталяю. Ну, то-ж быў час далёка няроўны сучаснасьці. А зараз... Значыць, нанова, чарговы раз, жыцьдэ хапала за фалды і адцягала Рыгора да зямлі ад яго надземных узлётаў.

— Не бясцкава ўсё гэта, Ліба, зразумела...— праз нейкі час, мэрам-бы адверазіўшыся, праказаў Рыгор, пасьпеўшы прамераць некалькі разоў пакой, а пасля ценька прытуліць да сябе Лібу...— Заўтра ў нас забастоўка, і я разам з іншымі іду да Думы, але-ж...

Ён прабег вострым, пільным узрокам перш па твары Лібы, а сьледам па яе папаўнейшых грудзях і па прыметна ўзвышаным жываце...

Бледнасьць і лёгкая заўпаласьць Лібіных шчок, украдлівая жаўцізна з рэдкімі плямамі рабацення, крыху як-бы павузеўныя губы—усё гэта праліло яго нутро якуюсьці пякучую і разам з тым халадзёную струмень... Яна ўсплыла на сэрца. сьціснула кляпаны, зацюкала ім наўздэў моцна, здавалася яму, нават чутно для Лібы...

— Ты чуеш сябе дрэнна, Ліба?.. Ну, а чаму ты мне дагэтуль не хацела казаць?.. Хоць я, ведаеш, адчуў ужо тады, калі ты раптам захварэла...

Ускосны ўзрок зноў абмыў задуменны Лібін твар.

Вобраз мадонны з малым на руках мігнуўся ў яго шырока-расплюшчаным ваччу...

Далей адчынілася нязьмерная паласа шэрых аднастайных праглядаў у затуманеную далячыню...

Пасьля вырасла вузкая шчыліна-каморка, густа заграмаджаная незнаёмымі рэчамі...

Нарэшце здалася сумная восенская ноч, на фоне каторай раптоўна зьнікла белая паласа фартуха і заўсёды абудлівая чырвань крыжу...

— Я не хацела атуманьваць тваіх настройў, хоць нешта моцна наставала на споведзі табе... Пачуцьцё—якога я да апошніх часоў ня ведала...

Вялы, але няўмольны ківок Лібінага пальца, яе прызыўны ўзрок вярнулі Рыгора на нядаўна пакінутае ім месца...

Каля гадзіны ён сядзеў пры Лібе, маўкліва звонку, а расхвалёваным з нутра; перабоямі, то неабдуманна, то абгледжанымі думкамі, выходзілі з яго вуснаў адкрытыя, прасочаныя сьвежасьцю навізны, дагэтуль нявыказаныя словы, сказы... Яны дыхалі на Лібу элексірам уцехі, ласкі, салодкіх надзей... завівалі вячком абнесеную ў сярэдзіне руку, і крохка ды ачула прыціскалі пальцы да яе правага боку...

І гэты ценькі ўціск, як даткненьне пчалы да каронкі цьвету, і праглівасьць, нямірглівага ўзроку, апечанага палам нутранага цяпла, і Лібіна водырнае адчуваньне мужняе ўвагі, пералёт жыцьцёвых пачаткаў, як скрышчэньне тых-жа квятоў у застоенай, непарушнай цішы, акрытай сталёвым змкрокам лютаўскай ночы—зьліліся ў зацяжны, сакавіты пацалунак:

— Маці!

— Бацька!

І наадварот.

Сьледам, толькі на хвілін дваццаць, пакой абмыўся яскравым променем электрыкі, а дваццаць першая хвіліна застала обоіх у спакойлівым здроме...

VII

— ТЫ ІДЗЕШ да Таўрычаскага?

Ліба нахаду дапівала застыўшую гарбату.

— Апазьніўся?—запытаў Рыгор, шукаючы гадзінніка.

— Здаецца, ужо пайшлі, ці то проста так?

— Катарая гадзіна?

— Дзевятая... Усё-ж ты, Рыгор, асьцярожлівей... Навошта, канешна, лезьці жыватугам... Бывай!.. Я сёньні вярнуся раней—не пазьніся...

Ліба ўвішна падышла да ложку, палажыла на Рыгоравай шчаце пацалунак і пабегла з пакою.

— Гарбата на пліце,—паведаміла яна з-за дзьвярэй.

Рыгор пасьпешна справіўся з туалетам, з гарбатаю і хапіўся за ўчарашнюю вячорку.

Яго порсткі ўзрок улавіў прадоўжную літару Г, што ачэль-
вала радок «Государственная Дума», калі ўвайшоў Анікей.

— Здароў! Ідзем?

— Што за пытаньне!

— Твая разважнасьць не паказвае.

— Я нахаду: адзін міг і, мы-б з табою стрэліся на Малым
проспэктэ-э...

— Ідзем...

Яны кампэнсавалі сваё запазьненне ўскоранай хадзою.

Падасьпеўшы трамвай яшчэ больш паспрыяў кампэнсацыі.

Незаўважна Васільлеўскі востраў застаўся пазадзе, і трое
гарадавікоў з акалодчным адгараджвалі іх ад білаў Мікала-
еўскага мосту.

Перад мостам стаяла нелапая грамадка людзей, якую ўпар-
та разглядала поліцыя.

— Нашы вунь!

Некалькі чалавек схіліліся да замерзлых вокан вагона.

— Студэнты па адным, па двое з самае раніцы накіроў-
ваюць у горад...—праказаў хтосьці ззаду іх.

Хто азірнуўся на казаўшага—сустрэў з задніх дзвярках
вагона дбайлівае калываньне гарадавіковай галавы.

— Ха-ха-ха! Нядрэмнае вока... А праз Няву...

Разганяючы бег, трамвай вёз у горад ажыўленья спрэчкі
пра Думу. Напоўнены розначынай публікаю, вагон дапамінаў
рухомы мітынг, які ў кожную хвіліну, на любым месцы мог
абярнуцца ў ядро дэманстрацыі. Было відаць па настроі, што
большасьць едзе туды, куды і Рыгор з Анікеем.

— Зьбярэцца!—пацешыўся Рыгор, шапнуўшы Анікею над
вухам.

Той не пасьпеў пацьвердзіць Рыгоравы думкі, як каля іх
пачулася:

— Да Таўрыцкіх?

Зьдзіўленым глядзеў Рыгору ў вочы Камар.

— І вы?

— Я ня дамся на провокацыю!—цвёрда і голасна адказаў
Камар:—Дзіцячае мудрагельства! Вы чыгталі ліст Мілюкова?
Гэта не кадэцкія хітрыкі, як вам здаецца, а гэта разумная
перасьцярога... Зараз зьявіцца ў друку новы ліст сяброў-
рабочых з ваенна-прамысловага комітэту... Трэба дачасна апа-

мятацца, ня то немцы выкарыстаюць момант і сядуць на нашых плячох...

— Магчыма хлеба чорнага прынясуць, а то Мілюкову гэта не абыходзіць,—пачулася ззаду іх...

Па вагоне пранёсся галосны адабрыццельны гоман.

Яго водгук разьліўся па Ліцейным проспекце, па якім ўверанымі крокамі пайшлі Рыгор з Анікеем, сьмяючыся з Камара.

VIII

— ТЫ ПОЗНА ўчора вярнуўся?

— А другой уначы...

— Я так трывожылася... Страляніна, якаясьці заварожаная ціша... Ці праўда, ці не, казалі гаспадары, нібы паўлаўцы адказаліся страляць і іх заперлі ў сутарэньне?..

У кватэры, іначай ад заўсёднага, чулася тупатня і ажыўленая гутарка.

— Ты пойдзеш на службу, Ліба?

— Мушу...

— Ці варта?

— Ды ўсёроўна... Калі што-якое, магу кінудь...

— А я-б думаў, няхай-бы лепш заставалася дома...

— Чаму?

Ліба ўсумнілася і перастала зьбірацца.

— У кожным выпадку... воля твая...

— А ты, Рыгор?

— У нас забастоўка цягнецца... І не Мілюкову яе супыніць!.. нядаўная нарада прадстаўнікоў ад заводаў... Здарэньні разгортваюцца нечаканым тэмпам... Лунаюць чырвоныя зарніцы...

Рыгор зьяў ад радаснага, усхаляванага пачуцьця, сеючы па пакоі замілаваныя ўзрокі гаручых вачэй... Адрыўныя, распарушаныя сказы закружляліся раптоўнымі напевамі мэлэдый рэвалюцыйных песень...

— Ну, добра... Ты ідзі ў лазарэт, а я адпраўлюся ў горад... Дзе рэвольвэр?

— Навошта ён табе?..

Ліба стала паміж ім і сталом.

— Вы чулі?—адцягнуў іх увагу гаспадар кватэры, няпрошана ўбегшы ў пакой.—Паўсталі два палкі—Валынскі і Пецярбургскі...

— Ласьне?—зьліліся ў адно запытаньні Рыгора і Лібы.

І не пасьпелі шавяльнуцца гаспадарскія губы для адказу, як Рыгор ужо апынуўся на сходах, лятучы ўніз.

Праз пару хвілін ён мігнуўся ў Лібіным ваччу, прабягаючы між будынкаў, направа. А калі Ліба выйшла на вуліцу, Рыгора ўжо ня было відаць. Ён згубіўся ў тэй сумятні, якая заліла шырокія роўныя лініі Васільлеўскага вострава.

Напрамкам да праспэкту беглі разам і па адным мужчыны, жанчыны, юнакі.

Месцамі, перасоўваючыся, гуртаваліся і на вачох раставалі турткі, грамадкі, натоўпы людзей.

Дзесьці чулася напеўнае, урачыстае «гура!»

Агульная разыюшанасьць і сумятня падхапілі, як на скрыдлы, Лібу, і лёгкаю, ветранаю хадю паняслі яе ўсьцяж вуліцы.

Апынуўшыся на Сярэднім поспэкце, яна заўважыла шырокую празрыстую пляміну агня—то гарэў дом папярэдняга зьняволеньня.

Туды, да яго несьліся радасныя гукі людзей, працягваліся разьнятыя рукі, нахіляліся разгойданыя постаці.

Промін не даваў ёй спыніцца, падбіваў бегчы за ўсімі, у які хоць бок, абы хутчэй апынуцца ля яго... Бегчы і сьпяваць, або гукаць, абсыпаць усіх шчырымі, цёплымі прывітаньнямі, ласкаю і неабмежнай удзячнасьцю...

На нейкі час яна забыла пра Рыгора, адчуваючы вакол сябе дзiesiąткі, сотні і тысячы блізкіх, родных прыемных людзей.

Пасьля ў яе нутры раптам успыхнула пякучае жаданьне ўгледзець яго каля сябе, абняць, як таварыша, і пацалаваць самаадданым пацалункам—у адплату за яго доўгагадовае напружанае змаганьне...

Бягучы далей, Ліба нэрвова, напружана азіралася вакол, шукаючы Рыгора ў раскальханым людзкім моры. Загледзеўшыся, чужь не папала пад аўтамабіль-грузавік, які спыніўся ў двух кроках ад яе, глядзячы плотам вострых штыкоў.

Ліба падалася ў бок, але ў заціхаючым «гура» пачула:

— Ліба Шлёмаўна!

І калі прыгледзелася, то ў згруджанай кучы рабочых і салдат, якія шчыльна стаялі на грузавіку пад маленькім чырвоным сцягам, яна разгледзела Пятруса.

— Дзе Рыгор?

Яго запытаньне зьнікла ў гучным вокліку:

— Няхай жыве рэвалюцыя!

Ліба памкнулася да грузавіка, і ня згледзела, як некалькі здаровых рук узьнялі яе ўгору.

Грузавік памчаўся напрамкам да Тучкавага мосту, авесень нясьціханымі воклікамі «гура!»

Пры Лібе стаяў Пятрус, апіраючыся на новую вінтоўку. У яго на руцэ акрэсьлівалася шырокая чырвоная павязка.

Чырвоныя-ж знакі—то ў выглядзе тых самых павязак на руках, то бантаў на грудзях, то пецелек на штыкох—зьявязвалі ў дано цэлае, вогненна-ўздымнае, усю купу рабочых, якія былі на грузавіку.

Ліба стаяла неаддзельнай адзінкаю лётнага атраду энтузіястаў-вястуноў, што расьсейвалі па абуджанай, растрывожанай сталіцы весткі новых дзён...

Яна захоплівалася баявою ўрачыстасьцю неперажытых падзей і, чула, як яе істота дробіцца на малючкія частачкі дзе сеецца ў ачырвоненым сонечным паветры нячуванага дня... Цяжар і колкая боль у нутры танулі ва ўзьнятым натхненьні.

— На Пецярбургскую старану!—абарвалі яе ўздым прыказныя воклікі суседзяў, у тым ліку і Пятруса.

Грузавік крута заламаў управа... Хто стаяў—калыхнуўся ўлева. І ў тую-ж хвіліну ўсе прыселі. З-пад мосту неслася страляніна. Рассыпчатая траскатня вінтовак разьлілася па асьнежаных барках, разьбеглася між плоту, адгукнулася ззаду, каля будынкаў першае лініі...

Некалькі блудлівых куль празьвінелі накрыж над іх галовамі... Некалькі ўдараў забразгацела па жалезных частках грузавіка...

У гэты момант Ліба ўгледзела, як з падножкі, унізе пад ёю, скаціўся на сьнег з вінтоўкаю ў руках малады салдат.

У залпавых стрэлах, што пасылалі з грузавіка, гучней іглых выдзеліўся стрэл падбітага ваякі. Яна нагнулася над біламі скрынкі, працягнуў і рукі да падзеннага салдата, з твару якога глядзеў знаёмы вобраз Сроля Рэзьніка.

— А-ліб-ба-а!—праказаў ён і павярнуў аслабшую галаву направа.

— Сроль, браток мой!.. — Пятрусь!—выгукнула з перапахам Ліба і стала шукаць узракамі Пятруса.

Крануўшы грузавік і частыя адстрэлы яго седакоў заглушылі Лібін воклік і развеелі колкую ўражлівасьць ад забойства Сроля.

Яна ўдвойчы ўспомніла пра яго тады, калі праехалі Тучкаў мост; але новыя стрэлы на рагу Вялікага проспекту і ператочнай яму вуліцы зноў развеелі яе думкі. Шэры дымок толькі адляцеў на ўзровень вокан першага паверху, як грузавік упёрся ў разьнятыя рукі пераняўшага дарогу натоўпу.

— Ліба Шлёмаўна!—пазваў Пятрусь.—Ву-унь Рыгор!

Улева, каля ганку рагавога дому, ляжаў чалавек. Пры ім стаяў Рыгор з рэвольвэрам у руцэ. Ён упарта глядзеў на забітага...

— Рыго-ар!

— Рыго-ар Міхасевіч!

Рыгор крута павярнуў на воклік і сьледам быў каля грузавіка.

— Ты чаго тут?

— Васіля Берага сустракаў!

— Васіля Берага?!

— Так, з-пад мосту выцягнулі і народным судом... у царства продкаў...—А ты яшчэ не дазваляла браць рэвольвэра!.. Цудная! Якраз да часу...

— Магчыма! Няхай будзе адплатай за сьмерць Рэзьніка.

— Сроля забілі?—узрушыўся Рыгор.

— Вось толькі што пакінулі яго па той бок мосту... Я праехала з вярсту на грузавіку і не заўважвала яго, а раптам... стрэлы... Ён вышаў з машыны і я чую ўмольны позьў з акрываўленага сьнегу...

Залапатаўшы грузавік падагнаў Рыгора ўскочыць на яго і разам з Пятрусём ды Лібай ехаць далей.

— Няхай жыве рэволюцыя!—Далоў самадзяржаўе!—гукаў ён праз некалькі хвілін пасля паведамленьня пра забойства Рэзьніка.

З перанятага іх стрэчнага грузавіка адгуквалі:

— Прывітаньне ад праэбражэнцаў!

— Няхай жыве рэволюцыйнае паўстаньне!

Сьледам, ці хтосьці скомандаваў, ці грузавікі самі разьехаліся, пацягнуўшы за сабою ў два процілеглыя канцы нямоўчнае «гура!»

Поміж з воклікамі, што разьліваліся па крывых вуліцах, па іх скрыжаваньнях, на пляцох і заломах стальным клёкатам узбройнай радасьці тарашчэлі пераліўным россыпам стрэлы. Між аблітых сонцам будынкаў, дварамі і вузкімі шчылінамі яны пьлілі за грузавіком, то наганяючы яго, то перасякаючы дарогу.

Каля Мытнінскай вуліцы парадзеўшыя стрэлы, як кінуты на зямлю ланцуг, раптам змоўклі, каб праз хвіліну аднавіцца з-пад палаючага будынку ахранкі.

Пад заслонай чорнага дыму і языкоў полымя, што лівалі вокны і мураванья карнізы шэра-зялёнага будынку, вецер расцьцярушваў абгарэлыя дакуманты доўгагадовага змаганьня за надзьшоўшы дзень... Як блудлівыя цені, вакол гаручага дому швыпарылі якіясьці людзі, старанна зьнішчаючы ўцалелыя паперы.

Яны мігам зьніклі па глухix задворках, за рагамі будынкаў, калі грузавік спыніўся, каб салютнымі стрэламі прывітаць палаючую ахранку.

На яго стрэлы з Кронверскага проспекту паказалася дэманстрацыя моладзі.

Яна разносила вестку пра здачу Рэволюцыі Петрапаўлаўскай крэпасьці...

Прынесеная навіна затуліла сабою і клубкі дыму і нясьціхаючыя стрэлы і раптам вынікшы адкульсьці грузавік з хлебам, абложаны жанкамі, як мурашкамі.

— Няхай жыве рэволюцыя!

— Гу-ра-а-а-а! а-а-а-а!..

ІХ

ЛІБА МАТАЛА ЧЫРВОНЫМ СЫЦЯЖКОМ над голавамі гульлівай грамады і ня сьціхала кідаць палкія лёзунгі. Надарваны голас адбіваўся болью ў яе горле, драньцывелі ногі ад доўгае стойкі, прыціснутай да вострага рубу грузавіковай сьценкі. Але яна не патурала нічому, цалкам адданая ахаліўшаму яе патхеньню.

У яе між вушэй праляцела дбайлівае запытаньне Рыгора:

— Ты не стамілася, Ліба?

І калі яго рука легла на Лібіным плячы, яна адказала:

— Як мы шчаслівыг сёння, Рыгор!..

Узвезд на Біржавы мост спыніў далейшую гутарку. Шырокае поле Нявы і Неўкі адцягнула на сябе іхнюю ўвагу.

Раптам Ліба ўгледзела, як дзесятак бліскучых штыкоў з грузавіка накіравала на Дварцовую Ўзьбярэжную. У момант, адзін за другім, бліснулі агенчыкамі над белым сьнегам біл два гучных залпы.

Голая і пустая Ўзьбярэжная маўчала—у сьценах Зімініх палацаў стаяла рэштка вернага цару войска.

— Далоў самадзяржаўе!—выгукнуў Лібін сусед.

І звонкі пераліўчаты вокліч аддаўся рэхам на Неўскім прасторы.

Ён яшчэ не даляцеў да сьцен многалікіх палацаў па той бок Нявы, ня стукнуўся ў вяковыя сьцены крэпасных валаў, як новая засада гарадавікоў пераняла грузавік.

— Наперад!—пачулася з некалькіх вуснаў і змоўкла ў гулкай траскатні перастрэлкі.

Ліба ня ўспела вызваліць руку, каб узняць апушчаны ў сумятні сыцяг, як пачула моцны штуршок у плечы.

— Асьцярожлівей, таварышы!..—праказала яна, і тут-жа балюча, галасьліва працягнула:

— Рыго-а-ар! Рыго-арка-а!.. Што-а ты, мілы мой!.. Рыго-а-ар!

У Пятрусёвых абоймах з заплюшчанымі вачмі ляжаў акрываўлены Рыгор. Зьбітая з галавы шапка чорнаю кропкаю тырчэла на срабрыстым сыягу пры бліскучых трамвайных рэйках. Яркае сонца залаціла яго гладкапрычэсаныя валасы. На правай скроні чырвонай гвяздою ляжала смугласіняя па краёх і чорна-чырвоная ў асяродку крывавае рана...

Ні Пятрус, ні Ліба не заўважылі, як сьціхла перастрэлка, і крануў з месца грузавік...

Ліба выйшла з няпрыгомнасьці толькі тады, калі яе ўвялі ў цёплае, белае і ціхае памяшканьне больніцы. Сеўшы на падзеным ёй белым драбінчатым крэсьле, яна бязмоўна глядзела ў пасінеўшы Рыгораў твар, яшчэ нядаўна гэтка румяны і жыцьцярады. Двох чалавек, што ўвіхаліся каля яго, варушыліся

ў Лібіным ваччу, як лёгкія цымяныя цені. Яна не заўважала і Пятруса, пакуль той не падышоў да яе і не запытаў:

— Можа хочаце адпачыць, Ліба Шлёмаўна?

— Не-э, не!.. Я нікуды не пайду-у ад яго!.. Я яго не пакіну ні на кога, нікому!..

Пятрусь перадаў Лібу сястры, і выйшаў з больніцы, нясучы ў нутры сваім сумною навіну радаснага дня.

Ён пераходзіў больнічны двор, калі яму перагарадзілі дарогу пара чалавек з насілкамі. У адгоне некалькіх крокаў, ціха стогнучы, сьпячыла якаясьці жанчына.

Яна ня сьдзіхла плакаць, пакуль за насілкамі не схавалася ў дзьвярах нізкага незаконнага будынку.

Пятрусь, як заварожаны, стаяў нейкі час сярод дзядзінца, пасля крута сарваўся з месца і выйшаў на вуліцу...

Насустрэч яму з-пад Мікалаеўскага мосту стройнымі шэрагамі накіроўваўся да дзяржаўнай Думы флётскі экіпаж.

Чорныя бясконцыя шарэнгі матросаў цвёрдай уверанай хадою адбівалі перамогу рэвалюцыі.

На верхах Петрапаўлаўкі гойдаўся чырвоны сьцяг.

І вакол-вакол, як зловіць вуха, жывым непарыўным ланцугом гучэла рэзвае, вясёлае, урачыстае.

— Гура-а-а-а! Гу-ра-а-а-а-а-а-р!

А ў гэты час насустрэч яму з белых сьцен больніцы, дзе ляжаў мёртвы Рыгор, выплывалі новыя радасныя гукі новага стварэньня, прыйшоўшага ў сьвет на зьмену Рыгору.

Чэрвень, 9—1929 г.

гала і

накнѹ

и, нл-

і да-

цха

валася

вінца,

шара-

рапай

анду-

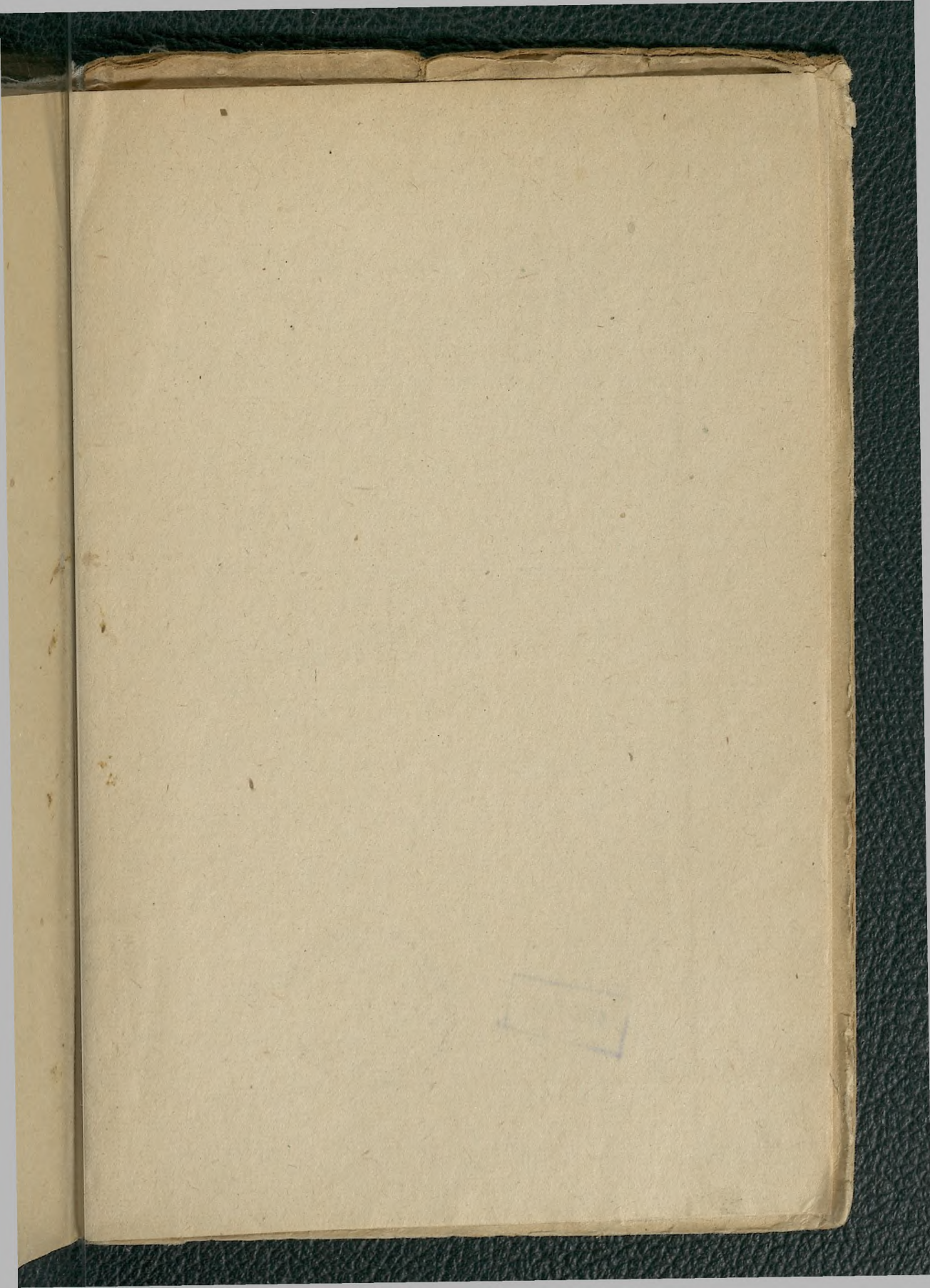
, дзе

овага

100

1964 г.

322
375
+ 8
394
419
436
459
456
462

Лист

Список

ЦАНА 2 р. 75 к.

Бел.
А

Пераплёт 50 к.

800000002 11160

Бел. ~~суд~~
1994 г.

